کلیاتِ اقبال

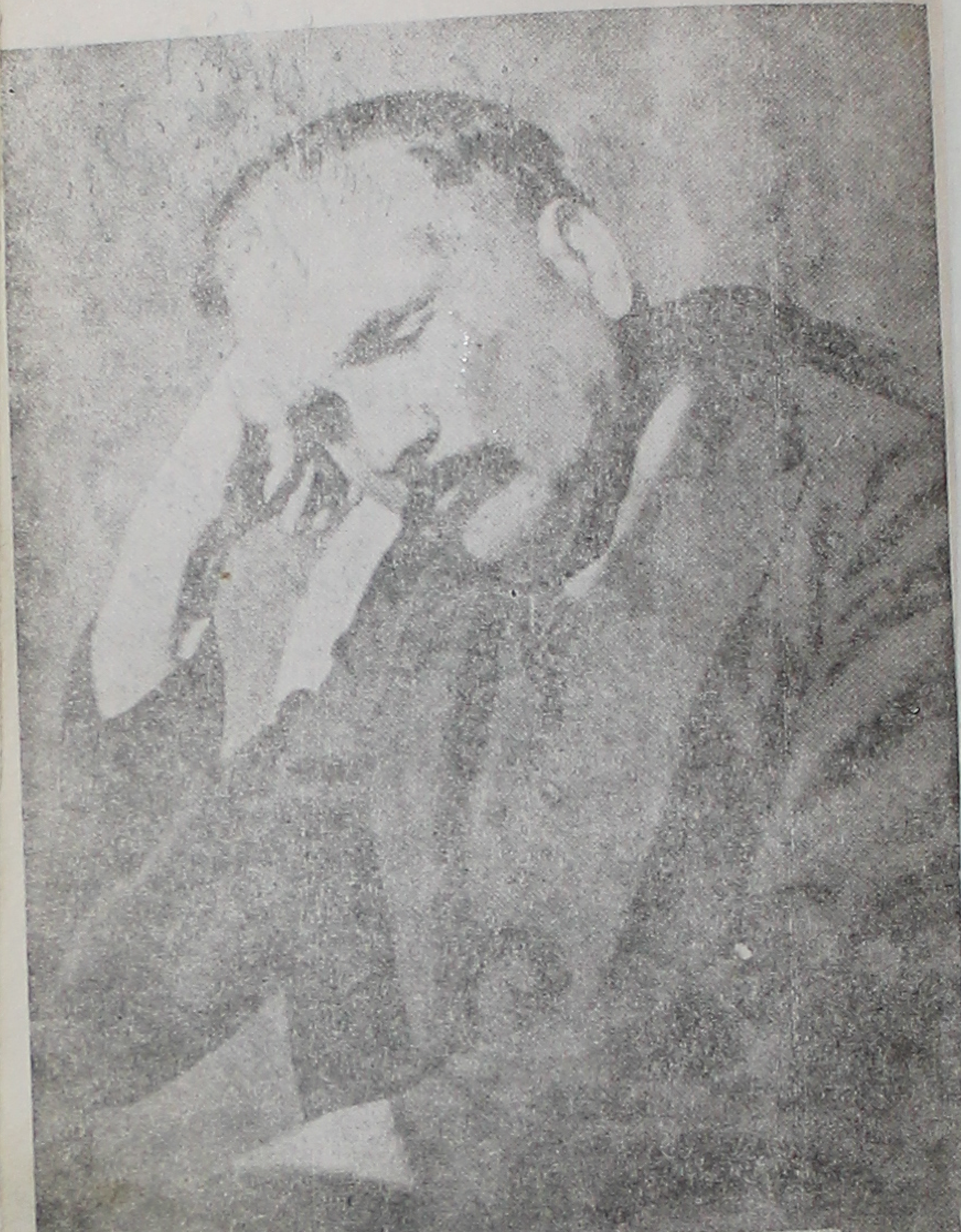
فارسی

ناشر

کتب خانہ نذیریہ اردو بازار جامع مسجد دہلی ۶

Rs. 15/-
قیمت:- پندرہ روپے

صفحات

اقبال بڑا اپدیشک ہے من باتوں میں موہ لیتا ہے

[illegible]

نوائے غم

زندگانی ہے مری مثلِ ربابِ خاموش ۔ جس کی ہر رنگ کے نغموں سے ہے لبریز آغوش

بربطِ کون و مکاں جس کی خموشی پہ نثار ۔ جس کے ہر تار میں ہیں سینکڑوں نغموں کے مزار

محشرستانِ نوا کا ہے امیں جس کا سکوت ۔ اور منت کشِ ہنگامہ نہیں جس کا سکوت

آہ! امیدِ محبت کی بر آئی نہ کبھی

چوٹ اس ساز نے مضراب کی کھائی نہ کبھی!

مگر آتی ہے نسیمِ چمنِ طور کبھی ۔ سمتِ گردوں سے ہوائے نفسِ حور کبھی

چھیڑ آہستہ سے دیتی ہے مرا تارِ حیات ۔ جس سے ہوتی ہے رہا روحِ گرفتارِ حیات

نغمۂ یاس کی دھیمی سی صدا اٹھتی ہے ۔ اشک کے قافلے کو بانگِ درا اٹھتی ہے

جس طرح رفعتِ شبنم ہے مذاقِ رم سے

میری فطرت کی بلندی ہے نوائے غم سے!

اے کہ تیرے آستانے پر جبیں گستر قمر — ہے ادب فیض آستاں بوسی سے گل پرور قمر

روشنی لے کر تری موج غبار راہ سے — دیتا ہے لیلئ شب کو نور کی چادر قمر

کاروان فعم کو ہے تجھ سے زینت اس طرح — جس طرح گردوں پہ صدر محفل اختر قمر

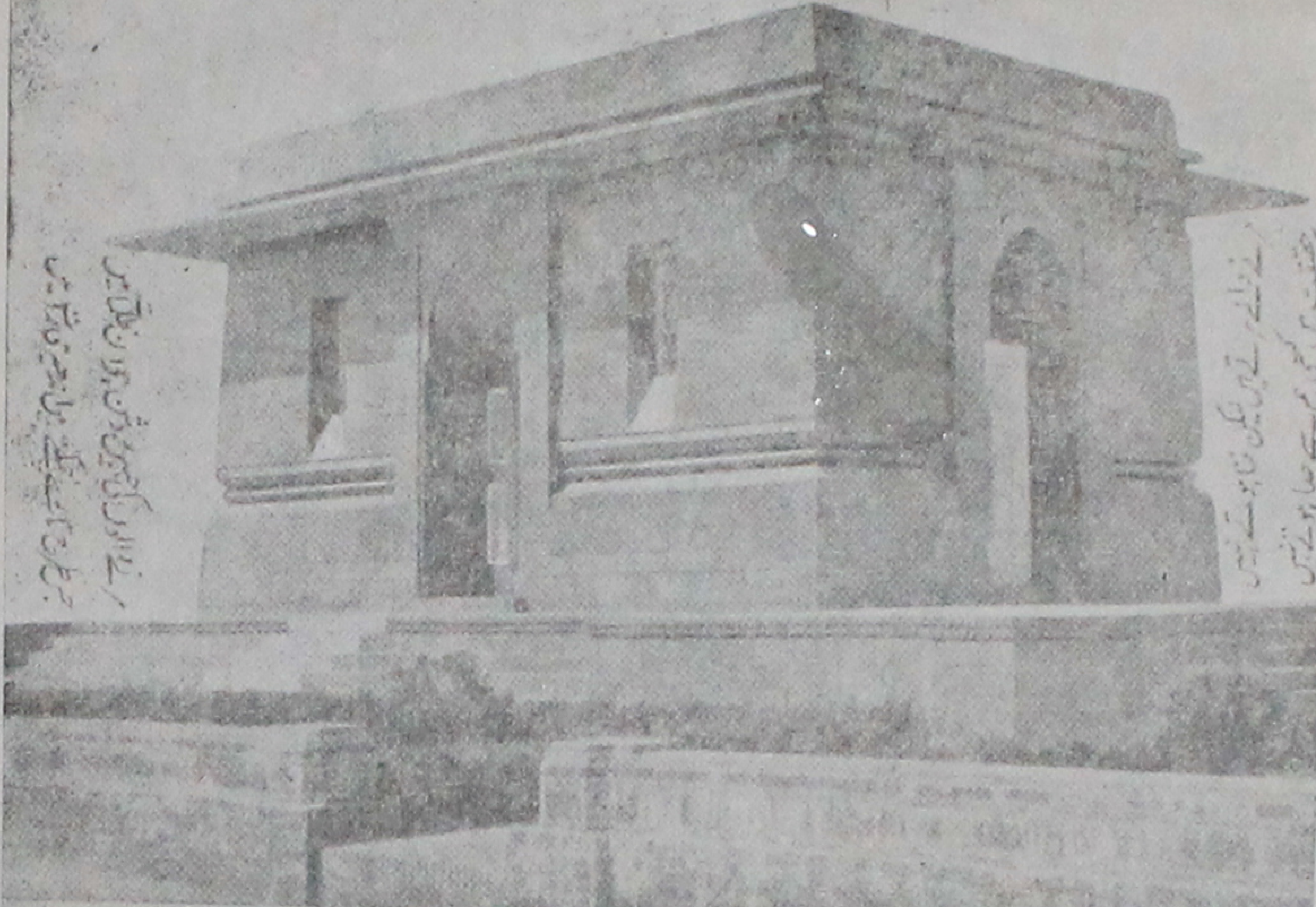
شمع بزم اہل ملت را چراغ طور کن

یعنی ظلمت خانۂ ما را سراپا نور کن

اقبال

۹ جون ۱۹۰۸ ع

"Cadogan Hotel"
75 Sloane Street
London
لندن

مرنے والوں کی جبیں روشن ہے ان ظلمات میں
جس طرح تارے چمکتے ہیں اندھیری رات میں

مسکن دائمی

لِلّٰہِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ

پیامِ مشرق

در جواب دیوانِ شاعرِ المانوی گوئٹے

اقبال

قیمت دو روپے پچاس پیسے

دوسری بار ۱۹۷۱ء

تعداد .... پانچ سو

ناشر

کتب خانہ نذیریہ مسلم منزل کھاری باؤلی دہلی ۶

پیش کش

بحضور اعلیٰ حضرت امیر امان اللہ خان فرمان روائے دولتِ مستقلۂ افغانستان خلد اللہ ملکہ واجلالہٗ

اے امیرِ کامگار اے شہریار
نوجوان و مثلِ پیران پختہ کار

چشمِ تو از پردگیہا محرم است
دل میانِ سینہ ات جامِ جم است

عزمِ تو پائندہ چون کہسار تو
حزمِ تو آسان کند دشوارِ تو

ہمتِ تو چون خیالِ من بلند
ملتِ صد پارہ را شیرازہ بند

ہدیہ از شاہنشہان داری بسے
لعل و یاقوتِ گران داری بسے

اے امیر، ابنِ امیر، ابنِ امیر
ہدیہ از بینوائے ہم پذیر!

تا مرا رمزِ حیات آموختند — آتشے در پیکرم افروختند

یک نوائے سینہ تاب آوردہ ام — عشق را عہدِ شباب آوردہ ام

پیرِ مغرب شاعرے المانوی[1] — آن قتیلِ شیوہ ہائے پہلوی

بست نقشِ شاہدانِ شوخ و شنگ — داد مشرق را سلامے از فرنگ

در جوابش گفتہ ام پیغامِ شرق — ماہتابے ریختم بر شامِ شرق

تا شناسائے خودم خودبین نیم — با تو گویم او کہ بود و من کیم

او ز افرنگی جوانان مثلِ برق — شعلۂ من از دمِ پیرانِ شرق

او چمن زادے چمن پروردۂ — من دمیدم از زمینِ مردۂ

او چو بلبل در چمن "فردوسِ گوش" — من بصحرا چون جرس گرمِ خروش

ہر دو دانائے ضمیرِ کائنات — ہر دو پیغامِ حیات اندر ممات

ہر دو خنجر صبح خند، آئینہ فام — او برہنہ، من ہنوز اندر نیام

ہر دو گوہر ارجمند و تاب دار — زادۂ دریائے ناپیدا کنار

او ز شوخی در تہِ قلزم تپید — تا گریبانِ صدف را بر درید

من بہ آغوشِ صدف تابم ہنوز — در ضمیرِ بحر نایابم ہنوز

---

[1] شاعرِ المانوی، گوئٹے۔

آشنائے من ز من بیگانه رفت　　از خمستانم تهی پیمانه رفت

من شکوهِ خسروی او را دهم　　تختِ کسری زیرِ پائے او نهم

او حدیثِ دلبری خواهد ز من　　رنگ و آبِ شاعری خواهد ز من

کم نظر بیتابیِ جانم ندید　　آشکارم دید و پنهانم ندید

فطرتِ من عشق را در بر گرفت　　صحبتِ خاشاک و آتش در گرفت

حق رموزِ ملک و دین بر من گشود　　نقشِ غیر از پردهٔ چشمم ربود

برگِ گل رنگین ز مضمونِ من است　　مصرعِ من قطرهٔ خونِ من است

تا نه پنداری سخن دیوانگی است　　در کمالِ این جنون فرزانگی است

از هنر سرمایه دارم کرده اند　　در دیارِ هند خوارم کرده اند

لاله و گل از نوایم بے نصیب　　طائرم در گلستانِ خود غریب

بسکه گردون سفله و دون پرور است
وائے بر مردے که صاحب جوهر است

دیدهٔ اے خسروِ کیوان جناب　　آفتابِ ما توارت بالحجاب

ابطحی در دشتِ خویش از راه رفت　　از دمِ او سوزِ الا الله رفت

مصریان افتاده در گردابِ نیل　　سست رگ تورانیانِ ژنده پیل

آلِ عثمان در شکنجِ روزگار　　مشرق و مغرب ز خونش لاله زار

عشق را آئینِ سلمانی نماند　　خاکِ ایران ماند و ایرانی نماند

سوز و سازِ زندگی رفت از گلش
آن کہن آتش فسرد اندر دلش

مسلمِ ہندی شکم را بندۂ
خود فروشے، دل ز دین برکندۂ

در مسلمان شانِ محبوبی نماند
خالدؓ و فاروقؓ و ایوبیؒ نماند

اے ترا فطرت ضمیرِ پاک داد
از غمِ دین سینۂ صد چاک داد

تازہ کن آئینِ صدیقؓ و عمرؓ
چون صبا بر لالۂ صحرا گذر

ملتِ آوارۂ کوہ و دمن
در رگِ او خونِ شیران موج زن

زیرک و روئین تن و روشن جبین
چشمِ او چون جرہ بازان تیز بین

قسمتِ خود از جہان نایافتہ
کوکبِ تقدیرِ او نا تافتہ

در قہستان خلوتے ورزیدۂ
رستخیزِ زندگی نادیدۂ

جانِ تو بر محنتِ پیہم صبور
کوش در تہذیبِ افغانِ غیور

تا ز صدیقانِ این امت شوی
بہرِ دین سرمایۂ قوت شوی

زندگی جہد است و استحقاق نیست
جز بعلمِ انفس و آفاق نیست

گفت حکمت را خدا خیرِ کثیر
ہر کجا این خیر را بینی بگیر

سیدِ کل، صاحبِ ام الکتاب
پردگیہا بر ضمیرش بے حجاب

گرچہ عینِ ذات را بے پردہ دید
رَبِّ زِدْنِی از زبانِ او چکید

علمِ اشیا علم الاسماستی هم عصا و هم یدِ بیضاستی
علمِ اشیا داد مغرب را فروغ حکمتِ او ماست می بندد ز دوغ
جانِ ما را لذتِ احساس نیست خاکِ رہ جز ریزۂ الماس نیست
علم و دولت نظمِ کارِ ملت است علم و دولت اعتبارِ ملت است
آن یکے از سینۂ احرار گیر وان دگر از سینۂ کہسار گیر
دشنہ زن در پیکرِ این کائنات در شکم دارد گہر چون سومنات

لعلِ ناب اندر بدخشانِ تو ہست
برقِ سینا در قہستانِ تو ہست

کشورِ محکم اساسے بایدت؟ دیدۂ مردم شناسے بایدت
اے بسا آدم کہ ابلیسی کند اے بسا شیطان کہ ادریسی کند
رنگِ او نیرنگ و بودِ او نمود اندرونِ او چو داغِ لالہ دود
پاکباز و کعبتینِ او دغل ریمن و غدر و نفاق اندر بغل
در نگر اے خسروِ صاحب نظر نیست ہر سنگے کہ می تابد گہر
مرشدِ رومی حکیمِ پاک زاد سرِ مرگ و زندگی بر ما کشاد

"ہر ہلاکِ امتِ پیشین کہ بود
زانکہ بر جندل گمان بردند عود" (رومی)

سروری در دینِ ما خدمت گری است عدلِ فاروقی و فقرِ حیدری است

در ہجومِ کارہائے ملک و دین
با دلِ خود یک نفس خلوت گزین

ہر کہ یک دم در کمینِ خود نشست
ہیچ نخچیر از کمندِ او نجست

در قبائے خسروی درویش زی
دیدہ بیدار و خدا اندیش زی

قائدِ ملت شہنشاہِ مراد
تیغِ او را برق و تندر خانہ زاد

ہم فقیرے ہم شہِ گردون فرے
اردشیرے با روانِ بوذرے

غرق بودش در زرہ بالا و دوش
در میانِ سینہ دل موئینہ پوش

آن مسلمانان کہ میری کردہ اند
در شہنشاہی فقیری کردہ اند

در امارت فقر را افزودہ اند
مثلِ سلمانؓ در مدائن بودہ اند

حکمرانے بود و سامانے نداشت
دستِ او جز تیغ قرآنے نداشت

ہر کہ عشقِ مصطفےٰ سامانِ اوست
بحر و بر در گوشۂ دامانِ اوست

سوزِ صدیقؓ و علیؓ از حق طلب
ذرہ عشقِ نبی از حق طلب

زانکہ ملت را حیات از عشقِ اوست
برگ و سازِ کائنات از عشقِ اوست

جلوۂ بے پردۂ او وا نمود
جوہرِ پنہان کہ بود اندر وجود

روح را جز عشقِ او آرام نیست
عشقِ او روزیست کو را شام نیست

خیز و اندر گردش آور جامِ عشق
در قہستان تازہ کن پیغامِ عشق

اقبال

لالۂ طور

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

لالۂ طور

(۱) شہیدِ نازِ او بزمِ وجود است
نیاز اندر نہادِ ہست و بود است
نمی بینی کہ از مہرِ فلک تاب
بسیمائے سحر داغِ سجود است

(۲) دلِ من روشن از سوزِ درون است
جہان بین چشمِ من از اشکِ خون است
ز رمزِ زندگی بیگانہ تر باد
کسے کو عشق را گوید جنون است

---

(۳) بباغان بافرودینِ دهد عشق
براغان غنچه چون پروین دهد عشق
شعاعِ مهرِ او قلزم شگاف است
بماهی دیدۀ رهبین دهد عشق

(۴) عقابان را بهائے کم تهد عشق
تذروان را بباز ان سر دهد عشق
نگه دارد دلِ ما خویشتن را
ولیکن از کمینش برجهد عشق

(۵) به برگِ لاله رنگ آمیزی عشق
بجانِ ما بلا انگیزی عشق
اگر این خاکدان را وا شگافی
درونش بنگری خونریزی عشق

(۶) نه هرکس از محبت مایه دار است
نه با هرکس محبت سازگار است
بروید لاله با داغِ جگرتاب
دلِ لعلِ بدخشان بے شرار است

(۷) درین گلشن پریشان مثلِ بویم
نمی دانم چه می خواهم چه جویم
برآید آرزو یا برنیاید
شهیدِ سوز و سازِ آرزویم

(۸) جهان مشتِ گِل و دل حاصلِ اوست
همین یک قطرهٔ خون مشکلِ اوست
نگاهِ ما دو بین افتاد ورنه
جهانِ هر کسے اندر دلِ اوست

(۹) سحر می گفت بلبل باغبان را
درین گِل جز نهالِ غم نگیرد
به پیری می رسد خارِ بیابان
ولے گُل چون جوان گردد بمیرد

(۱۰) جهانِ ما که نابوداست بودش
زیان تو ام همی زاید بسودش
کهن را نو کن و طرحِ دگر ریز
دلِ ما برنتابد دیر و زودش

(۱۱) نوائے عشق را ساز است آدم
کشاید راز و خود راز است آدم
جہان او آفرید، این خوبتر ساخت
مگر با ایزد انباز است آدم

(۱۲) نہ من انجام و نے آغاز جویم
ہمہ رازم جہانِ راز جویم
گر از روئے حقیقت پردہ گیرند
ہمان بوک و مگر را باز جویم

(۱۳) دلا تا رائی پروانہ تا کے
نگیری شیوۂ مردانہ تا کے
یکے خود را بسوزِ خویشتن سوز
طوافِ آتشِ بیگانہ تا کے

(۱۴) تنے پیدا کن از مشتِ غبارے
تنے محکم تر از سنگین حصارے
درونِ او دلِ دردآشنائے
چو جوئے در کنارِ کوہسارے

(۱۵) ز آب و گلِ خدا خوش پیکرے ساخت
جہانے از ارم زیباترے ساخت
ولے ساقی بہ آن آتش کہ دارد
ز خاکِ من جہانے دیگرے ساخت

(۱۶) بہ یزدان روزِ محشر برہمن گفت
فروغِ زندگی تابِ شرر بود
ولیکن گر نرنجی با تو گویم
صنم از آدمی پائندہ تر بود

(۱۷) گزشتی تیز گام اے اخترِ صبح
مگر از خوابِ ما بیزار رفتی
من از ناآگہی گم کردہ راہم
تو بیدار آمدی بیدار رفتی

(۱۸) تہی از ہائے و ہو میخانہ بودے
گلِ ما از شرر بیگانہ بودے
نبودے عشق و این ہنگامۂ عشق
اگر دل چون خرد فرزانہ بودے

(۱۹)
ترا اے تازہ پرواز آفریدند
سراپا لذتِ بال آزمائی
ہوس مارا گران پرواز دارد
تو از ذوقِ پریدن پرکشائی

(۲۰)
چہ لذت یارب اندر ہست و بود است
دلِ ہر ذرہ در جوشِ نمود است
شگافد شاخ را چون غنچۂ گل
تبسم ریز از ذوقِ وجود است

(۲۱)
شنیدم در عدم پروانہ می گفت
دمے از زندگی تاب و تبم بخش
پریشان کن سحر خاکسترم را
ولیکن سوز و سازِ یک شبم بخش

(۲۲)
مسلمانان! مرا حرفے است در دل
کہ روشن تر ز جانِ جبرئیلؑ است
نہانش دارم از آذر نہادان
کہ این سرے ز اسرارِ خلیلؑ است

---

(۲۳) بہ کوشش رہ سپاری لے دل لے دل!
مرا تنہا گزاری اے دل! اے دل!
دما دم آرزوہا آفرینی
مگر کارے نداری لے دل لے دل!

(۲۴) رہے در سینۂ انجم کشائی
ولے از خویشتن ناآشنائی
یکے بر خود کشا چون دانہ چشمے
کہ از زیر زمین نخلے برآئی

(۲۵) سحر در شاخسارِ بوستانے
چہ خوش می گفت مرغِ نغمہ خوانے
برآور ہر چہ اندر سینہ داری
سرودے، نالۂ، آہے، فغانے،

(۲۶) ترا یک نکتۂ سربستہ گویم
اگر درسِ حیات از من بگیری
بمیری گر بہ تن جانے نداری
وگر جانے بہ تن داری نمیری

(۲۷) بہل افسانۂ آن پاچراغے
حدیثِ سوزِ او آوازِ گوش است
من آن پروانہ را پروانہ دانم
کہ جانش سخت کوش و شعلہ نوش است

(۲۸) ترا از خویشتن بیگانہ سازد
من آن آبے طربناکے ندارم
ببازارم مجو دیگر متاعے
چو گل جز سینۂ چاکے ندارم

(۲۹) زیان بینی ز سیرِ بوستانم
اگر جانت شہیدِ جستجو نیست
نمایم آنچہ ہست اندر رگِ گل
بہارِ من طلسمِ رنگ و بو نیست

(۳۰) برون از ورطۂ بود و عدم شو
فزون تر زین جہانِ کیف و کم شو
خودی تعمیر کن در پیکرِ خویش
چو ابراہیمؑ معمارِ حرم شو

(۳۱) ز مرغانِ چمن نا آشنایم
بشاخِ آشیان تنها سرایم
اگر نازک دلی از من کران گیر
که خونم می تراود از نوایم

(۳۲) جهان یارب چه خوش هنگامه دارد
همه را مستِ یک پیمانه کردی
نگه را با نگه آمیز دادی
دل از دل جان ز جان بیگانه کردی

(۳۳) سکندر با خضر خوش نکته‌ئی گفت
شریکِ سوز و سازِ بحر و بر شو
تو این جنگ از کنارِ عرصه بینی
بمیر اندر نبرد و زنده تر شو

(۳۴) سریرِ کیقباد، اکلیلِ جم خاک
کلیسا و بتستان و حرم خاک
ولیکن من ندانم گوهرم چیست
نگاهم برتر از گردون، تنم خاک

(۳۵) اگر در مشتِ خاکِ تو نہادند
دلِ صد پارۂ خونابہ بارے
ز ابرِ نو بہاران گریہ آموز
کہ از اشکِ تو روید لالہ زارے

(۳۶) دمادم نقشہائے تازہ ریزد
بیک صورت قرارِ زندگی نیست
اگر امروزِ تو تصویرِ دوش است
بخاکِ تو شرارِ زندگی نیست

(۳۷) چو ذوقِ نغمہ ام در جلوت آرد
قیامت افگنم در محفلِ خویش
چو می خواہم دمے خلوت بگیرم
جہان را گم کنم اندر دلِ خویش

(۳۸) چہ می پرسی میانِ سینہ دل چیست
خرد چون سوز پیدا کرد دل شد
دل از ذوقِ تپش دل بود لیکن
چو یک دم از تپش افتاد گل شد

(۳۹)
خرد گفت او بچشم اندر نگنجد
نگاہِ شوق در امید و بیم است
نمی گردد کہن افسانۂ طور
کہ در ہر دل تمنائے کلیم است

(۴۰)
کنشت و مسجد و بتخانہ و دیر
جز این مشتِ گلے پیدا نہ کردی
ز حکمِ غیر نتوان جز بدل رست
تو اے غافل دلے پیدا نہ کردی

(۴۱)
نہ پیوستم درین بستان سرا دل
ز بندِ این و آن آزاد رفتم
چو بادِ صبح گردیدم دمے چند
گلان را آب و رنگے دادہ رفتم

(۴۲)
بخود باز آورد رندِ کہن را
مئے برنا کہ من در جام کردم
من این مے چون مغان دور پیشین
ز چشمِ مستِ ساقی وام کردم

(۴۳) سفالم را مئے او جام جم کرد
درونِ قطرہ ام پوشیدہ یم کرد
خرد اندر سرم بتخانہ ریخت
خلیلِ عشق دیرم را حرم کرد

(۴۴) خرد زنجیری امروز و دوش است
پرستارِ بتانِ چشم و گوش است
صنم در آستین پوشیدہ دارد
برہمن زادۂ زنار پوش است

(۴۵) خرد اندر سرِ ہر کس نہادند
تنم چون دیگران از خاک و خون است
ولے این رازِ کس جز من نداند
ضمیرِ خاک و خونم بے چگون است

(۴۶) گدائے جلوہ رفتی بر سرِ طور
کہ جانِ تو ز خود نامحرمے ہست
قدم در جستجوئے آدمے زن
خدا ہم در تلاشِ آدمے ہست

---

(۴۷) بگو جبرئیل را از من پیامے
مرا آن پیکرِ نوری نداوند
ولے تاب و تبِ ما خاکیان بین
بنوری ذوقِ مہجوری نہ دادند

(۴۸) ہمائے علم تا افتد بدامت
یقین کم کن، گرفتارِ شکے باش
عمل خواہی؟ یقین را پختہ تر کن
یکے جوے و یکے بین و یکے باش

(۴۹) خرد بر چہرۂ تو پردہ بافت
نگاہے تشنۂ دیدار دارم
در افتد ہر زمان اندیشہ با شوق
چہ آشوب افگنی در جانِ زارم!

(۵۰) دلت می لرزد از اندیشۂ مرگ
ز بیمش زرد مانندِ زریری
بخود باز آ خودی را پختہ تر گیر
اگر گیری؟ پس از مردن نمیری

(۵۱) ز پیوندِ تن و جانم چه پرسی
بدامِ چند و چون در می نیابم
دمِ آشفته ام در پیچ و تابم
چو از آغوشِ نے خیزم نوایم

(۵۲) مرا فرمود پیرِ نکته دانے
هر امروزِ تو از فردا پیام است
دل از خوبانِ بے پروا نگهدار
حریمش جز باو دادن حرام است

(۵۳) ز رازی معنیٔ قرآن چه پرسی
ضمیرِ ما به آیاتش دلیل است
خرد آتش فروزد، دل بسوزد
همین تفسیرِ نمرود و خلیل است

(۵۴) من از بود و نبودِ خود خموشم
اگر گویم که هستم خود پرستم
ولیکن این نوائے ساده کیست
کسے در سینه می گوید که هستم

---

(۵۵) ز من با شاعرِ رنگین بیان گوی
چه سود از سوز اگر چون لاله سوزی
نه خود را می گدازی ز آتشِ خویش
نه شامِ دردمندی بر فروزی

(۵۶) ز خوب و زشتِ تو نا آشنایم
عیارش کرده سود و زیان را
درین محفل ز من تنها تر ی نیست
بچشمِ دیگری بینم جهان را

(۵۷) نوای شیخِ حرم شاید ندانی
جهانِ عشق را هم محشری هست
گناه و نامه و میزان ندارد
نه او را مسلمی نی کافری هست

(۵۸) چو تاب از خود بگیرد قطرهٔ آب
میانِ صد گهر یک دانه گردد
به بزمِ همنوایان آنچنان زی
که گلشن بر تو خلوت خانه گردد

(۵۹) من اے دانشوران درپیچ و تابم
خرد را فہم این معنی محال است
چسان در مشتِ خاکے تن زند دل
کہ دل دشتِ غزالانِ خیال است!

(۶۰) میا را بزم بر ساحل کہ آنجا
نوائے زندگانی نرم خیز است
بدریا غلط و با موجش درآویز
حیاتِ جاودان اندر ستیز است

(۶۱) سراپا معنیٔ سربستہ ام من
نگاہِ حرف بافان بر نتابم
نہ مختارم توان گفتن نہ مجبور
کہ خاکِ زندہ ام در انقلابم

(۶۲) مگو از مدّعائے زندگانی
ترا بر شیوہ ہائے او نگہ نیست
من از ذوقِ سفر آن گونہ مستم
کہ منزل پیش من جز سنگِ رہ نیست

(۶۳) اگر کردی نگہ در پارۂ سنگ
زفیضِ آرزوئے تو گہر شد
بنرخِ خود را منبج اے بندۂ تر
کہ زر از گوشۂ چشمِ تو زر شد

(۶۴) وفا نا آشنا بیگانہ خو بود
نگاہش بے قرار از جستجو بود
چو دیدم او را پرید از سینۂ من
ندانستم کہ دست آموزِ او بود

(۶۵) مپرس از عشق واز نیرنگیِ من
بہر رنگے کہ خواہی سر برآرد
درونِ سینہ بلبش از نقطۂ نیست
چو آید بر زبان پایان ندارد

(۶۶) مشو اے غنچۂ نورستہ دل گیر
ازین بستان سرا دیگر چہ خواہی
لبِ جو، بزمِ گُل، مرغِ چمن سیر
صبا، شبنم، نوائے صبح گاہی

(۶۷) مرا روزے گلِ افسردہ گفت
نمودِ ما چو پرِ وازِ شرار است
دلم بر محنتِ نقش آفرین سوخت
کہ نقشِ کلکِ او ناپائدار است

(۶۸) جہانِ ما کہ پایانے نہ دارد
چو ماہی در یمِ ایام غرق است
یکے بر دل نظر وا کن کہ بینی
یمِ ایام در یک جام غرق است

(۶۹) بمرغانِ چمن ہمدا ستانم
زبانِ غنچہ ہائے بے زبانم
چو میرم با صبا خاکم بیامیز
کہ جز طوفِ گلان کارے ندانم

(۷۰) نماید آنچہ ہست این وادئ گل؟
درونِ لالہ آتش بجان چیست؟
بچشمِ ما چمن یک موجِ رنگ است
کہ می داند بچشمِ بلبلان چیست؟

---

(۷۱) تو خورشیدی و من سیّارۂ تو
سراپا نورم از نظارۂ تو
ز آغوشش تو دورم ناتمامم
تو قرآنی و من سیپارۂ تو

(۷۲) خیالِ او درونِ دیده خوشتر
غمش افسرده جان کاہیده خوشتر
مرا صاحبدلے این نکتہ آموخت
ز منزل جادۂ پیچیده خوشتر

(۷۳) دماغم کافرِ زنّار دار است
بتان را بندۂ پروردگار است
دلم را بین که نالد از غمِ عشق
ترا با دین و آئینم چه کار است

(۷۴) صنوبر بندۂ آزادۂ او
فروغ روئے گل از بادۂ او
حریمش آفتاب و ماه و انجم
دلِ آدم درِ نکشادۂ او

---

(۷۵) ز انجم تا به انجم صد جهان بود
خرد هر جا که پر زد آسمان بود
و لیکن چون بخود نگریستم من
کرانِ بیکران در من نهان بود

(۷۶) بپائے خود مزن زنجیرِ تقدیر
تهِ این گنبدِ گردان رہے هست
اگر باور نداری، خیز و دریاب
که چون پا وا کنی جولان گہے هست

(۷۷) دلِ من در طلسمِ خود اسیر است
جهان از پرتوِ او تاب گیر است
مپرس از صبح و شامم مرا آفتابے
که پیشِ روزگارِ من پیر است

(۷۸) نوا در سازِ جان از زخمهٔ تو
چسان در جانی و از جان برونی؟
چراغم، یا تو سوزم بے تو میرم
نوائے بیچونِ من بے من چگونی؟

(۷۹) نفس آشفته موجے از یم اوست
نئے ما نغمۂ ما از دم اوست
لبِ جوئے ابد چون سبزہ رستم
رگِ ما ریشۂ ما از نم اوست

(۸۰) ترا دردیکہ در سینه پیچید
جہانِ رنگ و بو را آفریدی
دگر از عشقِ بیباکم چه رنجی
که خود این ہائے و ہو را آفریدی

(۸۱) کرا جوئی، چرا در پیچ و تابی؟
که او پیداست تو زیرِ نقابی
تلاشِ او کنی جز خود نه بینی
تلاشِ خود کنی جز او نیابی

(۸۲) تو اے کودک منش خود را ادب کن
مسلمان زادۂ؟ ترکِ نسب کن
برنگِ احمر و خون و رگ و پوست
عرب نازد اگر ترکِ عرب کن

---

(۸۳) نہ افغانیم و نے ترک و تتاریم
چمن زادیم و از یک شاخساریم
تمیزِ رنگ و بو بر ما حرام است
کہ ما پروردۂ یک نوبہاریم

(۸۴) نہان در سینۂ ما عالمے ہست
بخاکِ ما دلے، در دل غمے ہست
ازآن صہبا کہ جانِ ما برافروخت
ہنوز اندر سبوئے ما نمے ہست

(۸۵) دلِ من! اے دلِ من! اے دلِ من!
یم من، کشتیٔ من، ساحلِ من!
چو شبنم بر سرِ خاکم چکیدی؟
و یا چون غنچہ رستی از گلِ من؟

(۸۶) چہ گویم نکتۂ زشت و نکو چیست
زبان لرزد کہ معنی پیچ دار است
برون از شاخ بینی خار و گل را
درونِ او نہ گل پیدا نہ خار است

---

(۸۷) کسے کو دردِ پنہانے ندارد
تنے دارد ولے جانے ندارد
اگر جانے ہوس داری طلب کن
تب و تابے کہ پایانے ندارد

(۸۸) چہ پرسی از کجایم چیستم من
بخود پیچیدہ ام تا زیستم من
درین دریا چو موجِ بے قرارم
اگر بر خود نہ پیچم نیستم من

(۸۹) بچندین جلوہ در زیرِ نقابی
نگاہِ شوق ما را بر نتابی
دوی در خونِ ما چون مستی مے
ولے بیگانہ خوئی، دیر یابی

(۹۰) دل از منزل تہی کن پا بہ رہ دار
نگہ را پاک مثلِ مہر و مہ دار
متاعِ عقل و دین با دیگران بخش
غمِ عشق از بدست افتد نگہدار

---

(۹۱) بیا اے عشق، اے رمزِ دلِ ما
بیا اے کشتِ ما، اے حاصلِ ما
کہن گشتند این خاکی نہادان
دگر آدم بنا کن از گلِ ما

(۹۲) سخن درد و غم آرد درد و غم بہ
مرا این نالہ ہائے دمبدم بہ
سکندر را از عیشِ من خبر نیست
نوائے دل کشے از ملکِ جم بہ

(۹۳) نہ من بر مرکبِ ختلی سوارم
نہ از دابستگانِ شہریارم
مرا اے ہمنشین دولت ہمین بس
چو کاوم سینہ را لعلے برآرم

(۹۴) کمالِ زندگی خواہی؟ بیاموز
کشادن چشم و جز بر خود نہ بستن
فرو بردن جہان را چون دمِ آب
طلسمِ زیر و بالا در شکستن

---

(۹۵) تو می گوئی که آدم خاک زاد است
اسیرِ عالمِ کون و فساد است
ولے فطرت زِ اعجازے که دارد
بنائے بحر و بر جوئش نہاد است

(۹۶) دلِ بیباک را ضرغام[1] رنگ[2] است
دلِ ترسنده را آہو پلنگ است
اگر بیمے نداری بحر صحرا است
اگر ترسی بہر موجش نہنگ است

(۹۷) ندانم بادہ ام یا ساغرم من
گہر در دامنم یا گوہرم من
چنان بینم چو بر دل دیدہ بندم
کہ جانم دیگر است و دیگرم من

(۹۸) تو گوئی طائرِ ما زیرِ دام است
پریدن بر پرِ دبائش حرام است
زتن برجستہ تر شد معنیٔ جان
فسانِ خنجرِ ما از نیام است

---

[1] ضرغام : شیر [2] رنگ : گوسفند

(۹۹) چسان زاید تمنا در دلِ ما؟
چسان سوزد چراغِ منزلِ ما؟
بچشمِ ما که می بیند؟ چه بیند؟
چسان گنجید در دل اندر گلِ ما؟

(۱۰۰) چو در جنّت خرامیدم پس از مرگ
بچشم این زمین و آسمان بود
شکے با جان حیرانم در آویخت
جهان بود آنکه تصویرِ جهان بود

(۱۰۱) جهانِ ما که جز انگارهٔ[1] نیست
اسیرِ انقلابِ صبح و شام است
ز سوهانِ قضا همو ار گردد
هنوز این پیکرِ گل ناتمام است

(۱۰۲) چسان اے آفتابِ آسمان گرد
باین دوری بچشمِ من در آئی؟
بخاکی واصل و از خاکدان دور!
تو اے مژگان گسل آخر کجائی؟

---

[1] انگاره: نقش ناتمام خواه سایه دار ہو خواہ بے سایہ۔

(۱۰۳) تراشش از تیشهٔ خود جادهٔ خویش
براه دیگران رفتن عذاب است
گر از دستِ تو کارِ نادر آید
گناهے ہم اگر باشد ثواب است

(۱۰۴) بمنزل رہرو دل در نسازد
بہ آب و آتش و گل در نسازد
نہ پنداری کہ در تن آرمیداست
کہ این دریا بساحل در نسازد

(۱۰۵) بیا باشاہدِ فطرت نظر باز
چرا در گوشۂ خلوت گزینی
ترا حق داد چشمِ پاک بینے
کہ از نورش نگاہے آفرینی

(۱۰۶) میانِ آب و گل خلوت گزیدم
ز افلاطون و فارابی بریدم
نہ کردم از کسے دریوزہ چشم
جہان را جز بچشمِ خود نہ دیدم

(۱۰۷) ز آغازِ خودی کس را خبر نیست
خودی در حلقهٔ شام و سحر نیست
ز خضر این نکتهٔ نادر شنیدم
که بحر از موجِ خود دیرینه‌تر نیست

(۱۰۸) دلا رمزِ حیات از غنچه دریاب
حقیقت در مجازش بے حجاب است
ز خاکِ تیره می روید و لیکن
نگاهش بر شعاعِ آفتاب است

(۱۰۹) فروغِ او به بزمِ باغ و راغ است
گل از صهبائے او روشن ایاغ است
شبِ کس در جهان تاریک نگذاشت
که در هر دل ز داغِ او چراغ است

(۱۱۰) ز خاکِ نرگستان غنچهٔ رست
که خواب از چشمِ او شبنم فروشست
خودی از بے خودی آمد پدیدار
جهان دریافت آخر آنچه می جست

(۱۱۱) جہان کز خود ندارد دستگاہے
بکوئے آرزو می جست راہے
ز آغوشِ عدم دزدیدہ بگریخت
گرفت اندر دلِ آدم پناہے

(۱۱۲) دلِ من رازدانِ جسم و جان است
نہ پنداری اجل بر من گران است
چہ غم گر یک جہان گم شد ز چشمم
ہنوز اندر ضمیرم صد جہان است

(۱۱۳) گلِ رعنا چو من در مشکلے ہست
گرفتارِ طلسمِ محفلے ہست
زبانِ برگِ او گویا نہ گردد
ولے در سینۂ چاکش دلے ہست

(۱۱۴) مزاجِ لالۂ خود رو شناسم
بشاخ اندر گلان را بو شناسم
ازان دارد مرا مرغِ چمن دوست
مقامِ نغمہ ہائے او شناسم

---

(۱۱۵) جہان یک نغمہ زارے آرزوئے
بم و زیرش ز تارِ آرزوئے
بچشمم ہر چہ ہست و بود و باشد
دمے از روزگارِ آرزوئے

(۱۱۶) دلِ من بیقرارِ آرزوئے
درونِ سینۂ من ہائے ہوئے
سخن اے ہمنشین از من چہ خواہی
کہ من با خویش دارم گفتگوئے

(۱۱۷) دوامِ ما ز سوزِ ناتمام است
چو ماہی جز تپش بر ما حرام است
مجو ساحل کہ در آغوشِ ساحل
تپیدِ یک دم و مرگِ دوام است

(۱۱۸) مرنج از برہمن اے واعظِ شہر
گر از ما سجدۂ پیشِ بتان خواست
خدائے ما کہ خود صورت گری کرد
بتے را سجدۂ از قدسیان خواست

---

(۱۱۹)

حکیمان گرچه صد پیکر شکستند
مقیمِ سومناتِ بود و هستند
چسان افرشته و یزدان بگیرند
هنوز آدم بفتراکے نه بستند

(۱۲۰)

جهان ها رویدا ز مشتِ گلِ من
بیا سرمایه گیر از حاصلِ من
غلط کردی رهِ سر منزلِ دوست
دمے گم شو بصحرائے دلِ من

(۱۲۱)

هزاران سالِ با فطرت نشستم
باو پیوستم و از خود گسستم
ولیکن سرگذشتم این دو حرف است
تراشیدم، پرستیدم، شکستم

(۱۲۲)

به پهنائے ازل پر می گشودم
زبندِ آب و گل بیگانه بودم
بچشمِ تو بهائے من بلند است
که آوردی بیازارِ وجودم

(۱۲۳) درونم جلوۀ افکار این چیست!
برونِ من همه اسرار این چیست!
بفرما اے حکیمِ نکته پرداز
بدن آسوده جان سیّار این چیست!

(۱۲۴) بخود نازم گدائے بے نیازم
تپم، سوزم، گدازم، مے نوازم
ترا از نغمه در آتش نشاندم
سکندر فطرتم آئینه سازم

(۱۲۵) اگر آگاهی از کیف و کمِ خویش
یمے تعمیر کن از شبنمِ خویش
دلا دریوزهٔ مهتاب تا کے!
شبِ خود را برافروز از دمِ خویش

(۱۲۶) چه غم داری، حیاتِ دل زدم نیست
که دل در حلقهٔ بود و عدم نیست
مخور اے کم نظر اندیشهٔ مرگ
اگر دم رفت دل باقی است غم نیست

(۱۲۷) تو اے دل تا نشینی در کنارم
زتشریفِ شہان خوشتر گلیمم
درونِ سینہ ام باشی پس از مرگ!
من از دستِ تو در امید و بیمم

(۱۲۸) ز من گو صوفیانِ با صفا را
خدا جویانِ معنی آشنا را
غلامِ ہمتِ آن خود پرستم
کہ با نورِ خودی بیند خدا را

(۱۲۹) چو نرگس این چمن نادیدہ مگذر
چو بو در غنچۂ پیچیدہ مگذر
ترا حق دیدۂ روشن ترے داد
خرد بیدار و دل خوابیدہ مگذر

(۱۳۰) تراشیدم صنم بر صورتِ خویش
بشکلِ خود خدا را نقش بستم
مرا از خود بروں رفتن محال است
بہر رنگے کہ ہستم خود پرستم

(۱۳۱) به شبنم غنچهٔ نورسته می گفت
نگاهِ ما چمن زادان رسا نیست
درآن پهنا که صد خورشید دارد
تمیزِ پست و بالا هست یا نیست

(۱۳۲) زمین را رازدانِ آسمان گیر
مکان را شرحِ رمزِ لامکان گیر
پرد هر ذرّه سوئے منزلِ دوست
نشانِ راه از ریگِ روان گیر

(۱۳۳) ضمیرِ کن فکان غیر از تو کس نیست
نشانِ بے نشان غیر از تو کس نیست
قدم بیباک تر نه در رہِ زیست
به پهنائے جهان غیر از تو کس نیست

(۱۳۴) زمینِ خاکِ درِ میخانهٔ ما
فلک یک گردشِ پیمانهٔ ما
حدیثِ سوز و سازِ ما دراز است
جهان دیباچهٔ افسانهٔ ما

---

(۱۳۵) سکندر رفت و شمشیر و علم رفت
خراجِ شہر و گنجِ کان و یم رفت
امم را از شہان پائندہ تر دان
نمی بینی کہ ایران ماند و جم رفت؟

(۱۳۶) ربودی دل ز چاکِ سینۂ من
بغارت بردۂ گنجینۂ من
متاعِ ارزِ یم یا کہ دادی؟
چہ کردی با غمِ دیرینۂ من؟

(۱۳۷) ز پیشِ من جہانِ رنگ و بو رفت
زمین و آسمان و چار سو رفت
تو رفتی اے دل از ہنگامۂ او؟
و یا از خلوت آبادِ تو او رفت؟

(۱۳۸) مرا از پردۂ سازم آگہی نیست
ولے دانم نوائے زندگی چیست
سحر دم آنچنان در شاخساران
گل از مرغِ چمن پرسد کہ این کیست

(۱۳۹) نوا مستانه در محفل زدم من
شرارِ زندگی بر گِل زدم من
دل از نورِ خرد کردم ضیا گیر
خرد را بر عیارِ دل زدم من

(۱۴۰) عجم از نغمه هائے من جوان شد
ز سودایم متاعِ او گران شد
ہجومے بود رہ گم کردہ در دشت
ز آوازِ درایم کاروان شد

(۱۴۱) عجم از نغمه ام آتش بجان است
صدائے من درائے کاروان است
حُدی را تیز تر خوانم چو عرفی[1]
که ره خوابیده و محمل گران است

(۱۴۲) ز جانِ بے قرار آتش کشادم
دلے در سینهٔ مشرق نهادم
گِلِ او شعله زار از نالهٔ من
چو برق اندر نهادِ او فتادم

---

[1] نوا را تلخ تر می زن چو ذوقِ نغمه کم یابی — حُدی را تیز تر می خوان چو محمل را گران بینی (عرفی)

(۱۴۳) مرا مثلِ نسیم آواره کردند
دلم مانندِ گُل صد پاره کردند
نگاهم را که پیدا هم نه بیند
شهیدِ لذّتِ نظّاره کردند

(۱۴۴) خرد گر پاسِ راز زرینه سازد
کمالش سنگ را آئینه سازد
نوائے شاعرِ جادو نگارے
زنیشِ زندگی نوشینه سازد

(۱۴۵) ز شاخِ آرزو بر خورده ام من
به رازِ زندگی بے پرده ام من
بترس از باغبان اے ناوک انداز
که پیغامِ بهار آورده ام من

(۱۴۶) خیالم گو گل از فردوس چیند
چو مضمونِ غریبے آفریند
دلم در سینه می لرزد چو برگے
که بر وے قطرهٔ شبنم نشیند

---

(۱۴۷) عجم بحریست ناپیدا کنارے
که در وے گوہرِ الماس رنگ است
ولیکن من نراہم کشتی خویش
بدریائے که موجش بے نهنگ است

(۱۴۸) اگر کارِ جهان نا استوار است
ہر آنِ ما ابد را پرده دار است
بگیر امروز را محکم که فردا
ہنوز اندر ضمیرِ روزگار است

(۱۴۹) رمیدی از خداوندانِ افرنگ
ولے بر گور و گنبد سجده پاشی
به لالائی چنان عادت گرفتی
ز سنگِ راه مولائے تراشی

(۱۵۰) قبائے زندگانی چاک تا کے
چو موران آشیان در خاک تا کے
به پرواز آ و شاہینی بیاموز
تلاشِ دانه در خاشاک تا کے

(۱۵۱) میانِ لالہ و گل آشیان گیر
زمرغِ نغمہ خوان درسِ فغان گیر
اگر از ناتوانی گشتہ پیر
نصیبے از شبابِ این جہان گیر

(۱۵۲) بجانِ من کہ جان نقشِ تن انگیخت
ہوائے جلوہ این گُل را دو رُو[1] گرد
ہزاران شیوہ دارِ جانِ بیتاب
بدن گردد چو با یک شیوہ خو کرد

(۱۵۳) بگوشم آمد از خاکِ مزارے
کہ در زیرِ زمین ہم می توان زیست
نفس دارد ولیکن جان ندارد
کسے کو بر مرادِ دیگران زیست

(۱۵۴) مشو نومید ازین مشتِ غبارے
پریشان جلوۂ ناپایدارے
چو فطرت می تراشد پیکرے را
تمامش می کند در روزگارے

---

[1] گل دورو: ایک قسم کا پھول جو اندر سے سرخ اور باہر سے زرد ہوتا ہے۔

(۱۵۵) جہانِ رنگ و بو فہمیدنی ہست
درین وادی بسے گل چیدنی ہست
ولے چشم از درونِ خود نہ بندی
کہ در جانِ تو چیزے دیدنی ہست

(۱۵۶) تو می گوئی کہ من ہستم خدا نیست
جہانِ آب و گل را انتہا نیست
ہنوز این راز بر من ناگشود است
کہ چشم آنچہ بیند ہست یا نیست

(۱۵۷) بساطم خالی از مرغ کباب است
نہ در جامم مئے آئینہ تاب است
غزالِ من خورد برگِ گیاہے
ولے خونِ دلِ او مشکِ ناب است

(۱۵۸) رگِ مسلم ز سوزِ من تپیدا است
ز چشمش اشک بیتابم چکیدا است
ہنوز از محشرِ جانم ندانند
جہان را بانگِ من ندیدا است

(۱۵۹) بحرفِ اندر نگیری لامکان را
درونِ خود نگر این نکته پیداست
به تن جان آنچنان دارد نشیمن
که نتوان گفت اینجا نیست آنجاست

(۱۶۰) بهر دل عشق رنگِ تازه بر کرد
گهے با سنگ که با شیشه سر کرد[۱]
ترا از خود ربود و چشم تر داد
مرا با خویشتن نزدیک تر کرد

(۱۶۱) هنوز از بندِ آب و گل نه رستی
تو گوئی رومی و افغانیم من
من اول آدم بے رنگ و بویم
ازان پس هندی و تورانیم من

(۱۶۲) مرا ذوقِ سخن خون در جگر کرد
غبارِ راه را مشتِ شرر کرد
بگفتارِ محبت لب کشودم
بیان این راز را پوشیده تر کرد

---

[۱] سر کردن : معاش و موافقت کرنا۔

(۱۶۳)

گریز آخر ز عقلِ ذو فنون کرد
دلِ خود کام را از عشق خون کرد
ز اقبالِ فلک پیما چه پرسی
حکیمِ نکته دانِ ما جنون کرد

افکار

بسم اللہ الرّحمٰن الرّحیم

افکار

گُلِ نخستیں

ہنوز ہم نفسے در چمن نمی بینم
بہار می رسد و من گلِ نخستینم

بہ آبجو نگرم خویش را نظارہ کنم
باین بہانہ مگر روئے دیگرے بینم

بخامۂ کہ خطِ زندگی رقم زدہ است
نوشتہ اند پیامے بہ برگِ رنگینم

دلم بہ دوش و نگاہم بہ عبرتِ امروز
شہیدِ جلوۂ فرداؤ تازہ آئینم

ز تیرہ خاک دمیدم قبائے گل بستم
دگر نہ اخترِ واماندۂ ز پروینم

دُعا

اے کہ از خمِ خانۂ فطرت بجامم ریختی
آتشِ صہبائے من بگداز مینائے مرا
عشق را سرمایہ ساز از گرمیٔ فریادِ من
شعلۂ بیباک گردان خاک سینائے مرا
چون بمیرم از غبارِ من چراغِ لالہ ساز
تازہ کن داغِ مرا، سوزان بصحرائے مرا

ہلالِ عید

تو ان ز چشمِ شوق رمید اے ہلالِ عید
از صد نگاہ براہِ تو دامے نہادہ اند
بر خود نظر کشا ز تہی دامنی مرنج
در سینۂ تو ماہِ تمامے نہادہ اند

تسخیرِ فطرت

(۱) میلادِ آدم

نعره زد عشق که خونین جگرے پیدا شد
حسن لرزید که صاحب نظرے پیدا شد
فطرت آشفت که از خاکِ جہانِ مجبور
خودگرے، خودشکنے، خودنگرے پیدا شد
خبرے رفت ز گردون به شبستانِ ازل
حذر اے پردگیان پرده درے پیدا شد
آرزو بے خبر از خویش به آغوشِ حیات
چشم وا کرد و جہانِ دگرے پیدا شد
زندگی گفت که در خاک تپیدم همه عمر
تا ازین گنبدِ دیرینه درے پیدا شد

(۲) انکارِ ابلیس

نوری نادان نیم، سجده بآدم برم
او به نہاد ست خاک من به نژاد آذرم

می تپد از سوزِ من، خونِ رگِ کائنات
من بہ دو صد صرصرم، من بہ غوِ تندرم

رابطۂ سالمات، ضابطۂ امہات
سوزم و سازم دہم، آتشِ مینا گرم

ساختۂ خویش را، در شکنم ریزریز
تا ز غبارِ کہن، پیکرِ نو آورم

از زدِ[1] من موجۂ چرخِ سکون ناپذیر
نقش گرِ روزگار، تاب و تبِ جوہرم

پیکرِ انجم زِ تو، گردشِ انجم زِ من
جان بجہان اندرم، زندگیِ مضمرم

تو بہ بدن جان دہی، شور بجان من دہم
تو بہ سکون رہزنی، من بہ تپش رہبرم

من زِ تنکِ مایگان گر چہ نکردم سجود
قاہرِ بے دوزخم، داورِ بے محشرم

آدمِ خاکی نہاد، دون نظر و کم سواد
زاد در آغوشِ تو پیر شود در برم

---

[1] زد : دریا۔

(۳) اغوائے آدم

زندگی سوز و ساز، بہ ز سکونِ دوام
فاختہ شاہین شود از تپش زیرِ دام
ہیچ نیاید ز تو غیرِ سجودِ نیاز
خیز چو سروِ بلند اے بعملِ نرم گام
کوثر و تسنیم برد، از تو نشاطِ عمل
گیر ز مینائے تاک بادۂ آئینہ فام
زشت و نکو زادۂ وہمِ خداوندِ تست
لذتِ کردار گیر، گام بنہ، جوئے کام
خیز کہ بنمائمت مملکتِ تازۂ
چشمِ جہان بین گشا، بہرِ تماشا خرام
قطرۂ بے مایۂ، گوہرِ تابندہ شو
از سرِ گردون بیفت، گیر بدریا مقام
تیغِ درخشندۂ، جانِ جہان گسل
جوہرِ خود را نما، آے برون از نیام
بازوئے شاہین گشا، خونِ تذروان بریز
مرگ بود باز را زیستن اندر کنام

تو نہ شناسی ہنوز شوق بمیرد ز وصل
چیست حیاتِ دوام؟ سوختنِ ناتمام

(۴) آدم از بہشت بیرون آمدہ می گوید

چہ خوش است زندگی را ہمہ سوز و ساز کردن
دلِ کوہ و دشت و صحرا بدمے گداز کردن
ز قفس درے کشادن بہ فضائے گلستانے
رہِ آسمان نوردن بہ ستارہ راز کردن
بہ گداز ہائے پنہاں، بہ نیاز ہائے پیدا
نظرے ادا شناسے بحریمِ ناز کردن
گہے جز یکے ندیدن بہ ہجومِ لالہ زارے
گہے خار نیش زن را ز گُل امتیاز کردن
ہمہ سوزِ ناتمامم، ہمہ دردِ آرزویم
بگمان و ہم یقین را کہ شہیدِ جستجویم

(۵) صبح قیامت

(آدم در حضور باری)

اے کہ ز خورشیدِ تو کوکبِ جان مستنیر
از دلم افروختی شمعِ جہانِ ضریرہ[1]

---

[1] ضریرہ: نابینا۔

ریخت ہنر ہائے من بحر بیک نالے آب
تیشۂ من آورد از جگرِ خارہ شیر

زہرہ گرفتار من ، ماہ پرستار من
عقلِ کلان کار من بہر جہان دار و گیر

من بہ زمین در شدم من بہ فلک بر شدم
بستۂ جادوئے من ذرہ و مہرِ منیر

گرچہ فسونش مرا برد ز راہِ صواب
از غلطم در گذر عذرِ گناہم پذیر

رام نگردد جہان تا نہ فسونش خوریم
جز بکمندِ نیاز ناز نہ گردد اسیر

تا شود از آہِ گرم این بتِ سنگین گداز
بستنِ زنارِ او بود مرا ناگزیر

عقل بدام آورد فطرتِ چالاک را
اہرمنِ شعلہ زاد سجدہ کند خاک را

بوئے گل

حورے بکنج گلشنِ جنت تپید و گفت
مارا کسے زآن سوئے گردون خبر نداد
ناید بفہمِ من سحر و شام و روز و شب
عقلم ربود این کہ بگویند مرد و زاد
گردید موجِ نکہتے و از شاخِ گل دمید
پا اینچنین بعالمِ فردا و دی نہاد
وا کرد چشم و غنچہ شد و خندہ زد دمے
گل گشت و برگ برگ شد و بر زمین فتاد
زان نازنین کہ بند ز پایش کشادہ اند
آہے است یادگار کہ بو نام دادہ اند

نوائے وقت

رشید بہ دامانم، انجم بہ گریبانم
در من نگری ہیچم، در خود نگری جانم

در شهر و بیابانم در کاخ و شبستانم

من دردم و درمانم، من عیش فراوانم

من تیغِ جہان سوزم، من چشمۂ حیوانم

چنگیزی و تیموری، مشتے زغبارِ من

ہنگامۂ افرنگی یک جستہ شرارِ من

انسان و جہانِ او، از نقشِ نگارِ من

خونِ جگرِ مردان، سامانِ بہارِ من

من آتشِ سوزانم، من روضۂ رضوانم

آسودہ و سیّارم، این طرفہ تماشا بین

در بادۂ امروزم، کیفیّتِ فردا بین

پنہاں بہ ضمیرِ من، صد عالمِ رعنا بین

صد کوکبِ غلطان بین، صد گنبدِ خضرا بین

من کسوتِ انسانم، پیراہنِ یزدانم

تقدیرِ فسونِ من، تدبیرِ فسونِ تو

تو عاشقِ لیلائے، من دشتِ جنونِ تو

چون روحِ روان پاکم، از چند و چگونِ تو

تو رازِ درونِ من، من رازِ درونِ تو

از جانِ تو پیدائیم، در جانِ تو پنہانم
من رہرو و تو منزل، من مزرع تو حاصل
تو سازِ صد آہنگے، تو گرمیٔ این محفل
آوارۂ آب و گل، در یاب مقامِ دل
گنجیده به جامے بین، این قلزمِ بے ساحل
از موجِ بلندِ تو سر ریز و طوفانم

فصلِ بہار

(۱)

خیز که در کوه و دشت خیمه زد ابرِ بہار
مست ترنّم ہزار
طوطی و درّاج و سار
بر طرفِ جوئبار
کشتِ گل و لاله زار
چشم تماشا بیار
خیز که در کوه و دشت خیمه زد ابرِ بہار

(۲)

خیز کہ در باغ و راغ قافلۂ گل رسید

بادِ بہاران وزید

مرغِ نوا آفرید

لالہ گریبان درید

حُسنِ گُلِ تازہ چید

عشقِ غمِ نو خرید

خیز کہ در باغ و راغ قافلۂ گل رسید

(۳)

بلبلکان در صفیر، صلصلکان در خروش

خونِ چمن گرم جوش

اے کہ نشینی خموش

در شکن آئینِ ہوش

بادۂ معنی بنوش

نغمہ سرا گل بپوش

بلبلکان در صفیر، صلصلکان در خروش

(۴)

حجره نشینی گذار، گوشهٔ صحرا گزین

بر لب جوی نشین

آب روان را ببین

نرگس ناز آفرین

لخت دل فرودین

بوسه زنش بر جبین

حجره نشینی گذار، گوشهٔ صحرا گزین

(۵)

دیدهٔ معنی گشا، ای ز عیان بی‌خبر

لاله کمر در کمر

نیمهٔ آتش به بر

می‌چکدش بر جگر

شبنم اشک سحر

در شفق انجم نگر

دیدهٔ معنی گشا، ای ز عیان بی‌خبر

خاکِ چمن وانمود، رازِ دلِ کائنات
بود و نبود صفات
جلوہ گریہائے ذات
آنچہ تو دانی حیات
آنچہ تو خوانی ممات
ہیچ ندارد ثبات
خاکِ چمن وانمود، رازِ دلِ کائنات

حیاتِ جاوید

گمان مبر کہ بپایان رسید کارِ مغان
ہزار بادۂ ناخوردہ در رگِ تاک است
چمن خوش است ولیکن چو غنچہ نتوان زیست
قبائے زندگیش از دمِ صبا چاک است
اگر ز رمزِ حیات آگہی، مجوے و مگیر
دلے کہ از خلشِ خارِ آرزو پاک است

بجوز خندیدہ و محکم چو کوہساران زی
چو خس مزی کہ ہوا تیز و شعلہ بیباک است

افکارِ انجم

(۱)

شنیدم کوکبے با کوکبے گفت ‏ ‏ کہ در بحریم و پیدا ساحلے نیست
سفر اندر سرشتِ ما نہادند ‏ ‏ ولے این کاروان را منزلے نیست

(۲)

اگر انجم ہمانستے کہ بود است ‏ ‏ ازین دیرینہ تابیہا چہ سود است
گرفتارِ کمندِ روزگاریم ‏ ‏ خوشا آن کس کہ محرومِ وجود است

(۳)

کس این بارِ گران را بر نتابد ‏ ‏ زبودِ ما نبودِ جاودان بہ
فضائے نیلگونم خوش نیاید ‏ ‏ ز اوجش پستیِ آن خاکدان بہ

(۴)

خنک انسان کہ جانش بیقرار است ‏ ‏ سوارِ راہوارِ روزگار است
قبائے زندگی بر قامتش راست ‏ ‏ کہ او نو آفرین و تازہ کار است

زندگی

شبی زار نالید ابرِ بهار
که این زندگی گریهٔ پیهم است
درخشید برقِ سبک سیر و گفت
خطا کرده‌ای خندهٔ یکدم است
ندانم به گلشن که برد این خبر
سخنها میانِ گل و شبنم است

محاورهٔ علم و عشق

علم

نگاهم رازدارِ هفت و چار است
گرفتارِ کمندم روزگار است
جهان بینم بایں سو باز کردند
مرا با آن سوی گردون چه کار است
چکد صد نغمه از سازی که دارم
ببازار افگنم رازی که دارم

عشق

ز افسونِ تو دریا شعله زار است
هوا آتش گداز و زهردار است
چو با من یار بودی، نور بودی
بریدی از من و نورِ تو نار است

اے جہان بین: چشم ۔

بخلوت خانهٔ لاهوت زادی
ولیکن در نخ[1] شیطان فتادی

بیا این خاکدان را گلستان ساز — جهانِ پیر را دیگر جوان ساز
بیا یک ذره از دردِ دلم گیر — تهِ گردون بهشتِ جاودان ساز

ز روزِ آفرینش همدم استیم
همان یک نغمه را زیر و بم استیم

سرودِ انجم

هستیِ ما نظامِ ما
مستیِ ما خرامِ ما
گردشِ بے مقامِ ما
زندگیِ دوامِ ما
دورِ فلک بکامِ ما می نگریم و می رویم
جلوه گہِ شهود را
بتکدهٔ نمود را

---

[1] نخ : ریسمان ۔

رزم نبود و بود را

کشمکش وجود را

عالم دیر و زود را می نگریم و می رویم

گرمئ کار زار ہا

خامئ پختہ کار ہا

تاج و سریر و دار ہا

خواری شہر یار ہا

بازی روزگار ہا می نگریم و می رویم

خواجہ ز سروری گزشت

بندہ ز چاکری گزشت

زاری و قیصری گزشت

دورِ سکندری گزشت

شیوۂ بت گری گزشت می نگریم و می رویم

خاک خموش و در خروش

سست نہاد و سخت کوش

گاہ بہ بزم نائے و نوش

گاہ جنازہ بدوش

میرِ جہان و سفتہ گوش، می نگریم و می رویم

تو بہ طلسمِ چون و چند

عقلِ تو در گشاد و بند

مثلِ غزالہ در کمند

زار و زبون و دردمند

ما بہ نشیمنِ بلند، می نگریم و می رویم

پردہ چرا؟ ظہور چیست؟

اصلِ ظلام و نور چیست؟

چشم و دل و شعور چیست؟

فطرتِ ناصبور چیست؟

این ہمہ نزد و دور چیست؟ می نگریم و می رویم

پیشِ تو نزدِ ما کمے

سالِ تو پیشِ ما دمے

اے بکنارِ تو یمے

ساختہ بہ شبنمے

ما بتلاشِ عالمے، می نگریم و می رویم

نسیمِ صبح

زروئے بحر و سرِ کوہسار می آیم
ولیک می نشناسم کہ از کجا خیزم

دہم بہ غمزۂ طائر پیامِ فصلِ بہار
نہ نشیمنِ او سیم یاسمن ریزم

بہ سبزہ غلطم و بر شاخِ لالہ می پیچم
کہ رنگ و بو ز مساماتِ او برانگیزم

خمیدہ تا نشود شاخِ او ز گردشِ من
بہ برگِ لالہ و گل نرم نرمک آویزم

چو شاعرے ز غمِ عشق در خروش آید
نفس نفس بہ نواہائے او در آمیزم

پند باز با بچۂ خویش

تو دانی کہ بازان ز یک جوہر اند — دلِ شیر دارند و مشتِ پر اند
نکو شیوہ و پختہ تدبیر باش — جسور و غیور و کلان گیر باش
بیامیز باکبک و تورنگ و سار — مگر این کہ داری ہوائے شکار

چہ قومے فرد با بہ نر سناک! — کند پاک منقارِ خود را بخاک!
شد آن باشہ نخچیرِ نخچیرِ خویش — کہ گیرد ز صیدِ خود آئین و کیش
بسا شکرہ افتاد بر روئے خاک — شد از صحبتِ دانہ چینان ہلاک
نگہ دار خود را و خرسند زی — دلیر و درشت و تنومند زی
تنِ نرم و نازک بہ تیہو گزار — رگِ سخت چون شاخِ آہو بیار
نصیبِ جہان آنچہ از خرمی است — ز سنگینی و سختی و پُردمی است
چہ خوش گفت فرزند خود را عقاب — کہ یک قطرہ خون بہتر از لعلِ ناب
نجو انجمن مثلِ آہو و میش — بخلوت گرا چون نیاگانِ خویش
چنین یاد دارم ز بازانِ پیر — نشیمن بشاخِ درختے مگیر
کنامے نگیریم در باغ و کشت — کہ داریم در کوہ و صحرا بہشت
ز روئے زمین دانہ چیدن خطاست — کہ پہنائے گردون خداداد ماست
نجیبے کہ پا بر زمین سودہ است — ز مرغِ سرا سفلہ تر بودہ است
پئے شاہبازان بساط است سنگ — کہ بر سنگ رفتن کند تیز چنگ
تو از زرد چشمانِ صحرا ستی — بگوہر چو سیمرغِ والا ستی
جوانے اصیلے کہ در روزِ جنگ — برد مردمک را ز چشمِ پلنگ
بہ پروازِ تو سطوتِ نوریان — بہ رگہائے تو خونِ کافوریان[1]

---

[1] باز کی قسم کا ایک سفید رنگ شکاری پرندہ جو ترکستان کے پہاڑوں اور صحراؤں میں پایا جاتا ہے۔

تہِ چرخ گردندہ کوژ پشت بخور آنچہ گیری ز نرم و درشت
ز دستِ کسے طعمۂ خود مگیر
نکو باش و پندِ نکویان پذیر

کرمِ کتابی

شنیدم شبے در کتب خانۂ من بہ پروانہ می گفت کرمِ کتابی
باوراقِ سینا نشیمن گرفتم بسے دیدم از نسخۂ فاریابی
نفہمیدہ ام حکمتِ زندگی را ہمان تیرہ روزم ز بے آفتابی
نکو گفت پروانۂ نیم سوزے کہ این نکتہ را در کتابے نیابی
تپش می کند زندہ تر زندگی را
تپش می دہد بال و پر زندگی را

کبر و ناز

یخ جوئے کوہ را ز رہِ کبر و ناز گفت
مارا ز موجۂ تو شود تلخِ روزگار
گستاخ می سرائی و بیباک می روی
ہر سال شوخ دیدہ و آوارہ نزارپار

شایانِ دودمانِ کہستانیان نۂ

خود را مگوئے دخترکِ ابرِ کوہسار

گردندۂ فتندۂ غلطندۂ نجاگ!

راہِ دگر بگیر و برو سوئے مرغزار

گفت آبجو چنین سخنِ دل شکن مگوئے

بر خویشتن مناز و بہالِ من مکار

من می روم کہ در خورِ این دودمان نیَم

تو خویش را زِ مہرِ درخشان نگاہدار

لالہ

آن شعلہ ام کہ صبحِ ازل در کنارِ عشق

پیش از نمودِ بلبل و پروانہ می تپید

افزون ترم زمہر و بہر ذرہ تن زنم

گردون شرارِ خویش ز تابِ من آفرید

در سینۂ چمن چو نفس کردم آشیان

یک شاخِ نازک از تہِ خاکم چو نم کشید

سوزم ربود و گفت یکے در برم بایست
لیکن دلِ ستم زدهٔ من نیارمید

در تنگنائے شاخ بسے پیچ و تاب خورد
تا جوہرم بہ جلوہ گہِ رنگ و بو رسید

شبنم براہِ من گہرِ آبدار ریخت
خندید صبح و بادِ صبا گردِ من وزید

بلبل ز گل شنید کہ سوزم ربودہ اند
نالید و گفت جامۂ ہستی گران خرید!

وا کردہ سینہ منتِ خورشید می کشم
آیا بود کہ باز برانگیزد آتشم

حکمت و شعر

بوعلی اندر غبارِ ناقہ گم	دستِ رومی پردۂ محمل گرفت
این فروتر رفت تا گوہر رسید	آن بگردابے چو خس منزل گرفت

حق اگر سوزے ندارد حکمت است
شعر می گردد چو سوز از دل گرفت

کرمکِ شب تاب

یک ذرۂ بے مایہ متاعِ نفس اندوخت
شوق این قدرش سوخت کہ پروانگی آموخت
پہنائے شب افروخت
واماندہ شعاعے کہ گرہ خورد و شرر شد
از سوزِ حیات است کہ کارش ہمہ زر شد
دارائے نظر شد!
پروانۂ بے تاب کہ ہر سو تگ و پو کرد
بر شمع چنان سوخت کہ خود را ہمہ او کرد
ترکِ من و تو کرد
یا اخترِ کے ماہ مبینے بکمینے
نزدیک تر آمد بتماشائے زمینے
از چرخِ بریں
یا ماہِ تنک ضو کہ بیک جلوہ تمام است
ماہے کہ بر و منّتِ خورشید حرام است
آزاد مقام است

اے کرمکِ شب تاب سراپائے تو نور است
پروازِ تو یک سلسلۂ غیب و حضور است
آئینِ ظہور است

در تیرہ شبان مشعلِ مرغانِ شب استی
آن سوز چہ سوز است کہ در تاب و تب استی
گرمِ طلب استی

مائیم کہ مانندِ تو از خاک دمیدیم
دیدیم تپیدیم، ندیدیم تپیدیم
جائے نہ رسیدیم!

گویم سخنِ پختہ و بر وردہ و تہ دار
از منزلِ گم گشتہ مگو پائے بہ رہ دار
این جلوہ نگہ دار

حقیقت

عقابِ دور بین جوئینہ را گفت
نگاہم آنچہ می بیند سراب است

جوابش داد آن مرغِ حق اندیش
تو می بینی و من دانم که آب است
صدائے ماہی آمد از تہِ بحر
کہ چیزے ہست و ہم در پیچ و تاب است

حُدی

(نغمۂ ساربانِ حجاز)

ناقۂ سیّارِ من
آہوئے تاتارِ من
درہم و دینارِ من
اندک و بسیارِ من
دولتِ بیدارِ من
تیز ترک گام زن منزلِ ما دور نیست
دلکش و زیباستی
شاہدِ رعناستی
روکشِ حوراستی
غیرتِ لیلاستی

دختر صحرا ستی

تیز ترک گام زن منزل ما دور نیست
در تپش آفتاب
غوطه زنی در سراب
هم به شب ماهتاب
تند روی چون شهاب
چشم تو نادیده خواب
تیز ترک گام زن منزل ما دور نیست
لکهٔ ابر روان
کشتی بے بادبان
مثل خضر راه دان
بر تو سبک هر گران
لخت دل ساربان
تیز ترک گام زن منزل ما دور نیست
سوز تو اندر زمام
ساز تو اندر خرام
بے خورش و تشنه کام

پا بسفر صبح و شام
خسته نشوی از مقام
تیز ترک گام زن منزلِ ما دور نیست
شامِ تو اندر یمن
صبحِ تو اندر قرن
ریگِ درشتِ وطن
پائے ترا یاسمن
اے چو غزالِ ختن
تیز ترک گام زن منزلِ ما دور نیست
مہ ز سفر پا کشید
در پسِ تل آرمید
صبح ز مشرق دمید
جامۂ شب بر درید
بادِ بیابان وزید
تیز ترک گام زن منزلِ ما دور نیست
نغمۂ من دل کشائے
زیر و بمش جان فزائے

قافلہ ہار ا وراے
فتنہ ربا فتنہ زاے
اے بجرم چہرہ ساے
تیز ترک گام زن منزلِ ما دور نیست

قطرۂ آب

مرا معنیٔ تازہ مدعا است
اگر گفتہ را باز گویم رواست

یکے قطرۂ باران ز ابرے چکید — خجل شد چو پہنائے دریا بدید
کہ جائے کہ دریاست من کیستم — گر او ہست حقا کہ من نیستم

ولیکن ز دریا برآمد خروش
ز شرمِ تنک مائگی رو مپوش
تماشائے شام و سحر دیدۂ
چمن دیدۂ دشت و در دیدۂ
بہ برگِ گیاہے بہ دوشِ سحاب
درخشیدی از پرتوِ آفتاب

گہے ہمدم تشنہ کامانِ راغ
گہے محرم سینہ چاکانِ باغ
گہے خفتہ در تاک و طاقت گداز
گہے خفتہ در خاک و بے سوز و ساز
ز موجِ سبک سیرِ من زادۂ
ز من زادۂ در من افتادۂ
بیا سائے در خلوتِ سینہ ام
چو جوہر درخش اندر آئینہ ام
گہر شو در آغوشِ قلزم بزی
فروزان تر از ماہ و انجم بزی

محاورہ مابین خدا و انسان

خدا

جہان را ز یک آب و گل آفریدم
تو ایران و تاتار و زنگ آفریدی
من از خاک پولادِ ناب آفریدم
تو شمشیر و تیر و تفنگ آفریدی
تبر آفریدی نہالِ چمن را
قفس ساختی طائرِ نغمہ زن را

انسان

تو شب آفریدی چراغ آفریدم　　　سفال آفریدی ایاغ آفریدم

بیابان و کہسار و راغ آفریدی　　　خیابان و گلزار و باغ آفریدم

من آنم کہ از سنگ آئینہ سازم

من آنم کہ از زہر نوشینہ سازم

ساقی نامہ

(در نشاط باغ کشمیر نوشتہ شدہ)

خوشا روزگارے، خوشا نوبہارے　　　نجومِ پرن رست از مرغزارے

زمین از بہاران چو بالِ تذروے　　　ز فوارہ الماس بار آبشارے

نہ پیچد نگہ جز کہ در لالہ و گل　　　نہ غلطد ہوا جز کہ بر سبزہ زارے

لبِ جو خود آرائی غنچہ دیدی؟　　　چہ زیبا نگارے، چہ آئینہ دارے

چہ شیریں نوائے، چہ دلکش صدائے　　　کہ می آید از خلوتِ شاخسارے

بہ تن جان، بہ جان آرزو زندہ گردد　　　ز آوائے سارے، ز بانگِ ہزارے

نواہائے مرغِ بلند آشیانے　　　در آمیخت با نغمۂ جوئبارے

تو گوئی کہ یزدان بہشتِ بریں را　　　نہادست در دامنِ کوہسارے

کہ تا رحمتش آدمی زادگان را　　　رہا سازد از محنتِ انتظارے

چه خواہم درین گلستان گر نخواہم — شرابے کبابے ربابے نگارے

سرت گردم اے ساقیِ ماہ سیما — بیار از نیاگانِ ما یادگارے

بہ ساغر فرو ریز آبے کہ جان را — فروزد چو نورے بسوزد چو نارے

شقائق برویان ز خاکِ نژندم — بہشتے فرو چین بمشتِ غبارے

نہ بینی کہ از کاشغر تا بہ کاشان — ہمان یک نوا بالد از ہر دیارے

ز چشمِ امم ریخت آن اشکِ نابے — کہ تاثیرِ او گل دماند ز خارے

کشیری[۱] کہ با بندگی خو گرفتہ — بتے می تراشد ز سنگِ مزارے

ضمیرش تہی از خیالِ بلندے — خودی ناشناسے ز خود شرمسارے

بریشم قبا خواجہ از محنتِ او — نصیبِ تنش جامۂ تار تارے

نہ در دیدۂ او فروغِ نگاہے — نہ در سینۂ او دلِ بیقرارے

ازان مے فشان قطرۂ بر کشیری
کہ خاکسترش آفریند شرارے

شاہین و ماہی

ماہی بچۂ شوخ بہ شاہین بچہ گفت
این سلسلۂ موج کہ بینی ہمہ دریاست

۱؎ اہلِ خطہ کشمیر کو کشیر بھی کہتے ہیں ۔

دارائے نہنگانِ خرد شندہ تر از میغ
در سینۂ او دیدہ و نادیدہ بلاہاست
با سیلِ گران سنگ زمین گیر و سبک خیز
با گوہر تابندہ و با لولوئے لالاست
بیرون نتوان رفت ز سیلِ ہمہ گیرش
بالائے سر ماست، تہِ پاست، ہمہ جاست
ہر لحظہ جوان است و روان است و دوان است
از گردشِ ایام نہ افزون شد و نے کاست
ماہی بچہ را سوزِ سخن چہرہ بر افروخت
شاہین بچہ خندید و ز ساحل بہ ہوا خاست
زد بانگ کہ شاہینم و کارم بہ زمین چیست
صحرا است کہ دریاست تہِ بال و پرِ ماست!
بگزر ز سرِ آب و بہنائے ہوا ساز
این نکتہ نہ بیند مگر آن دیدہ کہ بیناست

کرمکِ شب تاب

شنیدم کرمکِ شب تاب می گفت   نہ آن مورم کہ کس نالد ز نیشم

نہ پنداری کہ من پروانہ کیشم توان بے منت بیگانگان سوخت

اگر شب تیرہ تر از چشمِ آہوست

خود افروزم چراغِ راہ خویشم

تنہائی

بہ بحر رفتم و گفتم بہ موجِ بے تابے

ہمیشہ در طلب استی چہ مشکلے داری؟

ہزار لولوئے لالاست در گریبانت

درونِ سینہ چو من گوہرے دلے داری؟

تپید و از لبِ ساحل رمید و ہیچ نہ گفت

بکوہ رفتم و پرسیدم این چہ بیدردی ست

رسد بہ گوشِ تو آہ و فغانِ غم زدۂ؟

اگر بہ سنگِ تو لعلے ز قطرۂ خون است

یکے در آ بہ سخن با منِ ستم زدۂ

بخود خزید و نفس درکشید و ہیچ نہ گفت

رہِ دراز بریدم ز ماہ پرسیدم

سفر نصیب، نصیبِ تو منزلیست کہ نیست؟

جہان زیرِ پرِ تو سیمائے تو سمن زار ہے
فروغِ داغِ تو از جلوۂ دلے است کہ نیست؟
سوئے ستارہ رقیبانہ دید و ہیچ نہ گفت
شدم بحضرتِ یزدان گزشتم از مہ و مہر
کہ در جہانِ تو یک ذرّہ آشنایم نیست
جہان تہی ز دل و مشتِ خاکِ من ہمہ دل
چمن خوش است ولے درخورِ نوایم نیست
تبسّمے بہ لبِ او رسید و ہیچ نہ گفت

شبنم

گفتند فرود آے ز اوجِ مہ و پرویز[1]
بر خود زن و بحرِ پر آشوب بیامیز
با موج در آویز
نقشِ دگر انگیز
تابندہ گہر خیز

---

[1] پرویز: پروین۔

من عیش ہم آغوشئ دریا نہ خریدم
آن بادہ کہ از خویش رباید نچشیدم
از خود نہ رمیدم
ز آفاق بریدم
بر لالہ چکیدم
گل گفت کہ ہنگامۂ مرغانِ سحر چیست؟
این انجمن آراستہ بالائے شجر چیست؟
این زیر و زبر چیست؟
پایانِ نظر چیست؟
خارِ گلِ تر چیست؟
تو کیستی و من کیم این صحبتِ ما چیست؟
بر شاخِ من این طائرکِ نغمہ سرا چیست؟
مقصودِ نوا چیست؟
مطلوبِ صبا چیست؟
این کہنہ سرا چیست؟
گفتم کہ چمن رزمِ حیاتِ ہمہ جائی ست
بزمے ست کہ شیرازۂ از ذوقِ جدائی ست

دم بہ گرم نوائی ست
جان بہ چہرہ کشائی ست
این رازِ خدائی ست

من از فلک افتادہ تو از خاک دمیدی
از ذوقِ نمود است دمیدی کہ چکیدی
در شاخ تپیدی
صد پردہ دریدی
بر خویش رسیدی!

نم در رگِ ایام ز اشکِ سحرِ ماست
این زیر و زبر چیست؟ فریبِ نظرِ ماست
انجم ببرِ ماست
لختِ جگرِ ماست
نورِ بصرِ ماست

در پیرہنِ شاہدِ گل سوزنِ خار است
خار است، ولیکن زندیمانِ نگار است
از عشق نزار است
در پہلوئے یار است

این هم ز بهار است
برخیز و دل از صحبت دیرینه بپرداز
با لالهٔ خورشید جهان تاب نظر باز
با اهل نظر ساز
چون من بفلک تاز
داری سر پرواز؟

عشق

فکرم چو به جستجو قدم زد — در دیر شد و در حرم زد
در دشت طلب بسی دویدم — دامن چو گردباد چیدم
پویان بی خضر سوی منزل — بر دوش خیال بسته محمل
جویای می و شکسته جامی — چون صبح بباد چیده دامی
پیچیده بخود چو موج دریا — آواره چو گردباد صحرا
عشق تو دلم ربود ناگاه — از کار گره گشود ناگاه
آگاه ز هستی و عدم ساخت — بتخانهٔ عقل را حرم ساخت
چون برق بخرمنم گذر کرد — از لذت سوختن خبر کرد
سرمست شدم ز پا فتادم — چون عکس ز خود جدا فتادم

خاکم بفرازِ عرش بردی — زان راز که با دلم سپردی
واصل بکنار گشتیم شد — طوفانِ جمال زشتیم شد
جز عشق حکایتے ندارم — پروائے ملامتے ندارم
از جلوهٔ علم بے نیازم
سوزم گریم تپم گدازم

اگر خواہی حیات اندر خطر زی

غزالے با غزالے دردِ دل گفت — ازین پس در حرم گیرم کنامے
بصحرا صید بندان در کمین اند — بکامِ آہوان صبحے نہ شامے
امان از فتنهٔ صیاد خواہم
دلے زاندیشہ ہا آزاد خواہم
رفیقش گفت اے یارِ خردمند — اگر خواہی حیات اندر خطر زی
دمادم خویشتن را بر فسان زن — ز تیغِ پاک گوہر تیز تر زی
خطر تاب و توان را امتحان است
عیارِ ممکناتِ جسم و جان است

جهانِ عمل

هست این میکده و دعوتِ عام است اینجا
قسمتِ باده باندازهٔ جام است اینجا

حرفِ آن راز که بیگانهٔ صوت است هنوز
از لبِ جام چکیده است و کلام است اینجا

نشه از حال بگیرند گزشتند ز قال
نکتهٔ فلسفه دُردِ تهِ جام است اینجا

ما درین ره نفسِ دهر بر انداخته ایم
آفتابِ سحر او لبِ بام است اینجا

اے که تو پاسِ غلط کردهٔ خود می داری
آنچه پیشِ تو سکون است خرام است اینجا

ما که اندر طلب از خانه برون تاخته ایم
علم را جان بدمیدیم و عمل ساخته ایم

زندگی

پرسیدم از بلند نگاہے حیات چیست
گفتا مئے کہ تلخ ترِ او نکوتر است

گفتم کہ کرمک است و ز گِل سر برون زند
گفتا کہ شعلہ زاد و مثالِ سمندر است

گفتم کہ شر بہ فطرتِ خامش نہادہ اند
گفتا کہ خیرِ او نشناسی ہمین شر است

گفتم کہ شوقِ سیر نبردش بمنزلے
گفتا کہ منزلش بہ ہمین شوق مضمر است

گفتم کہ خاکی است و بجا کش ہمی دہند
گفتا چو دانہ خاک شگافد گلِ تر است

حکمتِ فرنگ

شنیدم کہ در پارس مردِ گزین
ادا فہم رمز آشنا نکتہ بین

بسے سختی از جان کنی دید مرد
برآشفت و جان شکوہ لبریز کرد

بنالش در آمد بہ یزدانِ پاک
کہ دارم دلے از اجل چاک چاک

کمالے ندارد بہ این یک فنی ندانند فنِ تازۂ جان کنی

برد جان و ناپختہ در کارِ مرگ جہان نو شد و او ہمان کہنہ برگ

فرنگ آفریند ہنرہا شگرف برانگیزد از قطرۂ بحرِ ژرف

کشد گردِ اندیشہ پر کارِ مرگ ہمہ حکمتِ او پرستارِ مرگ

رود چون نہنگ آبدوزش بہ یم ز طیارۂ او ہوا خوردہ بم[1]

نہ بینی کہ چشمِ جہان بینِ ہور ہمی گردد از غازِ او دودہ کور

تفنگش بکشتن چنان تیزدست کہ افرشتۂ مرگ را دم گسست

فرست این کہن ابلہ را در فرنگ
کہ گیرد فنِ کشتنِ بے درنگ

حور و شاعر

(در جواب نظم گوئٹے موسوم "بہ حور و شاعر")

حور

نہ بہ بادہ میل داری نہ بہ من نظر کشائی
عجب این کہ تو ندانی رہ و رسمِ آشنائی

---

[1] بم: فارسی لفظ ہے بمعنی طمانچہ۔

ہمہ سازِ جستجوئے ہمہ سوزِ آرزوئے
نفسے کہ می گدازی غزلے کہ می سرائی
بنوائے آفریدی چہ جہانِ دل کشائے
کہ ارم بچشم آید چو طلسمِ سیمیائی

شاعر

دلِ رہروان فریبی بہ کلامِ نیش دارے
مگر این کہ لذتِ او نرسد بہ نوکِ خارے
چہ کنم کہ فطرتِ من بہ مقام در نسازد
دلِ ناصبور دارم چو صبا بہ لالہ زارے
چو نظر قرار گیرد بہ نگارِ خوبروئے
تپد آن زمان دلِ من پئے خوبتر نگارے
ز شرر ستارہ جویم ز ستارہ آفتابے
سرِ منزلے ندارم کہ بمیرم از قرارے
چو ز بادۂ بہارے قدحے کشیدہ خیزم
غزلے دگر سرایم بہ ہوائے نو بہارے
طلبم نہایتِ آن کہ نہایتے ندارد
بہ نگاہِ ناشکیبے بہ دلِ امیدوارے

دلِ عاشقان بمیرد بہ بہشتِ جاودانے
نہ نوائے دردمندے نہ غمے نہ غمگسارے

زندگی و عمل

(در جوابِ نظم ہائنا موسوم بہ "سوالات")

ساحلِ افتادہ گفت گرچہ بسے زیستم
ہیچ نہ معلوم شد آہ کہ من چیستم
موجِ زخود رفتۂ تیز خرامید و گفت
ہستم اگر میروم گر نروم نیستم!

الملک للّٰہ

طارق چو بر کنارۂ اندلس سفینہ سوخت
گفتند کارِ تو بہ نگاہِ خرد خطا است
دوریم از سوادِ وطن باز چون رسیم؟
ترکِ سبب ز روئے شریعت کجا رواست
خندید و دستِ خویش بہ شمشیر برد و گفت
ہر ملک ملکِ ماست کہ ملکِ خدائے ماست

جوئے آب

بنگر کہ جوئے آب چہ مستانہ می رود
مانندِ کہکشاں بگریبانِ مرغزار

در خوابِ ناز بود بہ گہوارۂ سحاب
وا کرد چشمِ شوق بہ آغوشِ کوہسار

از سنگریزہ نغمہ کشاید خرامِ او
سیمائے او چو آئینہ بے رنگ و بے غبار

زی بحرِ بیکرانہ چہ مستانہ می رود
در خود یگانہ از ہمہ بیگانہ می رود

در راہِ او بہار پریخانہ آفرید
نرگس دمید و لالہ دمید و سمن دمید

نوٹ: "جوئے آب" گوئٹے کی مشہور نظم موسوم بہ "نغمۂ محمدؐ" کا ایک نہایت آزاد ترجمہ ہے۔ اس نظم میں جو دیوانِ مغربی سے بہت پہلے لکھی تھی المانوی شاعر نے زندگی کے اسلامی تخیل کو نہایت خوبی سے بیان کیا ہے۔ اصل میں یہ ایک مجوزہ اسلامی ڈرامے کا جزو تھی، جس کی تکمیل اس سے نہ ہو سکی۔ اس ترجمہ سے صرف گوئٹے کا نقطۂ نگاہ دکھانا مقصود ہے۔

گل عشوہ داد و گفت یکے پیشِ ما بایست
خندید غنچہ و سرِ دامانِ او کشید
نا آشنائے جلوہ فروشانِ سبزہ پوش
صحرا برید و سینۂ کوہ و کمر درید
زی بحرِ بیکرانہ چہ مستانہ می رود
در خود یگانہ از ہمہ بیگانہ می رود
صد جوئے دشت و مرغ و کہستان و باغ و راغ
گفتند اے بسیطِ زمین با تو سازگار
مارا کہ راہ از تنک آبی نہ بردہ ایم
از دستبردِ ریگِ بیابان نگاہ دار
وا کردہ سینہ را بہ ہوا ہائے شرق و غرب
در بر گرفتہ ہمسفرانِ زبون و زار
زی بحرِ بیکرانہ چہ مستانہ می رود
با صد ہزار گوہر یک دانہ می رود
دریائے پر خروش از بند و شکن گزشت
از تنگنائے وادی و کوہ و دمن گزشت

یکسان چو سیل کردہ نشیب و فراز را
از کاخِ شاہ دبارہ و کشت و چمن گزشت
بیتاب و تند و تیز و جگر سوز و بیقرار
در ہر زمان بتازہ رسید از کہن گزشت
زی بحرِ بیکرانہ چہ مستانہ می رود
در خود یگانہ از ہمہ بیگانہ می رود

نامۂ عالمگیر رح

بیکے از فرزندانش کہ دعائے مرگ پدر می کرد

ندانی کہ یزدانِ دیرینہ بود — بسے دیدہ و سنجید و بست و کشود
زما سینہ چاکانِ این تیرہ خاک — شنیدہ است صد نالۂ دردناک
بسے ہمچو شبیرؑ در خون نشست — نہ یک نالہ از سینۂ او گسست
نہ از گریۂ پیرِ کنعانؑ تپید — نہ از دردِ ایوبؑ آہے کشید
مپندار آن کہنہ نخچیر گیر
بدامِ دعائے تو گردد اسیر

بہشت

کجا این روزگارے شیشہ بازے!
بہشت این گنبدِ گردان ندارد

ندیدہ دردِ زندانِ یوسفِ او
زلیخایش دلِ نالان ندارد

خلیلِ او حریفِ آتشے نیست
کلیمش یک شرر در جان ندارد

بہ بحر در نیفتد زورقِ او
خطر از لطمۂ طوفان ندارد

یقین را در کمین بوک و مگر نیست
وصال اندیشۂ ہجران ندارد

کجا آن لذّتِ عقلِ غلط سیر
اگر منزل رہِ پیچان ندارد

مزی اندر جہانِ کورذوقے
کہ یزدان دارد و شیطان ندارد

کشمیر

رختِ بہ کاشمر گشا کوہ و تل و دمن نگر
سبزہ جہان جہان ببین لالہ چمن چمن نگر

بادِ بہار موج موج مرغِ بہار فوج فوج
صلصلِ سار زوج زوج بر سرِ نارون نگر

تا نہ فتد بہ زینتش چشم سپہر فتنہ باز
بستہ بہ چہرۂ زمین برقعِ نسترن نگر

لالہ ز خاک بر دمید موج بہ آبجو تپید
خاکِ شرر شرر ببین آبِ شکن شکن نگر

زخمہ بہ تارِ ساز زن بادہ بہ ساتگین بریز
قافلۂ بہار را انجمن انجمن نگر

دخترکے برہمنے لالہ رُخے سمن برے
چشمِ بروئے او کشا باز بخویشتن نگر

عشق

عقلے کہ جہان سوزد یک جلوۂ بیباکش
از عشق بیاموزد آئینِ جہان تابی

عشق است کہ در جانت ہر کیفیت انگیزد
از تاب و تبِ رومی تا حیرتِ فارابی

این حرف نشاط آور می گویم و می رقصم
از عشق دل آساید، با این ہمہ بیتابی

ہر معنی پیچیدہ در حرف نہ می گنجد
یک لحظہ بدل در شو، شاید کہ تو دریابی

بندگی

دوش در میکدۂ ترسا بچۂ بادہ فروش
گفت از من سخنے دار چو آویزہ بگوش

مشربِ بادہ گسارانِ کہن این بود است
کہ تو از میکدہ خیزی ہمہ مستی ہمہ ہوش

من نگویم کہ فرو بند لب از نکتۂ شوق
ادب از دست مدہ بادہ باندازہ بنوش

گر درِ راہیم ولے ذوقِ طلب جوہر ماست
بندگی با ہمہ جبروت خدائی مفروش

غلامی

آدم از بے بصری بندگیٔ آدم کرد
گوہرے داشت ولے نذرِ قباد و جم کرد

یعنی از خوئے غلامی ز سگان خوار تر است
من نہ دیدم کہ سگے پیش سگے سر خم کرد

چیستانِ شمشیر

آن سخت کوش چیست کہ گیرد ز سنگ آب
محتاج خضر مثلِ سکندر نہ می شود
مثلِ نگاہ دیدۂ نمناک پاک رد
در جوئے آب دانۂ او تر نہ می شود
مضمونِ او بمصرعِ برجستہ تمام
منت پذیر مصرعِ دیگر نہ می شود

جمہوریت

متاعِ معنئ بیگانہ از دون فطرتان جوئی؟
ز موران شوخئ طبعِ سلیمانے نمی آید
گریز از طرز جمہوری غلام پختہ کارے شو
کہ از مغز دو صد خر فکر انسانے نمی آید

بہ مبلّغ اسلام در فرنگستان

زمانہ باز برافروخت آتشِ نمرود
کہ آشکار شود جوہرِ مسلمانی

بیا کہ پردہ ز روئے جگر براندازیم
کہ آفتابِ جہانگیر شد ز عریانی

ہزار نکتۂ زندہ ہی پیشِ دلبرانِ فرنگ
گداختی ضمان را بعلمِ برہانی

خبر ز شہرِ سلیمیٰ بدہ حجازی را
شرارِ شوقِ فشان در ضمیرِ تورانی

رہِ عراق و خراسان زن اے مقام شناس[1]
بہ بزم اعجمیان تازہ کن غزل خوانی

بسے گذشت کہ در انتظارِ زخمہ و رگیست
چہ نغمہ ہا کہ نہ خون شد بسازِ افغانی

حدیثِ عشق بہ اہلِ ہوس چہ می گوئی
بچشمِ مور مکش سرمۂ سلیمانی

---

[1] عراق و خراسان و مقام اصطلاحات موسیقی ہیں۔

غنی کشمیری

غنی آن سخن گوئے بلبل صفیر
نوا سنج کشمیر مینو نظیر

چو اندر سرا بود در بستہ داشت
چو رفت از سرا تختہ را واگزاشت

یکے گفتش اے شاعرِ دل رسے
عجب دارد از کارِ تو ہر کسے

بپاسخ چہ خوش گفت مردِ فقیر
فقیر و با اقلیم معنی امیر

ز من آنچہ دیدند یاران رواست
درین خانہ جز من متاعے کجاست

غنی تا نشیند بہ کاشانہ اش
متاعے گرانے ست در خانہ اش

چو آن محفل افروز در خانہ نیست
تہی تر ازین ہیچ کاشانہ نیست

خطاب بہ مصطفیٰ کمال پاشا ایدہ اللہ

(جولائی ۱۹۲۲ء)

اُمتے بود کہ ما از اثرِ حکمت او
واقف از سرِّ نہان خانۂ تقدیر شدیم

اصلِ ما یک شررِ باختہ رنگے بود است
نظرے کرد کہ خورشید جہان گیر شدیم

نکتهٔ عشق فرو شست ز دل پیرِ حرم
در جہان خوار باندازۂ تقصیر شدیم

بادِ صحراست کہ با فطرتِ ما در سازد
از نفسہائے صبا غنچۂ دلگیر شدیم

آہ آن غلغلہ کز گنبدِ افلاک گذشت
نالہ گردید چو پابندِ بم و زیر شدیم

اے بسا صید کہ بے دامِ بفتراک زدیم
در بغل تیر و کمان، کشتۂ نخچیر شدیم!

"ہر کجا راہ دہد اسپ بران تاز کہ ما
بارہا مات درین عرصہ بتدبیر شدیم" (نظیری)

طیّارہ

سرِ شاخِ گُل طائرے یک سحر	ہمی گفت با طائرانِ دگر
ندادند بال آدمی زادہ را	زمین گیر کردند این سادہ را
بدو گفتم اے مرغکِ بادسنج	اگر حرفِ حق با تو گویم مرنج
ز طیّارہ ما بال و پر ساختیم	سوئے آسمان رہگذر ساختیم
چہ طیّارہ آن مرغِ گردون سپر	پرِ او ز بالِ ملک تیز تر

بہ پرواز شاہین بہ نیرو عقاب
بچشمش ز لاہور تا فاریاب

بگردون خروشندہ و تند جوش
میان نشیمن چو ماہی خموش

خرد زآب و گل جبرئیل آفرید
زمین را بگردون دلیل آفرید"

چو آن مرغ زیرک کلامم شنید
مرا یک نظر آشنایانہ دید

پرش را بمنقار خارید و گفت
کہ من آنچہ گوئی ندارم شگفت

مگر اے نگاہ تو بیرون و چند
اسیر طلسم تو لپست و بلند

تو کار زمین را نکو ساختی؟
کہ با آسمان نیز پرداختی؟" (سعدیؒ)

عشق

آن حرفِ دل فروز کہ راز است و راز نیست
من فاش گویمت کہ شنید؟ از کجا شنید؟

دزدید ز آسمان و بہ گل گفت شبنمش
بلبل ز گل شنید و گل از صبا شنید

تہذیب

انسان کہ رخ ز غازۂ تہذیب بر فروخت
خاکِ سیاہِ خویش چو آئینہ وا نمود
پوشید پنجہ را تہِ دستانۂ حریر
افسونیِ قلم شد و تیغ از کمر کشود
این بوالہوس صنم کدۂ صلحِ عام ساخت
رقصید گردِ او بنواہائے چنگ و عود
دیدم چو جنگ پردۂ ناموسِ او درید
جز "یَسْفِکُ الدِّمَا، خَصِیْمٌ مُّبِیْنٌ" نبود

مے باقی

غزلیات

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

مئی باقی

بہار تا بہ گلستاں کشید بزم سرود
نوائے بلبلِ شوریدہ چشمِ غنچہ کشود

گماں مبر کہ سرشتند در ازل گلِ ما
کہ ما ہنوز خیالیم در ضمیرِ وجود

بہ علم غرّہ مشو کارِ مے کشی دگر است
فقیہ شہر گریبان و آستین آلود

بہار برگِ پراگندہ را بہم بربست
نگاہِ ماست کہ بر لالہ رنگ و آب افزود

نظر بخویش فرو بستہ را نشان این است
دگر سخن نہ سراید ز غائب و موجود
شبے بہ میکدہ خوش گفت پیرِ زندہ دلے
بہ ہر زمانہ خلیل است و آتشِ نمرود
چہ نقشہا کہ نہ بستم بہ کارگاہِ حیات
چہ رفتنی کہ نہ رفت و چہ بودنی کہ نبود
بہ دیریانِ سخن نرم گو کہ عشقِ غیور
بنائے بتکدہ افگند در دلِ محمودؒ
بخاکِ ہند نوائے حیات بے اثر است
کہ مردہ زندہ نگردد ز نغمۂ داؤد
حلقہ بستند سرِ تربتِ من نوحہ گران
دلبران، زہرہ وشان، گلبدنان، سیم بران
در چمن قافلۂ لالہ و گل رخت کشود
از کجا آمدہ اند این ہمہ خونین جگران؟
اے کہ در مدرسہ جوئی ادب و دانش و ذوق
نخرد بادہ کس از کارگہِ شیشہ گران

خرد افزود مرا درسِ حکیمانِ فرنگ
سینہ افروخت مرا صحبتِ صاحب نظران!
برکش آن نغمہ کہ سرمایۂ آب وگلِ تست
اے زخود رفتہ تہی شو ز نوائے دگران

کس ندانست کہ من نیز بہائے دارم
آن متاعم کہ شود دست زدِ بے بصران

می تراشد فکرِ ما ہر دم خداوندے دگر
رست از یک بند تا افتاد در بندے دگر
بر سرِ بام آ نقاب از چہرہ بیباکانہ کش
نیست در کوئے تو چون من آرزومندے دگر
بسکہ غیرت می برم از دیدۂ بینائے خویش
از نگہ بافم بہ رخسارے تو روبندے دگر
یک نگہ، یک خندۂ دزدیدہ، یک تابندہ اشک
بہرِ پیمانِ محبت نیست سوگندے دگر
عشق را نازم کہ از بیتابیٔ روزِ فراق
جانِ ما را بست با دردے تو پیوندے دگر

تا شوی بیباک تر در نالہ اے مرغِ بہار
آتشے گیر از حریم سینہ ام چندے دگر
چنگِ تیموری شکست آہنگِ تیموری بجاست
سر برون می آرد از سازِ سمرقندے دگر

رہ مدہ در کعبہ اے پیرِ حرم اقبال را
ہر زمان در آستین دارد خداوندے دگر

مرا ز دیدۂ بینا شکایتِ دگر است
کہ چون بجلوہ در آئی حجابِ من نظر است
بہ نوریان ز منِ پا بگل پیامے گوئے
حذر ز مشتِ غبارے کہ خویشتن نگر است!
نوا زنیم و بہ بزمِ بہار می سوزیم
شررِ بہ مشتِ پرِ ما ز نالۂ سحر است
ز خود رمیدہ چہ داند نوائے من ز کجاست
جہانِ او دگر است و جہانِ من دگر است
مثالِ لالہ فتادم بگوشۂ چمنے
مرا ز تیر نگاہے نشانہ بر جگر است

بہ کیشِ زندہ دلان زندگی جفاطلبی است
سفر بہ کعبہ نکردم کہ راہ بے خطر است

ہزار انجمن آراستند و برچیدند
درین سراچہ کہ روشن ز مشعلِ قمر است

ز خاکِ خویش بہ تعمیرِ آدمے برخیز
کہ فرصتِ تو بقدرِ تبسمِ شرر است

اگر نہ بوالہوسی با تو نکتۂ گویم
کہ عشق پختہ تر از نالہ ہائے بے اثر است

نوائے من بہ عجم آتشِ کہن افروخت
عرب ز نغمۂ شوقم ہنوز بے خبر است

بہ این بہانہ درین بزم محرمے جویم
غزل سرایم و پیغامِ آشنا گویم

بخلوتے کہ سخن می شود حجاب آنجا
حدیثِ دل بہ زبانِ نگاہ می گویم

پئے نظارۂ روئے تو می کنم پاکش
نگاہِ شوق بہ جوئے سرشک می شویم

چو غنچه گرچه بکارم گره زنند دلے
ز شوقِ جلوه گہے آفتاب می رویم

چو موج سازِ وجودم ز سیل بے پرواست
گمان مبر که درین بحر ساحلے جویم

میانهٔ من و او ربطِ دیده و نظر است
که در نہایتِ دوری ہمیشه با اویم

کشید نقشِ جہانے به پردهٔ چشمم
ز دستِ شعبده بازے اسیرِ جادویم

درونِ گنبدِ دربستهٔ اش نگنجیدم
من آسمانِ کہن را چو خار پہلویم

به آشیان ننشینم ز لذتِ پرواز
گہے به شاخِ گلم گاه بر لبِ جویم

خیز و نقاب بر کشا پردگیانِ ساز را
نغمهٔ تازه یاد ده، مرغِ نوا طراز را

جاده ز خونِ رهروان تختهٔ لاله در بہار
نازِ که راه می زند، قافلهٔ نیاز را؟

دیدۂ خوابناکِ او گر بہ چمن کشودۂ
رخصتِ یک نظر بدہ، نرگسِ نیم باز را

"حرفِ نگفتۂ شما، بر لبِ کودکان رسید"
از منِ بے زبان بگو، خلوتیانِ راز را

سجدۂ تو برآورد، از دلِ کافران خروش
اے کہ دراز تر کنی پیشِ کسان نماز را

گرچہ متاعِ عشق را، عقل بہائے کم نہد
من ندہم بہ تختِ جم، آہِ جگر گداز را

برہمنے بہ غزنوی گفت کرامتم نگر
تو کہ صنم شکستۂ بندہ شدی ایاز را

بملازمانِ سلطان خبرے دہم ز رازے
کہ جہان توان گرفتن بنوائے دل گدازے

بمتاعِ خود چہ نازی کہ بہ شہرِ دردمندان
دلِ غزنوی نیرزد بہ تبسمِ ایازے

ہمہ نازِ بے نیازی، ہمہ سازِ بے نوائی
دلِ شاہ لرزہ گیرد، ز گدائے بے نیازے

ز مقامِ من چه پرسی به طلسمِ دل اسیرم
نه نشیبِ من نشیبے، نه فرازِ من فرازے
رهِ عاشقی رها کن که باو توان رسیدن
بدلِ نیازمندے، به نگاهِ پاکبازے
برهِ تو ناتمامم، ز تغافلِ تو خامم
من و جانِ نیم سوزے، تو و چشمِ نیم بازے
رهِ دیر تختهٔ گل ز جبین سجده ریزم
که نیازِ من نه گنجد به دو رکعتے نمازے

ز ستیزِ آشنایان چه نیاز و ناز خیزد
دلکے بهانه سوزے نگهے بهانه سازے

بیا که ساقیِ گل چهره دست بر چنگ است
چمن ز بادِ بهاران جوابِ ارژنگ است
حنا ز خونِ دلِ نو بهار می بندد
عروسِ لاله چه اندازه تشنهٔ رنگ است!
نگاه می رسد از نغمهٔ دل افروزے
بمعنئی که برو جامهٔ سخن تنگ است

بچشمِ عشق نگر تا سراغِ او گیری
جہان بچشمِ خرد سیمیا و نیرنگ است

ز عشق درسِ عمل گیر و ہر چہ خواہی کن
کہ عشق جوہرِ ہوش است و جانِ فرہنگ است

بلند تر ز سپہر است منزلِ من و تو
براہِ قافلہ خورشید میلِ فرسنگ است

ز خود گذشتہ ائے قطرۂ محال اندیش
شدن بہ بحر و گہر بر نخاستن ننگ است

توقدرِ خویش ندانی بہا ز تو گیرد
وگرنہ لعلِ درخشندہ پارۂ سنگ است

صورت نہ پرستم من بتخانہ شکستم من
آن سیلِ سبک سیرم ہر بند گسستم من

در بود و نبودِ من اندیشہ گمانہا داشت
از عشق ہویدا شد این نکتہ کہ ہستم من

در دیر نیازِ من، در کعبہ نمازِ من
زنار بدوشم من، تسبیح بدستم من

سرمایۂ دردِ تو، غارت نتوان کردن
اشکے کہ ز دل خیزد در دیدہ شکستم من

فرزانہ بگفتارم، دیوانہ بہ کردارم
از بادۂ شوقِ تو ہشیارم و مستم من

ہوائے فرودین در گلستان میخانہ می سازد
سبو از غنچہ می ریزد، ز گل پیمانہ می سازد
محبّت چون تمام افتد، رقابت از میان خیزد
بہ طوفِ شعلۂ، پروانہ با پروانہ می سازد
بہ سازِ زندگی سوزے، بہ سوزے زندگی سازے
چہ بیدارانہ می سوزد چہ بیبابانہ می سازد!
تنش از سایۂ بالِ تدروے لرزہ می گیرد
چو شاہین زادۂ اندر قفس با دانہ می سازد

بگو اقبال را اے باغبان رختش از چمن بندد
کہ این جادو نوا ما را ز گل بیگانہ می سازد

از ما بگو سلامے آن ترکِ تند خو را
کاتش زد از نگاہے یک شہرِ آرزو را
این نکتہ را شناسد آن دل کہ درد مند است
من گرچہ توبہ گفتم نشکستہ ام سبو را
اے بلبل از وفایش صد بار با تو گفتم
تو در کنار گیری باز این رمیدہ بو را
رمزِ حیات جوئی؟ جز در تپش نیابی
در قلزم آرمیدن ننگ است آبجو را
شادم کہ عاشقان را سوزِ دوام دادی
درمان نیافریدی آزارِ جستجو را
گفتی مجو وصالم، بالاترا از خیالم
عذرِ نو آفریدی، اشکِ بہانہ جو را
از نالہ بر گلستان آشوبِ محشر آور
تا دم بسینہ پیچد مرغانِ ہائے و ہو را

آشنا ہر خانہ را از قصۂ ما ساختی
در بیابانِ جنون بردی و رسوا ساختی

جرمِ ما از دانۂ، تقصیرِ او از سجدۂ
نے بآن بیچارہ می سازی نہ با ما ساختی

صد جہان می روید از کشتِ خیالِ ما چو گل
یک جہان و آن ہم از خونِ تمنّا ساختی

پرتوِ حُسنِ تو می افتد برون مانندِ رنگ
صورتِ مے پردہ از دیوارِ مینا ساختی

طرحِ نوا فگن کہ ما جدّت پسند افتادہ ایم

این چہ حیرت خانۂ امروز و فردا ساختی!

خوش آن کہ رختِ خرد را بہ شعلۂ مے سوخت
مثالِ لالہ متاعے ز آتشے اندوخت

تو ہم ز ساغرِ مے چہرہ را گلستان کن
بہار، خرقہ فروشی بہ صوفیان آموخت

دلم تپید ز محرومیِ فقیہِ حرم
کہ پیرِ میکدہ جامے بفتوائے نفروخت

مسنج قدرِ سرود از نوائے بے اثرم
ز برقِ نغمہ توان حاصلِ سکندر سوخت

صبا بہ گلشنِ ویمر[1] سلامِ ما برسان
کہ چشمِ نکتہ وران خاکِ آن دیار افروخت

بیار بادہ کہ گردون بکامِ ما گردید
مثالِ غنچہ نواہا ز شاخسار دمید
خورم بیاد تنک نوشئ امامِ حرم
کہ جز بصحبتِ یارانِ رازدان نچشید
فزون قبیلۂ آن پختہ کار باد کہ گفت
چراغِ راہِ حیات است جلوۂ امید
نوا ز حوصلۂ دوستان بلند تر است
غزل سرا شدم آنجا کہ ہیچ کس نشنید
عیارِ معرفتِ مشتری است جنسِ سخن
خوشم از آن کہ متاعِ مرا کسے نخرید
زشعرِ دلکشِ اقبال می توان دریافت
کہ درسِ فلسفہ می داد و عاشقی ورزید

---

[1] جرمنی میں ایک شہر ہے جہاں گوئٹے نے اپنی زندگی کا بہت سا حصہ بسر کیا اور بعد انتقال وہیں دفن ہوا۔

تیر و سنان و خنجر و شمشیرم آرزوست
با من میا که مسلکِ شبیرم آرزوست
از بهرِ آشیانه خس اندوزیم نگر
باز این نگر که شعله در گیرم آرزوست
گفتند لب ببند و ز اسرارِ ما مگو
گفتم که خیر! نعرهٔ تکبیرم آرزوست
گفتند هر چه در دلت آید ز ما بخواه
گفتم که بی‌حجابیِ تقدیرم آرزوست
از روزگارِ خویش ندانم جز این قدر
خوابم ز یاد رفته و تعبیرم آرزوست
کو آن نگاهِ ناز که اوّل دلم ربود
عمرت دراز باد همان تیرم آرزوست

دانهٔ سبحه به زنّار کشیدن آموز
گر نگاهِ تو دوبین است ندیدن آموز
پا ز خلوت کدهٔ غنچه برون زن چو شمیم
با نسیمِ سحر آمیزه وزیدن آموز

آفریدند اگر شبنمِ بے مایہ ترا
خیز و بر داغِ دلِ لالہ چکیدن آموز

اگرت خارِ گُلِ تازہ رسے ساختہ اند
پاسِ ناموسِ چمن دار و خلیدن آموز

باغبان گر ز خیابانِ تو بر کند ترا
صفتِ سبزہ دگر بارہ دمیدن آموز

تا تو سوزندہ ترو تلخ تر آئی بیرون
عزلتِ غم کدۂ گیر و رسیدن آموز

تا کجا در تہِ بالِ دگران می باشی
در ہوائے چمن آزادہ پریدن آموز

در بتخانہ زدم، مُغ بچگانم گفتند
آتشے در حرم افروز و تپیدن آموز

ز خاکِ خویش طلب آتشے کہ پیدا نیست
تجلّیٔ دگرے در خورِ تقاضا نیست

بملکِ جم نہ دہم مصرعِ نظیری را
"کسے کہ کشتہ نہ شد از قبیلۂ ما نیست"

اگرچہ عقلِ فسون پیشہ لشکرے انگیخت
تو دل گرفتہ نہ باشی کہ عشق تنہا نیست
تو رہ شناس نۂ، وز مقام بے خبری
چہ نغمہ ایست کہ در بربطِ سلیمیٰ نیست
نظر بخویش چنان بستہ ام کہ جلوۂ دوست
جہان گرفت و مرا فرصتِ تماشا نیست
بیا کہ غلغلہ در شہرِ دلبران فگنیم
جنونِ زندہ دلان ہرزہ گردِ صحرا نیست
ز قید و صیدِ نہنگان حکایتے آور
مگو کہ زورقِ ما روشناسِ دریا نیست
مریدِ ہمتِ آن رہروم کہ پا نگذاشت
بہ جادۂ کہ درو کوہ و دشت و دریا نیست
شریکِ حلقۂ رندانِ بادہ پیما باش
حذر ز بیعتِ پیرے کہ مردِ غوغا نیست
برہنہ حرف نہ گفتن کمالِ گویائی است
حدیثِ خلوتیان جز بہ رمز و ایما نیست

موج را از سینۂ دریا گسستن می توان
بحرِ بے پایان بجوئے خویش بستن می توان

از نوائے می توان یک شہر دل در خون نشاند
یک چمن گل از نسیمے سینہ خستن می توان

می توان جبریل را گنجشکِ دست آموز کرد
شہپرش با موئے آتش دیدہ بستن می توان

اے سکندر! سلطنت نازک تر از جام جم است
یک جہان آئینہ از سنگے شکستن می توان

گر بخود محکم شوی سیلِ بلا انگیز چیست
مثلِ گوہر در دلِ دریا نشستن می توان

من فقیرِ بے نیازم مشربم این است و بس
مومیائی خواستن نتوان شکستن می توان

صد نالۂ شبگیرے، صد صبح بلاخیزے
صد آہ شرر ریزے، یک شعر دل آویزے

در عشق و ہوسناکی، دانی کہ تفاوت چیست
آن تیشۂ فرہادے، این حیلۂ پرویزے

با پردگیان برگو کاین مشتِ غبارِ من
گردیست نظربازے، خاکیست بلاخیزے
ہوشم بربود اے مطرب مستم کند اے ساقی
گلبانگِ دل آویزے از مرغِ سحرخیزے
از خاکِ سمرقندے ترسم کہ دگر خیزد
آشوبِ ہلاکوئے، ہنگامۂ چنگیزے

مطرب غزلے بیتے از مرشدِ روم آور
تا غوطہ زند جانم در آتشِ تبریزے

بازبہ سرمہ تاب دہ چشمِ کرشمہ زائے را
ذوقِ جنون دوچند کن شوقِ غزل سرائے را
نقشِ دگر طراز دہ، آدمِ پختہ تر بیار
لعبتِ خاک ساختن می نسزد خدائے را
قصۂ دل نہ گفتنی است، دردِ جگر نہفتنی است
خلوتیان! کجا برم لذتِ ہائے ہائے را
آہِ درونہ تاب کو، اشکِ جگرگداز کو
شیشہ بہ سنگ می زنم عقلِ گرہ کشائے را

بزم بباغ و راغ کش، زخمه بتار چنگ زن
باده بجوی غزل بریز، بند گشا ز پائے را

صبح دمید و کاروان کرد نماز و رخت بست
تو نشنیده مگر زمزمهٔ درائے را

ناز شهان نمی کشم، زخم کرم نمی خورم
در نگر اے هوس فریب همت این گدائے را

فریب کشمکش عقل دیدنی دارد
که میر قافله ذوق رهزنی دارد

نشان راه ز عقل هزار حیله مپرس
بیا که عشق کمالے ز یک فنی دارد

فرنگ گرچه سخن با ستاره می گوید
حذر که شیوهٔ او رنگ جوزنی دارد

ز مرگ و زیست چه پرسی دریں رباط کهن
که زیست کاهش جان، مرگ جانکنی دارد

سر مزار شهیدان یکے عنان درکش
که بے زبانی ما حرف گفتنی دارد

دگر بدشتِ عرب خیمہ زن کہ بزمِ عجم
مئے گزشتہ و جامِ شکستنی دارد

نہ شیخِ شہر نہ شاعر نہ خرقہ پوش اقبال
فقیرِ راہ نشین است و دل غنی دارد

حسرتِ جلوۂ آن ماہِ تمامے دارم
دست بر سینہ نظر بر لبِ بامے دارم

حسن می گفت کہ شامے نہ پزیرد سحرم
عشق می گفت تب و تابِ دوامے دارم

نہ بامروز اسیرم نہ بہ فردا نہ بدوش
نہ نشیبے نہ فرازے نہ مقامے دارم

بادۂ رازم و پیمانہ گسارے جویم
در خراباتِ مغان گردشِ جامے دارم

بے نیازانہ ز شوریدہ نوایم مگزر
مرغِ لاہوتم و از دوست پیامے دارم

پردہ برگیرم و در پردہ سخن می گویم
تیغِ خون ریزم و خود را بہ نیامے دارم

بشاخِ زندگیٔ ما نمے ز تشنہ لبی است
تلاشِ چشمۂ حیوان دلیلِ کم طلبی است

حدیثِ دل بکہ گویم، چہ راہ برگیرم
کہ آہ بے اثر است و نگاہ بے ادبی است

غزل بزمزمہ خوان پردہ پست تر گردان
ہنوز نالۂ مرغان نوائے زیرِ لبی است

متاعِ قافلۂ ما حجازیان بردند
ولے زبان نکشائی کہ یارِ ما عربی است

نہالِ ترک ز برقِ فرنگ بار آور
ظہورِ مصطفوی را بہانہ بولہبی است

مسنج معنیٔ من در عیارِ ہند و عجم
کہ اصلِ این گہر از گریہ ہائے نیم شبی است

بیا کہ من ز خمِ پیرِ روم آوردم
مے سخن کہ جوان تر ز بادۂ عنبی است

فرقے نہ نہد عاشق در کعبہ و بتخانہ
این جلوتِ جانانہ، آن خلوتِ جانانہ

شادم که مزارِ من در کوئے حرم بستند
راہے ز مژہ کاوم از کعبہ بہ بتخانہ

از بزمِ جہان خوشتر از حور و جنان خوشتر
یک ہمدمِ فرزانہ وز بادہ دو پیمانہ

ہر کس نگہے دارد، ہر کس سخنے دارد
در بزمِ تو می خیزد افسانہ ز افسانہ

این کیست کہ بر دلہا آوردہ شبیخونے؟
صد شہرِ تمنا را یغما زدہ ترکانہ!

در دشتِ جنونِ من جبریل زبون صیدے
یزدان بہ کمند آور اے ہمتِ مردانہ

اقبال بہ منبر زد رازے کہ نباید گفت
ناپختہ برون آمد از خلوتِ میخانہ

بے تو از خوابِ عدم دیدہ کشودن نتوان
بے تو بودن نتوان با تو نبودن نتوان

در جہان باست دلِ ما کہ جہان در دلِ ماست
لب فرو بند کہ این عقدہ کشودن نتوان

دلِ یاران زنواہائے پریشانم سوخت
من ازان نغمہ تپیدم کہ سرودن نتوان

اے صبا از تنک افشانیٔ شبنم چہ شود
تب وتاب از جگرِ لالہ ربودن نتوان

دل بحق بندو کشادے زسلاطین مطلب
کہ جبین بر درِ این بتکدہ سودن نتوان

این گنبدِ مینائی، این پستی و بالائی
در شد بہ دلِ عاشق، با این ہمہ پہنائی

اسرارِ ازل جوئی؟ بر خود نظرے وا کن
یکتائی و بسیاری، پنہانی و پیدائی

اے جانِ گرفتارم، دیدی کہ محبت چیست؟
در سینہ نیاسائی، از دیدہ برون آئی

برخیز کہ فروردین، افروخت چراغِ گل
برخیز و دمے بنشین با لالۂ صحرائی

عشق است و ہزار افسون حسن است و ہزار آئین
نے من بہ شمار آیم، نے تو بہ شمار آئی

صد رہ بفلاک بر شد، صد رہ بہ زمین در شد
خاقانی و فغفوری، جمشیدی و دارائی

ہم با خود و ہم با او، ہجران کہ وصال است این؟
اے عقل چہ می گوئی، اے عشق چہ فرمائی؟

بہ یکے از صوفیہ نوشتہ شد

ہوسِ منزلِ لیلےٰ نہ تو داری و نہ من
جگرِ گرمیِ صحرا نہ تو داری و نہ من
من جوان ساقی و تو پیرِ کہن میکدہ
بزمِ ما تشنہ و صہبا نہ تو داری و نہ من
دل و دین در گروِ زہرہ وشانِ عجمی!
آتشِ شوقِ سلیمیٰ نہ تو داری و نہ من
خزفے بود کہ از ساحلِ دریا چیدیم
دانہ گوہرِ یکتا نہ تو داری و نہ من
دگر از یوسفِ گم گشتہ سخن نتوان گفت
تپشِ خونِ زلیخا نہ تو داری و نہ من

به که با نورِ چراغِ تهِ دامان سازیم

طاقتِ جلوۂ سینا نه تو داری و نه من

دلیلِ منزلِ شوقم بدامنم آویز
شررزِ آتشِ نابم بخاکِ خویش آمیز
عروسِ لاله برون آمد از سراچهٔ ناز
بیا که جان تو سوزم ز حرفِ شوق انگیز
بهر زمانه به اسلوبِ تازه می گویند
حکایتِ غمِ فرهاد و عشرتِ پرویز

اگرچه زادهٔ هندم فروغِ چشمِ من است

ز خاکِ پاکِ بخارا و کابل و تبریز

درجهانِ دلِ ما دورِ قمر پیدا نیست
انقلابیست ولے شام و سحر پیدا نیست
وائے آن قافله کز دونیِ همت می خواست
رهگذارے که دروپیچ خطر پیدا نیست

بگذر از عقل و در آویز بموجِ یمِ عشق
کہ در آن جوئے تنک مایہ گہر پیدا نیست

آنچہ مقصودِ تگ و تازِ خیالِ من و تست
ہست در دیدہ و مانندِ نظر پیدا نیست

گریۂ ما بے اثر نالۂ ما نارسا است
حاصلِ این سوز و ساز یک دلِ خونین نوا است
در طلبش دل تپید دیر و حرم آفرید
ما بہ تمنّائے اُو، او بہ تماشائے ماست
پردگیان بے حجاب من بخودی در شدم
عشقِ غیورم نگر! میل تماشا کرا است
مطربِ میخانہ دوش نکتۂ دل کش سرود
بادہ چشیدن خطا است بادہ کشیدن روا است
زندگی رہروان در تگ و تاز است و بس
قافلۂ موج را جادہ و منزل کجا ست
شعلۂ در گیر زد بر خس و خاشاکِ من
مرشدِ رومی کہ گفت منزلِ ما کبریا ست"

سوزِ سخن ز نالۂ مستانۂ دل است
این شمع را فروغ ز پروانۂ دل است

مشتِ گلیم و ذوقِ فغانے ندا شتیم
غوغائے ما ز گردشِ پیمانۂ دل است

این تیرہ خاکدان کہ جہان نام کردۂ
فرسودہ پیکرے ز صنم خانۂ دل است

اندر رصد نشستہ حکیم ستارہ بین
در جستجوئے سرحدِ ویرانۂ دل است

لاہوتیان اسیرِ کمندِ نگاہِ او
صوفی ہلاکِ شیوۂ ترکانۂ دل است

محمودِ غزنوی کہ صنم خانہا شکست
زناریٔ بتانِ صنم خانۂ دل است

غافل تر ے ز مردِ مسلمان ندیدہ ام
دل در میانِ سینہ و بیگانۂ دل است!

سطوت از کوہ ستانند و بگاہے بخشند
کلۂ جم بگدائے سرِ راہے بخشند

در رهِ عشق فلان ابنِ فلان چیزے نیست
یدِ بیضائے کلیمے بہ بیائے بخشند
گاہ شاہی بہ جگر گوشۂ سلطان ندہند
گاہ باشد کہ بزندانیئے چاہے بخشند!
فقر را نیز جہان بان و جہان گیر کنند
کہ بایں راہ نشین تیغ نگاہے بخشند

عشق پامالِ خرد گشت و جہان دیگر شد
بود آیا کہ مرا رخصتِ آہے بخشند

نہ توا ندر حرم گنجی نہ در بتخانہ می آئی
ولیکن سوئے مشتاقان چہ مشتاقانہ می آئی
قدم بیباک تر نہ در حریم جانِ مشتاقان
تو صاحب خانۂ آخر چرا دزدانہ می آئی
بغارت می بری سرمایۂ تسبیح خوانان را
بشبخونِ دلِ زنّاریان ترکانہ می آئی
گہے صد لشکر انگیزی کہ خونِ دوستان ریزی
گہے در انجمن با شیشہ و پیمانہ می آئی

تو بر نخلِ کلیمے بے محابا شعلہ می ریزی
تو بر شمعِ یتیمے صورتِ پروانہ می آئی

بیا اقبال جامے از خمستانِ خودی درکش
تو از میخانۂ مغرب ز خود بیگانہ می آئی

تب و تابِ بتکدۂ عجم نرسد بسوز و گداز من
کہ بیک نگاہِ محمدِ عربی گرفت حجاز من
چہ کنم کہ عقلِ بہانہ جو گرہے بروئے گرہ زند
نظرے! کہ گردشِ چشمِ تو شکند طلسمِ مجاز من

نرسد فسون گریِ خرد بہ تپیدنِ دلِ زندۂ
ز کنشتِ فلسفیان درآ بحریمِ سوز و گداز من

مثلِ آئینہ مشو محوِ جمالِ دگران
از دل و دیدہ فروشوے خیالِ دگران
آتش از نالۂ مرغانِ حرم گیر و بسوز
آشیانے کہ نہادی بہ نہالِ دگران

در جہانِ بال و پرِ خویش کشودن آموز
کہ پریدن نہ نتوان با پر و بالِ دگران

مردِ آزادم و آن گونہ غیورم کہ مرا
می توان کشت بیک جامِ زلالِ دگران

اے کہ نزدیک تر از جانی و پنہان زنگہ
ہجرِ تو خوشترم آید ز وصالِ دگران!

جہانِ عشق نہ میری نہ سروری داند
ہمین بس است کہ آئینِ چاکری داند

نہ ہر کہ طوف بتے کرد و بست زنارے
صنم پرستی و آدابِ کافری داند

ہزار خیبر و صد گونہ اژدر است اینجا
نہ ہر کہ نانِ جوین خورد حیدری داند

بچشم اہلِ نظر از سکندر افزون است
گدا گرے کہ مآلِ سکندری داند

بعشوہ ہائے جوانانِ ماہ سیما چیست
در آ بحلقہ پیرے کہ دلبری داند

فرنگ شیشه گری کرد و جام و مینا ریخت
بحیرتم که همین شیشه را پری داند

چه گویمت ز مسلمان نامسلمانے
جز این که پورِ خلیل است و آذری داند

یکے به غمکدهٔ من گذر کن و بنگر
ستاره سوختهٔ کیمیاگری داند

بیا بمجلسِ اقبال و یک دو ساغر کش
اگرچه سر نتراشد قلندری داند

خواجهٔ نیست که چون بنده پرستارش نیست
بندهٔ نیست که چون خواجه خریدارش نیست

گرچه از طورِ کلیم است بیانِ واعظ
تابِ آن جلوه به آئینهٔ گفتارش نیست

پیرِ ما مصلحةً رو به مجاز آورده است
ورنه با زهره وشان هیچ سر و کارش نیست

دل باو بند و ازین خرقه فروشان بگریز
نشوی صید غزالے که ز تاتارش نیست

نغمۂ عافیت از بربطِ من می طلبی؟
از کجا بر کشم آن نغمہ کہ در تارش نیست

دلِ ما قشقہ زد و برہمنی کرد ولے
آن چنان کرد کہ شائستۂ زنارش نیست

عشق در صحبتِ میخانہ بگفتار آید
زانکہ در دیر و حرم محرمِ اسرارش نیست

بیا کہ بلبلِ شوریدہ نغمہ پرداز است
عروسِ لالہ سراپا کرشمہ و ناز است

نوا ز پردۂ غیب است اے مقام شناس
نہ از گلوئے غزل خوان نہ از رگِ ساز است

کسے کہ زخمہ رساند بتارِ سازِ حیات
ز من بگیر کہ آن بندہ محرمِ راز است

مرا ز پردگیانِ جہان خبر دادند
ولے زبان نکشایم کہ چرخِ کج باز است

سخن درشت مگو در طریقِ یاری کوش
کہ صحبتِ من و تو در جہان خدا ساز است

کجاست منزلِ این خاکدان تیرہ نہاد؟
کہ ہر چہ ہست چو ریگِ روان بپرواز است

تنسم گلے ز خیابانِ جنّتِ کشمیر

دل از حریمِ حجاز و نوا ز شیراز است

خاکیم و تند سیر مثالِ ستارہ ایم
در نیلگون یمے بتلاشِ کنارہ ایم
بود و نبودِ ماست ز یک شعلۂ حیات
از لذّتِ خودی چو شرر پارہ پارہ ایم
با نوریان بگو کہ ز عقلِ بلند دست
با خاکیان بدوشِ ثریا سوارہ ایم
در عشق غنچہ ایم کہ لرزد ز بادِ صبح
در کارِ زندگی صفتِ سنگِ خارہ ایم
چشم آفریدہ ایم چو نرگس درین چمن
روبندِ بر کشا کہ سراپا نظارہ ایم

عرب از سرشکِ خونم همه لاله زار بادا
عجم رمیده بو را نفسم بهار بادا

تپش است زندگانی، تپش است جاودانی
همه ذره های خاکم دلِ بیقرار بادا

نه به جادهٔ قرارش، نه به منزلے مقامش
دلِ من مسافرِ من که خداش یار بادا

حذر از خرد که بندد همه نقشِ نامرادی
دلِ ما برد بسازے که گسسته تار بادا

نوجوانِ خام سوزے، سخنم تمام سوزے
غزلے که می سرایم بتو سازگار بادا

چو بجانِ من درآئی دگر آرزو نه بینی
مگر این که شبنمِ تو یمِ بے کنار بادا

نشود نصیب جانت که دمے قرار گیرد
تب و تابِ زندگانی بتو آشکار بادا

نظرِ تو همه تقصیر و خرد کوتاهی
نه رسی جز بتقاضائے کلیم اللهی

رہ کو راست بخود غوطہ زن اے سالک راہ
جادہ را گم نہ کنند در تہِ دریا ماہی

حاجتے پیشِ سلاطین نبرد مردِ غیور
چہ توان کرد کہ از کوہ نیاید کاہی

مگزر از نغمۂ شوقم کہ بیابی در وے
رمز درویشی و سرمایۂ شاہنشاہی

نفسم با تو کند آنچہ بہ گل کرد نسیم
اگر از لذتِ آہِ سحری آگاہی

اے فلک چشمِ تو بیباک و بلا جوست ہنوز
می شناسم کہ تماشائے دگر می خواہی

سر خوش از بادۂ تو خم شکنے نیست کہ نیست
مستِ لعلینِ تو شیریں سخنے نیست کہ نیست

در قبائے عربی خوشتر ک آئی بہ نگاہ
راست بر قامتِ تو پیرہنے نیست کہ نیست

گرچہ لعلِ تو خموش است ولے چشم ترا
با دلِ خون شدۂ ما سخنے نیست کہ نیست

تا حدیثِ تو کنم بزم سخن می سازم
ورنہ در خلوتِ من انجمنے نیست کہ نیست

اے مسلمان دگر اعجاز سلیمان آموز

دیدہ بر خاتمِ تو اہرمنے نیست کہ نیست

اگرچہ زیبِ سرش افسر و کلاہے نیست
گدائے کوئے تو کمتر ز پادشاہے نیست
بخوابِ رفتہ جوانان و مردہ دل پیران
نصیبِ سینۂ کس آہِ صبحگاہے نیست
باین بہانہ بدشتِ طلب ز پا منشین
کہ در زمانۂ ما آشنائے راہے نیست
ز وقتِ خویش چہ غافل نشستۂ دریاب
زمانۂ کہ حسابش ز سال و ماہے نیست
درین رباطِ کہن چشمِ عافیت داری؟
ترا ز کشمکش زندگی نگاہے نیست
گناہِ ما چہ نویسند کاتبانِ عمل
نصیبِ ما ز جہانِ تو جز نگاہے نیست

بیا کہ دامنِ اقبال را بدست آریم
کہ او ز خرقہ فروشانِ خانقاہے نیست

شعلہ در آغوش دارد عشقِ بے پروائے من
بر نخیزد یک شرار از حکمتِ نازائے من

چون تمام افتد سراپا ناز می گردد نیاز
قیس را لیلیٰ ہمی نامند در صحرائے من

بہرِ دلمیرِ تو از ہندوستان آوردہ ام
سجدۂ شوقے کہ خون گردید در سیمائے من

تیغِ لا در پنجۂ این کافرِ دیرینہ دہ
باز بنگر در جہان ہنگامۂ الّائے من

گردشِ باید کہ گردون از ضمیرِ روزگار
دوش من باز آرد اندر کسوتِ فردائے من

از سپہر بارگاہت یک جہان وافر نصیب
جلوۂ داری دریغ از وادیٔ سینائے من

با خدا در پردہ گویم با تو گویم آشکار
یا رسول اللہؐ! او پنہان و تو پیدائے من

بتانِ تازه تراشیدهٔ دریغ از تو
درونِ خویش نه کاویدهٔ دریغ از تو
چنان گداختهٔ از حرارتِ افرنگ
ز چشمِ خویش تراویدهٔ دریغ از تو
بکوچهٔ که دهد خاک را بهائے بلند
به نیم غمزه نیرزیدهٔ دریغ از تو
گرفتم این که کتابِ خرد فرو خواندی
حدیثِ شوق نه فهمیدهٔ دریغ از تو
طوافِ کعبه زدی گردِ دیر گردیدی
نگه بخویش نه پیچیدهٔ دریغ از تو

نقشِ فرنگ

بسم اللہ الرّحمٰن الرّحیم

نقشِ فرنگ

پیام

از من اے بادِ صبا گوے بدانائے فرنگ
عقل تا بال گشود است گرفتار تر است
برق را این بہ جگر می زند آن رام کند
عشق از عقل فسون پیشہ جگردار تر است
چشم جز رنگ گل و لالہ نہ بیند ورنہ
آنچہ در پردۂ رنگ است پدیدار تر است

عجب آن نیست که اعجاز مسیحا داری
عجب این است که بیمارِ تو بیمار تر است

دانش اندوختهٔ دل ز کف انداختهٔ
آه ازان نقدِ گرانمایه که در باختهٔ

حکمت و فلسفه کاریست که پایانش نیست
سیلیِ عشق و محبت به دبستانش نیست
بیشتر راه دل مردم بیدار زنند
فتنهٔ نیست که در چشم سخندانش نیست
دل ز نازِ خنک او به تپیدن نرسد
لذّتے در خلشِ غمزهٔ پنهانش نیست
دشت و کهسار نوردید و غزالے نه گرفت
طوفِ گلشن زد و یک گل به گریبانش نیست

چاره این است که از عشق گشادے طلبیم
پیشِ او سجده گزاریم و مرادے طلبیم

عقل چو پائے درین راہ خم اندر خم زد
شعلہ در آب دوانید و جہان برہم زد
کیمیا سازیٔ او ریگِ روان را زر کرد
بر دلِ سوختہ اکسیرِ محبت کم زد
وائے بر سادگیٔ ما کہ فسونش خوردیم
رہزنے بود کمین کرد و رہِ آدم زد
ہنرش خاک برآورد ز تہذیبِ فرنگ
باز آن خاک بچشمِ پسرِ مریم زد

شررے کاشتن و شعلہ درودن تا کے
عقدہ بر دل زدن و باز کشودن تا کے

عقلِ خود بین دگر و عقلِ جہان بین دگر است
بالِ بلبل دگر و بازوئے شاہین دگر است
دگر است آنکہ برد دانہ افتادہ ز خاک
آنکہ گیرد خورش از دانہ پروین دگر است
دگر است آن کہ زند سیرِ چمن مثلِ نسیم
آن کہ در شد بہ ضمیرِ گل و نسرین دگر است

دگر است آنسوئے نہ پردہ کشادن نظرے
این سوئے پردہ گمان و ظن و تخمین دگر است

اے خوش آن عقل کہ پہنائے دو عالم با اوست
نورِ افرشتہ و سوزِ دلِ آدم با اوست

ما ز خلوت کدۂ عشق برون تاختہ ایم
خاکِ پا را صفتِ آئینہ پرداختہ ایم
در نگر ہمتِ ما را کہ بہ داو[1] ے فگنیم
دو جہان را کہ نہان بردہ عیان باختہ ایم
پیشِ ما می گزرد سلسلۂ شام و سحر
بر لبِ جوئے روان خیمہ برافروختہ ایم
بر دلِ ما کہ درین دیر کہن شبخون ریخت
آتشے بود کہ در خشک و تر انداختہ ایم

شعلہ بودیم و شکستیم و شرر گردیدیم
صاحبِ ذوق و تمنا و نظر گردیدیم

لہ۔ داو: داؤ۔

عشق گردید ہوس پیشہ و ہر بند گسست
آدم از فتنۂ او صورتِ ماہی در شست

رزم بر بزم پسندید و سپاہے آراست
تیغ او جز بہ سر و سینۂ یاران نہ نشست

رہزنی را کہ بنا کرد جہانبانی گفت
ستمِ خواجگیِ او کمرِ بندہ شکست

بے حجابانہ بہ بانگِ دف و نے می رقصد
جامے از خونِ عزیزانِ تنک مایہ بدست

وقت آن است کہ آئینِ دگر تازہ کنیم
لوحِ دل پاک بشوئیم و ز سر تازہ کنیم

افسرِ پادشہی رفت و بہ یغمائی رفت
نے اسکندری و نغمۂ دارائی رفت

کوہکن تیشہ بدست آمد و پرویزی خواست
عشرتِ خواجگی و محنتِ لالائی رفت

یوسفی را ز اسیری بہ عزیزی بردند
ہمہ افسانہ و افسونِ زلیخائی رفت

رازہائے کہ نہان بود ببازار افتاد
آن سخن سازی و آن انجمن آرائی رفت

چشم بکشائے اگر چشمِ تو صاحب نظر است
زندگی در پئے تعمیرِ جہانِ دگر است

من درین خاکِ کہن گوہرِ جان می بینم
چشمِ ہر ذرہ چو انجم نگران می بینم
دانہ را کہ بآغوشِ زمین است ہنوز
شاخ در شاخ و برومند و جوان می بینم
کوہ را مثلِ پرِ کاہ سبک می یابم
پرِ کاہے صفتِ کوہ گران می بینم
انقلابے کہ نگنجد بہ ضمیرِ افلاک
بینم و ہیچ ندانم کہ چسان می بینم

خرّم آن کس کہ درین گرد سوارے بیند
جوہرِ نغمہ ز لرزیدنِ تارے بیند

زندگی جوئے روان است و روان خواہد بود
این مئے کہنہ جوان است و جوان خواہد بود
آنچہ بود است و نباید ز میان خواہد رفت
آنچہ بائست و نبودست و ہمان خواہد بود
عشق از لذتِ دیدار سراپا نظر است
حسن مشتاق نمود است عیان خواہد بود
آن زمینے کہ برو گریۂ خونین زدہ ام
اشکِ من در جگرش لعلِ گران خواہد بود

"مژدۂ صبح درین تیرہ شبانم دادند
شمع کشتند و ز خورشید نشانم دادند"

جمعیت الاقوام

برفتد تا روشِ رزم درین بزمِ کہن
دردمندانِ جہان طرحِ نو انداختہ اند
من ازین بیش ندانم کہ کفن دزدے چند
بہرِ تقسیمِ قبور انجمنے ساختہ اند

شوپن ہار و نیٹشا [1]

مرغے ز آشیانہ بہ سیرِ چمن پرید
خارے ز شاخِ گل بہ تنِ نازکش خلید
بد گفت فطرتِ چمنِ روزگار را
از دردِ خویش و ہم ز غمِ دیگران تپید
داغے ز خونِ بیگنہے لالہ را شمرد
اندر طلسمِ غنچہ فریبِ بہار دید
گفت اندرین سرا کہ بنایش فتادہ کج
صبحے کجا کہ چرخ در و شامہا نہ چید
نالید تا بہ حوصلۂ آن نوا طراز
خون گشت نغمہ در دو چشمش فرو چکید
سوزِ فغانِ او بدلِ ہدہدے گرفت
با نوکِ خویش خار ز اندامِ او کشید
گفتش کہ سودِ خویش ز جیبِ زیان برآر
گل از شگافِ سینۂ زرِ ناب آفرید

---

[1] جرمنی کے دو مشہور فلسفی۔

درمان ز درد ساز اگر خستہ تن شوی
خو گر بہ خار شو کہ سراپا چمن شوی

فلسفہ و سیاست

فلسفی را با سیاست دان بیک میزان مسنج
چشم آن خورشید کورے، دیدہ این بے نمے
آن تراشد قول حق را حجت نا استوار
وین تراشد قول باطل را دلیل محکمے!

صحبت رفتگان

(در عالم بالا)

ٹالسٹائے[1]

بار کش اہرمن لشکری شہریار
از پئے نان جوین تیغ ستم بر کشید

---

[1] ٹالسٹائی: روس کا مشہور مصلح جس نے یورپ کی سرمایہ داری کے خلاف آواز بلند کی۔

زشت یہ چشمش نکوست مغز نار اندر پوست
مرد کِ بیگانہ دوست سینۂ خویشان درید
دارو ئے بیہوشی است تاجِ، کلیسا، و طن
جانِ خدا دادرا خواجہ بجامے خرید

کارل مارکس[1]

راز دانِ جزو کل از خویش نا محرم شد است
آدم از سرمایہ داری قاتلِ آدم شد است

ہیگل[2]

جلوہ دہد باغ و راغ معنیٔ مستور را
عین حقیقت نگر حنظل و انگور را
فطرتِ اضداد خیز لذتِ پیکار داد
خواجہ دِ مزدور را آمر و مامور را

ٹالسٹائے

عقل دورو آفرید فلسفۂ خود پرست!
درسِ رضا می دہی بندۂ مزدور را!

---

[1] جرمنی کا مشہور اسرائیلی ماہر اقتصادیات جس نے سرمایہ داری کے خلاف قلمی جہاد کیا۔ اس کی مشہور کتاب موسوم بہ "سرمایہ" کو مذہب اشتراک کی بائبل تصور کرنا چاہیئے۔
[2] جرمنی کا مشہور و معروف فلسفی۔

مزدک

دانهٔ ایران ز کشتِ زارِ قیصر بر دمید
مرگِ نو می رقصد اندر قصرِ سلطان و امیر
مدّتے در آتشِ نمرود می سوزد خلیل
تا تہی گردد حریمش از خداوندانِ پیر
دورِ پرویزی گذشت اے کشتهٔ پرویز خیز!
نعمتِ گم گشتهٔ خود را ز خسرو باز گیر

کوهکن

نگارِ من که بسے ساده و کم آمیز است
ستیزه کیش و ستم کوش و فتنه انگیز است
برونِ او همه بزم و درونِ او همه رزم
زبانِ او ز مسیح و دلش ز چنگیز است
گسست عقل و جنون رنگ بست و دیده گداخت
درآ بجلوه که جانم ز شوقِ لبریز است
اگرچه تیشهٔ من کوه را ز پا آورد
هنوز گردشِ گردون بکامِ پرویز است

ز خاک تا بہ فلک ہر چہ ہست تارہ پیماست
قدم کشائے کہ رفتارِ کاروان تیز است

نیٹشا

از ستیٔ عناصرِ انسان دلش تپید
فکرِ حکیم پیکرِ محکم تر آفرید
افگند در فرنگ صد آشوبِ تازہ
دیوانہ بکار گہِ شیشہ گر رسید!

حکیم آئن آسٹائن[1]

جلوہ می خواست مانندِ کلیم نا صبور
تا ضمیرِ مستنیرِ او کشود اسرارِ نور
از فرازِ آسمان تا چشمِ آدم یک نفس
زود پروازے کہ پروازش نیاید در شعور!

---

[1] آئن اسٹائن، جرمنی کا مشہور ماہر ریاضیات وطبعیات جس نے حال نظریۂ اضافیت کا حیرت انگیز انکشاف کیا ہے۔

خلوتِ او در زغالِ تیرہ فام اندرِ مغاک!
جلوتش سوزد درختے را چو خس بالائے طور!
بے تغیر در طلسمِ چون و چند و بیش و کم!
برتر از پست و بلند و دیر و زود و نزد و دور!
در نہادش تار و شیدِ سوز و ساز و مرگ و زیست
اہرمن از سوزِ او و از سازِ او جبریل و حور!
من چہ گویم از مقامِ آن حکیمِ[1] نکتہ سنج
کردہ زردشتے ز نسلِ موسے و ہارون ظہور!

بائرن[2]

مثالِ لالہ و گل شعلہ از زمین روید
اگر بہ خاکِ گلستان تراود از جامش
نبود در خورِ طبعش ہوائے سردِ فرنگ
بلید پیکِ محبت ز سوزِ پیغامش

---

[1] حکیم آئن اسٹائن بنی اسرائیل سے ہے۔
[2] بائرن: انگلستان کا مشہور شاعر۔

خیالِ او چہ پریخانہ بنا کرد است
شبابِ غش کند از جلوۂ لبِ بامش
گذاشت طائرِ معنی نشیمنِ خود را
کہ ساز گار نہ افتاد حلقۂ دامش!

نیٹشا

گر نوا خواہی ز پیشِ او گریز
در نئے کلکش غریوِ تندر است
نیشتر اندر دلِ مغرب فشرد
دستش از خونِ چلیپا احمر است
آنکہ بر طرحِ حرم بتخانہ ساخت
قلبِ او[1] مومن دماغش کافر است
خویش را در نارِ آن نمرود سوز
زانکہ بستانِ خلیل از آذر[2] است

---

[1] نیٹشا نے مسیحی فلسفۂ اخلاق پر زبردست حملہ کیا ہے۔ اس کا دماغ اس لئے کافر ہے کہ وہ خدا کا منکر ہے گو بعض اخلاقی نتائج میں اس کے افکار مذہب اسلام کے بہت قریب ہیں "قلبِ او مومن دماغش کافر است"، نبی کریمؐ نے اس قسم کا جملہ نبو امیہ ابن الصلت (عرب شاعر) کی نسبت کہا تھا۔
آمَنَ لِسَانُہٗ وَکَفَرَ قَلْبُہٗ

[2] آذر بمعنی آتش۔

جلال[1] و ہیگل

می کشودم شبے بہ ناخنِ فکر — عقدہ ہائے حکیم المانی
آنکہ اندیشہ اش برہنہ نمود — ابدی رازِ کسوتِ آنی
پیشِ عرضِ خیالِ او گیتی — خجل آید ز تنگ دامانی
چون بدریائے او فرو رفتم — کشتیِ عقل گشت طوفانی
خواب بر من دمید افسونے — چشم بستم ز باقی و فانی
نگہِ شوق تیز تر گردید — چہرہ بنمود پیرِ یزدانی
آفتابے کہ از تجلیِ او — افقِ روم و شام نورانی
شعلہ اش در جہانِ تیرہ نہاد — بہ بیابان چراغِ رہبانی
معنی از حرفِ او ہمی روید — صفتِ لالہ ہائے نعمانی
گفت با من چہ خفتۂ برخیز — بہ سرابے سفینہ می رانی؟

"بہ خرد راہِ عشق می پوئی
بہ چراغ آفتاب می جوئی"

---

[1] مولانا جلال الدین رومی رحمتہ اللہ علیہ۔

پٹوفی

شاعرِ جوانا مرگِ ہنگری در معرکۂ کارزار در حمایتِ وطن
کشتہ شد و نعش او نیافتند تا یادگارِ خاکی ازو بماند

نفسے درین گلستان ز عروسِ گل سرودی
بدلے غمے فزودی ز دلے غمے ربودی
تو بخونِ خویش بستی کفِ لالہ را نگارے
تو بہ آہ صبحگاہی دلِ غنچہ را کشودی
بنوائے خود گمستی سخنِ تو مرقدِ تو
بہ زمین نہ باز رفتی کہ تو از زمین نبودی

محاورہ مابینِ حکیم فرانسوی اگسٹس[۱] کومٹ و مردِ مزدور

حکیم

"بنی آدم اعضائے یکدیگر اند" ہماں نخل را شاخ و برگ و بر اند

---

[۱] فرانس کا مشہور حکیم۔

دماغ از خرد زاست از فطرت است — اگر پا زمین ساست از فطرت است
یکے کار فرما، یکے کار ساز — نیاید ز محمود کارِ ایاز
نہ بینی کہ از قسمتِ کارِ زیست
سراپا چمن می شود خارِ زیست

مردِ مزدور

فریبی بحکمت مرا اے حکیم — کہ نتوان شکست این طلسمِ قدیم
مسِ خام را از زر اندودہٖ؟ — مرا خوئے تسلیم فرمودہٖ؟
کند بحر را آبنایم اسیر — زخارہ بُرد تیشہ ام جوئے شیر
حقِ کوہکن دادی اے نکتہ سنج — بہ پرویزِ پُرکارِ نابردہ رنج؟
خطا را بحکمت مگردان صواب — خضر را نگیری بدامِ سراب
بدوشِ زمین، بار، سرمایہ دار — ندارد گزشت از خور و خواب کار
جہان راست بہرِ ذری از دستِ مزد — ندانی کہ این ہیچ کار است فرد
پئے جرمِ او پرورش آوردہٖ؟
باین عقل و دانش فسون خوردہٖ؟

ہیگل

حکمتش معقول و با محسوس در خلوت نرفت
گرچہ بکرِ فکر او پیرایہ پوشد چون عروس
طائرِ عقلِ فلک پردازِ او دانی کہ چیست؟
"ماکیان کز زورِ مستی خایہ گیرد بے خروس"

جلال ؒ و گوئٹے

نکتہ دانِ المنی را در ارم[1]
صحبتے افتاد با پیرِ عجم
شاعرے کو ہمچو آن عالی جناب
نیست پیغمبر ولے دارد کتاب!
خواند بر دانائے اسرارِ قدیم
قصۂ پیمانِ ابلیس و حکیم
گفت رومی اے سخن را جان نگار
تو ملک صید استی و یزدان شکار
فکر تو در کنجِ دل خلوت گزید
این جہانِ کہنہ را باز آفرید

[1] نکتہ دانِ المنی سے مراد گوئٹے ہے، جس کا ڈراما "فوسٹ" مشہور و معروف ہے۔ اس ڈرامے میں شاعر نے حکیم فوسٹ اور شیطان کے عہد و پیمان کی قدیم روایت کے پیرایہ میں انسان کے امکانی نشو و نما کے تمام مدارج اس خوبی سے بتائے ہیں کہ اس سے بڑھ کر کمالِ فن خیال میں نہیں آسکتا ہے۔

سوز و سازِ جان بہ پیکر دیدۂ | در صدف تعمیرِ گوہر دیدۂ
ہر کسے از رمزِ عشق آگاہ نیست | ہر کسے شایانِ این درگاہ نیست
داند آن کو نیک بخت و محرم است
زیرکی ز ابلیس و عشق از آدم است" (رومی)

پیغامِ برگساں[1]

تا بر تو آشکار شود رازِ زندگی
خود را جدا ز شعلہ مثالِ شرر مکن
بہرِ نظارہ جز نگہِ آشنا میار
در ملکِ و بومِ خود چو غریبان گزر مکن
نقشے کہ بستۂ ہمہ اوہام باطل است
عقلے بہم رسان کہ ادب خوردۂ دل است

---

[1] فرانس کا مشہور حکیم۔

میخانهٔ فرنگ

یاد ایامے کہ بودم در خمستانِ فرنگ
جام او روشن تر از آئینهٔ اسکندر است
چشمِ مستِ مے فروشش بادہ را پروردگار
بادہ خواران را نگاہِ ساقیش پیغمبر است
جلوهٔ او بے کلیمؑ و شعلهٔ او بے خلیل
عقلِ ناپروا متاعِ عشق را غارتگر است
در ہوایش گرمیٔ یک آہ بیتابانہ نیست
رندِ این میخانہ را یک لغزشِ مستانہ نیست!

موسیو لینن و قیصر ولیم

موسیو لینن [1]

بسے گذشت کہ آدم درین سرائے کہن
مثالِ دانہ تہِ سنگِ آسیا بود است

---

[1] صدر جمہوریہ اشتراکیہ روسیہ

فریب زاری و افسونِ قیصری خورد است
اسیرِ حلقهٔ دامِ کلیسا بود است
غلامِ گرسنه دیدی که بر درید آخر
قمیصِ خواجه که رنگین ز خونِ ما بود است

شرارِ آتشِ جمهور کهنه سامان سوخت
ردائے پیرِ کلیسا، قبائے سلطان سوخت

قیصر ولیم

گناهِ عشوه و نازِ بتان چیست
طواف اندر سرشتِ برهمن هست
دمادم نو خداوندان تراشد
که بیزار از خدایانِ کهن هست
ز جورِ رهزنان کم گو که رهرو
متاعِ خویش را خود راهزن هست
اگر تاجِ کئی جمهور پوشد
همان هنگامه‌ها در انجمن هست

هوس اندر دلِ آدم نہ میرد
ہمان آتش میانِ مرزغن ہست
عروسِ اقتدارِ سحرِ فن را
ہمان پیچاکِ زلفِ پرشکن ہست
"نماند نازِ شیرین بے خریدار
اگر خسرو نباشد کوہکن ہست"

حکما

لاک[1]

ساغرش را سحر از بادۂ خورشید افروخت
ورنہ در محفلِ گل لالہ تہی جام آمد

کانٹ[2]

فطرتش ذوقِ مے آئینہ فام آورد
از شبستانِ ازل کوکبِ جامے آورد

---

[1] لاک: انگریز فلسفی۔ [2] کانٹ: جرمن فلسفی۔

برگساں

نہ مئے از ازل آورد نہ چاے آورد
لالہ از داغِ جگر سوزِ دوامے آورد

شعرا

براؤننگ[1]

بے پشت بود بادۂ سر جوشِ زندگی
آب از خضر بگیرم و در ساغر افگنم

بائرن

از منتِ خضر نتواں کرد سینہ داغ
آب از جگر بگیرم و در ساغر افگنم

غالب

"تا بادہ تلخ تر شود و سینہ ریش تر
بگدازم آبگینہ و در ساغر افگنم"

رومی

آمیزشے کجا گہرِ پاکِ او کجا — از تاک بادہ گیرم و در ساغر افگنم

---

[1] براؤننگ، انگریزی شاعر۔

خراباتِ فرنگ

دوش رفتم بتماشائے خراباتِ فرنگ
شوخ گفتاریٔ رندے[1] دلم از دست ربود
گفت این نیست کلیسا که بیابی در وے
صحبتِ دخترکِ زہرہ وش و نائے و سرود
این خراباتِ فرنگ است و ز تاثیرِ مَیش
آنچہ مذموم شمارند نماید محمود
نیک و بد را بترازوئے دگر سنجیدیم
چشمہ داشت ترازوئے نصاریٰ و یہود
خوب زشت است اگر پنجۂ گیرات شکست
زشت خوب است اگر تاب و توانِ تو فزود
تو اگر در نگری جز بہ ریا نیست حیات
ہر کہ اندر گروِ صدق و صفا بود نہ بود
پیش ما جوئے صدق و صفا پردۂ ناموس ریاست
پیرِ ما گفت مِس از سیم بباید اندود

---

[1] رند سے مراد نیٹشا ہے۔

فاش گفتم بتو اسرارِ نہانخانۂ زیست
بکسے باز مگو تا کہ بیابی مقصود

خطاب بہ انگلستان

مشرقی بادہ چشیداست ز مینائے فرنگ
عجبے نیست اگر توبۂ دیرینہ شکست
فکر نوزادۂ او شیوۂ تدبیر آموخت
جوش زد خون بہ رگِ بندۂ تقدیر پرست
ساقیا تنگ دل از شورشِ مستان نشوی
خود تو انصاف بدہ این ہمہ ہنگامہ کہ بست؟

"بوئے گل خود بچمن راہ نما شد ز نخست
ورنہ بلبل چہ خبر داشت کہ گلزارے ہست"

قسمت نامۂ سرمایہ دار و مزدور

غوغائے کارخانۂ آہنگری ز من
گلبانگِ ارغنونِ کلیسا از آنِ تو
نخلے کہ شہ خراج برو می نہد ز من
باغِ بہشت و سدرہ و طوبیٰ از آنِ تو
تلخابۂ کہ دردِ سر آرد از آنِ من
صہبائے پاکِ آدم و حوا از آنِ تو
مُرغابی و تدرو و کبوتر از آنِ من
ظلِ ہما و شہپرِ عنقا از آنِ تو
این خاک و آنچہ در شکمِ او از آنِ من
وز خاک تا بہ عرشِ معلا از آنِ تو

نوائے مزدور

ز مزدِ بندۂ کرپاس پوش و محنت کش
نصیبِ خواجۂ ناکردہ کار رختِ حریر

زخوئے نشانی من لعلِ خاتم والی
زاشکِ کودکِ من گوہرِ ستامِ امیر
زخونِ من چو زلو فربہی کلیسا را
بزورِ بازوئے من دستِ سلطنت ہمہ گیر

خرابہ رشکِ گلستان زگریۂ سحرم
شبابِ لالہ و گل از طراوتِ جگرم

بیا کہ تازہ نوا می تراود از رگِ ساز
مے کہ شیشہ گداز و بہ ساغر اندازیم
مغان و دیرِ مغان را نظامِ تازہ دہیم
بنائے میکدہ ہائے کہن بر اندازیم
ز رہزنانِ چمن انتقامِ لالہ کشیم
بہ بزمِ غنچہ و گل طرحِ دیگر اندازیم

بطوفِ شمع چو پروانہ زیستن تا کے
زخویش این ہمہ بیگانہ زیستن تا کے

۱۔ ساز اسپ ۔ ۲۔ جونک ۔

آزادیٔ بحر

بطے می گفت بحر آزاد گردید
چنین فرمانِ زد دیوانِ خضر رفت
نہنگے گفت رو ہر جا کہ خواہی
ولے از ما نباید بے خبر رفت

خُسرو

می خورد ہر ذرّہ ما پیچ و تاب
محشرے در ہر دم ما مضمر است
با سکندر خضر در ظلمات گفت
مرگِ مشکل زندگی مشکل تر است

در د انہ او شناسِ دریاست
از گردشِ آسیا چہ داند

کلک را نالہ از تہی مغزی است
قلمِ سر بہ راحریرے نیست

منم که طوفِ حرم کرده ام بتے به کنار
منم که پیشِ بتان نعره هائے هُو زده ام
دلم هنوز تقاضائے جستجو دارد
قدم به جادهٔ باریک تر ز مو زده ام

گل گفت که عیشِ نوبہارے خوشتر
یک صبح چمن ز روزگارے خوشتر
زان پیش که کس ترا بدستار زند
مردن بکنارِ شاخسارے خوشتر

سخن گو طفلک د برنائ پیر است
سخن را سالے و ماہے نباشد

چشم را بینائی افزاید سه چیز
سبزه و آبِ روان و روئے خوش
کالبد را فربہی می آورد
جامهٔ قز جانِ بے غم بوئے خوش

اے برادر من ترا از زندگی دادم نشان
خواب مرگِ سبک دان مرگ را خوابِ گران

طاقتِ عفو در تو نیست اگر
خیز و با دشمنان در آویز
سینه را کارگاهِ کینه مساز
سرکه در انگبینِ خویش مریز

از نزاکتهائے طبعِ موشگافِ او مپرس
کز دمِ بادے زجاجِ شاعرِ ما بشکند
کے تواند گفت شرحِ کارزارِ زندگی
”می پرد رنگش حبابے چون بدریا بشکند“

در جهان مانندِ جوئے کهسار
از نشیب و هم فراز آگاه شو
یا مثالِ سیلِ بے زنهار خیز
فارغ از پست و بلندِ راه شو

اے که گل چیدی منال از نیشِ خار
خار هم می روید از بادِ بهار

مزن وسمہ بر ریش وابروئے خویش
جوانی ز روز دیدنِ سال نیست

ندارد کار با دون ہمتان عشق
تذروِ مردہ را شاہین نگیرد

نقدِ شاعر در خورِ بازار نیست
نان بسیمِ نسترن نتوان خرید

چہ خوش بودے اگر مردِ نکوپے
زبندِ پاستان آزاد رفتے
اگر تقلید بودے شیوۂ خوب
پیمبر ہم رہِ اجداد رفتے

ختم شد

جاوید نامہ

اقبال

قیمت تین روپئے

بار دوم .... سنہ ۱۹۷۱ء

تعداد پانچ سو

ناشر

کتب خانہ نذیریہ مسلم منزل کھاری باؤلی دہلی ۶

(یونین پرنٹنگ پریس دہلی)

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

مناجات

آدمی اندر جہانِ ہفت رنگ ہر زمان گرمِ فغان مانندِ چنگ!

آرزوی ہم نفس می سوزدش نالہ ہای دل نواز آموزدش

لیکن این عالم کہ از آب و گل است کی توان گفتن کہ دارای دل است!

بحر و دشت و کوہ و کہ خامش و کر آسمان و مہر و مہ خامش و کر!

گرچہ بر گردون ہجوم اختر است ہر یکی از دیگری تنہا تر است!

ہر یکی مانند ما بیچارہ ایست در فضای نیلگون آوارہ ایست!

کاروان برگِ سفر ناکردہ ساز! بیکران افلاک و شب ہا دیریاز!

این جہان صید است و صیادیم ما؟ یا اسیرِ رفتہ از یادیم ما؟

زارِ نالیدم صدائے برنخواست
ہم نفس فرزندِ آدم را کجاست؟

دیدہ ام روزِ جہانِ چار سوے | آنکہ نورش بر فروزد کاخ و کوے
اندرم سیّارہ او را وجود | نیست الّا اینکہ گوئی رفت و بود
اے خوش آن روزے کہ از ایّام نیست | صبحِ او را نیمروز و شام نیست
روشن از نورش اگر گردد روان | صوت را چون رنگ دیدن می توان
غیب ہا از تابِ او گردد حضور | نوبتِ او لایزال و بے مرور!

اے خدا روزی کن آن روزے مرا
وا رہان زین روز بے سوزے مرا

آیۂ تسخیر[1] اندر شان کیست؟ | این سپہرِ نیلگون حیران کیست؟
رازدانِ عَلَّمَ الْاَسْمَا کہ بود؟ | مستِ آن ساقی و آن صہبا کہ بود؟
برگزیدی از ہمہ عالم کرا؟ | کردی از رازِ درون محرم کرا؟
اے ترا تیرے کہ ما را سینہ سفت | حرفِ اُدْعُوْنِیْ کہ گفت و با کہ گفت؟
روئے تو ایمانِ من قرآنِ من | جلوۂ داری دریغ از جانِ من؟

از زیانِ صد شعاعِ آفتاب
کم نمی گردد متاعِ آفتاب

---

[1] آیۂ تسخیر، عَلَّمَ الْاَسْمَاءَ، تلمیحات بہ آیۂ قرآنی۔

عصرِ حاضر را خرد زنجیرِ پاست جانِ بے تابے کہ من دارم کجاست؟

عمرہا بر خویش می پیچد وجود تا یکے بے تاب جان آید فرود

گر نرنجی این زمینِ شورہ زار نیست تخمِ آرزو را سازگار

از درونِ این گِلِ بے حاصلے بس غنیمت دان اگر روید دلے!

تو ہمی اندر شبستانم گذر یک زمان بے نوریِ جانم نگر

شعلہ را پرہیز از خاشاک چیست
برق را از بر فتادن باک چیست

زیستم تا زیستم اندر فراق وانما آن سوئے این نیلی رواق!

بستہ درہا را بر ویم باز کن خاک را با قدسیان ہمراز کن!

آتشے در سینۂ من برفروز عود را بگذار و ہیزم را بسوز

باز بر آتش بنہ عودِ مرا در جہان آشفتہ کن دودِ مرا

آتشِ پیمانۂ من تیز کن با تغافل یک نگہ آمیز کن

ما ترا جوئیم و تو از دیدہ دور نے غلط، ما کور و تو اندر حضور!

یا کشا این پردۂ اسرار را یا بگیر این جانِ بے دیدار را

نخلِ فکرم نا امید از برگ و بر یا تبر بفرست یا بادِ سحر

عقل دادی ہم جنونے دہ مرا رہ بجذبِ اندرونے دہ مرا

علم در اندیشہ می گیرد مقام عشق را کاشانہ قلبِ لا ینام

علم تا از عشق برخوردار نیست ‏— جز تماشا خانهٔ افکار نیست

این تماشا خانه سحرِ سامری است ‏— علم بے روح القدس افسونگری است

بے تجلّی مردِ دانا رہ نبرد ‏— از لکد کوبِ خیالِ خویش مرد

بے تجلّی زندگی رنجوری است ‏— عقل مہجوری و دین مجبوری است

این جہانِ کوہ و دشت و بحر و بر! ‏— ما نظر خواہیم و او گوید خبر

منزلے بخش این دلے آوارہ را ‏— بازدہ با ماہ این مہ پارہ را

گرچہ از خاکم نروید جز کلام ‏— حرفِ مہجوری نمی گردد تمام!

زیرِ گردون خویش را یابم غریب ‏— زان سوئے گردون بگو "اِنّی قریب"[1]

تا شکالِ مہر و مہ گردد غروب ‏— این جہات و این شمال و این جنوب

از طلسمِ دوش و فردا بگذرم
از مہ و مہر و ثریا بگذرم

نو فروغِ جاودان ما چون شرار ‏— یک دو دم داریم و آن ہم مستعار!

اے تو نشناسی نزاعِ مرگ و زیست ‏— رشک بر یزدان برد این بندہ کیست؟

بندۂ آفاق گیر و ناصبور ‏— نے غیاب او را خوش آید نے حضور

آنچنانم جاودانی کن مرا ‏— از زمینی آسمانی کن مرا

ضبط در گفتار و کردارے بدہ ‏— جادہ ہا پیداست رفتارے بدہ

---

[1] آیہ قرآنی۔

آنچه گفتم از جہانِ دیگر است — این کتاب از آسمانِ دیگر است

بحرم و از من کم آشوبی خطاست — آن که در قعرم فرود آید کجاست؟

یک جہان بر ساحلِ من آرمید — از کران غیر از رمِ موجے ندید

من کہ نومیدم ز پیرانِ کہن — دارم از روزے کہ می آید سخن!

برجوانان سہل کن حرفِ مرا
بہرِ شان پایاب کن ژرفِ مرا

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

تمہیدِ آسمانی

نخستین روزِ آفرینش

نکوہش می کند آسمان زمین را

زندگی از لذتِ غیب و حضور
بست نقشِ این جہانِ نزد و دور

آن چنان تارِ نفس از ہم گسیخت
رنگِ حیرت خانۂ ایام ریخت

ہر کجا از ذوق و شوقِ خودگری
نعرۂ من دیگرم تو دیگری

ماہ و اختر را خرام آموختند
صد چراغ اندر فضا افروختند

بر سپہرِ نیلگون زد آفتاب
خیمۂ زربفت با سیمین طناب

از افقِ صبحِ نخستین سر کشید
عالمِ نوزادہ را در بر کشید

ملک آدم خاکدان بود و بس | دشت او بے کاروانے بود و بس
نے بکوہے آبجوئے در ستیز | نے بصحرائے سحابے ریز ریز
نے سرود طائران در شاخسار | نے رم آہو میان مرغزار
بے تجلّی ہائے جان بحر و برش | دود پیچان طیلسان پیکرش
سبزہ باد فرودین نادیدۂ | اندر اعماق زمین خوابیدۂ
طعنہ زد چرخ نیلی بر زمین | "روزگار کس ندیدم اینچنین
چون تو در پہنائے من کورے کجا | جز بقندیلم ترا نورے کجا
خاک اگر الوند شد جز خاک نیست | روشن و پایندہ چون افلاک نیست
یا بزی با ساز و برگ دلبری | یا بمیر از ننگ و عار کمتری"
شد زمین از طعنۂ گردون خجل | نا امید و دل گران و مضمحل

پیش حق از درد بے نوری تپید
تا ندائے زان سوئے گردون رسید

"اے امینے از امانت بے خبر | غم مخور اندر ضمیر خود نگر
روزہا روشن ز غوغائے حیات | نے از ان نورے کہ بینی در جہات
نور صبح از آفتاب داغ دار | نور جان پاک از غبار روزگار
نور جان بے جادہ ہا اندر سفر | از شعاع مہر و ماہ سیارہ تر
شستہ از لوح جان نقش امید | نور جان از خاک تو آید پدید

عقلِ آدم بر جہان شبخون زند
عشقِ او بر لامکان شبخون زند!

راہ دان اندیشۂ او بے دلیل
چشمِ او بیدار تر از جبرئیل!

خاک و در پرواز مانندِ ملک
یک رباطِ کہنہ در راہش فلک!

می خلد اندر وجودِ آسمان
مثلِ نوکِ سوزن اندر پرنیان!

داغہا شوید ز دامانِ وجود
بے نگاہِ او جہان کور و کبود!

گرچہ کم تسبیح و خونریز است او
روزگاران را چو مہمیز است او

چشمِ او روشن شود از کائنات
تا ببیند ذات را اندر صفات

"ہر کہ عاشق شد جمالِ ذات را
اوست سید جملہ موجودات را"

نغمۂ ملائک

فروغ مشتِ خاک از نوریان افزون شود روزے
زمین از کوکبِ تقدیرِ او گردون شود روزے

خیالِ او کہ از سیلِ حوادث پرورش گیرد
ز گرداب سپہرِ نیلگون بیرون شود روزے!

یکے در معنیٔ آدم نگر از ما چہ می پرسی
ہنوز اندر طبیعت می خلد موزون شود روزے

چنان موزون شود این پیش پا افتادہ مضمونے
کہ یزدان را دل از تاثیرِ او پرخون شود روزے

تمہیدِ زمینی

آشکارا می شود روحِ حضرت رومی
و شرح می دہد اسرارِ معراج را

عشقِ شور انگیز بے پروائے شہر / شعلۂ او میرد از غوغائے شہر
خلوتے جوید بدشت و کہسار / یا لبِ دریائے ناپیدا کنار
من کہ در یاران ندیدم محرمے / بر لبِ دریا بیاسودم دمے
بحر و ہنگامِ غروبِ آفتاب / نیلگون آب از شفق لعلِ مذاب
کور را ذوقِ نظر بخشد غروب / شام را رنگِ سحر بخشد غروب!
با دلِ خود گفتگوہا داشتم / آرزوہا جستجوہا داشتم
آنی و از جاودانی بے نصیب! / زندہ و از زندگانی بے نصیب!
تشنہ و دور از کنارِ چشمہ سار / می سرودم این غزل بے اختیار!

غزل

"بگشائے لب کہ قندِ فراوانم آرزوست
بنمائے رخ کہ باغِ گلستانم آرزوست

یک دست جامِ بادہ و یک دست زلفِ یار
رقصِ چنین میانہ میدانم آرزوست

گفتی ز ناز بیش مرنجان مرا، برو
آن گفتنت کہ عیشِ مرنجانم آرزوست

اے عقل تو ز شوقِ پراگندہ گوئے شو
اے عشق نکتہ ہائے پریشانم آرزوست

این آب و نانِ چرخ چو سیل است بیوفا
من ماہیم نہنگم و عمانم آرزوست

جانم ملول گشت ز فرعونِ ظلمِ اد
آن نورِ جیبِ موسیٰ عمرانم آرزوست

دی شیخ با چراغ ہمی گشت گردِ شہر
کز دیو و دد ملولم و انسانم آرزوست

زین همرہانِ سست عناصر دلم گرفت
شیرِ خدا و رستمِ دستانم آرزوست
گفتم کہ یافت می نشود جستہ ایم ما
گفت آنکہ یافت می نشود آنم آرزوست" (رومی)

موجِ مضطر خفت بر سنجابِ آب
شد اُفق تار از زیانِ آفتاب

از متاعش پارهٔ دزدیده شام
کوکبے چون شاہدے بالائے بام!

روحِ رومی پرده ہا را بر درید
از پسِ کُہ پارهٔ آمد پدید!

طلعتش رخشنده مثلِ آفتاب
شیبِ او فرخنده چون عہدِ شباب

پیکرے روشن ز نورِ سرمدی
در سراپایش سرورِ سرمدی!

بر لبِ او سرِّ پنہانِ وجود
بند ہائے حرف و صوت از خود گشود

حرفِ او آئینهٔ آویختہ
علم با سوزِ درون آمیختہ!

گفتمش موجود و ناموجود چیست؟
معنیٔ محمود و نامحمود چیست؟

گفت "موجود آنکہ می خواہد نمود
آشکارائی تقاضائے وجود

زندگی خود را بخویش آراستن
بر وجودِ خود شہادت خواستن

انجمن روزِ الست آراستند
بر وجودِ خود شہادت خواستند

زندهٔ یا مردهٔ یا جان بلب
از سہ شاہد کن شہادت را طلب

شاہدِ اوّل شعورِ خویشتن
خویش را دیدن بنورِ خویشتن

شاهدِ ثانی شعورِ دیگرے | خویش را دیدن بنورِ دیگرے
شاهدِ ثالث شعورِ ذاتِ حق | خویش را دیدن بنورِ ذاتِ حق
پیشِ این نور ار بمانی استوار | حیّ و قائم چون خدا خود را شمار!
بر مقامِ خود رسیدن زندگی است | ذات را بے پرده دیدن زندگی است
مردِ مومن در نسازد با صفات | مصطفٰے راضی نه شد اِلّا بذات
چیست معراج آرزوئے شاهدے | امتحانے روبروئے شاهدے
شاهدِ عادل که بے تصدیقِ او | زندگی ما را چو گل را رنگ و بو
در حضورش کس نماند استوار | ور نماند هست او کامل عیار
ذرۂ از کف مده تابے که هست | پخته گیر اندر گره تابے که هست
تابِ خود را بر فزودن خوشتر است | پیشِ خورشید آزمودن خوشتر است
پیکرِ فرسوده را دیگر تراش | امتحانِ خویش کن، موجود باش
اینچنین موجود، محمود است و بس
ورنه نارِ زندگی دود است و بس
باز گفتم پیشِ حق رفتن چسان؟ | کوه و خاک و آب را گفتن[1] چسان؟
آمر و خالق برون از امر و خلق | ما بشستِ روزگاران خسته حلق
گفت اگر سلطان ترا آید بدست | می توان افلاک را از هم شکست
باش تا عریان شود این کائنات | شوید از دامانِ خود گردِ جهات

---

۱ شگافتن۔

در وجود او نہ کم بینی نہ بیش — خویش را بینی ازو او را ز خویش

نکتۂ "اِلّا بسلطان"[1] یاد گیر — ورنہ چون مور و ملخ در گل بمیر

از طریقِ زادن اے مردِ نکوے — آمدی اندر جہانِ چار سوے

ہم برون جستن بزادن می توان — بند ہا از خود گشادن می توان

لیکن این زادن نہ از آب و گل است — داند آن مردے کہ او صاحبدل است

آن ز مجبوری است این از اختیار — آن نہان در پردہ ہا این آشکار

آن یکے با گریہ این با خندہ ایست — یعنی آن جویندہ این یابندہ ایست

آن سکون و سیر اندر کائنات — این سراپا سیر بیرون از جہات

آن یکے محتاجِ روز و شب است — وان دگر روز و شب او را مرکب است

زادنِ طفل از شکستِ اشکم است — زادنِ مرد از شکستِ عالم است

ہر دو زادن را دلیل آمد اذان — آن بلب گوید این از عینِ جان

جانِ بیدارے چو زاید در بدن
لرزہ ہا افتد درین دیرِ کہن"

گفتمش این زادن نمی دانم کہ چیست؟ — "گفت" شانے از شئونِ زندگی است

شیوہ ہاے زندگی غیب و حضور — آن یکے اندر ثبات آن در مرور

گہ بخلوت می گدازد خویش را — گہ بجلوت جمع سازد خویش را

---

[1] تلمیح آیہ شریفہ یا معشر الجن الخ۔

جلوتِ او روشن از نورِ صفات — خلوتِ او مستنیر از نورِ ذات
عقل او را سوئے جلوت می کشد — عشق او را سوئے خلوت می کشد
عقل هم خود را بدین عالم زند — تا طلسم آب و گل را بشکند
می شود هر سنگِ رہ او را ادیب — می شود برق و سحاب او را خطیب
چشمش از ذوقِ نگہ بیگانہ نیست — لیکن او را جرأتِ رندانہ نیست!
پس ز ترسِ راه چون کورے رود — نرم نرمک صورتِ مورے رود
تا خرد پیچیده تر در رنگ و بوست — می رود آہستہ اندر راهِ دوست
کارش از تدریج می یابد نظام — من ندانم کے شود کارش تمام!
می نداند عشق سال و ماه را — دیر و زود و نزد و دورِ راه را
عقل در کوہے شگافے می کند — یا بگردِ او طوافے می کند
کوه پیشِ عشق چون کاہے بود — دل سریع السیر چون ماہے بود
عشق شبخونے زدن بر لامکان — گور را نادیده رفتن از جهان!
زورِ عشق از باد و خاک و آب نیست — قوتش از سختیِ اعصاب نیست
عشق با نانِ جوین خیبر گشاد — عشق در اندامِ مه چاکے نهاد!
کلهٔ نمرود بے ضربے شکست — لشکرِ فرعون بے حربے شکست!
عشق در جان چون بچشم اندر نظر — هم درونِ خانه هم بیرونِ در
عشق هم خاکستر و هم اخگر است — کارِ او از دین و دانش برتر است

عشق سلطان است و برهانِ مبین　　هر دو عالم عشق را زیرِ نگین

لازمان و دوش و فردائے ازو　　لامکان و زیر و بالائے ازو

چون خودی را از خدا طالب شود　　جمله عالم مرکب او راکب شود

آشکارا تر مقامِ دل ازو　　جذبِ این دیرِ کهن باطل ازو

عاشقان خود را به یزدان می دهند　　عقل تاویلی بقربان می دهند

عاشقی؟ از سو به بے سوئی خرام　　مرگ را بر خویشتن گردان حرام

اے مثالِ مرده در صندوقِ گور　　می توان برخاستن بے بانگِ صور!

در گلو داری نواها خوب و نغز　　چه به اندر گل بنالی مثلِ چغز؟

بر مکان و بر زمان اسوار شو　　فارغ از پیچاکِ این زنّار شو

تیز تر کن این دو چشم و این دو گوش　　هر چه می بینی بنوش از راهِ هوش

"آن کسے کو بانگِ موران بشنود　　هم ز دوران سرّ دوران بشنود"

آن نگاهِ پرده سوز از من بگیر　　کو بچشمِ اندر نمی گردد اسیر

"آدمی دید است باقی پوست است
دید آن باشد که دیدِ دوست است
جمله تن را در گذر اندر بصر
در نظر رو در نظر رو در نظر" (رومی)

تو ازین نه آسمان ترسی؟ مترس　　از فراخائے جهان ترسی؟ مترس

چشم بکشا بر زمان و بر مکان
این دو یک حال است از احوالِ جان

تا نگہ از چشم پیش افتاده است
اختلافِ دوش و فردا زاده است

دانہ اندر رگِ ظلمت خانہ
از فضائے آسمان بیگانہ

ہیچ می داند کہ در جائے فراخ
می توان خود را نمودن شاخ شاخ؟

جوہرِ او چیست؟ یک ذوقِ نموست
ہم مقامِ اوست این جوہر ہم اوست

اے کہ گوئی محملِ جان است تن
سرِّ جان را در نگر بر تن متن

محملے نے، حالے از احوالِ اوست
محملش خواندن فریبِ گفتگوست!

چیست جان؟ جذب و سرور و سوز و درد
ذوقِ تسخیرِ سپہرِ گرد گرد!

چیست تن؟ با رنگ و بو خو کردن است
با مقامِ چار سو خو کردن است

از شعور است این کہ گوئی نزد و دور
چیست معراج؟ انقلاب اندر شعور

انقلاب اندر شعور از جذب و شوق
وارہاند جذب و شوق از تحت و فوق

این بدن با جانِ ما انباز نیست
مشتِ خاکے مانعِ پرواز نیست

زروان کہ روحِ زمان و مکان است مسافر را بسیاحتِ عالمِ علوی می برد

از کلامش جانِ من بیتاب شد
در تنم ہر ذرّہ چون سیماب شد

ناگہان دیدم میانِ غرب و شرق
آسمان در یک سحابِ نور غرق

زان سحاب افرشتۂ آمد فرود
با دو طلعت این چو آتش آن چو دود!

آن چو شب تاریک و این روشن شہاب
چشمِ این بیدار و چشمِ آن بخواب

بال او از رنگہائے سرخ و زرد
سبز و سیمین و کبود و لاجورد

چون خیال اندر مزاجِ او رمے
از زمین تا کہکشان او را دمے

ہر زمان او را ہوائے دیگرے
پر گشادن در فضائے دیگرے

گفت "زروانم" جہان را قاہرم
ہم نہانم از نگہ ہم ظاہرم

بستہ ہر تدبیر با تقدیرِ من
ناطق و صامت ہمہ نخچیرِ من

غنچہ اندر شاخ می بالد ز من
مرغک اندر آشیان نالد ز من

دانہ از پروازِ من گردد نہال
ہر فراق از فیضِ من گردد وصال

ہم عتابے ہم خطابے آورم
تشنہ سازم تا شرابے آورم

من حیاتم، من مماتم، من نشور
من حساب و دوزخ و فردوس و حور!

آدم و آفرشته در بندِ من است!
عالمِ شش روزه فرزندِ من است!

هر گلے کز شاخ می چینی منم
اُمّ ہر چیزے کہ می بینی منم

در طلسمِ من اسیر است این جہان
از دمم ہر لحظہ پیر است این جہان

لِی مَعَ اللہ ہر کرا در دل نشست
آن جوانمردے طلسمِ من شکست

گر تو خواہی من نباشم در میان
لِی مَعَ اللہ باز خوان از عینِ جان[1]»

در نگاہِ او نہ می دانم چہ بود
از نگاہم این کہن عالم ربود

یا نگاہم بر دگر عالم کشود
یا دگرگون شد ہمہ عالم کہ بود

مردم اندر کائناتِ رنگ و بُو
زادم اندر عالمِ بے ہائے و ہُو

رشتۂ من زان کہن عالم گسست
یک جہانِ تازۂ آمد بدست

از زیانِ عالمے جانم تپید
تا دگر عالم ز جانم بر دمید

تن سبک تر گشت و جان سیارتر
چشمِ دل بینندہ و بیدار تر

پردگی ہائے حجاب آمد پدید
نغمۂ انجم بگوشِ من رسید!

---

[1] تلمیح بہ حدیث لی مع اللہ وقت الخ۔

زمزمۂ انجم

عقل تو حاصلِ حیات عشقِ تو سرِّ کائنات
پیکرِ خاک! خوش بیا این سوئے عالمِ جہات
زہرہ و ماہ و مشتری از تو رقیبِ یک دگر
از پئے یک نگاہِ تو کشمکشِ تجلیات
درِ رہِ دوست جلوہ ہاست تازہ بتازہ نو بنو
صاحبِ شوق و آرزو دل نہ دہد بہ کلیات
صدق و صفاست زندگی، نشو و نماست زندگی
تا ابد از ازل بتاز ملکِ خداست زندگی"
شوق غزل سرائے را رخصتِ ہائے ہو بدہ
باز بہ رند و محتسب بادہ سبو سبو بدہ
شام و عراق و ہند و پارس خو بہ نبات کردہ اند
خو بہ نبات کردہ را تلخیٔ آرزو بدہ
تا بہ یمِ بلند موج معرکہ بنا کنند
لذتِ سیلِ تند رو بادلِ آبجو بدہ

مردِ فقیر آتش است، میری و قیصری خس است
فال و فرِ ملوک را حرفِ برہنہ بس است!

دبدبۂ قلندری، طنطنۂ سکندری
آن ہمہ جذبۂ کلیم، این ہمہ سحرِ سامری
آن بہ نگاہ می کُشد، این بہ سپاہ می کُشد
آن ہمہ صلح و آشتی، این ہمہ جنگ و داوری
ہر دو جہان کشا ستند، ہر دو دوام خواستند
این بہ دلیلِ قاہری، آن بہ دلیلِ دلبری
ضرب قلندری بیار، سدِّ سکندری شکن
رسمِ کلیم تازہ کن، رونقِ ساحری شکن!

فلکِ قمر

فلکِ قمر

این زمین و آسمان ملکِ خداست
این مه و پروین همه میراثِ ماست!

اندرین ره هرچه آید در نظر
با نگاهِ منکرے او را نگر

چون غریبان در دیارِ خود مرو
اے ز خود گم اندکے بیباک شو!

این و آن حکمِ ترا بر دل زند
گر تو گوئی این مکن، آن کن، کند

نیست عالم جز بتانِ چشم و گوش
اینکه هر دم دارے لو میرو چو دوش!

در بیابانِ طلب دیوانه شو!
یعنی ابراهیم این بتخانه شو!

چون زمین و آسمان را طے کنی
این جهان و آن جهان را طے کنی

از خدا هفت آسمان دیگر طلب
صد زمان و صد مکان دیگر طلب

بے خود افتادن لب جوئے بہشت — بے نیاز از حرب مغرب خوب و زشت
گر نجاتِ ما فراغ از جستجوست — گور خوشتر از بہشت رنگ و بوست!

اے مسافر جان بمیرد از مقام
زندہ تر گردد ز پروازِ مدام!

ہم سفر با اختران بودن خوش است — در سفر یک دم نیاسودن خوش است
تا شدم اندر فضا ہائے سپہر — آنچہ بالا بود زیر آمد نظر
تیرہ خاکے برتر از قندیل شب! — سایۂ من بر سرِ من اے عجب!
ہر زمان نزدیک تر نزدیک تر — تا نمایان شد کہستانِ قمر
گفت رومیؒ از گمانہا پاک شو — خوگر رسم و رہِ افلاک شو
ماہ از ما دور و با ما آشناست — این نخستین منزل اندر راہِ ماست

دیر و زودِ روزگارش دیدنی است
غارہائے کوہسارش دیدنی است

آن سکوت آن کوہسارِ ہولناک — اندرون پر سوز و بیرون چاک چاک
صد جبل از خافطینِ[۱] یلدرم — بر دہانش دود و نار اندر شکم
از درونش سبزۂ سر بر نزد — طائرے اندر فضائش پر نزد
ابرہائے نم ہوا ہا تند و تیز — با زمینِ مردۂ اندر ستیز

[۱] خافطین و یلدرم: کوہہائے آتش فشان قمر

عالمے فرسودۂ بے رنگ و صوت — نے نشانِ زندگی در وے نہ موت

نے بنا فش ریشۂ نخلِ حیات — نے بہ صلبِ روزگارش حادثات!

گرچہ ہست از دودمانِ آفتاب

صبح و شامِ او نہ زاید انقلاب!

گفت "رومی خیز و گامے پیش نہ — دولتِ بیدار را از کف مدہ

باطنش از ظاہرِ او خوشتر است — در قفارِ[1] او جہانے دیگر است!

ہر چہ پیش آید ترا اے مردِ ہوش — گیر اندر حلقہ ہائے چشم و گوش

چشم اگر بیناست ہر شے دیدنی است — در ترازوئے نگہ سنجیدنی است

ہر کجا رومی برد آنجا برد — یک دو دم از غیرِ او بیگانہ شو"

دستِ من آہستہ سوئے خود کشید

تند رفت و بر سرِ غارے رسید

---

[1] غار۔

عارفِ ہندی کہ بیکے از غارہائے قمر خلوت گرفتہ و اہلِ ہند اورا "جہان دوست" می گویند

من چو کوران دست بر دوشِ رفیق — پا نہادم اندران غارِ عمیق

ماہ را از ظلمتش دل داغ داغ — اندر و خورشید محتاجِ چراغ

وہم و شکم برمن شبیخون ریختند — عقل و ہوشم را بدار آویختند!

راہ رفتم رہزنان اندر کمین — دل تہی از لذتِ صدق و یقین!

تا نگہ را جلوہ ہا شد بے حجاب — صبحِ روشن بے طلوعِ آفتاب!

وادیٔ ہر سنگِ او زنار بند — دیوسار از نخلہائے سربلند

از سرشتِ آب و خاک است این مقام — یا خیالم نقش بند در منام!

در ہوائے او چو مے ذوق و سرور — سایہ از تقبیلِ خاکش عینِ نور

نے زمینش را سپہرِ لاجورد — نے کنارش از شفقہا سرخ و زرد

نور در بندِ ظلام آنجا نبود — دود گردِ صبح و شام آنجا نبود

زیرِ نخلے عارفِ ہندی نژاد — دیدہ ہا از سرمہ اش روشن سواد

موئے بر سر بستہ و عریاں بدن
گرد او مارے سفیدے حلقہ زن!

آدمے از آب و گل بالا ترے
عالمم از دیر خیالش پیکرے!

وقت او را گردشِ ایام نے
کارِ او با چرخ نیلی فام نے

گفت با رومی کہ ہمراہِ تو کیست؟
در نگاہش آرزوئے زندگیست؟

رومی

مردے اندر جستجو آوارۂ
ثابتے با فطرتِ سیارۂ!

پختہ تر کارش ز خامیہائے او
من شہیدِ ناتمامیہائے او

شیشۂ خود را بگردون بستہ طاق
فکرش از جبریل می خواہد صداق!

چون عقاب افتد بصیدِ ماہ و مہر
گرم رو اندر طوافِ نہ سپہر

حرف با اہلِ زمین رندانہ گفت
حور و جنت را بت و بتخانہ گفت!

شعلہ ہا در موجِ دودش دیدہ ام
کبریا اندر سجودش دیدہ ام!

ہر زمان از شوق می نالد چو نال
می کشد او را فراق و ہم وصال!

من ندانم چیست در آب و گلش
من ندانم از مقام و منزلش!

لہ رونمائی۔

جہان دوست

عالم از رنگ است و بے رنگی است حق
چیست عالم؟ چیست آدم؟ چیست حق؟

رُومی

آدمی شمشیر و حق شمشیر زن
عالم این شمشیر را سنگِ فسن!

شرق حق را دید و عالم را ندید
غرب در عالم خزید، از حق رمید

چشم بر حق باز کردن بندگی است
خویش را بے پردہ دیدن زندگی است

بندہ چون از زندگی گیرد برات
ہم خدا آن بندہ را گوید صلوٰت!

ہر کہ از تقدیرِ خویش آگاہ نیست
خاکِ او با سوزِ جان ہمراہ نیست!

جہان دوست

بر وجود و بر عدم پیچیدہ است
مشرق این اسرار را کم دیدہ است

کارِ ما افلاکیان جز دید نیست
جانم از فردائے او نومید نیست

دوش دیدم بر فرازِ قشمرد[1] — ز آسمان افرشته آمد فرود

از نگاهش ذوقِ دیدارے چکید — جز بسوئے خاکدانِ ما ندید

گفتمش از محرمانِ رازے مپوش — تو چه بینی اندر آن خاکِ خموش؟

از جمالِ زهرهٔ بگداختی؟ — دل به چاهِ بابلے انداختی؟

گفت "هنگامِ طلوعِ خاور است — آفتابِ تازه او را در بر است

لعلها از سنگِ ره آید برون — یوسفانِ او ز چه آید برون!

رستخیزے در کنارش دیده ام — لرزه اندر کوهسارش دیده ام

رخت بندد از مقامِ آذری — تا شود خوگر ز ترکِ بت گری

اے خوش آن قومے که جانِ او تپید — از گلِ خود خویش را باز آفرید!

عرشیان را صبحِ عید آن ساعتے
چون شود بیدار چشمِ ملّتے"

پیرِ هندی اندکے دم در کشید — باز در من دید و بیتابانه دید

گفت مرگِ عقل؟ گفتم ترکِ فکر — گفت مرگِ قلب؟ گفتم ترکِ ذکر

گفت تن؟ گفتم که زاد از گردِ راه — گفت جان؟ گفتم که رمزِ لا اله

گفت آدم؟ گفتم از اسرارِ اوست — گفت عالم؟ گفتم او خود روبروست

گفت این علم و هنر؟ گفتم که پوست — گفت حجت چیست؟ گفتم روئے دوست

گفت دینِ عامیان؟ گفتم شنید — گفت دینِ عارفان؟ گفتم که دید

[1] نام کوہے از کوہستانِ قمر۔

از کلامم لذتِ جانش فزود
نکته هائے دل نشین بر من کشود

نہ تا سخن از عارفِ ہندی

(۱)

ذاتِ حق را نیست این عالم حجاب
غوطہ را حائل نگردد نقشِ آب!

(۲)

زادن اندر عالمِ دیگر خوش است
تا شبابِ دیگرے آید بدست!

(۳)

حق ورائے مرگ و عینِ زندگی است
بندہ چون میرد نمی داند کہ چیست!
گرچہ ما مرغانِ بے بال و پریم
از خدا در علمِ مرگ افزون تریم!

---

(۴)

وقت؟ شیرینی بزہر آمیختہ
رحمت عامے بقہر آمیختہ!
خالی از قہرش بہ بینی شہر و دشت
رحمت او این کہ گوئی در گذشت!

(۵)

کافری مرگ است اے روشن نہاد
کے سزد با مردہ غازی را جہاد!
مردِ مومن زندہ و باخود بجنگ
بر خود افتد ہمچو بر آہو پلنگ!

(۶)

کافرِ بیدار دل پیشِ صنم
بہ ز دین دارے کہ خفت اندر حرم!

(۷)

چشم کور است اینکہ بیند نا صواب
ہیچگہ شب را نہ بیند آفتاب!

(۸)

صحبت گل دانہ را سازد درخت
آدمی از صحبتِ گِل تیرہ بخت!
دانہ از گِل می پذیرد پیچ و تاب
تا کند صیدِ شعاعِ آفتاب!

(۹)

من بگل گفتم بگو اے سینہ چاک
چون بگیری رنگ و بو از باد و خاک؟
گفت گل اے ہوشمندِ رفتہ ہوش
چون بیامے گیری از برقِ خموش؟
جان بہ تن ما را ز جذبِ این و آن
جذبِ تو پیدا و جذبِ ما نہان!

جلوۂ سروش

مردِ عارف گفتگو را در بہ بست
مستِ خود گردید و از عالم گست!
ذوق و شوق او را ز دستِ او ربود
وردِ جود او زنیرنگِ شہود
با حضورش ذرہ ہا مانندِ طور
بے حضورِ او نہ نور و نے ظہور!

نازنینے در طلسم آن شبے ۔ آن شبے بے کوکبے را کوکبے!

سنبلستان دوش نقش تا کمر ۔ تاب گیر از طلعتش کوہ و کمر

غرق اندر جلوۂ مستانہ ۔ خوش سرود آن مست بےپیمانہ

پیش او گردند فانوس خیال ۔ ذو فنون مثل سپہر دیر سال

اندر آن فانوس پیکر رنگ رنگ ۔ شکرہ بر گنجشک بر آہو پلنگ!

من بہ رومی گفتم اے دانائے راز ۔ بر رفیق کم نظر بکشائے راز

گفت این پیکر چو سیم تابناک ۔ زاد در اندیشۂ یزدان پاک!

بازے تابانہ از ذوق نمود ۔ در شبستان وجود آمد فرود

ہمچو ما آوارہ و غربت نصیب ۔ تو غریبی من غریبم او غریب!

شان او جبریلی و ناموش سروش ۔ می برد از ہوش و می آرد بہوش

غنچہ ما را گشود از شبنمش ۔ مردہ آتش زندہ از سوز دمش

زخمۂ شاعر بساز دل ازوست ۔ چاکہا در پردۂ محمل ازوست

دیدہ ام در نغمۂ او عالمے

آتشے گیر از نوائے او دمے!

نوائے سروش

ترسم که تو می رانی زورق بسراب اندر
زادی به حجاب اندر میری به حجاب اندر

چون سرمهٔ رازی[۱] را از دیده فرو شستم
تقدیرِ امم دیدم پنهان بکتاب اندر

در کشت و خیابان هیچ در کوه و بیابان هیچ
برقے که بخود پیچد میرد به سحاب اندر

با مغربیان بودم پرسیدم و کم دیدم
مردے که مقاماتش ناید بحساب اندر

بے دردِ جهانگیری آن قربِ ملیکی نیست
گلشن بگریبان کش ای بو بگلاب[۲] اندر

ای زاهدِ ظاهر بین گیرم که خودی فانی است
لیکن تو نمی بینی طوفان به حباب اندر

این صوتِ دل آویزے از زخمهٔ مطرب نیست
مهجورِ جنان حورے نالد به رباب اندر

۱؎ مشهور مفسر قرآن ۔ ۲؎ تلمیح بمصرع مشهور غزل صوفیه ۔ از در من در آ چون بو بگلاب اندر

حرکت بوادی یرغمید کہ ملائکہ اوراوادی طواسین می نامند

رومی آن عشق و محبت را دلیل تشنہ کامان را کلامش سلسبیل

گفت "آن شعرے کہ آتش اندر وست اصل او از گرمی اللہ ہوست!

آن نوا گلشن کند خاشاک را آن نوا برہم زند افلاک را

آن نوا بر حق گواہی می دہد با فقیران پادشاہی می دہد

خونِ ازو اندر بدن سیار تر قلب او از روح الامین بیدار تر

اے بسا شاعر کہ از سحرِ ہنر رہزنِ قلب است و ابلیسِ نظر!

شاعرِ ہندی! خدایش یار باد جانِ او بے لذتِ گفتار باد

عشق را خنیاگری آموختہ با خلیلان آذری آموختہ!

حرفِ او چادیدہ و بے سوز و درد مرخوانند اہل درد او را نہ مرد

زان نوائے خوش کہ شناسد مقام خوشتر آن حرفے کہ گوئی در منام

فطرتِ شاعر سراپا جستجوست خالق و پروردگارِ آرزوست!

شاعر اندر سینۂ ملت چو دل ملتے بے شاعرے انبارِ گل!

سوز و مستی نقشبندِ عالمے است شاعرے بے سوز و مستی ماتمے است!

شعر را مقصود اگر آدم گری است
شاعری ہم وارثِ پیغمبری است

گفتم از پیغمبری ہم باز گوے
سرِّ او باز از محرم باز گوے

گفت اقوام و ملل آیاتِ اوست
عصرہائے ما ز مخلوقات اوست

از دمِ او ناطق آمد سنگ و خشت
ما ہمہ مانندِ حاصل او چو کشت!

پاک سازد استخوان و ریشہ را
بالِ جبریلے دہد اندیشہ را

ہائے ہوے اندرونِ کائنات
از لبِ او نجم[1] و نور و نازعات

آفتابش را زوالے نیست نیست
منکرِ او را کمالے نیست نیست

رحمتِ حق صحبتِ احرارِ او
قہرِ یزدان ضربتِ کرّارِ او

گرچہ باشی عقلِ کل اندر حرم
زانکہ او بیند تن و جان را بہم

تیز تر نہ پا براہِ پیرِ غُمید
تا نہ بینی آنچہ می بایست دید

کندہ بر دیوارے از سنگِ[2] قمر
چار طاسینِ نبوت را نگر"

شوق راہِ خویش داند بے دلیل
شوقِ پروازے ببالِ جبرئیل!

شوق را راہِ دراز آمد دو گام
این مسافر خستہ گردد از مقام

یار دم مستانہ سوے پیرِ غُمید
تا بلندیہائے او آمد پدید

---

[1] نجم و نور و نازعات: اسمائے سورہ ہائے قرآن [2] قسمے از سنگِ سفید

من چہ گویم از شکوہِ آن مقام
ہفت کوکب در طوافِ او مدام

فرشیان از نورِ او روشن ضمیر
عرشیان از سرمۂ خاکش بصیر!

حق مرا چشم و دل گفتار داد
جستجوئے عالمِ اسرار داد

پردہ را برگیرم از اسرارِ کل
با تو گویم از طواسینِ رُسل

طاسینِ گوتم

توبہ آوردن زنِ رقاصۂ عشوہ فروش

گوتم

مئے دیرینہ و معشوقِ جوان چیزے نیست
پیشِ صاحب نظران حورِ جنان چیزے نیست!

ہر چہ از محکم و پایندہ شناسی، گزرد
کوہ و صحرا و بر و بحر و کران چیزے نیست!

دانشِ مغربیان فلسفۂ مشرقیان

ہمہ بتخانہ و در طوفِ بتان چیزے نیست!

از خود اندیش و ازین بادیہ ترسان مگزر

کہ تو ہستی و وجودِ دو جہان چیزے نیست!

در طریقے کہ بنوکِ مژہ کاویدم من

منزل و قافلہ و ریگِ روان چیزے نیست!

بگزر از غیب کہ این وہم و گمان چیزے نیست

در جہان بودن و رستن ز جہان چیزے ہست!

آن بہشتے کہ خدائے بتو بخشد ہمہ ہیچ

تا جزائے عملِ تست جنان چیزے ہست!

راحتِ جان طلبی؟ راحتِ جان چیزے نیست

در غمِ ہم نفسان اشکِ روان چیزے ہست

چشمِ مخمور و نگاہِ غلط انداز و سرود

ہمہ خوب است ولے خوشتر ازان چیزے ہست

حسنِ رخسار دمے ہست و دمے دیگر نیست

حسنِ کردار و خیالاتِ خوشان چیزے ہست!

رقاصہ

فرصتِ کشمکش مدہ این دلِ بیقرار را
یک دو شکن زیادہ کن گیسوئے تابدار را

از تو درونِ سینہ ام برقِ تجلّیٰ کہ من
با مہ و مہر دادہ ام تلخیٔ انتظار را

ذوقِ حضور در جہان رسمِ صنم گری نہاد
عشق فریب می دہد جانِ امیدوار را!

تا بفراغِ خاطرے نغمۂ تازۂ زنم
باز بہ مرغزار دہ طائرِ مرغزار را

طبعِ بلند دادۂ، بند ز پائے من کشائے
تا بہ پلاسِ تو دہم خلعتِ شہریار را

تیشہ اگر بہ سنگ زد این چہ مقامِ گفتگوست؟
عشق بدوش می کشد این ہمہ کوہسار را!

طاسینِ زرتشت

آزمائش کردنِ اهرمن زرتشت را

اهرمن

از تو مخلوقاتِ من نالان چو نے
از تو ما را فرودین مانند دے

در جهان خوار و زبونم کردهٔ
نقشِ خود رنگین ز خونم کردهٔ

زنده حق از جلوهٔ سینائے تست
مرگِ من اندر یدِ بیضائے تست!

تکیه بر میثاقِ یزدان ابلهی است
بے مرادش راه رفتن گمرهی است

زهرها در بادهٔ گلفامِ اوست
ارّه[1] و کرم و صلیب انعامِ اوست!

جز دعا با نوح تدبیرے نداشت
حرفِ آن بیچاره تاثیرے نداشت!

شهر را بگذار و در غارے نشین
هم به خیلِ نوریان خلوت گزین

از نگاهے کیمیا کن خاک را
از مناجاتے بسوز افلاک را

---

[1] ارّه، کرم، صلیب: تلمیحات به قصص پیغمبران۔

در کہستان چون کلیم آوارہ شو — نیم سوزِ آتشِ نظارہ شو

لیکن از پیغمبری باید گزشت — از چنین ملا گری باید گزشت!

کس میانِ ناکسان ناکس شود — فطرتِ آتش گر شعلہ باشد خس شود

تا نبوت از ولایت کمتر است — عشق را پیغمبری دردِ سر است!

خیز و در کاشانۂ وحدت نشین
ترک جلوت گوے و در خلوت نشین!

زرتشت

نور دریائے است ظلمت ساحلش — ہم چو من سیلے نزاد اندر دلش

اندرہم موجہائے بیقرار — سیل را جز غارتِ ساحل چہ کار؟

نقشِ بے رنگے کہ او را کس ندید — جز بخونِ اہرمن نتوان کشید!

خویشتن را وا نمودن زندگی است
ضربِ خود را آزمودن زندگی است!

از بلاہا پختہ تر گردد خودی — تا خدا را پردہ در گردد خودی

مردِ حق من جز بحق خود را ندید — لا الٰہ می گفت و در خون می تپید!

عشق را در خون تپیدن آبروست — ارہ و چوب و رسن عیدین اوست!

در رہِ حق ہر چہ پیش آید نکوست
مرحبا نامہربانیہائے دوست!

جلوۂ حق چشم من تنہا نخواست حسن را بے انجمن دیدن خطاست

چیست خلوت؟ درد و سوز و آرزوست انجمن دید است، خلوت جستجوست

عشق در خلوت کلیم اللّٰہی است چون بجلوت می خرامد شاہی است!

خلوت و جلوت کمال سوز و ساز ہر دو حالات و مقامات نیاز

چیست آن؟ بگذشتن از دیر و کنشت چیست این؟ تنہا نرفتن در بہشت!

گرچہ اندر خلوت و جلوت خداست خلوت آغاز است و جلوت انتہاست

گفتہ پیغمبری درد سر است عشق چون کامل شود آدم گر است!

راہ حق با کاروان رفتن خوش است
ہمچو جان اندر جہان رفتن خوش است!

طاسین مسیح

رؤیائے حکیم طالسطائی[1]

درمیان کوہسار ہفت مرگ وادئ بے طائر و بے شاخ و برگ!

تاب مہ از دود گرد او چو قیر آفتاب اندر فضایش تشنہ میر!

---

[1] نام حکیم و مصلح روسیہ

رودِ سیماب اندران وادی روان — خم بخم مانند جوئے کہکشان

پیشِ او پست و بلندِ راہ ہیچ — تند و سیر و موج موج و پیچ پیچ

غرق در سیماب مردے تا کمر — با ہزاران نالہائے بے اثر!

قسمتِ او ابر و باد و آب مے — تشنہ و آبے بجز سیماب نے!

بر کران دیدم زنے نازک تنے — چشمِ او صد کاروان را رہزنے

کافری آموزِ پیرانِ کنشت — از نگاہش زشت خوب و خوب زشت

گفتمش تو کیستی نام تو چیست؟ — این سراپا نالہ و فریاد کیست؟

گفت در چشمم فسونِ سامری است — نامم افرنگین و کارم ساحری است!

ناگہان آن جوئے شیرین یخ ببست — استخوانِ آن جوان در تن شکست

بانگ زد اے وائے بر تقدیرِ من — وائے بر فریادِ بے تاثیرِ من!

گفت افرنگین "اگر داری نظر — اندکے اعمالِ خود را ہم نگر

نورِ مریم آن چراغِ کائنات — نورِ او اندر جہات و بے جہات!

آن فلاطوس(۱) آن صلیب آن روئے زرد — زیر گردون تو چہ کردی او چہ کرد!

اے بجانب لذتِ ایمان حرام — اے پرستارِ بتانِ سیم خام

قیمتِ روح القدس نشناختی

تن خریدی نقدِ جان در باختی!"

۱۔ نام حاکم رومی۔

طعنۂ آن نازنین جلوه مست — آن جوان را نشتر اندر دل شکست

گفت[1] اے گندم نمائے جو فروش — از تو شیخ و برہمن ملت فروش!

عقل و دین از کافریہائے تو خوار — عشق از سوداگریہائے تو خوار!

مہرِ تو آزار و آزارِ نہان — کینِ تو مرگ است و مرگِ ناگہان!

صحبتے با آب و گل ورزیدۂ — بندہ را از پیشِ حق دزدیدۂ

حکمتے کو عقدۂ اشیا کشاد — با تو غیر از فکرِ چنگیزی نداد

دلبا آن مردے کہ صاحب جوہر است — جرمِ تو از جرمِ من سنگین‌تر است

از دمِ او رفتہ جان آمد بہ تن — از تو جان را دخمہ می گردد بدن

آنچہ ما کردیم با ناسوتِ[1] او — ملت او کرد با لاہوتِ[2] او

مرگِ تو اہلِ جہان را زندگی است

باش! تا بینی کہ انجامِ تو چیست!"

طاسین محمدؐ

نوحۂ روحِ ابوجہل در حرمِ کعبہ

سینۂ ما از محمدؐ داغ داغ! — از دمِ او کعبہ را گل شد چراغ!

---

[1] جسم۔ [2] روح۔

از ہلاکِ قیصر و کسریٰ سرود
نوجوانان را ز دستِ ما ربود

ساحر و اندر کلامش ساحری است
این دو حرفِ لا اِلٰہ خود کافری است

تا بساطِ دینِ آبا در نورد
با خداوندانِ ما کرد آنچہ کرد!

پاش پاش از ضربتش لات و منات
انتقام از وے بگیر اے کائنات!

دل بغائب بست و از حاضر گسست
نقشِ حاضر را فسونِ او شکست

دیدہ بر غائب فرو بستن خطا است
آنچہ اندر دیدہ می ناید کجاست!

پیشِ غائب سجدہ بردن کوری است
دینِ نو کور است و کوری دوری است

خم شدن پیشِ خدائے بے جہات
بندہ را ذوقے نہ بخشد این صلوات!

مذہبِ او قاطعِ ملک و نسب
از قریش و منکر از فضلِ عرب!

در نگاہے او یکے بالا و پست
با غلامِ خویش بر یک خوان نشست

قدرِ احرارِ عرب نشناختہ
با کلفتانِ[۱] حبش در ساختہ

احمران با اسودان آمیختند
آبروئے دودمانے ریختند!

این مساوات این مواخات اعجمی است
خوب می دانم کہ سلمان[۲] مزدکی است

ابن عبد اللہ فریبش خوردہ است
رستخیزے بر عرب آوردہ است!

عترتِ ہاشم ز خود مہجور گشت
از دو رکعت چشمِ شان بے نور گشت!

---

۱ کلفت: فربہ و بدگل۔ ۲ حضرت سلمان رض فارسی۔

اعجمی را اصلِ عدنانی[1] کجاست	گنگ را گفتارِ سحبانی[2] کجاست
چشمِ خاصانِ عرب گردیده کور	بر نیائی اے زہیر[3] از خاکِ گور؟

اے تو ما را اندرین صحرا دلیل
بشکن افسونِ نوائے جبرائیل!

باز گوے سنگِ اسود باز گوے	آنچه دیدم از محمدؐ باز گوے
اے ہبل اے بندہ را پوزش پذیر	خانۂ خود را ز بے کیشان بگیر
گلۂ شان را بگرگان کن سبیل	تلخ کن خرمائے شان را بر نخیل!
صرصرے دہ با ہوائے بادیہ	اِنّھم اعجازُ نخلٍ خاویہ[4]
اے منات اے لات ازین منزل مرد	گر ز منزل می روی از دل مرد

اے ترا اندر دو چشمِ ما وثاق
مہلتے اِن کُنْتَ ازمعتِ الفراق[5]

۱؎ جدِ عرب۔ ۲؎ یکے از فصیحانِ عرب۔ ۳؎ شاعرے مشہورِ عرب۔ ۴؎ آیۂ قرآنیہ۔
۵؎ پارہ از شعر امراء القیس یعنی مہلتے بدہ اگر قصدِ جدائی کردہ۔

فلکِ عطارد

زیارتِ ارواحِ جمال الدّین افغانی وسعید حلیم پاشا

مشتِ خاکے کارِ خود را بردہ پیش — در تماشائے تجلّی ہائے خویش!

یا من افتادم بدامِ ہست و بود — یا بدامِ من اسیر آمد وجود!

اندرین نیلی تتق چاک از من است — من ترا فلاکم کہ افلاک از من است؟

یا ضمیرم را فلک در بر گرفت — یا ضمیرِ من فلک را در گرفت!

اندرون است این کہ بیرون است؟ چیست؟ — آنچہ می بیند نگہ چون است؟ چیست؟

پر زنم بر آسمانے دیگرے — پیشِ خود بینم جہانے دیگرے

عالمے با کوہ و دشت و بحر و بر — عالمے از خاکِ ما دیرینہ تر

عالمے از ابرکے بالیدہ — دستبردِ آدمے نادیدہ

نقشہا نابستہ بر لوحِ وجود
خردہ گیرِ فطرت آنجا کس نبود!

من به رومی گفتم این صحرا خوش است ‏ ‏ ‏ در کهستان شورش دریا خوش است

من نیابم از حیات اینجا نشان ‏ ‏ ‏ از کجا می آید آوازِ اذان؟

گفت رومی "این مقامِ اولیاست ‏ ‏ ‏ آشنا این خاکدان با خاکِ ماست

بوالبشر چون رخت از فردوس بست ‏ ‏ ‏ یک دو روزے اندرین عالم نشست

این فضا ها سوزِ آهش دیده است ‏ ‏ ‏ ناله هائے صبحگاهش دیده است

زائران این مقام ارجمند ‏ ‏ ‏ پاک مردان از مقاماتِ بلند

پاک مردان چون فضیل و بوسعید ‏ ‏ ‏ عارفان مثلِ جنید و بایزید

خیز تا ما را نماز آید بدست
یک دو دم سوز و گداز آید بدست"

رفتم و دیدم دو مرد اندر قیام ‏ ‏ ‏ مقتدی تاتار و افغانی امام

پیر رومی هر زمان اندر حضور ‏ ‏ ‏ طلعتش برتافت از ذوق و سرور

گفت "مشرق زین دو کس بهتر نزاد ‏ ‏ ‏ ناخنِ شان عقده هائے ما گشاد

سید السادات مولانا جمال ‏ ‏ ‏ زنده از گفتارِ او سنگ و سفال

ترک سالار آن حلیمِ دردمند ‏ ‏ ‏ فکرِ او مثلِ مقامِ او بلند

با چنین مردان دو رکعت طاعت است
ورنه آن کارے که مزدش جنت است"

قرأتِ آن پیر مردے سخت کوش ‏ ‏ ‏ سورهٔ والنجم و آن دشتِ خموش!

قرأتے کز وے جلیل آید بوجد — روحِ پاکِ جبرئیل آید بوجد!

دل ازو در سینه گردد ناصبور — شورِ اِلّا الله خیزد از قبور!

اضطرابِ شعله بخشد دود را — سوز و مستی می دہد داؤد را

آشکارا ہر غیاب از قرأتش
بے حجاب ام الکتاب از قرأتش!

من ز جابر خاستم بعد از نماز — دستِ او بوسیدم از راهِ نیاز

گفت رومی "ذرهٔ گردوں نورد — در دلِ او یک جہانِ سوز و درد!

چشمِ جز بر خویشتن نکشادهٔ — دل بکس ناداده آزادهٔ

تند سیر اندر فراخائے وجود
من ز شوخی گویم او را زنده رود"

افغانی

زنده رود از خاکدانِ ما بگوئے — از زمین و آسمانِ ما بگوئے

خاکی و چوں قدسیاں روشن بصر! — از مسلمانان بده ما را خبر!

زنده رود

در ضمیرِ ملّتِ گیتی شکن — دیده ام آویزشِ دین و وطن!

روح در تن مردہ از ضعفِ یقین — نا امید از قوتِ دینِ مبین

ترک و ایران و عرب مستِ فرنگ — ہر کسی را در گلو شستِ فرنگ

مشرق از سلطانیٔ مغرب خراب — اشتراک از دین و ملت بردہ تاب!

افغانی

دین و وطن

لردِ مغرب آن سراپا مکر و فن — اہلِ دین را داد تعلیمِ وطن

او بفکرِ مرکز و تو در نفاق — بگذر از شام و فلسطین و عراق

تو اگر داری تمیزِ خوب و زشت — دل نہ بندی با کلوخ و سنگ و خشت

چیست دین؟ برخاستن از روئے خاک — تا ز خود آگاہ گردد جانِ پاک!

می نگنجد آنکہ گفت اللہ ھو — در حدودِ این نظامِ چار سو!

پرّ کہ از خاک و برخیزد ز خاک — حیف اگر در خاک میرد جانِ پاک!

گرچہ آدم بردمید از آب و گل — رنگ و نم چون گُل کشید از آب و گلِ

حیف اگر در آب و گل غلطد مدام — حیف اگر برتر نپرد زین مقام!

گفت تن در شو بخاکِ رہگذر — گفت جان پہنائے عالم را نگر!

جان نگنجد در جہات اے ہوشمند — مردِ حُر بیگانہ از ہر قید و بند

حُر ز خاکِ تیره آید در خروش
زانکه از بازان نیاید کارِ موش!

آن کفِ خاکی که نامیدی وطن
اینکه گوئی مصر و ایران و یمن

با وطن اہلِ وطن را نسبتی است
زانکہ از خاکش طلوعِ ملتی است

اندرین نسبت اگر داری نظر
نکتہ بینی ز مُو باریک تر

گرچہ از مشرق بر آید آفتاب
با تجلی ہای شوخ و بی حجاب

در تب و تاب است از سوزِ درون
تا ز قیدِ شرق و غرب آید برون

بر دمد از مشرقِ خود جلوه مست
تا ہمہ آفاق را آرد بدست!

فطرتش از مشرق و مغرب بری است
گرچہ او از روئے نسبت خاوری است!

اشتراک و ملوکیت

صاحبِ سرمایہ از نسلِ خلیل[۱]
یعنی آن پیغمبرِ بے جبرئیل

زانکہ حق در باطلِ او مضمر است
قلبِ او مومن دماغِ کافر است،

غربیان گم کردہ اند افلاک را
در شکم جویند جانِ پاک را!

رنگ و بو از تن نگیرد جانِ پاک
جز بہ تن کارے ندارد اشتراک

---

۱ کارل مارکس، مصنفِ کتاب "سرمایہ" کہ اصولِ اشتراک را درین کتاب وضع کردہ۔

دین آن پیغمبرِ حق ناشناس ‏ ‏ بر مساواتِ شکم دارد اساس

تا اخوت را مقام اندر دل است

بیخ او در دل نه در آب و گل است!

هم ملوکیت بدن را فربهی است ‏ ‏ سینهٔ بے نورِ او از دل تهی است!

مثلِ زنبورے که بر گل می چرد ‏ ‏ برگ را بگذارد و شهدش برد

شاخ و برگ و رنگ و بوئے گل همان ‏ ‏ بر جمالش نالهٔ بلبل همان

از طلسمِ رنگ و بوئے او گذر ‏ ‏ ترکِ صورت گوے و در معنی نگر

مرگِ باطن گرچه دیدن مشکل است

گل مخوان او را که در معنی گِل است!

هر دو را جان ناصبور و ناشکیب ‏ ‏ هر دو یزدان ناشناس آدم فریب!

زندگی این را خروج آن را خراج ‏ ‏ در میانِ این دو سنگ آدم زجاج

این به علم و دین و فن آرد شکست ‏ ‏ آن برد جان را ز تن نان را ز دست

غرق دیدم هر دو را در آب و گل ‏ ‏ هر دو را تن روشن و تاریک دل!

زندگانی سوختن با ساختن

در گلے تخمِ دلے انداختن!

سعید حلیم پاشا
شرق و غرب

غربیان را زیرکی سازِ حیات ‌ ‌ ‌ شرقیان را عشق رازِ کائنات

زیرکی از عشق گردد حق شناس ‌ ‌ ‌ کارِ عشق از زیرکی محکم اساس

عشق چون با زیرکی ہمبر شود ‌ ‌ ‌ نقشبندِ عالمِ دیگر شود

خیز و نقشِ عالمِ دیگر بنہ ‌ ‌ ‌ عشق را با زیرکی آمیز دہ

شعلۂ افرنگیان نم خوردہ ایست ‌ ‌ ‌ چشمِ شان صاحب نظر دل مردہ ایست

زخمہا خوردند از شمشیرِ خویش ‌ ‌ ‌ بسمل افتادند چون نخچیرِ خویش!

سوز و مستی را مجو از تاکِ شان ‌ ‌ ‌ عصرِ دیگر نیست در افلاکِ شان!

زندگی را سوز و ساز از نارِ تست
عالمِ نو آفریدن کارِ تست!

مصطفیٰ[1] کو از تجدد می سرود ‌ ‌ ‌ گفت نقشِ کہنہ را باید زدود

نو نگردد کعبہ را رختِ حیات ‌ ‌ ‌ گر ز افرنگ آیدش لات و منات

ترک را آہنگِ نو در چنگ نیست ‌ ‌ ‌ تازہ اش جز کہنۂ افرنگ نیست

---

[1] مراد از مصطفیٰ کمال۔

سینهٔ او را دمے دیگر نبود — در ضمیرش عالمے دیگر نبود
لاجرم با عالمِ موجود ساخت — مثلِ موم از سوزِ این عالم گداخت
طرفگیها در نهادِ کائنات — نیست از تقلیدِ تقویمِ حیات
زنده دل خلّاقِ اعصار و دهور — جانش از تقلید گردد بے حضور
چون مسلمانان اگر داری جگر — در ضمیرِ خویش و در قرآن نگر
صد جهانِ تازه در آیاتِ اوست — عصرها پیچیده در آناتِ اوست
یک جهانش عصرِ حاضر را بس است — گیر اگر در سینهٔ دل معنی رس است
بندهٔ مومن ز آیاتِ خداست — هر جهان اندر برِ او چون قباست!

چون کهن گردد جهانے در برش
می دهد قرآن جهانے دیگرش!

زنده رود

زورقِ ما خاکیان بے ناخداست
کس نداند عالمِ قرآن کجاست!

افغانی

عالمے در سینهٔ ما گم هنوز — عالمے در انتظارِ قم هنوز

عالمے بے امتیازِ خون و رنگ
شام او روشن تر از صبحِ فرنگ

عالمے پاک از سلاطین و عبید
چون دلِ مومن کرانش ناپدید

عالمے رعنا کہ فیضِ یک نظر
تخمِ او افگند در جانِ عمرؓ !

لایزال و واردا تش نو بنو
برگ و بارِ محکماتش نو بنو

باطنِ او از تغیّر بے غمے
ظاہرِ او انقلابِ ہر دمے

اندرون تست آن عالم نگر
می دہم از محکماتِ او خبر

محکماتِ عالمِ قرآنی

۱۔ خلافتِ آدم

در دو عالم ہر کجا آثارِ عشق
ابنِ آدم سرّے از اسرارِ عشق

سرِّ عشق از عالمِ ارحام نیست
او ز سام و حام و روم و شام نیست

کوکبے بے شرق و غرب و بے غروب
در مدارش نے شمال و نے جنوب

حرفِ انّی جاعلٌ تقدیرِ او
از زمین تا آسمان تفسیرِ او

مرگ و قبر و حشر و نشر احوالِ اوست
نور و نارِ آن جہان اعمالِ اوست

او امام و او صلوٰت و او حرم
او مداد و او کتاب و او قلم !

خرده خرده عیبِ او گردد حضور — نے حدود او را نہ ملکش را ثغور

از وجودش اعتبارِ ممکنات — اعتدالِ او عیارِ ممکنات

من چہ گویم از یمِ بے ساحلش — غرقِ آثار و دہور اندر دلش!

آنچہ در آدم بگنجد عالم است — آنچہ در عالم نگنجد آدم است!

آشکارا مہر و ماہ از جلوتش — نیست رہ جبریل را در خلوتش!

برتر از گردون مقامِ آدم است

اصلِ تہذیب احترامِ آدم است

زندگی اے زندہ دل دانی کہ چیست — عشقِ یک بین در تماشائے دوئی است!

مرد و زن وابستۂ یک دیگر اند — کائناتِ شوق را صورت گر اند!

زن نگہدارندۂ نارِ حیات — فطرتِ او لوحِ اسرارِ حیات!

آتشِ ما را بجانِ خود زند — جوہرِ او خاک را آدم کند

در ضمیرش ممکناتِ زندگی — از تب و تابش ثباتِ زندگی

شعلۂ کز وے شررہا در گسست — جان و تن بے سوزِ او صورت نہ بست

ارجِ ما از ارجمندیہائے او — ما ہمہ از نقشبندیہائے او!

حق ترا داد است اگر تابِ نظر

پاک شو قدسیتِ او را نگر

اے ز وشیت عصرِ حاضر پردہ تاب — فاش گویم با تو اسرارِ حجاب!

ذوقِ تخلیق آتشے اندر بدن — از فروغِ او فروغِ انجمن!

هر کہ بردارد ازین آتش نصیب — سوز و سازِ خویش را گردد رقیب

هر زمان بر نقشِ خود بندد نظر — تا نگیرد لوحِ او نقشِ دگر

مصطفیٰ اندر حرا خلوت گزید — مدتے جز خویشتن کس را ندید

نقشِ ما را در دلِ او ریختند — ملتے از خلوتش انگیختند

می توانی منکرِ یزدان شدن — منکر از شانِ نبیؐ نتوان شدن

گرچہ داری جانِ روشن چون کلیم — هست افکارِ تو بے خلوت عقیم!

از کم آمیزی تخیل زندہ تر — زندہ تر جویندہ تر یابندہ تر

علم و هم شوق از مقاماتِ حیات — هر دو می گیرد نصیب از واردات!

علم از تحقیق لذت می برد — عشق از تخلیق لذت می برد

صاحبِ تحقیق را جلوت عزیز — صاحبِ تخلیق را خلوت عزیز

چشمِ موسیٰؑ خواست دیدارِ وجود — این همہ از لذتِ تحقیق بود

لن ترانی نکتہ ها دارد دقیق — اندکے گم شو درین بحرِ عمیق

هر کجا بے پردہ آثارِ حیات — چشمہ زارش در ضمیرِ کائنات

در نگر هنگامۂ آفاق را — زحمتِ جلوت مدہ خلاق را

حفظِ هر نقش آفرین از خلوت است — خاتمِ او را نگین از خلوت است

۲۔ حکومتِ الٰہی

بندۂ حق بے نیاز از ہر مقام — نے غلام او را نہ او کس را غلام

بندۂ حق مردِ آزاد است و بس — ملک و آئینش خداداد است و بس

رسم و راہ و دین و آئینش ز حق — زشت و خوب و تلخ و نوشینش ز حق

عقلِ خود بین غافل از بہبودِ غیر — سودِ خود بیند نہ بیند سودِ غیر

وحیِ حق بینندۂ سودِ ہمہ — در نگاہش سود و بہبودِ ہمہ

عادل اندر صلح و ہم اندر مصاف — وصل و فصلش لایراعی[1] لایخاف

غیرِ حق چون ناہی و آمر شود — زور ور بر ناتوان قاہر شود

زیرِ گردون آمری از قاہری است
آمری از ماسِوَی اللّٰہ کافری است

قاہرِ آمر کہ باشد پختہ کار — از قوانین گردِ خود بندد حصار

جرّہ شاہین تیز چنگ و زود گیر — صعوہ را در کارہا گیرد مشیر

قاہری را شرع و دستورے دہد — بے بصیرت سرمہ با کورے دہد

حاصلِ آئین و دستورِ ملوک
دہ خدایان فربہ و دہقان چو دوک!

---

[1] نہ رعایت می کند نہ خوف از کسے دارد۔

وائے بر دستورِ جمہورِ فرنگ
مردہ تر شد مردہ از صورِ فرنگ!

حقہ بازان چون سپہرِ گرد گرد
از امم بر تختۂ خود چیدہ نرد!

شاطران این گنج ور آن رنج بر
ہر زمان اندر کمینِ یک دگر

فاش باید گفت سرِّ دلبران
ما متاع و این ہمہ سوداگران!

دیدہ ہا بے نم ز حبِّ سیم و زر
مادران را بارِ دوش آمد پسر

وائے بر قومے کہ از بیم ثمر
می برد نم را ز اندامِ شجر!

تا نیارد در زحمہ از تارش سرود
می کشد نازادہ را اندر وجود!

گرچہ دارد شیوہ ہائے رنگ رنگ
من بجز عبرت نگیرم از فرنگ!

اے بہ تقلیدش اسیر آزاد شو
دامنِ قرآن بگیر آزاد شو!

۳۔ ارض مِلکِ خدا است

سرگزشتِ آدم شرق و غرب
بہرِ خاکے فتنہ ہائے حرب و ضرب!

یک عروس و شوہرِ او ما ہمہ
آن فسون گر بے ہمہ ہم با ہمہ!

عشق ہائے او ہمہ مکر و فن است
نے از آنِ تو نہ از آنِ من است!

در نسازد با تو این سنگ و حجر
این ز اسبابِ حضر تو در سفر!

اختلاطِ خفتہ و بیدار چیست؟
ثابتے را کار با سیار چیست؟

حق زمین را جز متاعِ ما نگفت — این متاعِ بے بہا مفت است مفت

دہ خدایا! نکتہ از من پذیر — رزق و گور از وے بگیر او را مگیر

صحبتش تا کے تو بود و او نبود — تو وجود و او نمودِ بے وجود

تو عقابی طائفِ افلاک شو — بال و پر بکشا و پاک از خاک شو

باطنِ "اَلْاَرْضُ لِلّٰہ" ظاہر است

ہر کہ این ظاہر نہ بیند کافر است

من نہ گویم در گذر از کاخ و کوے — دولتِ تست این جہانِ رنگ و بوے

دانہ دانہ گوہر از خاکش بگیر — صید چون شاہین ز افلاکش بگیر

تیشۂ خود را بکہسارش بزن — نورے از خود گیر و بر نارش بزن

از طریقِ آزری بیگانہ باش — بر مرادِ خود جہانِ نو تراش

دل برنگ و بوئے و کاخ و کو مدہ — دل حریم اوست جز با او مدہ!

مردنِ بے برگ و بے گور و کفن؟ — گم شدن در نقرہ و فرزند و زن!

ہر کہ حرفِ لَا اِلٰہ از بر کند — عالمے را گم بخویش اندر کند

فقر جوع و رقص و عریانی کجاست

فقر سلطانی است رہبانی کجاست

۴۔ حکمت خیرِ کثیر است

گفت حکمت را خدا خیرِ کثیر ۔ ہر کجا این خیر را بینی بگیر

علم حرف و صوت را شہپر دہد ۔ پاکیِ گوہر بہ ناگوہر دہد

علم را بر اوجِ افلاک است رہ ۔ تا ز چشمِ مہر بر کند نگہ

نسخۂ او نسخۂ تفسیرِ کل ۔ بستۂ تدبیرِ او تقدیرِ کل

دشت را گوید حبابے دہ، دہد ۔ بحر را گوید سرابے دہ، دہد!

چشمِ او بر وارداتِ کائنات ۔ تا ببیند محکماتِ کائنات

دل اگر بندد بہ حق پیغمبری است ۔ ور ز حق بیگانہ گردد کافری است!

علم را بے سوزِ دل خوانی شر است ۔ نورِ او تاریکیِ بحر و بر است

عالمے از غازِ او کور و کبود ۔ فرودینش برگ ریزِ ہست و بود

بحر و دشت و کوہسار و باغ و راغ ۔ از بمِ طیارۂ او داغ داغ!

سینۂ افرنگ را نارے ازو ست ۔ لذتِ شبخون و یلغارے ازو ست

سیرِ واژونے دہد ایام را ۔ می برد سرمایۂ اقوام را!

قوتش ابلیس را یارے شود ۔ نور نار از صحبتش نارے شود

کشتنِ ابلیس کارے مشکل است ۔ زانکہ او گم اندر اعماقِ دل است

خوشتر آن باشد مسلمانش کنی ۔ کشتۂ شمشیرِ قرآنش کنی

از جلالِ بے جمالے الاماں
از فراقِ بے وصالے الاماں!

علم بے عشق است از طاغوتیان
علم با عشق است از لاہوتیان!

بے محبت علم و حکمت مردہ
عقل تیرے بر ہدف ناخوردہ

کور را بینندہ از دیدار کن
بولہب را حیدرِ کرار کن!

زندہ رود

محکماتش را نمودی از کتاب
ہست آں عالم ہنوز اندر حجاب!

پردہ را از چہرہ نکشاید چرا
از ضمیرِ ما بروں ناید چرا

پیشِ ما یک عالمِ فرسودہ ایست
ملت اندر خاکِ او آسودہ ایست

رفتِ سوزِ سینۂ تاتار و کرد
یا مسلماں مرد یا قرآں بمرد

سعید حلیم پاشا

دینِ حق از کافری رسوا تر است
زانکہ ملا مومنِ کافر گر است!

شبنمِ ما در نگاہِ ما یم است
از نگاہِ او یمِ ما شبنم است!

از شگرفیہائے آں قرآں فروش
دیدہ ام روح الامین را در خروش!

زاں سوئے گردوں دلش بیگانۂ
نزدِ او امّ الکتاب افسانۂ

بے نصیب از حکمتِ دینِ نبیؐ
آسمانش تیرہ از بے کوکبی!

کم نگاہ و کور ذوق و ہرزہ گرد
ملت از قال و اقولش فرد فرد!

مکتب و ملا و اسرارِ کتاب
کورِ مادرزاد و نورِ آفتاب!

دینِ کافر فکر و تدبیرِ جہاد
دینِ ملا فی سبیل اللہ جہاد

مردِ حق جانِ جہانِ چارسوے
آن بخلوت رفتہ را از من بگوے

اے ز افکارِ تو مومن را حیات
از نفسہائے تو ملت را ثبات

حفظِ قرآنِ عظیم آئینِ تست
حرفِ حق را فاش گفتن دینِ تست

تو کلیمی چند باشی سرنگون
دستِ خویش از آستین آور برون

سرگذشتِ ملتِ بیضا بگوے
با غزال از وسعتِ صحرا بگوے

فطرتِ تو مستنیر از مصطفیٰؐ ست
باز گو آخر مقامِ ما کجاست؟

مردِ حق از کس نگیرد رنگ و بو
مردِ حق از حق پذیرد رنگ و بو

ہر زمان اندر تنش جانے دگر
ہر زمان او را چو حق شانے دگر

رازہا با مردِ مومن باز گوے
شرحِ رمزِ کلَّ یومٍ[1] باز گوے

جز حرم منزل ندارد کاروان
غیرِ حق در دل ندارد کاروان

---

[1] تلمیح بہ آیۂ کلَّ یومٍ ھو فی شان ۔

من نمی گویم که راهش دیگر است
کاروان دیگر نگاهش دیگر است

افغانی

از حدیثِ مصطفیٰ داری نصیب؟ — دین حق اندر جهان آمد غریب لے
با تو گویم معنئ این حرفِ بکر — غربتِ دین نیست فقرِ اہلِ ذکر
بهرِ آن مردے که صاحب جستجوست — غربتِ دین ندرتِ آیاتِ اوست
غربتِ دین هر زمان نوعِ دگر — نکته را دریاب اگر داری نظر
دل به آیاتِ مبین دیگر بهبند — تا بگیری عصرِ نو را در کمند
کس نمی داند ز اسرارِ کتاب — شرقیان هم غربیان در پیچ و تاب
روسیان نقشِ نوی انداختند — آب و نان بردند و دین در باختند

حق ببین حق گوے و غیر از حق مجوے
یک دو حرف از من به آن ملت بگوے

پیغامِ افغانی با ملتِ روسیه

منزل و مقصودِ قرآن دیگر است — رسم و آئینِ مسلمان دیگر است

لے تلمیح به حدیث الاسلام جاء غریبا الخ

در دلِ او آتشِ سوزندہ نیست — مصطفیٰ در سینۂ او زندہ نیست!

بندۂ مومن ز قرآن برنخورد — در ایاغِ او نہ مے دیدم نہ دُرد

خود طلسمِ قیصر و کسریٰ شکست — خود سرِ تختِ ملوکیت نشست!

تا نہالِ سلطنت قوت گرفت — دینِ او نقش از ملوکیت گرفت

از ملوکیت نگہ گردد دگر — عقل و ہوش و رسم و رہ گردد دگر!

تو کہ طرحِ دیگرے انداختی — دل ز دستورِ کہن پرداختی

ہمچو ما اسلامیان اندر جہان — قیصریت را شکستی استخوان

تا برافروزی چراغِ در ضمیر — عبرتے از سرگذشتِ ما بگیر

پائے خود محکم گذار اندر نبرد — گردِ این لات و ہبل دیگر مگرد

ملتے می خواہد این دنیائے پیر — آنکہ باشد ہم بشیر و ہم نذیر!

باز می آئی سوئے اقوامِ شرق — بستہ ایامِ تو با ایامِ شرق

تو بجان افگندۂ سوزے دگر — در ضمیرِ تو شب و روزے دگر!

کہنہ شد افرنگ را آئین و دین — سوئے آن دیرِ کہن دیگر مبین

کردۂ کارِ خداوندان تمام — بگذر از لا جانبِ الا خرام

درگذر از لا اگر جویندۂ — تا رہِ اثبات گیری زندۂ

اے کہ می خواہی نظام عالمے
جستۂ او را اساسِ محکمے؟

داستانِ کہنہ شستی باب باب / فکر را روشن کن از امّ الکتاب

با سیہ فامان یدِ بیضا کہ داد؟ / مژدۂ لا قیصر و کسریٰ کہ داد؟

در گذر از جلوہ ہائے رنگ رنگ / خویش را دریاب از ترکِ فرنگ!

گر ز مکرِ غربیان باشی خبیر / روبہی بگذار و شیری پیشہ گیر

چیست روباہی تلاشِ ساز و برگ / شیر مولا جوید آزادی و مرگ،

جز بقرآن ضیغمی روباہی است / فقرِ قرآن اصلِ شاہنشاہی است

فقرِ قرآن اختلاطِ ذکر و فکر / فکر را کامل ندیدم جز بذکر

ذکر؟ ذوق و شوق را دادن ادب / کارِ جان است این نہ کارِ کام و لب

خیزد از وے شعلہ ہائے سینہ سوز / با مزاجِ تو نمی سازد ہنوز

اے شہیدِ شاہدِ رعنائے فکر / با تو گویم از تجلی ہائے فکر

چیست قرآن؟ خواجہ را پیغامِ مرگ / دستگیرِ بندۂ بے ساز و برگ!

ہیچ خیر از مردکِ زر کش مجو / لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتّٰی تُنْفِقُوْا

از ربا آخر چہ می زاید؟ فتن! / کس نداند لذتِ قرضِ حسن!

از ربا جان تیرہ دل چون خشت و سنگ / آدمی درندہ بے دندان و چنگ!

رزق خود را از ملین بردن رواست
این متاعِ بندہ و ملکِ خداست

بندۂ مومن امین حق مالک است
غیرِ حق ہر شئے کہ بینی ہالک است[1]

رایتِ حق از ملوک[2] آمد نگون
قریہ ہا از دخلِ شان خوار و زبون

آب و نانِ ماست از یک مائدہ
دودۂ آدم "کنفسٍ واحدۃ"[3]

نقشِ قرآن تا درین عالم نشست
نقشہائے کاہن و پاپا شکست

فاش گویم آنچہ در دل مضمر است
این کتابے نیست چیزے دیگر است!

چون بجان در رفت جان دیگر شود
جان چو دیگر شد جہان دیگر شود

مثلِ حق پنہان وہم پیدا است این
زندہ و پائندہ و گویا است این

اندرو تقدیرہائے غرب و شرق
سرعتِ اندیشہ پیدا کن چو برق

با مسلمان گفت جان بر کف بنہ
ہر چہ[4] از حاجت فزون داری بدہ

آفریدی شرع و آئینے دگر
اندکے با نورِ قرآنش نگر

از بم و زیرِ حیات آگہ شوی
ہم ز تقدیرِ حیات آگہ شوی

---

[1] تلمیح بہ آیۂ شریفہ کل شیءٍ ھالکٌ الا وجھہ۔ [2] تلمیح بہ آیۂ شریفہ: ان الملوک اذا دخلوا الخ۔ [3] تلمیح بہ آیۂ شریفہ: ما خلقکم و لا بعثکم الخ۔ [4] تلمیح بہ آیۂ شریفہ: ویسئلونک ماذا ینفقون الخ۔

محفلِ ما بے مے بے ساقی است
سازِ قرآن را نواہا باقی است

زخمہ ما بے اثر افتد اگر
آسمان دارد ہزاران زخمہ در

ذکرِ حق از اُمتّان آمد غنی
از زمان و از مکان آمد غنی!

ذکرِ حق از ذکرِ ہر ذاکر جدا است
احتیاجِ روم و شام او را کجا است

حق اگر از پیشِ ما بردارد ش
پیشِ قومے دیگرے بگزارد ش

از مسلمان دیدہ ام تقلید و ظن
ہر زمان جانم بلرزد در بدن!

ترسم از روزے کہ محرومش کنند
آتشِ خود بر دلِ دیگر زنند!

پیرِ رومی بہ زندہ رودمی گوید کہ شعرے بیار

پیرِ رومی آن سراپا جذب و درد
این سخن دانم کہ با جانش چہ کرد

از درون آہے جگر دوزے کشید
اشکِ او رنگین تر از خون شہید

آنکہ تیرش جز دلِ مردان نسُفت
سوئے افغانی نگاہے کرد و گفت

دل بخون مثلِ شفق باید زدن
دست در فتراک حق باید زدن

جانم امید است چون جوئے روان
ترکِ اُمید است مرگِ جاودان،

باز در من دید و گفت ای زنده رود
با دو بیتے آتش افگن در وجود

ناقهٔ ما خسته و محمل گران
تلخ تر باید نوائے ساربان

امتحانِ پاک مردان از بلاست
تشنگان را تشنہ تر کردن رواست

در گزر مثلِ کلیم از رودِ نیل
سوئے آتش گام زن مثلِ خلیل!

نغمهٔ مردے که دارد بوئے دوست
ملتے را می برد تا کوئے دوست!"

غزل زنده رود

این گل و لاله تو گوئی که مقیم اند همه
راه پیما صفتِ موجِ نسیم اند همه

معنئ تازه که جوئیم و نیابیم کجاست
مسجد و مکتب و میخانه عقیم اند همه

حرفے از خویشتن آموز و دران حرف بسوز
که درین خانقه بے سوزِ کلیم اند همه

از صفا کوشئ این تکیه نشینان کم گوے
موئے ژولیده و ناشسته گلیم اند همه

چه حرمها که درونِ حرمے ساخته اند
اہلِ توحید یک اندیشہ و دو نیم اند ہمه
مشکل این نیست که بزم سرِ ہنگامه گزشت
مشکل این است که بے نقل و ندیم اند ہمه

فلکِ زہرہ

فلکِ زہرہ

در میانِ ماہ و نورِ آفتاب
از فضائے تو بتو چندین حجاب!

پیشِ ما صد پردہ را آویختند
جلوہ ہائے آتشین را بیختند

تا ز کم سوزی شود دل سوزتر
سازگار آید بشاخ و برگ و بر

از تپِ او در عروقِ لالہ خون
آبجو از رقصِ او سیماب گون

ہم چنان از خاک خیزد جانِ پاک
سوئے بے سوئی گریزد جانِ پاک

در رہِ او مرگ و حشر و حشر و مرگ
جز تب و تابے ندارد ساز و برگ

در فضائے صاف سپہرِ نیلگون
غوطہ پیہم خوردہ باز آید برون

خود حریمِ خویش و ابراہیمِ خویش
چون ذبیح اللہ در تسلیمِ خویش!

پیشِ او نُہ آسمان یک خیبر است
ضربتِ او از مقامِ حیدرؓ است

این ستیزِ دمبدم پاکش کند
محکم و سیارہ و چالاکش کند!

می کند پرواز در پہنائے نور
مخلبش گیرندهٔ جبریل و حور را

تا ز "ما زاغ البصر"[1] گیرد نصیب
بر مقامِ "عبدهٔ" گردد رقیب!

از مقامِ خود نمی دانم کجا است
این قدر دانم که از یاران جدا است

اندرونم جنگِ بے خیل و سپہ
بلند آن کو ہمچو من دارد نگہ

بے خبر مردان ز رزم کفر و دین
جانِ من تنہا چو زین العابدین رض!

از مقام در راه کس آگاه نیست
جز نوائے من چراغِ راه نیست!

غرقِ دریا طفلک و برنا و پیر
جان بساحل برده یک مردِ فقیر!

بر کشیدم پرده ہائے این وثاق
نرسم از وصل و بنالم از فراق!

وصل اگر پایانِ شوق آن است الحذر
اے خنک آه و فغانِ بے اثر!

راه رو از جاده گم گیرد سراغ
گر بجانش سازگار آید فراغ

آن دلے دارم که از ذوقِ نظر
ہر زمان خواہد جہانے تازه تر!

رومی از احوالِ جانِ من خبیر
گفت "می خواہم دگر عالم بگیر!"

عشق شاطر باد ستش مہره ایم
پیش بنگر در سوادِ زہره ایم

عالمے از آب و خاک او را قوام
چون حرم اندر خلافِ مشکِ فام

با نگاهِ پرده سوز و پرده در
از درونِ ہیغ و ملاغ او گزر

---

[1] تلمیح بہ آیۂ شریفہ: مازاغ البصر وما طغیٰ۔

اندرو بینی خدایانِ کہن
می شناسم من ہمہ راتن بہ تن
بعل و مردوخ و یعوق و نسر و فسر
رم خن و لات و منات و عسر و غسر
بر قیامِ خویش می آرد دلیل
از مزاجِ این زمانِ بے خلیل"

مجلس خدایانِ اقوامِ قدیم

آن ہوائے تند و آن شبگون سحاب
برق اندر ظلمتش گم کردہ تاب
قلزمے اندر ہوا آویختہ
چاک داماں و گہر گم ریختہ!
ساحلش ناپید و موجش گرم خیز
گرم خیزو با ہوا ہا گرم ستیز!
رومی و من اندران دریائے قیر
چون خیال اندر شبستانِ ضمیر!
او سفر ہا دیدہ و من نو سفر
دردِ چشم ناصبور آمد نظر
ہر زمان گفتم نگاہم نارساست
آن دگر عالم نمی بینم کجاست
تا نشانِ کوہسار آمد پدید
جوئبار و مرغزار آمد پدید!
کوہ و صحرا صد بہار اندر کنار
مشکبار آمد نسیم از کوہسار!
نغمہ ہائے طائرانِ ہم نفس
چشمہ زار و سبزہ ہائے نیم رس
تن ز فیضِ آن ہوا پائندہ تر
جانِ پاک اندر بدن بینندہ تر

از سرِ کہ پارہ کردم نظر   خرّم آن کوہ و کمر آن دشت و در!

وادیِ خوش بے نصیب و بے فراز   آبِ خضر آرد بخاکِ او نیاز

اندرین وادی خدایانِ کہن   آن خدائے مصر و این ربّ الیمن

آن ز اربابِ عرب این از عراق   این الٰہ الوصل و آن ربّ الفراق

این ز نسلِ مہر و دامادِ قمر   آن بہ زوجِ مشتری دارد نظر

آن یکے در دستِ او تیغِ دو رو   وان دگر پیچیدہ مارے در گلو

ہر یکے ترسندہ از ذکرِ جمیل   ہر یکے آزردہ از ضربِ خلیل

گفت مردخ آدم از یزدان گریخت   از کلیسا و حرم نالان گریخت

تا بیفزاید بہ ادراک و نظر   سوئے عہدِ رفتہ باز آید مگر!

می برد لذّت ز آثارِ کہن   از تجلّی ہائے ما دارد سخن!

روزگار افسانۂ دیگر گشاد   می وزد زان خاکدان بادِ مراد!"

بعل از فرطِ طرب خوش می سرود
بر خدایان رازہائے ما کشود!

نغمۂ بعل

آدم این نیلی تتق را بر درید   آن سوئے گردون خدائے را ندید

در دلِ آدم بجز افکار چیست   ہمچو موج این سر کشید و آن رمید!

جانش از محسوس می گیرد قرار / بو که عهدِ رفته باز آید پدید

زنده باد افرنگیٔ مشرق شناس / آنکه ما را از لحد بیرون کشید!

ای خدایانِ کهن وقت است وقت!

در نگر آن حلقهٔ وحدت شکست / آلِ ابراهیم بی ذوقِ الست

صحبتش پوشیده جامش ریز ریز / آنکه بود از بادهٔ جبرئیل مست

مردِ حُر افتاد در بندِ جهات / با وطن پیوست و از یزدان گسست

خونِ او سرد از شکوهِ دیریان / لاجرم پیرِ حرم زنار بست!

ای خدایانِ کهن وقت است وقت!

در جهان باز آمد ایامِ طرب / "دین هزیمت خورده از ملک و نسب!"

از چراغِ مصطفٰی اندیشه چیست؟ / زانکه او را پف زند صد بولهب!

گرچه می آید صدائی لا اله / آنچه از دل رفت کی ماند به لب!

اهرمن را زنده کرد افسونِ غرب / روزِ یزدان زرد رو از بیمِ شب!

ای خدایانِ کهن وقت است وقت!

بندِ دین از گردنش باید گشود / بندهٔ ما بندهٔ آزاد بود

تا صلوٰت او را گران آید همی / رکعتی خواهیم و آن هم بی سجود

جذبه ها از نغمه می گردد بلند / پس چه لذت در نمازِ بی سرود

از خداوندی که غیب او را سزد / خوشتر آن دیوی که آید در شهود!

ای خدایانِ کهن وقت است وقت!

فرو رفتن بدریائے زہرہ و دیدن ارواحِ فرعون و کشنر را

پیرِ رومِ آن صاحبِ ذکرِ جمیل، ضربِ او را سطوتِ ضربِ خلیل

این غزل در عالمِ مستی سرُود
ہر خدائے کہنہ آمد در سجوُد ہا

غزل

"بازبر رفتہ و آئندہ نظر باید کرد
ہلہ برخیز کہ اندیشہ دگر باید کرد
عشق بر ناقۂ ایام کشد محملِ خویش
عاشقی؟ راحلہ از شام و سحر باید کرد
پیرِ ما گفت جہان بر روشے محکم نیست
از خوش و ناخوشِ او قطعِ نظر باید کرد
تو اگر ترکِ جہان کردہ سرِ او داری
پس نخستین ز سرِ خویش گذر باید کرد

گفتمش در دلِ من لات و منات است بسے
گفت این بتکده را زیر و زبر باید کرد"

باز با من گفت "برخیز اے پسر | جز بہ الا نم میاویز اے پسر
آن کہستان آن جبالِ بے کلیم | آنکہ از برف است چون انبارِ سیم ہا
در پسِ او قلزمِ الماس گون | آشکارا تر درونش از برون!
نے بموج و نے بسیل او را خلل | در مزاجِ او سکونِ لم یزل
این مقامِ سرکشانِ زر پرست | منکرانِ غائب و حاضر پرست!
آن یکے از شرق و آن دیگر ز غرب | ہر دو با مردانِ حق در حرب و ضرب
آن یکے بر گردنش چوبِ کلیم | وان دگر از تیغ درویشے دو نیم!
ہر دو فرعون این صغیر و آن کبیر | ہر دو در آغوشِ دریا تشنہ میر!
ہر کسے با تلخئ مرگ آشناست | مرگِ جباران ز آیاتِ خداست!
در پئے من پا بنہ از کس مترس | دست در دستم بدہ از کس مترس

سینۂ دریا چو موسےٰ بر درم
من ترا اندر ضمیرِ او برم"

بحرِ بر ما سینۂ خود را کشود | یا ہوا بود و چو آبے وا نمود
قعرِ او در وادئ بے رنگ و بو | وادئ تاریکئ او تو بتو
پیرِ رومی سورۂ طٰہٰ سرود | زیرِ دریا ماہتاب آمد فرود!

کوہ ہائے شستہ و عریان و سرد | اندر آن سرگشتہ و حیران دو مرد!
سوئے رومی یک نظر نگریستند | باز سوئے یکدگر نگریستند
گفت فرعون: این سحر! این جوئے نور! | از کجا این صبح و این نور و ظہور؟

رومی

ہر چہ پنہان است ازو پیدا ستے
اصلِ این نور ید بیضا ستے

فرعون

آہ نقدِ عقل و دین در باختم | دیدم و این نور را نشناختم
اے جہان داران سوئے من بنگرید | اے زیان کاران سوئے من بنگرید
وائے قومے از ہوس گردیدہ کور | می برد لعل و گہر از خاکِ گور
پیکرے کو در عجائب خانہ ایست | بر لبِ خاموشِ او افسانہ ایست
از ملوکیت خبرہا می دہد | کورِ چشمان را نظرہا می دہد
چیست تقدیرِ ملوکیت؟ شقاق | محکمی جستن ز تدبیرِ نفاق
از بد آموزی زبون تقدیرِ ملک | باطل و آشفتہ تر تدبیرِ ملک
باز اگر بینم کلیم اللہ را
خواہم از وے یک دلِ آگاہ را!

رومی

حاکمی بے نور جان خام است خام
بے ید بیضا ملوکیت حرام
حاکمی از ضعفِ محکومان قوی است
بیخش از حرمانِ محرومان قوی است!
تاج از باج است و از تسلیمِ باج
مرد اگر سنگ است می گردد زجاج!
فوج و زندان و سلاسل رہزنی است
اوست حاکم کر چنین سامان غنی است

ذوالخرطوم

مقصدِ قومِ فرنگ آمد بلند
از پئے لعل و گہر گورے نکند
سرگذشتِ مصر و فرعون و کلیم
می توان دیدن ز آثارِ قدیم!
علم و حکمت کشفِ اسرار است و بس
حکمتِ بے جستجو خوار است و بس!

فرعون

قبرِ ما را علم و حکمت بر کشود
لیکن اندر تربتِ مہدی چہ بود؟

نمودار شدن درویشِ سودانی

برقِ بیتابانه رخشید اندر آب
موجها بالید و غلطید اندر آب

بوئے خویش از گلشنِ جنت رسید
روحِ آن درویشِ مصر آمد پدید

در صدف از سوزِ او گوہر گداخت
سنگ اندر سینهٔ کشنر گداخت

گفت "اے کشنر اگر داری نظر
انتقامِ خاکِ درویشے نگر

آسمان خاکِ ترا گورے نداد
مرقدِ جز در یمِ شورے نداد"

باز حرف اندر گلوئے او شکست
از لبش آہے جگرتابے گسست

گفت "اے روحِ عرب بیدار شو
چون نیاگان خالقِ اعصار شو!

اے فواد اے فیصل اے ابنِ سعود
تا کجا بر خویش پیچیدن چو دود!

زنده کن در سینه آن سوزے که رفت
در جہان باز آور آن روزے که رفت

خاکِ بطحا خالدے دیگر بزاے
نغمهٔ توحید را دیگر سرائے

اے نخیلِ دشتِ تو بالنده تر
بر نخیزد از تو فاروقے دگر؟

اے جہانِ مومنانِ مشک فام
از تو می آید مرا بوئے دوام

زندگانی تا کجا بے ذوقِ سیر
تا کجا تقدیرِ تو در دستِ غیر!

بر مقامِ خود نیائی تا بکے
استخوانم در یمے نالد چو نے!

از بلا ترسی؟ حدیثِ مصطفےٰ است
"مرد را روزِ بلا روزِ صفا ست"

سار بان یارا بہ یثرب ما بہ نجد — آن حدی کو ناقہ را آرد بوجد!
ابر بارید از زمین ہا سبزہ رست — می شود شاید کہ پائے ناقہ سست!
جانم از دردِ جدائی در نفیر — آن رہے کو سبزہ کم دارد بگیر!
ناقہ مستِ سبزہ و من مستِ دوست — او بدستِ تست و من در دستِ دوست!
آب را کردند بر صحرا سبیل — بر جبل ہا شستہ اوراقِ نخیل!
آن دو آہو در قفائے یک دگر — از فرازِ تل فرود آید نگر!
یک دم آب از چشمۂ صحرا خورد — باز سوئے راہ پیما بنگرد!
ریگِ دشت از نم مثالِ پرنیان — جادہ بر اشتر نمی آید گران
حلقہ حلقہ چون پرِ تیہو غمام — ترسم از یاران کہ دوریم از مقام!

سار بان یاران بہ یثرب ما بہ نجد
آن حدی کو ناقہ را آرد بوجد!"

فلکِ مرّیخ

اہلِ مرّیخ

چشم را یک لحظہ بستم اندر آب　　اندکے از خود گسستم اندر آب!

رخت بردم زی جہانے دیگرے　　با زمان و با مکانے دیگرے!

آفتابِ ما بہ آفاقش رسید　　روز و شب را نوعِ دیگر آفرید!

تن ز رسم و راہِ جاں بیگانہ ایست　　در زمان و از زمان بیگانہ ایست!

جانِ ما سازد بہر سوزے کہ ہست　　وقتِ او خرّم بہر روزے کہ ہست!

می نگردد کہنہ از پروازِ روز　　روز ہا از نورِ او عالم فروز!

روز و شب را گردشِ پیہم ازوست
سیرِ او کن زانکہ ہر عالم ازوست!

مرغزارے با رصدگاہِ بلند　　دوربینِ او ثریّا در کمند!

خلوتِ نہ گنبدِ خضراست این　　یا سوادِ خاکدانِ ماست این؟

گاہ جستم وسعتِ او را کران　　گاہ دیدم در فضائے آسمان!

پیرِ روم آن مرشدِ اہلِ نظر　　گفت "مریخ" است این عالم نگر!

چون جہانِ ما طلسمِ رنگ و بوست　　صاحبِ شہر و دیار و کاخ و کوست!

ساکنانش چون فرنگان ذوفنون　　در علومِ جان و تن از ما فزون!

بر زمان و بر مکان قاہرتر اند　　زانکہ در علمِ فضا ماہرتر اند!

بر وجودش آنچنان پیچیدہ اند　　ہر خم و پیچِ فضا را دیدہ اند

خاکیان را دل بہ بندِ آب و گل　　اندرین عالم بدن در بندِ دل!

چون دلے در آب و گل منزل کند　　ہر چہ می خواہد بآب و گل کند

مستی و ذوق و سرور از حکمِ جان　　جسم را غیب و حضور از حکمِ جان!

در جہانِ ما دو تا آمد وجود　　جان و تن؟ آن بے نمود این با نمود!

خاکیان را جان و تن مرغ و قفس　　فکرِ مریخی یک اندیش است و بس!

چون کسے را می رسد روزِ فراق　　چست تر می گردد از سوزِ فراق!

یک دو روزے پیشتر از آنِ مرگ　　می کند پیشِ کسان اعلانِ مرگ!

جانِ شان پروردہ اندام نیست　　لاجرم خو کردہ اندام نیست!

تن بخویش اندر کشیدن مردن است　　از جہان در خود رمیدن مردن است!

برتر از فکرِ تو آمد این سخن　　زانکہ جانِ تست محکومِ بدن!

رختِ این جا یک دو دم باید کشاد
این چنین فرصت خدا کس را نداد!

برآمدنِ انجم شناس مریخی از رصدگاه

پیر مردے ریشِ او مانندِ برف
سالہا در علم و حکمت کردہ صرف

تیز بین مانندِ دانایانِ غرب
کسوتش چون پیر ترسایانِ غرب

دیر سال و قامتش بالا چو سرو
طلعتش تابندہ چون ترکانِ مرو

آشنائے رسم و راہے ہر طریق
آشکارا از چشمِ او فکرِ عمیق

آدمی را دید و چون گل بر شگفت
در زبانِ طوسی و خیام گفت

"پیکرِ گل آن اسیرِ چند و چون
از مقامِ تحت و فوق آمد برون!

خاک را پروازِ بے پیمانہ داد
ثابتان را چہرِ سیارہ داد!"

نطق او در اکش روان چون آبجو
محوِ حیرت بودم از گفتارِ او

این ہمہ خواب است یا افسونگری؟
بر لبِ مریخیان حرفِ دری!

گفت صد بود اندر زمانِ مصطفیٰؐ!
مردے از مریخیانِ با صفا!

بر جہان چشمِ جہان بین را کشاد
دل بہ سیرِ خطۂ آدم نہاد

پر گشود اندر فضاہائے وجود
تا بصحرائے حجاز آمد فرود

آنچہ دید از مشرق و مغرب نوشت
نقشِ او رنگین تر از باغِ بہشت!

بودہ ام من ہم بایرآن وفرنگ   گشتہ ام در ملکِ نیل و رودِ گنگ
دیدہ ام امریکہ و ہم ژاپون و چین   بہرِ تحقیقِ فلزاتِ زمین
از شب و روزِ زمین دارم خبر   کردہ ام اندر بر و بحرش سفر

پیشِ ما ہنگامہ ہائے آدم است
گرچہ او از کارِ ما نا محرم است"

رُومی

من ز افلاکم رفیقِ من زخاک   سرخوش و نا خوردہ از رگہائے تاک
مردِ بے پروا و نامش زندہ رود   مشتیِ او از تماشائے وجود!
ماکہ در شہرِ شما افتادہ ایم   در جہان و از جہان آزادہ ایم

در تلاشِ جلوہ ہائے نو بنو
یک زمان مارا رفیقِ راہ شو

حکیمِ مرّیخی

این نواحِ مرغدینِ برخیاست[1]   برخیا نامِ ابو الآبائے ماست
فرزِ مرز آن آمر کردارِ زشت   رفت پیشِ برخیا اندر بہشت

---

[1] نامِ شہرے در مریخ۔

گفت "تو اینجا چسان آسوده‌ای؟ | عمرها محکومِ یزدان بوده‌ای!
از مقامِ تو نکوتر عالمی است | پیشِ او جنّت بهارِ یکدمی است
آن جهان از هر جهان بالاتر است | آن جهان از لامکان بالاتر است
نیست یزدان را از آن عالم خبر | من ندیدم عالمی آزادتر!
نی خدائی در نظامِ او دخیل | نی کتاب و نی رسول و جبرائیل!
نی طوافی نی سجودی اندرو | نی دعائی نی درودی اندرو!"
برخیا گفت "ای فسون پرداز خیز | نقشِ خود را اندر آن عالم بریز"
تا الوالآبا فریبِ او نخورد | حق جهانی دیگری با ما سپرد

اندرین ملکِ خدادادی گذر
مرغدین و رسم و آئینش نگر!

گردش در شهرِ مرغدین[1]

مرغدین و آن عماراتِ بلند | من چه گویم زان مقامِ ارجمند
ساکنانش در سخن شیرین چو نوش | خوب روی، نرم خوی، ساده پوش!
فکرشان بی دردِ سوزِ اکتساب | رازدانِ کیمیائی آفتاب!
هر که خواهد سیم و زر گیرد ز نور | چون نمک گیریم ما از آبِ شور!

---

[1] نام شهری در مریخ۔

خدمت آمد مقصدِ علم و ہنر / کارہا را کس نمی سنجد بزر!

کس ز دینار و درم آگاہ نیست / این بتان را در حرم ہمراہ نیست

بر طبیعت دیو ماشین چیرہ نیست / آسمانہا از دخانہا تیرہ نیست!

سخت کوش و دہقان، چراغش روشن است / از نہابِ دہ خدایان ایمن است!

کشت و کارش بے نزاعِ آبجوست / حاصلش بے شرکتِ غیرے از وست!

اندران عالم نہ لشکر نے قشون / نے کسے روزی خورد از کشت و خون!

نے قلم در مرغدین گیرد فروغ / از فنِ تحریر و تشہیرِ دروغ!

نے ببازاران ز بے کاران خروش
نے صداہائے گدایان دردِ گوش!

حکیمِ مرّیخی

کس درین جا سائل و محروم نیست
عبد و مولا حاکم و محکوم نیست!

زندہ رود

سائل و محروم تقدیرِ حق است / حاکم و محکوم تقدیرِ حق است

جز خدا کس خالقِ تقدیر نیست / چارۂ تقدیر از تدبیر نیست!

حکیمِ مرّیخی

گر ز یک تقدیر خون گردد جگر
خواه از حق حکمِ تقدیرِ دگر

تو اگر تقدیرِ نو خواہی رواست
زانکہ تقدیراتِ حق لاانتہاست

ارضیان نقدِ خودی در باختند
نکتۂ تقدیر را نشناختند

رمزِ باریکش بحرفے مضمر است
تو اگر دیگر شوی او دیگر است!

خاک شو نذرِ ہوا سازد ترا
سنگ شو بر شیشہ اندازد ترا!

شبنمی؟ افتندگی تقدیرِ تست
قلزمی؟ پایندگی تقدیرِ تست!

ہر زمان سازی ہمان لات و منات
از بتان جوئی ثبات اے بے ثبات

تا بخود نا ساختن ایمانِ تست
عالمِ افکارِ تو زندانِ تست

رنج بے گنج است تقدیر این چنین
گنج بے رنج است تقدیر این چنین!

اصلِ دین این است اگر اے بے خبر
می شود محتاج از و محتاج تر!

وائے آن دینے کہ خواب آرد ترا
باز در خوابِ گران دارد ترا!

سحر و افسون است یا دین است این؟
حبِّ افیون است یا دین است این؟

می شناسی طبعِ درّاک از کجاست؟
حورے اندر بنگہ خاک از کجاست؟

قوّتِ فکرِ حکیمان از کجاست؟
طاقتِ ذکرِ کلیمان از کجاست؟

این دل و این وارداتِ او ز کیست؟ | این فنون و معجزاتِ او ز کیست؟
گرمیِ گفتار داری؟ از تو نیست | شعلهٔ کردار داری؟ از تو نیست
این همه فیض از بهارِ فطرت است | فطرت از پروردگارِ فطرت است!
زندگانی چیست؟ کانِ گوهر است | تو امینی صاحبِ او دیگر است!
طبع روشن مردِ حق را آبروست | خدمتِ خلقِ خدا مقصودِ اوست!

خدمت از رسم و رهِ پیغمبری است
مزدِ خدمت خواستن سوداگری است

همچنان این باد و خاک و ابر و کشت | باغ و راغ و کاخ و کوی و سنگ و خشت
ای که می گوئی متاعِ ما ز ماست | مردِ نادان این همه ملکِ خداست
ارضِ حق را ارضِ حق دانی بگو | چیست شرحِ آیهٔ لَا تُفْسِدُوا![1]
ابنِ آدم دل بابلیسی نهاد | من ز ابلیسی ندیدم جز فساد!
کس امانت را بکار خود نبرد | ای خوش آن کو ملکِ حق با حق سپرد
برده چیزی که از آنِ تو نیست | داغم از کاری که شایانِ تو نیست!
گر تو باشی صاحبِ شئی می سزد | ورنه باشی، خود بگو کی می سزد
ملکِ یزدان را به یزدان باز ده | تا ز کارِ خویش بکشائی گره
زیرِ گردون فقر و مسکینی چرا است؟ | آنچه از مولاست می گوئی ز ماست!

---

[1] تلمیح به آیه شریفه: لا تفسدوا فی الارض بعد اصلاحها۔

بندہ گر از آب و گل بیرون نجست
شیشہ خود را بسنگ خود شکست!

اے کہ منزل را نمی دانی ز رہ
قیمت ہر شے ز انداز نگہ!

تا متاع تست گوہر گوہر است
ورنہ سنگ است از شیشے کمتر است

نوع دیگر بین جہان دیگر شود
این زمین و آسمان دیگر شود

احوال دوشیزۂ مرّیخ کہ دعوائے رسالت کردہ

در گذشتیم از ہزاران کوے و کاخ
بر کنار شہر میدان فراخ!

اندران میدان ہجوم مرد و زن
درمیان یک زن قدش چون نارون

چہرہ اش روشن ولے بے نور جان
معنئ او بے بیان او گران!

حرف او بے سوز و چشمش بے نمے
از سرور آرزو نامحرمے!

فارغ از جوش جوانی سینہ اش
کور و صورت ناپذیر آئینہ اش!

بے خبر از عشق و از آئین عشق
صعوۂ رد کردۂ شاہین عشق!

گفت با ما آن حکیم نکتہ دان
"نیست این دوشیزہ از مرّیخیان!

سادہ و آزادہ و بے ریو و رنگ
فرزمرز او را بدزدید از فرنگ

پخته در کارِ نبوت ساختش — اندرین عالم فرو انداختش!

گفت نازل گشته‌ام از آسمان — دعوتِ من دعوتِ آخر زمان!

از مقامِ مرد و زن دارد سخن — فاش‌تر گوید ز اسرارِ بدن!

نزدِ این آخر زمان تقدیرِ زیست

در زبانِ ارضیان گویم که چیست

تذکیرِ نبیهٔ مریخ

ای زنان! ای مادران! ای خواهران! — زیستن تا کی مثالِ دلبران؟

دلبری اندر جهان مظلومی است — دلبری محکومی و محرومی است!

در دو گیسو شانه گردانیم ما — مرد را نخچیرِ خود دانیم ما

مردِ صیادی به نخچیری کند — گردِ تو گردد که زنجیری کند!

خود گداز از بهای او مکر و فریب — درد و داغ و آرزو مکر و فریب!

گرچه آن کافر حرم سازد ترا — مبتلای درد و غم سازد ترا

همسرِ او بودن آزارِ حیات — وصلِ او زهر و فراقِ او نبات

مارِ پیچان! از خم و پیچش گریز — زهرهایش را به خونِ خود مریز

از امومت زرد روی مادران!

ای خنک آزادیِ بی شوهران!

وحیِ یزدان پے بہ پے آید مرا — لذتِ ایمان بیفزاید مرا

آمد آن وقتے کہ از اعجازِ فن — می توان دیدن جنین اندر بدن!

حاصلے برداری از کشتِ حیات — ہر چہ خواہی از بنین و از بنات!

گر نباشد بر مرادِ ما جنین — بے محابا کشتنِ او عینِ دین!

در پسِ این عصر اعصارِ دگر — آشکارا گردد اسرارِ دگر

پرورش گیرد جنین نوعِ دگر — بے شبِ ارحام در یابد سحر!

تا بمیرد آن سراپا اہرمن — ہمچو حیواناتِ ایامِ کہن!

لالہ ہا بے داغ و با دامانِ پاک — بے نیاز از شبنمے خیزد ز خاک!

خود بخود بیرون فتد اسرارِ زیست — نغمہ بے مضراب بخشد تارِ زیست!

آنچہ از نیسان فرو ریزد مگیر — اے صدف در زیرِ دریا تشنہ میر!

خیز و با فطرت بیا اندر ستیز — تا ز پیکارِ تو حُر گردد کنیز!

رستن از ربطِ دو تن توحیدِ زن
حافظِ خود باش و بر مردان متن!

رومی

مذہبِ عصرِ نو آئینے نگر — حاصلِ تہذیبِ لادینے نگر!

زندگی را شرع و آئین است عشق — اصلِ تہذیب است دین، دین است عشق!

ظاہرِ او سوز ناک و آتشین   باطنِ او نورِ ربّ العالمین!

از تب و تابش درونش علم و فن   از جنونِ ذو فنونش علم و فن!

دین نگردد پختہ بے آدابِ عشق

دین بگیر از صحبتِ اربابِ عشق!

فلکِ مشتری

ارواحِ جلیلهٔ حلاّج و غالب و قرة العین طاهره که به نشیمن بهشتی نگرویدند و بگردشِ جاودان گرائیدند

من بخدا ای این دلِ دیوانهٔ
هر زمان بخشد دگر دیرانهٔ

چون بگیرم منزلے گوید که خیز
مردِ خودرس بحر را داند قفیز

زانکه آیاتِ خدا لا انتہاست
اے مسافر جاده را پایان کجاست؟

کارِ حکمت دیدن و فرسودن است
کارِ عرفان دیدن و افزودن است!

آن بسنجد در ترازوئے ہنر
این بسنجد در ترازوئے نظر!

آن بدست آورد آب و خاک را
این بدست آورد جانِ پاک را!

آن نگه را بر تجلّی می زند
این تجلّی را بخود گم می کند!

در تلاشِ جلوہ ہائے پئے بہ پئے
طے کنم افلاک و می نالم چو نے!

این ہمہ از فیضِ مردے پاک زاد
آنکہ سوزِ او بجانِ من فتاد!

کاروانِ این دو بینائے وجود
بر کنارِ مشتری آمد فرود!

آن جہان آن خاکدانِ ناتمام
در طوافِ او قمرہا تیز گام

خالی از مے شیشۂ تاکش ہنوز
آرزو نارستہ از خاکش ہنوز

نیم شب! از تابِ ماہان نیم روز
نے برودت در ہوائے او نہ سوز

من چو سوئے آسمان کردم نظر
کوکبش دیدم بخود نزدیک تر

ہیبتِ نظّارہ از ہوشم ربود
شد دگرگون نزد و دور و دیر و زود!

پیشِ خود دیدم سہ روحِ پاکباز
آتش اندر سینہ شان گیتی گداز!

در برِ شان حلہ ہائے لالہ گون
چہرہ ہا رخشندہ از سوزِ درون!

در تب و تابے ز ہنگامِ الست
از شرابِ نغمہ ہائے خویش مست!

گفت رومی "این قدر از خود مرو
از دمِ آتش نوایان زندہ شو!

شوقِ بے پروا ندیدستی نگر!
زورِ این صہبا ندیدستی نگر!

غالب و حلاج و خاتونِ عجم
شور ہا افگندہ در جانِ حرم!

این نوا ہا روح را بخشد ثبات
گرمیِ او از درونِ کائنات!"

نوائے حلاّج

ز خاکِ خویش طلب آتشے کہ پیدا نیست
تجلّیِ دگرے درخورِ تقاضا نیست!
نظر بخویش چنان بستہ ام کہ جلوۂ دوست
جہان گرفت و مرا فرصتِ تماشا نیست!
بملکِ جم ندہم مصرعِ نظیری را
کسے کہ کشتہ نہ شد از قبیلۂ ما نیست
اگرچہ عقل فسون پیشہ لشکرے انگیخت
تو دل گرفتہ نباشی کہ عشق تنہا نیست!
تو رہ شناس نۂ وز مقامِ بیخبری
چہ نغمہ ایست کہ در بربطِ سلیمیٰ نیست
ز قید و صیدِ نہنگان حکایتے آور
مگو کہ زورقِ ما روشناسِ دریا نیست
مرید ہمتِ آن رہروم کہ پا نگذاشت
بہ جادۂ کہ درو کوہ و دشت و دریا نیست
شریکِ حلقۂ رندانِ بادہ پیما باش
حذر ز بیعتِ پیرے کہ مردِ غوغا نیست!

نوائے غالب

بیا کہ قاعدۂ آسمان بگردانیم
قضا بگردشِ رطلِ گران بگردانیم

اگر ز شحنہ بود گیر و دار نندیشیم
دگر ز شاہ رسد ارمغان بگردانیم

اگر کلیم شود ہمزبان سخن نکنیم
دگر خلیل شود میہمان بگردانیم

بجنگ باج ستانانِ شاخساری را
تہی سبد ز درِ گلستان بگردانیم

بصلح بال فشانانِ صبحگاہی را
ز شاخسار سوئے آشیان بگردانیم

ز حیدریم من و تو ز ما عجب نبود
گر آفتاب سوئے خاوران بگردانیم"

نوائے طاہرہ

گر تبد افتد نظر چہرہ بہ چہرہ رو برو
شرح دہم غم ترا نکتہ بہ نکتہ مو بمو!

از پئے دیدنِ رخت ہمچو صبا فتادہ ام
خانہ بخانہ در بدر کوچہ بکوچہ کو بکو!

می رود از فراقِ تو خونِ دل از دو دیدہ ام
دجلہ بہ دجلہ یم بہ یم چشمہ بہ چشمہ جو بجو!

مہرِ ترا دلِ حزین بافتہ بر قماشِ جان
رشتہ بہ رشتہ نخ بہ نخ تار بہ تار پو بہ پو!
در دلِ خویش طاہرہ گشت و ندید جز ترا
صفحہ بہ صفحہ لا بہ لا پردہ بہ پردہ تو بہ تو!

سوز و سازِ عاشقانِ دردمند — شورہائے تازہ در جانم فگند
مشکلاتِ کہنہ سر بیرون زدند — باز بر اندیشہ ام شبخون زدند!
قلزمِ فکرم سراپا اضطراب — ساحلش از زورِ طوفانے خراب!
گفت رومی وقت را از کف مدہ — اے کہ می خواہی کشودِ ہر گرہ!

چند در افکارِ خود باشی اسیر
این قیامت را برون ریز از ضمیر!

زندہ رود مشکلاتِ خود را پیش
ارواحِ بزرگ می گوید

از مقامِ مومنان دوری چرا؟
یعنی از فردوس مہجوری چرا؟

حلّاج

مردِ آزادے کہ داند خوب و زشت / می نگنجد روحِ او اندر بہشت!

جنّتِ ملّا مے و حور و غلام / جنّتِ آزادگان سیرِ دوام!

جنّتِ ملّا خور و خواب و سرود / جنّتِ عاشق تماشائے وجود!

حشرِ ملّا شقِّ قبر و بانگِ صور / عشقِ شور انگیز خود صبحِ نشور!

علم بر بیم و رجا دارد اساس / عاشقان را نے امید و نے ہراس!

علم ترسان از جلالِ کائنات / عشق غرق اندر جمالِ کائنات

علم را بر رفتہ و حاضر نظر / عشق گوید آنچہ می آید نگر!

علم پیمان بستہ با آئینِ جبر / چارۂ او چیست غیر از جبر و صبر!

عشق آزاد و غیور و ناصبور / در تماشائے وجود آمد جسور!

عشقِ ما از شکوہ بیگانہ ایست / گرچہ او را گریۂ مستانہ ایست!

این دلِ مجبورِ ما مجبور نیست / ناوکِ ما از نگاہِ حور نیست!

آتشِ ما را بیفزاید فراق / جانِ ما را سازگار آید فراق!

بے خلش ہا زیستن نا زیستن / باید آتش در تہِ پا زیستن!

زیستن این گونہ تقدیرِ خودی است / از ہمین تقدیر تعمیرِ خودی است!

ذرّہ از شوقِ بے حد رشکِ مہر / گنجد اندر سینۂ او نہ سپہر!

شوق چون بر عالمے شبخون زند
آنیان را جادہ دانی می کند!

زندہ رود

گردشِ تقدیر مرگ و زندگی است
کس نداند گردشِ تقدیر چیست!

حلّاج

ہر کہ از تقدیر دارد ساز و برگ — لرزد از نیروے او ابلیس و مرگ!
جبر دین مردِ صاحب ہمت است — جبر مردان از کمالِ قوت است!
پختہ مردے پختہ تر گردد ز جبر — جبر مردِ خام را آغوشِ قبر!
جبرِ خالد عالمے برہم زند — جبر ما بیخ و بنِ ما بر کند!
کارِ مردان است تسلیم و رضا — بر ضعیفان راست نایداین قبا!
تو کہ دانی از مقامِ پیرِ روم — می ندانی از کلامِ پیرِ روم؟

"بود گبرے در زمانِ بایزید
گفت او را یک مسلمانِ سعید
خوشتر آن باشد کہ ایمان آوری
تا بدست آید نجات و سروری

گفت این ایمان اگر ہست اے مرید
آنکہ دارد شیخِ عالم بایزید
من ندارم طاقتِ آن تابِ آن
کان فزون آمد ز کوششہائے جان! (رومی)

کارِ ما غیر از امید و بیم نیست ہر کسے را ہمتِ تسلیم نیست!
اے کہ گوئی بودنی این بود، شد کارہا پابندِ آئین بود، شد
معنیٔ تقدیر کم فہمیدۂ نے خودی را نے خدا را دیدۂ
مردِ مومن با خدا دارد نیاز "با تو ما سازیم تو با ما بساز" ق
عزمِ او خلاقِ تقدیرِ حق است
روزِ ہیجا تیرِ او تیرِ حق است!

زندہ رود

کم نگاہان فتنہ ہا انگیختند بندۂ حق را بدار آویختند!
آشکارا بر تو پنہانِ وجود باز گو آخر گناہِ تو چہ بود!

حلاج

بود اندر سینۂ من بانگِ صور ملتے دیدم کہ دارد قصدِ گور!

مومنان با خوئے و بوئے کافران   لا اِلٰہ گویان و از خود منکران!

امرِ حق[1] گفتند نقشِ باطل است   زانکہ او در بستۂ آب و گِل است

من بخود افروختم نارِ حیات   مردہ را گفتم ز اسرارِ حیات!

از خودی طرحِ جہانے ریختند   دلبری با قاہری آمیختند!

ہر کجا پیدا و ناپیدا خودی   برنمی تابد نگاہِ ما خودی!

نارہا پوشیدہ اندر نورِ اوست   جلوہ ہائے کائنات از طورِ اوست

ہر زمان ہر دل درین دیرِ کہن   از خودی در پردہ می گوید سخن

ہر کہ از نارش نصیبِ خود نبرد   در جہان از خویشتن بیگانہ مُرد

ہند و ہم ایران ز نورش محرم است   آن کہ نارش ہم شناسد آن کم است!

من ز نور و نارِ او دادم خبر   بندۂ محرم! گناہِ من نگر!

آنچہ من کردم تو ہم کردی بترس!
محشرے بر مردہ آوردی بترس!

طاہرہ

از گناہِ بندۂ صاحب جنون   کائناتِ تازۂ آید برون!

شوقِ بیحد پردہ ہا را بر درد   کہنگی را از تماشا می برد!

---

[1] امرِ حق: روحِ انسانی تلمیح بہ آیۂ قل الروح من امر ربی الخ۔

آخر از دار و رسن گیرد نصیب
بر نگردد زندہ از کوئے حبیب!

جلوۂ او بنگر اندر شہر و دشت
تا نہ پنداری کہ از عالم گذشت!

در ضمیر عصرِ خود پوشیدہ است
اندرین خلوت چسان گنجیدہ است؟

زندہ رود

اے ترا دادند دردِ جستجوے
معنیٔ یک شعر خود با من بگوے

"قمری کفِ خاکستر و بلبل قفسِ رنگ
اے نالہ نشانِ جگرِ سوختہ چیست؟"

غالب

نالۂ کو خیزد از سوزِ جگر
ہر کجا تاثیرِ او دیدم دگر!

قمری از تاثیرِ او وا سوختہ
بلبل از وے رنگہا اندوختہ!

اندرو مرگے بآغوشِ حیات
یک نفس اینجا حیات آنجا ممات!

آنچنان رنگے کہ ارژنگی ازوست
آنچنان رنگے کہ بے رنگی ازوست

تو ندانی این مقامِ رنگ و بوست
قسمتِ ہر دل بقدرِ ہائے و ہوست!

یا بہ رنگ آ یا بہ بے رنگی گذر
تا نشانے گیری از سوزِ جگر!

زندہ رود

صد جہان پیدا درین نیلی فضاست
ہر جہان را اولیاء و انبیاست

غالب

نیک بنگر اندرین بود و نبود
پے بہ پے آید جہانہا در وجود!

ہر کجا ہنگامۂ عالم بود
رحمۃ للعالمینے ہم بود!

زندہ رود

فاش تر گو زانکہ فہمم نارساست

غالب

این سخن را فاش تر گفتن خطاست

زندہ رود

گفتگوئے اہلِ دل بے حاصل است؟

غالب

نکتہ را برلب رسیدن مشکل است!

زندہ رود

تو سراپا آتش از سوزِ طلب!
بر سخن غالب نیائی لے عجب!

غالب

خلق و تقدیر و ہدایت ابتداست[1]
رحمتہ للعالمینی انتہاست!

زندہ رود

من ندیدم چہرۂ معنی ہنوز
آتشے داری اگر مارا بسوز!

---

[1] تلمیح بہ آیۂ شریفہ، خلق فقدرہ فہدیٰ۔

غالب

اے چو من بینندۂ اسرارِ شعر
این سخن افزون تر است از تارِ شعر

شاعرانِ بزمِ سخن آراستند
این کلیمان بے یدِ بیضا ستند

آنچہ تو از من نخواہی کافری است
کافری کو ماورائے شاعری است!

حلاّج

ہر کجا بینی جہانِ رنگ و بو
آنکہ از خاکش بروید آرزو

یا ز نورِ مصطفیٰ او را بہا است
یا ہنوز اندر تلاشِ مصطفیٰ است

زندہ رود

از تو پرسم گرچہ پرسیدن خطاست
سرّ آن جوہر کہ نامش مصطفیٰ است!

آدمے یا جوہرے اندر وجود
آنکہ آید گاہے گاہے در وجود!

حلاّج

پیشِ او گیتی جبین فرسودہ است
خویش را خود عبدہٗ فرمودہ است

عبدہٗ از فہمِ تو بالاتر است
زانکہ او ہم آدم و ہم جوہر است

جوہرِ او نے عرب نے اعجم است آدم است و ہم ز آدم اقدم است!

عبدہٗ صورت گرِ تقدیرہا اندرو ویرانہ ہا تعمیرہا!

عبدہٗ ہم جان فزا ہم جانستان عبدہٗ ہم شیشہ ہم سنگِ گران!

عبد دیگر عبدہٗ چیزے دگر ما سراپا انتظار او منتظر!

عبدہٗ دہر است و دہر از عبدہٗ ست ما ہمہ رنگیم و او بے رنگ و بوست!

عبدہٗ با ابتدا بے انتہاست عبدہٗ را صبح و شامِ ما کجاست!

کس ز سرِ عبدہٗ آگاہ نیست عبدہٗ جز سرِ الا اللہ نیست!

لا الٰہ تیغ و دمِ او عبدہٗ فاش تر خواہی بگو ہو عبدہٗ

عبدہٗ چند و چگونِ کائنات عبدہٗ رازِ درونِ کائنات!

مدعا پیدا نگردد زین دو بیت تا نہ بینی از مقامِ ما رمیت[1]،

بگذر از گفت و شنود اے زندہ رود
غرق شو اندر وجود اے زندہ رود!

زندہ رود

کم شناسم عشق را این کار چیست؟
ذوقِ دیدار است، پس دیدار چیست؟

---

[1] تلمیح بآیہ: وما رمیت اذ رمیت الخ

حلّاج

معنیٔ دیدارِ آن آخر زمان
حکمِ او بر خویشتن کردن روان

در جہان زی چون رسولِ انس و جان
تا چو او باشی قبولِ انس و جان

باز خود را بین ہمین دیدارِ اوست
سنّتِ او سرّے از اسرارِ اوست!

زندہ رود

چیست دیدارِ خدائے نہ سپہر
آنکہ بے حکمش نہ گردد ماہ و مہر؟

حلّاج

نقشِ حق اوّل بجان انداختن
باز او را در جہان انداختن

نقشِ جان تا در جہان گردد تمام
می شود دیدارِ حق دیدارِ عام!

اے خنک مردے کہ از یک ہوئے او
نہ فلک دارد طوافِ کوئے او!

وائے درویشے کہ ہوئے آفرید
باز لب بر بست و دم در خود کشید

حکمِ حق را در جہان جاری نکرد
نانے از جو خورد و کرّاری نکرد

خانقاہے جست و از خیبر رمید
راہبی ورزید و سلطانی ندید!

نقشِ حق داری؟ جہان نخچیرِ تست　　　ہم عنانِ تقدیر با تدبیرِ تست

عصرِ حاضر با تو می جوید ستیز
نقشِ حق بر لوحِ این کافر بریز!

زنده رود

نقشِ حق را در جهان انداختند
من نمی دانم چسان انداختند؟

حلاّج

یا بزورِ دلبری انداختند　　　یا بزورِ قاهری انداختند!
زانکه حق در دلبری پیداتر است　　　دلبری از قاهری اولیٰ تر است!

زنده رود

باز گو اے صاحبِ اسرارِ شرق
درمیانِ زاهد و عاشق چه فرق؟

حلاّج

زاہد اندر عالمِ دنیا غریب
عاشق اندر عالمِ عقبیٰ غریب!

زندہ رود

معرفت را انتہا نابودن است
زندگی اندر فنا آسودن است؟

حلاّج

شُکرِ یاران از تہی پیمانگی است
نیستی از معرفت بیگانگی است
اے کہ جوئی در فنا مقصود را
در نمی یابد عدم موجود را!

زندہ رود

آنکہ خود را بہتر از آدم شمرد
در خم و جامش نہ مے باقی نہ دُرد
مشتِ خاکِ ما بگردون آشنا ست!
آتشِ آن بے سر و سامان کجا ست؟

حلاج

گم بگوز ان خواجۂ اہلِ فراق
تشنہ کام و از ازل خونین ایاق!

ما جہول او عارف بود و نبود
کفرِ او این راز را بر ما کشود!

از فتادن لذت برخاستن
عیشِ افزودن ز دودِ کاستن!

عاشقی در نارِ او وا سوختن
سوختن بے نارِ او نا سوختن!

زانکہ او در عشق و خدمت اقدم است
آدم از اسرارِ او نامحرم است!

چاک کن پیراہنِ تقلید را
تا بیاموزی از و توحید را

زنده رود

اے ترا اقلیم جان زیرِ نگین
یک نفس با ما دگر صحبت گزین

حلاّج

با مقامے در نمی سازیم و بس
ما سراپا ذوقِ پروازیم و بس

ہر زمان دیدن تپیدن کارِ ماست
بے پر و بالے پریدن کارِ ماست!

نمودار شدن خواجۂ اہلِ فراق ابلیس

صحبتِ روشن دلان یک دم دو دم
آن دو دم سرمایۂ بود و عدم!

عشق را شوریده‌تر گرد و گذشت
عقل را صاحب نظر کرد و گذشت

چشم بر بستم که با خود دارمش
از مقامِ دیده در دل آرمش

ناگہان دیدم جہان تاریک شد
از مکان تا لامکان تاریک شد

اندران شب شعلۂ آمد پدید
از درونش پیر مردے بر جہید

یک قبائے سرمئی اندر برش
غرق اندر دودِ پیچان پیکرش

گفت رومی خواجۂ اہلِ فراق!
آن سراپا سوز و آن خونین ایاق!

کہنہ کم خندۂ اندک سخن
چشمِ او بینندۂ جان در بدن!

رند و ملا و حکیم و خرقہ پوش
در عمل چون زاہدانِ سخت کوش

فطرتش بیگانۂ ذوقِ وصال
زہدِ او ترکِ جمالِ لایزال!

تا گسستن از جمال آسان نبود
کار پیش افگند از ترکِ سجود

اندکے در وارداتِ او نگر
مشکلاتِ او ثباتِ او نگر!

غرق اندر رزمِ خیر و شر ہنوز
صد پیمبر دیده و کافر ہنوز!

جانم اندر تن ز سوزِ او تپید | بر لبش آہے غم آلودے رسید

گفت و چشمِ نیم وا بر من کشود | "در عمل جز ما کہ برخوردار بود؟

آنچنان بر کارہا پیچیدہ ام | فرصتِ آدینہ را کم دیدہ ام!

نے مرا افرشتۂ نے چاکرے | وحیِ من بے منتِ پیغمبرے!

نے حدیث و نے کتاب آوردہ ام | جانِ شیرین از فقیہان بردہ ام

رشتۂ دین چون فقیہان کس نرشت | کعبہ را کردند آخر خشت خشت!

کیشِ ما را اینچنین تاسیس نیست | فرقہ اندر مذہبِ ابلیس نیست!

درگذشتم از سجود اے بے خبر | ساز کردم ارغنونِ خیر و شر

از وجودِ حق مرا منکر مگیر | دیدہ بر باطن کشا ظاہر مگیر

گر بگویم نیست این از ابلہی است | زانکہ بعد از دید نتوان گفت نیست!

من "بلے" در پردۂ "لا" گفتہ ام | گفتۂ من خوشتر از ناگفتہ ام!

تا نصیب از دردِ آدم داشتم | قہرِ یار از بہرِ او نگذاشتم!

شعلہ ہا از کشتزارِ من دمید | او ز مجبوری بہ مختاری رسید!

زشتیِ خود را نمودم آشکار | با تو دادم ذوقِ ترک و اختیار

تو نجاتے دہ مرا از نارِ من | وا کن اے آدم گرہ از کارِ من!

اے کہ اندر بندِ من افتادۂ | رخصتِ عصیان بشیطان دادۂ!

در جہان با ہمتِ مردانہ زی | غمگسارِ من! ز من بیگانہ زی!

بے نیاز از نیش و نوشِ من گذر ‏ — ‏ تا نگردد نامہ ام تاریک تر!

در جہان صیاد با نخچیر ہاست ‏ — ‏ تا تو نخچیری بکیشم تیر ہاست!

صاحبِ پرواز را افتاد نیست

صید اگر زیرک شود صیاد نیست!

گفتمش بگذر ز آئینِ فراق ‏ — ‏ ابغضُ الاشیاء عندی الطلاق[1]

گفت "سازِ زندگی سوزِ فراق ‏ — ‏ اے خوشا سرمستیٔ روزِ فراق!

بر لبم از وصل می ناید سخن ‏ — ‏ وصل اگر خواہم نہ او ماند نہ من"

حرفِ وصل او را ز خود بیگانہ کرد ‏ — ‏ تازہ شد اندر دلِ او سوز و درد!

اندکے غلطید اندر دودِ خویش ‏ — ‏ باز گم گردید اندر دودِ خویش

نالہ زان دودِ پیچان شد بلند

اے خنک جانے کہ گردد دردمند!

نالۂ ابلیس

اے خداوندِ صواب و ناصواب ‏ — ‏ من شدم از صحبتِ آدم خراب!

ہیچ گہ از حکمِ من سر بر نتافت ‏ — ‏ چشم از خود بست و خود را در نیافت!

خاکش از ذوقِ ابا[2] بیگانہ ‏ — ‏ از شرارِ کبریا بیگانہ!

---

[1] حدیثِ مشہور۔ [2] انکار۔

صیدِ خود صیاد را گوید بگیر
الامان از بندهٔ فرمان پذیر!

از چنین صیدے مرا آزاد کن
طاعتِ دیروزهٔ من یاد کن

پست از و آن همتِ والائے من
وائے من اے وائے من اے وائے من!

فطرتِ او خام عزمِ او ضعیف
تابِ یک ضربم نیارد این حریف

بندهٔ صاحب نظر باید مرا
یک حریفِ پخته‌تر باید مرا!

لعبتِ آب و گِل از من باز گیر
می نیاید کودکی از مردِ پیر!

ابنِ آدم چیست؟ یک مشتِ خس است
مشتِ خس را یک شرار از من بس است!

اندرین عالم اگر جز خس نبود
این قدر آتش مرا دادن چه سود؟

شیشه را بگداختن عارے بود
سنگ را بگداختن کارے بود!

آنچنان تنگ از فتوحات آمدم
پیشِ تو بهرِ مکافات آمدم

منکرِ خود از تو می خواهم بده
سوئے آن مردِ خدا راهم بده

بنده باید که پیچد گردنم
لرزه اندازد نگاهش در تنم

آن که گوید از حضورِ من برو،
آن که پیشِ او نیرزم با دو جو!

اے خدا یک زنده مردِ حق پرست
لذّتے شاید که یابم در شکست!

فلکِ زحل

ارواحِ رذیله که با ملک و ملّت غداری کرده و دوزخ ایشان را قبول نکرده

پیرِ رومی آن امامِ راستان — آشنائے ہر مقامِ راستان

گفت اے گردون نوردِ سخت کوش — دیدۂ آن عالمِ زنّار پوش؟

آنچه بر گردِ کمر پیچیده است — از دمِ استارۂ زردیده است!

از گران سیری خرامِ او سکون — ہر نکو از حکمِ او زشت و زبون!

پیکرِ او گرچه از آب و گل است — بر زمینش پا نهادن مشکل است

صد هزار افرشته تندر بدست — قهرِ حق را قاسم از روزِ الست!

ذره بیهم می زند سیاره را — از مدارش بر کند سیاره را

عالمے مطرود و مردودِ سپهر — صبحِ او مانندِ شام از بخلِ مهر!

منزلِ ارواحِ بے یوم النشور
دوزخ از احراقِ شان آمد نفور

اندرونِ او دو طاغوتِ کهن
روحِ قوے کشتہ از بہرِ دو تن!

جعفر از بنگال و صادق از دکن
ننگِ آدم ننگِ دین ننگِ وطن!

ناقبول و نا امید و نا مراد
ملتے از کارِ شان اندر فساد!

ملتے کو بندِ ہر ملت کشاد
ملک و دینش از مقامِ خود فتاد!

می ندانی خطۂ ہندوستان
آن عزیزِ خاطرِ صاحبدلان

خطۂ ہر جلوہ اش گیتی فروز
درمیانِ خاک و خون غلطد ہنوز

در گلش تخمِ غلامی را کہ کشت؟
این ہمہ کردارِ آن ارواحِ زشت!

در فضائے نیلگون یک دم بایست
تا مکافاتِ عمل بینی کہ چیست؟

قلزمِ خونین

آنچہ دیدم می نگنجد در بیان
تن ز سہمش بیخبر گردد ز جان!

من چہ دیدم قلزمے دیدم ز خون!
قلزمے طوفان برون طوفان درون!

در ہوا ماران چو در قلزم نہنگ
کفچہ شب گون بال و پر سیماب رنگ!

موجہا درندہ مانندِ پلنگ!
از نہیبش مردہ بر ساحل نہنگ!

بحر ساحل را امان یک دم نداد
ہر زمان کہ پارہ در خون فتاد!

موجِ خون با موجِ خون اندر ستیز — در میانش زورقے در رفت و خیز!

اندر آن زورق دو مردِ زرد روے
زرد رو، عریان بدن، آشفته موے

آشکارا می شود رُوحِ هندوستان

آسمان شق گشت و حورے پاک زاد — پرده را از چهرهٔ خود برکشاد

در جبینش نارِ و نورِ لایزال — در دو چشمِ او سرورِ لایزال!

حلّهٔ در بر سُبک تر از سحاب — تار و پودش از رگِ برگِ گلاب

با چنین خوبی نصیبش طوق و بند — بر لبِ او نالہائے دردمند!

گفت رومی روحِ هند است این نگر
از فغانش سوزها اندر جگر!

روحِ هندوستان ناله و فریاد می کند

شمعِ جان افسرد در فانوسِ هند — هندیان بیگانه از ناموسِ هند!

مردکے نامحرم از اسرارِ خویش — زخمهٔ خود کم زند بر تارِ خویش!

بر زمانِ رفته می بندد نظر — از تشِ[1] افسرده می سوزد جگر

---

[1] تش، مخفف آتش۔

بند ها بر دست و پائے من از وست — ناله هائے نارسائے من از وست

خویشتن را از خودی پرداخته — از رسومِ کهنه زندان ساخته

آدمیّت از وجودش دردمند

عصرِ نو از پاک و ناپاکش نژند

بگذر از فقرے که عریانی دهد — اے خنک فقرے که سلطانی دهد!

الحذر از جبر و هم از خوئے صبر — جابر و مجبور را زهر است جبر!

این به صبرِ پیهمے خوگر شود — آن به جبرِ پیهمے خوگر شود

هر دو را ذوقِ ستم گردد فزون

وردِ من یَا لَیتَ قَومِی یَعلَمُون

کے شبِ هندوستان آید بروز — مُرد جعفر زنده روحِ او هنوز!

تا ز قیدِ یک بدن وا می رهد — آشیان اندر تنِ دیگر نهد!

گاه او را با کلیسا ساز باز — گاه پیشِ دیریان اندر نیاز

دینِ او آئینِ او سوداگری است — عنتری اندر لباسِ حیدری است

تا جهانِ رنگ و بو گردد دگر — رسمِ او آئینِ او گردد دگر

پیش ازین چیزے دگر مسجودِ او — در زمانِ ما وطن معبودِ او

ظاهرِ او از غمِ دین دردمند — باطنش چون دیریان زنّاربند

جعفر اندر هر بدن ملّت کش است — این مسلمانے کهن ملّت کش است

خندہ خندان است و با کس یار نیست / مار اگر خندان شود جز مار نیست!

از نفاقش وحدتِ قومی دو نیم / ملّتِ او از وجودِ او لئیم!

ملّتے را ہر کجا غارتگرے است / اصلِ او از صادقے یا جعفرے است!

الامان از روحِ جعفر الامان

الامان از جعفرانِ این زمان!"

فریادِ یکے از زورق نشینانِ قلزمِ خونین

"نے عدم ما را پذیرد نے وجود / وائے از بے مہرئ بود و نبود!

تا گریختیم از جہانِ شرق و غرب / بر درِ دوزخ شدیم از درد و کرب!

یک شرر بر صادق و جعفر نزد / ق / بر سرِ ما مشتِ خاکستر نزد

گفت دوزخ را خس و خاشاک بہ

شعلہ من زین دو کافر پاک بہ!

آن سوئے نہ آسمان رفتیم ما / پیشِ مرگِ ناگہان رفتیم ما

گفت جان سرّ ز اسرارِ من است / حفظِ جان و ہدمِ تن کارِ من است

جانِ زشتے گرچہ نرزد با دو جو / اے کہ از من ہدمِ جان خواہی برو!

این چنین، کارے نمی آید ز مرگ

جانِ غدّارے نیاساید ز مرگ!"

اے ہوائے تند! اے دریائے خون | اے زمین! اے آسمانِ نیلگون!
اے نجوم! اے ماہتاب! اے آفتاب! | اے قلم! اے لوحِ محفوظ! اے کتاب!
اے بتانِ ابیض! اے ترکانِ غرب! | اے جہانِ در بغل بے حرب و ضرب!

این جہان بے ابتدا بے انتہاست!
بندۂ غدار را مولا کجاست؟"

ناگہان آمد صدائے ہولناک | سینۂ صحرا و دریا چاک چاک!
رابطِ اقلیمِ بدن از ہم گسیخت | دمبدم کہ پارہ بر کہ پارہ ریخت
کوہ ہا مثلِ سحاب اندر مرور | انہدامِ عالمے بے بانگِ صور!
برق ونند را ز تب و تاب درون | آشیان جستند اندر بحرِ خون!
موجہا پر شور واز خود رفتہ تر! | غرقِ خون گردید آن کوہ و کمر!

آنچہ بر پیدا و ناپیدا گذشت
خیلِ انجم دیدہ بے پروا گذاشت!

آں سوئے افلاک

مقامِ حکیمِ المانوی نطشہ

ہر کجا استیزۂ بود و نبود | کس ندانا رازِ این چرخِ کبود!
ہر کجا مرگ آورد پیغامِ زیست | اے خوش آن مردے کہ داناے مرگ چیست؟
ہر کجا مانندِ باغ ارزان حیات | بے ثبات و با تمنّاے ثبات!
چشمِ من صد عالمِ شش روزہ دید | تا حدِ این کائنات آمد پدید!
ہر جہان را ماہ پروینے دگر | زندگی را رسم و آئینے دگر!
وقت ہر عالم روان مانندِ زو[1] | دیر یاز[2] این جا و آن جا تندرو!
سالِ ما اینجا مہے آنجا دمے! | بیش این عالم بآن عالم کمے!

عقلِ ما اندر جہانے ذو فنون
در جہانے دیگرے خوار و زبون!

---

[1] دریا۔ [2] آہستہ خرام۔

بر شعورِ این جہانِ چون و چند — بود مردے با صدائے دردمند!

دیدۂ او از عقابان تیز تر — طلعتِ او شاہدِ سوزِ جگر!

دمبدم سوزِ درونِ او فزود — بر لبش بیتے کہ صد بارش سرود

"نہ جبریلے نہ فردوسے نہ حورے نے خداوندے
کفِ خاکے کہ می سوزد ز جانِ آرزومندے"!

من بہ رومیؔ گفتم این دیوانہ کیست؟ — گفت "این فرزانۂ المانوی است

در میانِ این دو عالم جائے اوست — نغمۂ دیرینہ اندر نائے اوست!

باز این حلاجِ بے دار و رسن — نوعِ دیگر گفتہ آن حرفِ کہن!

حرفِ او بیباک و افکارش عظیم — غربیان از تیغِ گفتارش دو نیم!

ہم نشین بر جذبۂ او پے نبرد — بندۂ مجذوب را مجنون شمرد!

عاقلان از عشق و مستی بے نصیب — نبضِ او دادند در دستِ طبیب!

با پزشکان چیست غیر از ریو و رنگ — وائے مجذوبے کہ زاد اندر فرنگ!

ابنِ سینا بر بیاضے دل نہد — رگ زند یا حبِ خواب آور دہد

بود حلاجے بشہرِ خود غریب
جان ز ملا برد و کشت اورا طبیب!

مردِ رہ دانے نبود اندر فرنگ — پس فزون شد نغمہ اش از تارِ چنگ!

راہرو کس را نشان از رہ نداد — صد خلل در وارداتِ او فتاد!

نقد بود و کس عیارِ او را نہ کرد — کاردانے مردِ کار او را نہ کرد!

عاشقے در راہِ خود گم گشتۂ — سالکے در راہِ خود گم گشتۂ!

مستیِ او ہر زجاجے را شکست — از خدا ببرید و ہم از خود گسست!

خواست تا بیند بچشمِ ظاہری — اختلاطِ قاہری با دلبری!

خواست تا از آب و گل آید برون — خوشۂ کز کشتِ دل آید برون!

آنچہ او جوید مقامِ کبریاست — این مقام از عقل و حکمت ماوراست!

زندگی شرحِ اشاراتِ خودی است — لا و الّا از مقاماتِ خودی است!

او بہ لا درماند و تا الّا نرفت — از مقامِ عبدہٗ بیگانہ رفت!

با تجلّی ہمکنار و بے خبر — دُور تر چون میوہ از بیخِ شجر

ق

چشمِ او جز رویتِ آدم نخواست — نعرہ بیباکانہ زد آدم کجاست!

ورنہ او از خاکیان بیزار بود — مثلِ موسیٰؑ طالبِ دیدار بود!

کاش بودے در زمانِ احمدے[1] — تا رسیدے بر سرورِ سرمدے

عقلِ او با خویشتن در گفتگوست — تو رہِ خود رو کہ راہِ خود نکوست!

پیش نہ گامے کہ آمد آن مقام

''کاندران بے حرف می روید کلام''

---

[1] حضرت شیخ احمد سرہندی۔

حرکت بجنّت الفردوس

درگذشتم از حدِ این کائنات / پا نہادم در جہانِ بے جہات!

بے یمین و بے یسار است این جہان / فارغ از لیل و نہار است این جہان

پیشِ او قندیلِ ادراکم فسرد / حرفِ من از ہیبتِ معنی بمرد!

با زبانِ آب و گل گفتارِ جان!

در قفس پرواز می آید گران!

اندکے اندر جہانِ دل نگر / تا ز نورِ خود شوی روشن بصر

چیست دل؟ یک عالمِ بے رنگ و بوست / عالمِ بے رنگ و بو بے چارسوست!

ساکن و ہر لحظہ سیار است دل! / عالمِ احوال و افکار است دل!

از حقائق تا حقائق رفتہ عقل / سیرِ او بے جادہ و رفتار و نقل!

صد خیال و ہر یک از دیگر جدا است / این ہمہ دون آشنا آن نارساست!

کس نگوید این کہ گردون آشناست / بر یکین آن خیالِ نارساست!

یا سرورے کایہ از دیدارِ دوست / نیم گامے از ہوائے کوئے اوست!

چشمِ تو بیدار باشد یا بخواب / دل ببیند بے شعاعِ آفتاب!

آن جہان را بر جہانِ دل شناس

من چہ گویم زانچہ ناید در قیاس!

اندر آن عالم جهانِ دیگرے　　اصلِ او از کن فکانِ دیگرے!

لازوال و هر زمان نوعِ دگر　　ناید اندر وهم و آید در نظر!

هر زمان او را کمالے دیگرے　　هر زمان او را جمالے دیگرے!

روزگارش بے نیاز از ماه و مهر　　گنجد اندر ساحتِ او نُه سپهر!

هر چه در غیب است آید رُو برو　　پیش از آن کز دل برویید آرزو!

در زبانِ خود چسان گویم که چیست　　این جهان نور و حضور و زندگی ست

لاله ها آسوده در کهسار ها　　نهر ها گردنده در گلزار ها!

غنچه هائے سرخ و اسپید و کبود　　از دمِ قدّوسیان او را کشود!

آب ها سیمین، هوا ها عنبرین　　قصر ها با قبه هائے زمردین!

خیمه ها یاقوت گون زرین طناب　　شاهدان با طلعتِ آئینه تاب!

گفت رومیؒ "اے گرفتارِ قیاس　　درگذر از اعتباراتِ حواس!

از تجلی کار هائے خوب و زشت　　می شود آن دوزخ این گردد بهشت!

این که بینی قصر هائے رنگ رنگ　　اصلش از اعمال و نے از خشت و سنگ!

آنچه خوانی کوثر و غلمان و حور　　جلوهٔ این عالمِ جذب و سرور!

زندگی اینجا ز دیدار است و بس
ذوقِ دیدار است و گفتار است و بس!"

قصرِ شرف النسا

گفتم این کاشانۂ از لعلِ ناب
آنکہ می گیرد خراج از آفتاب!

این مقام این منزل این کاخ بلند
حوریان بر درگہش احرام بند!

اے تو دادی سالکان را جستجوے
صاحبِ او کیست؟ با من باز گوے

گفت این کاشانۂ شرف النساست
مرغِ بامش با ملائک ہم نواست!

قلزمِ ما این چنین گوہر نزاد
ہیچ مادر این چنین دختر نزاد

خاکِ لاہور از مزارش آسمان
کس نداند رازِ او را در جہان!

آن سراپا ذوق و شوق و درد و داغ
حاکمِ پنجاب را چشم و چراغ

آن فروغِ دودۂ عبد الصمد
فقرِ او نقشے کہ ماند تا ابد!

تا ز قرآن پاک می سوزد وجود
از تلاوت یک نفس فارغ نبود

در کمر تیغِ دو رو قرآن بدست
تن بدن ہوش و حواس اللہ مست!

خلوت و شمشیر و قرآن و نماز
اے خوش آن عمرے کہ رفت اندر نیاز!

بر لبِ او چون دمِ آخر رسید
سوۓ مادر دید و مشتاقانہ دید!

گفت اگر از رازِ من داری خبر
سوۓ این شمشیر و این قرآن نگر!

این دو قوت حافظِ یکدیگر اند
کائناتِ زندگی را محور اند!

اندرین عالم کہ میرد ہر نفس
دخترت را این دو محرم بود و بس!

وقتِ رخصت با تو دارم این سخن
تیغ و قرآن را جدا از من مکن

دل بآن حرفے کہ می گویم بنہ
قبرِ من بے گنبد و قندیل بہ!

مومنان را تیغ با قرآں بس است
تربتِ ما را ہمین ساماں بس است!

عمر ہا در زیرِ این زرّین قباب
بر مزارش بود شمشیر و کتاب

مرقدش اندر جہانِ بے ثبات
اہلِ حق را داد پیغامِ حیات!

تا مسلمان کرد با خود آنچہ کرد
گردشِ دوران بساطش در نورد

مردِ حق از غیرِ حق اندیشہ کرد
شیرِ مولا روبہی را پیشہ کرد!

از دلش تاب و تبِ سیماب رفت
خود بدانی آنچہ بر پنجاب رفت!

خالصہ شمشیر و قرآن را ببرد
اندران کشور مسلمانی بمرد"

زیارتِ امیرِ کبیر حضرت سیّد علی ہمدانی و مُلا طاہر غنی کشمیری

حرفِ رومی در دلم سوزے فگند
آہ پنجاب! آن زمینِ ارجمند!

از تبِ یاران تپیدم در بہشت
کہنہ غمہا را خریدم در بہشت!

تا دران گلشن صدائے دردمند　　　از کنارِ حوضِ کوثر شد بلند!

"جمع کردم مشتِ خاشاکے کہ سوزم خویش را
گُل گمان دارد کہ بندم آشیان در گلستان" (غنی)

گفت رومیؒ "آنچہ می آید نگر　　　دل منہ با آنچہ بگزشت اے پسر!"

شاعرِ رنگین نوا طاہر غنی　　　فقرِ او باطن غنی ظاہر غنی!

نغمہ ٔ می خواند آن مستِ مدام　　　در حضورِ سیدِ والا مقام

سید السادات، سالارِ عجم　　　دستِ او معمارِ تقدیرِ اُمم!

تا غزالی درسِ اللہ ھو گرفت　　　ذکر و فکر از دودمانِ او گرفت!

مرشدِ آن کشورِ مینو نظیر　　　میر و درویش و سلاطین را مشیر!

خطہ را آن شاہِ دریا آستین　　　داد علم و صنعت و تہذیب و دین

آفرید آن مردِ ایرانِ صغیر　　　با ہنرہائے غریب و دل پذیر

یک نگاہِ او کشاید صد گرہ
خیز و تیرش را بدل راہے بدہ

در حضور شاه همدان

زنده رود

از تو خواهم سرِّ یزدان را کلید — طاعت از ما جست و شیطان آفرید

زشت و ناخوش را چنان آراستند — در عمل از ما نکوئی خواستند!

از تو پرسم این فسون سازی که چه! — با قمارِ بد نشین بازی که چه!

مشتِ خاک و این سپهرِ گرد گرد — خود بگو می زیبدش کارے که کرد؟

کارِ ما افکارِ ما آزارِ ما — دست با دندانِ گزیدن کارِ ما!

شاهِ همدان

بندهٔ کز خویشتن دارد خبر — آفریند منفعت را از ضرر!

بزم با دیو است آدم را وبال — رزم با دیو است آدم را جمال!

خویش را بر اهرمن باید زدن — تو همه تیغ آن همه سنگِ فسن!

تیز تر شو تا فتد ضربِ تو سخت — ورنه باشی در دو گیتی تیره بخت!

زندہ رود

زیرِ گردون آدم آدم را خورد
ملتے بر ملتے دیگر چرد!

جان ز اہلِ خطہ سوزد چون سپند
خیزد از دل نالہ ہائے دردمند!

زیرک و دراک و خوش گل ملتے است
در جہان تردستیٔ او آیتے است

ساغرش غلطندہ اندر خونِ اوست
در نئے من نالہ از مضمونِ اوست!

از خودی تا بے نصیب افتادہ است
در دیارِ خود غریب افتادہ است!

دستِ مزدِ او بدستِ دیگران
ماہیٔ رودش بہ شستِ دیگران!

کاروانہا سوئے منزل گام گام
کارِ او ناخوب و بے اندام و خام!

از غلامی جذبہ ہائے او بمرد
آتشے اندر رگِ تاکش فسرد!

تا نپنداری کہ بود است این چنین
جبہہ را ہموارہ سود است این چنین!

در زمانے صف شکن ہم بودہ است
چیرہ و جانباز و پردم بودہ است!

کوہ ہائے خنگ[۱] سارِ او نگر
آتشین دستِ چنارِ او نگر!

در بہاران لعل می ریزد ز سنگ
خیزد از خاکش یکے طوفانِ رنگ!

لکہ ہائے ابر در کوہ و دمن
پنبہ پران از کمانِ پنبہ زن!

---

[۱] سفید سر۔

کوه و دریا و غروبِ آفتاب! — من خدا را دیدم آنجا بے حجاب!

با نسیم آواره بودم در نشاط[1] — "بشنو از نے" می سرودم در نشاط!

مرغکے می گفت اندر شاخسار — با پشیزے می نیرزد این بہار!

لاله رست و نرگسِ شهلا دمید — بادِ نوروزی گریبانش درید!

عمرها بالید ازین کوه و کمر — نسترن از نورِ قمر پاکیزه تر!

عمرها گل رخت بر بست و کشاد
خاکِ ما دیگر شهاب الدین[3] نزاد!

نالهٔ پرسوز آن مرغِ سحر — داد جانم را تب و تابِ دگر!

تا یکے دیوانه دیدم در خروش — آنکه برد از من متاعِ صبر و هوش!

"بگذر ز ما و نالهٔ مستانه مجوے
بگذر ز شاخِ گل که طلسمے است رنگ و بوے
گفتی که شبنم از ورقِ لاله می چکد
غافل دلے است این که بگرید کنارِ جوے!
این مشتِ پر کجا و سرود این چنین کجا
روحِ غنی است ماتمیِ مرگِ آرزوے!

---

[1] باغ مشهور در کشمیر۔ [2] تلمیح به شعر حضرت رومی؛ "بشنو از نے چون حکایت می کند"
[3] یکے از سلاطین مشهور کشمیر۔

بادِ صبا اگر بہ جنیوا گزر کنی
حرفے ز ما بہ مجلسِ اقوام بازگوے
دہقان و کشت و جوے و خیابان فروختند
قومے فروختند و چہ ارزان فروختند!

شاہِ ہمدان

با تو گویم رمزِ باریک اے پسر — تن ہمہ خاک است و جان والا گہر
جسم را از بہرِ جان باید گداخت — پاک را از خاک می باید شناخت!
گر بہ بُرّی پارۂ تن را ز تن — رفت از دستِ تو آن لختِ بدن!
لیکن آن جانے کہ گردد جلوہ مست — گر ز دست او را دہی، آید بدست!
جوہرش با ہیچ شے مانند نیست — ہست اندر بند و اندر بند نیست!
گر نگہداری بمیرد در بدن — ور بیفشانی، فروغِ انجمن!
چیست جانِ جلوہ مست اے مردِ راد؟ — چیست جان دادن ز دست اے مردِ راہ!
چیست جان دادن؟ بحق پرداختن! — کوہ را با سوزِ جان بگداختن!
جلوہ مستی؟ خویش را دریافتن! — در شبان چون کوکبے بر تافتن!
خویش را نایافتن نابودن است — یافتن خود را بخود بخشودن است!
ہر کہ خود را دید و غیر از خود ندید — رخت از زندانِ خود بیرون کشید!

جلوه بدمستے که بیند خویش را | خوشتر از نوشینه داند نیش را!
ور نگاهش جان چو باد ارزان شود | پیشِ او زندان او لرزان شود!
تیشهٔ او خاره را بر می درد | تا نصیبِ خود ز گیتی می برد!

تا ز جان بگذشت، جانش جانِ اوست
ورنه جانش یک دو دم مهمانِ اوست!

زنده رود

گفته را از حکمتِ زشت و نکوے | پیرِ دانا نکتهٔ دیگر بگوے
مرشدِ معنی نگاهان بودهٔ | محرمِ اسرارِ شاهان[1] بودهٔ
ما فقیر و حکمران خواہد خراج | چیست اصلِ اعتبارِ تخت و تاج؟

شاهِ همدان

اصلِ شاهی چیست اندر شرق و غرب | یا رضائے امتان یا حرب و ضرب
فاش گویم با نوائے دالامقام | باج را جز با دو کس دادن حرام!
یا اولی الامرے که "منکم" شانِ اوست[2] | آیهٔ حق حجت و برهانِ اوست
یا جوان مردے چو صرصر تند خیز | شهر گیر و خویش باز اندر ستیز

---

[1] محرمِ اسرارِ شاهان: تلمیح بکتاب الملوک که از تصانیفِ شاهِ همدان است۔ [2] تلمیح به آیهٔ قرآن۔

روزِ کین کشور کشا از قاہری
روزِ صلح از شیوہ ہائے دلبری

می توان ایران و ہندوستان خرید
پادشاہی را ز کس نتوان خرید

جامِ جم را اے جوانِ باہنر
کس نگیرد از دکانِ شیشہ گر

ور بگیرد مالِ او جز شیشہ نیست
شیشہ را غیر از شکستن پیشہ نیست

غنی

ہند را این ذوقِ آزادی کہ داد؟
صید را سودائے صیادی کہ داد؟

آن برہمن زادگانِ زندہ دل
لالۂ احمر ز روئے شان خجل!

تیز بین و پختہ کار و سخت کوش
از نگاہِ شان فرنگ اندر خروش!

اصلِ شان از خاکِ دامنگیرِ ماست!
مطلعِ این اختران کشمیرِ ماست!

خاکِ ما را بے شرر دانی اگر
بر درونِ خود یکے بکشا نظر

این ہمہ سوزے کہ داری از کجاست؟
این دمِ بادِ بہاری از کجاست؟

این ہمان باد است کز تاثیرِ او
کوہسارِ ما بگیرد رنگ و بو!

ہیچ می دانی کہ روزے در ولر[1]
موجۂ می گفت با موجِ دگر

چند در قلزم بیک دیگر زنیم
خیز تا یک دم بساحل سر زنیم

---

[1] دریاچہ معروف در کشمیر

زادۂ ما یعنی آن جوئے کہن — شورِ او در وادی و کوہ و دمن!

ہر زمان بر سنگِ رہ خود را زند — تا بنائے کوہ را بر می کند

آن جوان کو شہر و دشت و در گرفت — پرورش از شیرِ صد مادر گرفت

سطوتِ او خاکیان را محشرے است — این ہمہ از ماست نے از دیگرے است

زیستن اندر حدِ ساحل خطاست — ساحلِ ما سنگے اندر راہِ ماست

با کران در ساختن مرگِ دوام — گرچہ اندر بحر غلطی صبح و شام

زندگی جولا میانِ کوہ و دشت
اے خنک موجے کہ از ساحل گذشت!

اے کہ خواندی خطِ سیمائے حیات — اے بخاور دادہ غوغائے حیات

اے ترا آہے کہ می سوزد جگر — تو از و بے تاب و ما بے تاب تر!

اے ز تو مرغِ چمن را ہائے و ہو — سبزہ از اشکِ تو می گیرد وضو!

اے کہ از طبعِ تو کشتِ گل دمید — اے ز امیدِ تو جانہا پر امید!

کاروانہا را صدائے تو درا — تو ز اہلِ خطہ نومیدی چرا؟

دل میانِ سینۂ شان مردہ نیست — اخگرِ شان زیرِ یخ افسردہ نیست!

باش تا بینی کہ بے آوازِ صور — ملتے بر خیزد از خاکِ قبور!

غم مخور اے بندۂ صاحب نظر — بر کش آن آہے کہ سوزد خشک و تر

شہرہا زیرِ سپہرِ لاجورد — سوخت از سوزِ دلِ درویش مرد

سلطنت نازک تر آمد از حباب | از دمے او را توان کردن خراب
از نوا تشکیل تقدیرِ امم | از نوا تخریب و تعمیرِ امم
نشترِ تو گرچہ در دلہا خلید | مر ترا چونانکہ ہستی کس ندید!
پردۂ تو از نوائے شاعری است | آنچہ گوئی ماورائے شاعری است!

تازہ آشوبے فگند اندر بہشت!
یک نوا مستانہ زن اندر بہشت!

زندہ رود

بانشۂ درویشی در ساز و مادم زن
چون پختہ شوی خود را بر سلطنتِ جم زن
گفتند جہانِ ما آیا بتو می سازد؟
گفتم کہ نمی سازد گفتند کہ برہم زن!
در میکدہ ہا دیدم شائستہ حریفے نیست!
با رستمِ دستان زن با مغبچہ ہا کم زن!
اے لالۂ صحرائی تنہا نتوانی سوخت
این داغِ جگر تابے بر سینۂ آدم زن

تو سوزِ درونِ او، تو گرمیِ خونِ او
باور نہ کنی؟ چاکے در پیکرِ عالم زن
عقل است چراغِ تو؟ در راہگذارے نہ
عشق است ایاغِ تو؟ با بندۂ محرم زن
لختِ دلِ پرخونے از دیدہ فرو ریزم
لعلے ز بدخشانم بردار و بخاتم زن!

صحبت با شاعرِ ہندی برتری ہری

حوریان را در قصور و در خیام
نالۂ من دعوتِ سوزِ تمام!
آن یکے از خیمہ در بیرون کشید
وان دگر از غرفہ رخ بنمود و دید!
ہر دلے را در بہشتِ جاودان
دادم از درد و غمِ آن خاکدان!
زیرِ لب خندید پیرِ پاک زاد
گفت "اے جادوگرِ ہندی نژاد
آن نوا پردازِ ہندی را نگر
شبنم از فیضِ نگاہِ او گہر!
نکتہ آرائے کہ نامش برتری است
فطرتِ او چون سحاب آذری است!
از چمن جز غنچۂ نورس نچید
نغمۂ تو سوے ما او را کشید!
پادشاہے با نوائے ارجمند
ہم بہ فقر اندر مقامِ او بلند!
نقشِ خوبے بند از فکرِ شگرف
یک جہان معنی نہان اندر دو حرف!

کارگاہِ زندگی را محرم است　　　او جم است و شعر او جامِ جم است!

ما بتعظیم ہنر برخاستیم
باز بادے صحبتے آراستیم

زندہ رود

اے کہ گفتی نکتہ ہائے دلنواز　　　مشرق از گفتارِ تو دانائے راز!

شعر را سوز از کجا آید بگوے　　　از خودی یا از خدا آید بگوے!

برتری ہری

کس نداند در جہان شاعر کجاست　　　پردہ او از بم و زیرِ نوا ست!

آن دلے گرمے کہ دارد در کنار　　　پیشِ یزدان ہم نمی گیرد قرار!

جانِ ما را لذت اندر جستجو ست　　　شعر را سوز از مقامِ آرزو ست!

اے تو از تاکِ سخن مستِ مدام　　　گر ترا آید میسر این مقام

با دو بیتے در جہانِ سنگ و خشت
می توان بردن دل از حورِ بہشت!

زندہ رود

ہندیان را دیدہ ام در پیچ و تاب
سرِ حق وقت است گوئی بے حجاب!

برتری ہری

این خدایانِ تنک مایہ ز سنگ اند و زخشت!
برترے ہست کہ دور است ز دیر و ز کنشت!
سجدہ بے ذوقِ عمل خشک بجائے نرسد
زندگانی ہمہ کردار چہ زیبا و چہ زشت!
فاش گویم بتو حرفے کہ ندانند ہمہ کس
اے خوشا بندہ کہ بر لوحِ دل او را بنوشت!
این جہانے کہ تو بینی اثرِ یزدان نیست
چرخہ از تست و ہم آن رشتہ کہ بر دوک تو رشت!
پیشِ آئینِ مکافاتِ عمل سجدہ گزار
زانکہ خیزد ز عمل دوزخ و اعراف و بہشت!

(ترجمہ از برتری ہری)

حرکت به کاخِ سلاطین مشرق
نادر، ابدآلی، سلطان شہید

رفت در جانم صدائے برتری — مست بودم از نوائے برتری

گفت رومی، چشمِ دل بیدار بہ — پا برون از حلقۂ افکار نہ

کردۂ بر بزمِ درویشان گذر — یک نظر کاخِ سلاطین ہم نگر!

خسروانِ مشرق اندر انجمن — سطوتِ ایران و افغان و دکن

نادر آن دانائے رمزِ اتحاد — با مسلمان داد پیغامِ وداد

مردِ ابدالی وجودش آیتے — داد افغان را اساسِ ملتے

آن شہیدانِ محبت را امام — آبروئے ہند و چین و روم و شام

نامش از خورشید و مہ تابندہ تر — خاکِ قبرش از من و تو زندہ تر

عشق رازے بود بر صحرا نہاد — تو ندانی جان چہ مشتاقانہ داد؟

از نگاہِ خواجۂ بدر و حنین — فقرِ سلطان وارثِ جذبِ حسین

رفت سلطان زین سرائے ہفت روز
نوبتِ او در دکن باقی ہنوز!"

حرف و صوتم خام و فکرم ناتمام — کے توان گفتن حدیثِ آن مقام!

نوریان از جلوه‌هاے او بصیر   زنده و دانا و گویا و خبیر!
قصرے از فیروزه دیوار و درش   آسمانِ نیلگون اندر برش!
رفعتِ او برتر از چند و چگون   می کند اندیشه را خوار و زبون!
آن گل و سرو و سمن آن شاخسار   از لطافت مثلِ تصویرِ بهار!
هر زمان برگِ گل و برگِ شجر   دارد از ذوقِ نمو رنگِ دگر!
این قدر بادِ صبا افسون‌گر است   تا مژه برهم زنی زرد احمر است!
هر طرف فواره‌ها گوهر فروش   مرغکِ فردوس زاد اندر خروش!
بارگاهِ اندران کاخے بلند   ذرهٔ او آفتاب اندر کمند!
سقف و دیوار و اساطین از عقیق   فرشِ او از یشم و پرچین از عقیق!
بر یمین و بر یسارِ آن وثاق   حوریان صف بسته با زرین نطاق!
درمیان بنشسته بر اورنگِ زر   خسروانِ جم حشم بهرام فر!
رومی آن آئینهٔ حسن و ادب   با کمالِ دلبری بکشاد لب!
گفت "مردے شاعرے از خاورست   شاعرے یا ساحرے از خاورست!

فکرِ او باریک و جانش دردمند
شعرِ او در خاوران سوزے فگند!"

نادر

خوش بیا اے نکتہ سنجِ خاوری
اے کہ می زیبد ترا حرفِ دری

محرمِ رازیم! با ما راز گوے
آنچہ می دانی ز ایران باز گوے!

زندہ رود

بعد مدت چشمِ خود بر خود کشاد
لیکن اندر حلقۂ دامے فتاد

کشتۂ نازِ بتانِ شوخ و شنگ
خالقِ تہذیب و تقلیدِ فرنگ!

کارِ آن وارفتۂ ملک و نسب
ذکرِ شاپور است و تحقیرِ عرب!

روزگارِ او تہی از واردات
از قبورِ کہنہ می جوید حیات!

با وطن پیوست و از خود در گزشت
دل بہ رستم داد و از حیدر گزشت!

نقشِ باطل می پزیرد از فرنگ
سرگزشتِ خود بگیرد از فرنگ!

پیریِ ایران زمانِ یزدجرد
چہرۂ او بے فروغ از خونِ سرد!

دین و آئین و نظامِ او کہن
شیدِ تارِ صبح و شامِ او کہن!

موج مے در شیشۂ تاکش نبود
یک شرر در تودۂ خاکش نبود!

تا ز صحرائے رسیدش محشرے
آنکہ داد او را حیاتِ دیگرے!

این چنین حشر از عنایاتِ خداست
پارس باقی! رومة الکبریٰ کجاست؟

آنکه رفت از پیکرِ او جانِ پاک
بے قیامت برنمی آید ز خاک!

مردِ صحرائی بایران جان دمید
باز سوئے ریگ زارے خود رمید!

کهنه را از لوحِ ما بسترد و رفت
برگ و سازے عصرِ نو آورد و رفت!

آه احسانِ عرب نشناختند
آتشِ افرنگیان بگداختند!

نمودار می شود روحِ ناصر خسرو علوی و غزلے مستانه سرائیده غائب می شود

"دست را چون مرکبِ تیغ و قلم کردی مدار
هیچ غم گر مرکبِ تن لنگ باشد یا عرن

از سرِ شمشیر داز نوکِ قلم زاید هنر
اے برادر، همچو نور از نار و نار از نارون

بے هنر دان نزد بے دین هم قلم هم تیغ را
چون نباشد دین نباشد کلک و آهن را ثمن

دین گرامی شد بدانا و بناداں خوار گشت
پیش ناداں دین چو پیش گاؤ باشد یاسمن!
ہمچو کرپاسے کہ از یک نیمہ زو الیاس را
کرتہ آید و ز دگر نیمہ یہودی را کفن»

ابدالی

آن جوان کو سلطنت ہا آفرید
باز در کوہ و قفارِ خود رمید!
آتشے در کوہ سارش بر فروخت
خوش عیار آمد برون یا پاک سوخت

زندہ رود

امتان اندر اخوت گرم خیز
او برادر با برادر در ستیز!
از حیاتِ او حیاتِ خاور است
طفلک دہ سالہ اش لشکر گر است!
بے خبر خود را از خود پرداختہ
ممکناتِ خویش را نشناختہ!
ہست دارائے دل و غافل ز دل
تن ز تن اندر فراق و دل ز دل!
مرد رہرو را بمنزل راہ نیست
از مقاصد جانِ او آگاہ نیست!
خوش سرود آن شاعرِ افغان شناس [1]
آنکہ بیند، باز گوید بے ہراس!

---

[1] شاعرِ افغان شناس: خوش حال خان خطک۔

آن حکیمِ ملتِ افغانیان   آن طبیبِ علتِ افغانیان!

رازِ قومے دید و بیباکانہ گفت   حرفِ حق با شوخیِ رندانہ گفت!

"اشترے یابد اگر افغانِ حر
با یراق و ساز و با انبارِ دُر
ہمتِ دونش ازان انبارِ دُر
می شود خوشنود با زنگِ شتر!"

ابدالی

در نہادِ ما تب و تاب از دل است   خاک را بیداری و خواب از دل است!

تن ز مرگِ دل دگرگون می شود   در مساماتش عرق خون می شود

از فسادِ دل بدن ہیچ است ہیچ   دیدہ بر دل بند و جز بر دل مپیچ!

آسیا یک پیکرِ آب و گل است   ملتِ افغان در آن پیکر دل است

از فسادِ او فسادِ آسیا   در گشادِ او گشادِ آسیا!

تا دل آزاد است آزاد است تن   ورنہ کاہے در رہِ باد است تن!

ہمچو تن پابندِ آئین است دل   مردہ از کین زندہ از دین است دل!

قوتِ دین از مقامِ وحدت است
وحدت از مشہود گردد ملت است

شرق را از خود برد تقلیدِ غرب — باید این اقوام را تنقیدِ غرب

قوّتِ مغرب نہ از چنگ و رباب — نے ز رقصِ دخترانِ بے حجاب!

نے ز سحرِ ساحرانِ لالہ روست — نے ز عریان ساق و نے از قطعِ موست!

محکمی او را نہ از لادینی است — نے فروغش از خطِ لاطینی است!

قوّتِ افرنگ از علم و فن است — از ہمین آتش چراغش روشن است!

حکمت از قطع و برید جامہ نیست — مانعِ علم و ہنر عمّامہ نیست!

علم و فن را اے جوانِ شوخ و شنگ — مغز می باید نہ ملبوسِ فرنگ!

اندرین رہ جز نگہ مطلوب نیست — این کلہ یا آن کلہ مطلوب نیست!

فکرِ چالاکے اگر داری بس است

طبعِ درّاکے اگر داری بس است!

گر کسے شبہا خورد دودِ چراغ — گیرد از علم و فن و حکمت سراغ!

ملکِ معنی کس حدِ او را نہ بست — بے جہادِ پیہمے ناید بدست!

ترک از خود رفتہ و مستِ فرنگ — زہرِ نوشین خوردہ از دستِ فرنگ!

زانکہ تریاقِ عراق از دست داد — من چہ گویم جز خدایش یار باد!

بندۂ افرنگ از ذوقِ نمود — می برد از غربیان رقص و سرود!

نقدِ جانِ خویش در بازد بہ لہو — علم دشوار است می سازد بہ لہو!

از تن آسانی بگیرد سہل را — فطرتِ او در پذیرد سہل را!

سہل را جستن درین دیرِ کہن
این دلیلِ آنکہ جان رفت از بدن!

زندہ رود

می شناسی چیست تہذیبِ فرنگ
در جہانِ او دو صد فردوسِ رنگ!

جلوہ ہایش خانمانہا سوختہ
شاخ و برگ و آشیانہا سوختہ!

ظاہرش تابندہ و گیرندہ ایست
دل ضعیف است و نگہ را بندہ ایست!

چشم بیند دل بلغزد اندرون
پیشِ این بتخانہ افتد سرنگون!

کس نداند شرق را تقدیر چیست!
دل بظاہر بستہ را تدبیر چیست!

ابدالی

آنچہ بر تقدیرِ مشرق قادر است
عزم و حزمِ پہلوی و نادر است

پہلوی آن وارثِ تختِ قباد
ناخنِ او عقدۂ ایران کشاد

نادر آن سرمایۂ درانیان
آن نظامِ ملتِ افغانیان

از غمِ دین و وطن زار و زبون
لشکرش از کوہسار آمد برون

ہم سپاہی ہم سپہ گر ہم امیر
با عدو فولاد و با یاران حریر!

من فدای آنکہ خود را دیدہ است
عصرِ حاضر را نکو سنجیدہ است!

غربیان را شیوہ ہائے ساحری است
تکیہ جز بر خویش کردن کافری است

سلطان شہید

باز گو از ہند و از ہندوستان   آنکہ با کاہش نیرزد بوستان!

آنکہ اندر مسجدش ہنگامہ مُرد   آنکہ اندر دیرِ او آتش فسرد!

آنکہ دل از بہرِ او خون کردہ ایم   آنکہ یادش را بجان پروردہ ایم

از غمِ ما کن غمِ او را قیاس   آہ ازان معشوقِ عاشق ناشناس!

زندہ رود

ہندیان منکر ز قانونِ فرنگ   در نگیرد سحر و افسونِ فرنگ!

روح را بارِ گران آئینِ غیر   گرچہ آید ز آسمان آئینِ غیر!

سلطان شہید

چون برید آدم از مشتِ گلے   با دلے، با آرزوئے در دلے!

لذتِ عصیان چشیدن کارِ اوست   غیرِ خود چیزے ندیدن کارِ اوست!

زانکہ بے عصیان خودی ناید بدست   تا خودی ناید بدست آید شکست!

زائرِ شهر و دیارم بوده‌ ؛ چشمِ خود را بر مزارم سوده !
اے شناسائے حدودِ کائنات درد کن دیدی ز آثارِ حیات !

زنده رود

تخمِ اشکے ریختم اندر دکن لاله ها روید ز خاکِ آن چمن !
رود کاویری مدام اندر سفر دیده ام در جانِ او شورے دگر !

سلطان شهید

اے ترا دادند حرفِ دل فروز از تبِ اشکِ تو می سوزم هنوز
کاوِ کاوِ ناخنِ مردانِ راز جوئے خون بکشاد از رگهائے ساز
آن نوا کز جانِ تو آید برون می دهد هر سینه را سوزِ درون !
بوده ام در حضرتِ مولائے کل آنکه بے او طے نمی گردد سبل !
گرچه آنجا جرأتِ گفتار نیست روح را کارے بجز دیدار نیست !
سوختم از گرمئ اشعارِ تو بر زبانم رفت از افکارِ تو
گفت " این بیتے که برخواندی زکیست ؟ اندرو هنگامه هائے زندگی است ! "
با همه سوزے که در سازد بجان یک دو حرف از ما به کاویری رسان !

در جہان تو زندہ رود او زندہ رود
خوشترک آید سرود اندر سرود

پیغامِ سلطان شہید بہ رودِ کاویری

(حقیقت حیات و مرگ و شہادت)

رودِ کاویری یکے نرمک خرام
خستہ شاید کہ از سیرِ دوام!

در کہستان عمرہا نالیدۂ
راہِ خود را با مژہ کاویدۂ

اے مرا خوشتر ز جیحون و فرات
اے دکن را آب تو آبِ حیات!

آہ شہرے[1] کو در آغوشِ تو بود
حسنِ نوشین جلوہ از نوشِ تو بود

کہنہ گردیدی شبابِ تو ہمان
پیچ و تاب و رنگ و آبِ تو ہمان!

موجِ تو جز دانۂ گوہر نزاد
طرّۂ تو تا ابد شوریدہ باد!

اے ترا سازے کہ سوزِ زندگی است
ہیچ می دانی کہ این پیغام کیست؟

آنکہ می کردی طوافِ سطوتش
بودۂ آئینہ دارِ دولتش!

آنکہ صحراہا ز تدبیرش بہشت!
آنکہ نقشِ خود بخونِ خود نوشت!

آنکہ خاکش مرجع صد آرزوست
اضطرابِ موجِ تو از خونِ اوست!

---

[1] شہرے کو در آغوش الخ: شہرِ سرنگاپٹم۔

آنکه گفتارش همه کردار بود
مشرق اندر خوابِ او بیدار بود

ای من و تو موجے از رودِ حیات / هر نفس دیگر شود این کائنات!
زندگانی انقلابِ هر دمے است / زانکه او اندر سراغِ عالمے است!
تار و پودِ هر وجود از رفت و بود / این همه ذوقِ نمود از رفت و بود
جاده ها چون رهروان اندر سفر / هر کجا پنهان سفر پیدا حضر!
کاروان و ناقه و دشت و نخیل / هر چه بینی نالد از دردِ رحیل!
در چمن گفت میهمانِ یک نفس / رنگ و آبش امتحانِ یک نفس؛
موسمِ گل؟ ماتم و هم نای و نوش / غنچه در آغوش و نعشِ گل بدوش!
لاله را گفتم یکے دیگر بسوز / گفت رازِ ما نمی دانی هنوز!

از خس و خاشاک تعمیرِ وجود
غیرِ حسرت چیست پاداشِ نمود؟

در سرائے هست و بود آئی؟ میا / از عدم سوئے وجود آئی؟ میا
ور بیائی چون شرار از خود مرد / در تلاشِ خرمنے آواره شو!
تاب و تب داری اگر مانندِ مهر / پا بنه در وسعت آبادِ سپهر!
کوه و مرغ و گلشن و صحرا بسوز / ماهیان را در تهِ دریا بسوز!
سینه داری اگر در خوردِ تیر / در جهان شاهین بزی شاهین بمیر!

زانکہ در عرضِ ثبات آمد حیات — از خدا کم خواستم طولِ حیات!

زندگی را چیست رسم و دین و کیش؟

یک دمِ شیری بہ از صد سالِ میش!

زندگی محکم ز تسلیم و رضاست — موت نیرنج و طلسم و سیمیاست!

بندۂ حق ضیغم و آہوست مرگ — یک مقام از صد مقامِ اوست مرگ!

می فتد بر مرگ آن مردِ تمام — مثلِ شاہینے کہ افتد بر حمام!

ہر زمان میرد غلام از بیمِ مرگ — زندگی او را حرام از بیمِ مرگ!

بندۂ آزاد را شانے دگر — مرگِ او را می دہد جانے دگر!

او خود اندیش است مرگ اندیش نیست — مرگِ آزادان ز آنے بیش نیست!

بگذر از مرگے کہ سازد با لحد — زانکہ این مرگ است مرگِ دام و دد!

مردِ مومن خواہد از یزدانِ پاک — آن دگر مرگے کہ برگیرد ز خاک!

آن دگر مرگ! انتہائے راہِ شوق — آخرین تکبیر در جنگاہِ شوق!

گرچہ ہر مرگ است بر مومن شکر — مرگِ پورِ مرتضیٰ چیزے دگر!

جنگِ شاہانِ جہان غارتگری است — جنگِ مومن سنتِ پیغمبری است!

جنگِ مومن چیست؟ ہجرت سوئے دوست — ترکِ عالم، اختیارِ کوئے دوست!

آنکہ[1] حرفِ شوق با اقوام گفت — جنگ را رہبانیِ اسلام گفت!

---

[1] یعنی حضور سرورِ کائنات۔ در مصرعِ ثانی اشارہ ایست بحدیث: الجہاد رہبانیۃ الاسلام۔

کس نداند جز شهید این نکته را
کو بخونِ خود خرید این نکته را

زنده رود رخصت می شود از فردوسِ برین و تقاضائے حورانِ بهشتی

شیشۀ صبر و سکونم ریز ریز
پیرِ رومی گفت در گوشم که خیز
آن حدیثِ شوق و آن جذب و یقین
آه آن ایوان و آن کاخ برین!
با دلِ پرخون رسیدم بر درش
یک هجومِ حور دیدم بر درش!
بر لبِ شان زنده رود، اے زنده رود
زنده رود، اے صاحبِ سوز و سرود!
شور و غوغا از یسار و از یمین
یک دو دم با ما نشین، با ما نشین!

زنده رود

راهرو کو داند اسرارِ سفر
ترسد از منزل ز رهزن بیشتر
عشق در هجر و وصال آسوده نیست
بے جمالِ لایزال آسوده نیست!
ابتدا پیشِ بتان افتادگی
انتها از دلبران آزادگی!
عشق بے پروا و هر دم در رحیل
در مکان و لامکان ابن السبیل!

کیشِ ما مانندِ موجِ تیز گام
اختیارِ جادہ و ترکِ مقام!

حورانِ بہشت

شیوہ ہا داری مثالِ روزگار   یک نوائے خوش دریغ از مادار

غزل زندہ رود

بادۂ نرسیدی خدا چہ می جوئی!
زخود گریختۂ آشنا چہ می جوئی!
دگر بشاخِ گل آویز و آب ونم در کش
پریدہ رنگ! ز بادِ صبا چہ می جوئی!
دو قطرہ خونِ دل است آنچہ مشک می نامند
توائے غزالِ حرم در ختا چہ می جوئی!
عیارِ فقر ز سلطانی و جہانگیری است
سریرِ جم بطلب بوریا چہ می جوئی!
سراغ از خیابانِ لالہ می گیرند
نوائے خون شدۂ ما ز ما چہ می جوئی!

نظر ز صحبتِ روشندلان بیفزاید
ز دردِ کم بصری توتیا چه می جوئی!
قلندریم و کراماتِ ما جهان بینی است
ز ما نگاه طلب کیمیا چه می جوئی!

حضور

گرچه جنت از تجلی ہائے اوست
جان نیاساید بجز دیدار دوست!
ما ز اصلِ خویشتن در پرده ایم
طائریم و آشیان گم کرده ایم!
علم اگر کج فطرت و بدگوہر است
پیشِ چشمِ ما حجابِ اکبر است
علم را مقصود اگر باشد نظر
می شود ہم جاده و ہم راہبر
می نہد پیشِ تو از قشرِ وجود
تا تو پرسی چیست رازِ این نمود
جاده را ہموار سازد این چنین
شوق را بیدار سازد این چنین
درد و داغ و تاب و تب بخشد ترا
گریہ ہائے نیم شب بخشد ترا
علم تفسیرِ جہانِ رنگ و بو
دیده و دل پرورش گیرد ازو
بر مقامِ جذب و شوق آرد ترا
باز چون جبریل بگذارد ترا!
عشق کس را کے بخلوت می برد
او ز چشمِ خویش غیرت می برد!

اوّلِ او ہم رفیق و ہم طریق
آخرِ او راہ رفتن بے رفیق!

در گذشتم زان ہمہ حور و قصور — زورقِ جان باختم در بحرِ نور!
غرق بودم در تماشائے جمال — ہر زمان در انقلاب و لایزال!
گم شدم اندر ضمیرِ کائنات — چون رباب آمد بچشمِ من حیات!
آنکہ ہر تارش ربابِ دیگرے — ہر نوا از دیگرے خونین ترے!
ما ہمہ یک دودمانِ نار و نور — آدم و مہر و مہ و جبریل و حور!
پیشِ جان آئینۂ آویختند — حیرتے را با یقین آمیختند!
صبحِ امروزے کہ نورش ظاہر است — در حضورش دوش و فردا حاضر است!
حق ہویدا با ہمہ اسرارِ خویش — با نگاہِ من کند دیدارِ خویش!
دیدنش افزودنِ بے کاستن! — دیدنش از قبرِ تن برخاستن!
عبد و مولا در کمینِ یکدگر — ہر دو بے تاب اند از ذوقِ نظر!

زندگی ہر جا کہ باشد جستجو است!
حل نہ شد این نکتہ من صیدم کہ اوست!

عشقِ جان را لذتِ دیدار داد — بازبانم جرأتِ گفتار داد!
"اے دو عالم از تو با نور و نظر — اندکے آن خاکدانے را نگر!
بندۂ آزاد را نا سازگار — بردمد از سنبلِ اندیشہ خار!

غالبان غرق اند در عیش و طرب / کارِ مغلوبان شمارِ روز و شب!

از ملوکیت جہانِ تو خراب / تیرہ شب در آستینِ آفتاب!

دانشِ افرنگیان غارتگری / دیرہا خیبر شد از بے حیدری!

آنکہ گوید لا اِلٰہ بیچارہ ایست / فکرش از بے مرکزی آوارہ ایست!

چار مرگ اندر پئے این دیر میر / سود خوار و والی و ملّا و پیر!

این چنین عالم کجا شایانِ تست
آب و گل داغے کہ بر دامانِ تست"

ندائے جمال

کلکِ حق از نقشہائے خوب و زشت / ہر چہ ما را سازگار آمد نوشت!

چیست بودن دانی اے مردِ نجیب؟ / از جمالِ ذاتِ حق بردن نصیب!

آفریدن؟ جستجوئے دلبرے! / وانمودن خویش را بر دیگرے!

این ہمہ ہنگامہ ہائے ہست و بود / بے جمالِ ما نیاید در وجود!

زندگی ہم فانی و ہم باقی است / این ہمہ خلّاقی و مشتاقی است!

زندہ؟ مشتاق شو خلّاق شو / ہمچو ما گیرندۂ آفاق شو!

در شکن آن را کہ ناید سازگار / از ضمیرِ خود دگر عالم بیار!

بندۂ آزاد را آید گران / زیستن اندر جہانِ دیگران!

هر کہ او را قوّتِ تخلیق نیست پیشِ ما جز کافر و زندیق نیست!

از جمالِ ما نصیبِ خود نبرد ق از نخیلِ زندگانی بر نخورد

مردِ حق بُرّندہ چون شمشیر باش
خود جہانِ خویش را تقدیر باش!

زندہ رود

چیست آئینِ جہانِ رنگ و بو جز کہ آبِ رفتہ می ناید بجو!

زندگانی را سرِ تکرار نیست فطرتِ او خوگرِ تکرار نیست!

زیرِ گردون رجعتِ او نارواست چون ز پا افتاد قومے بر نخاست!

ملّتے چون مُرد کم خیزد ز قبر
چارۂ او چیست غیر از قبر و صبر!

ندائے جمال

زندگانی نیست تکرارِ نفس اصلِ او از حیّ و قیوم است و بس!

قربِ جان با آنکہ گفت اِنّی قریب از حیاتِ جاودان بردن نصیب!

فرد از توحید لاہوتی شود ملّت از توحید جبروتی شود!

بایزید و شبلی و بوذر ازوست امتان را طغرل و سنجر ازوست!

بی تجلّی نیست آدم را ثبات — جلوهٔ ما فرد و ملّت را حیات!

ہر دو از توحید می گیرد کمال — زندگی این را جلال آن را جمال!

این سلیمانی است آن سلمانی است — آن سراپا فقر و این سلطانی است!

آن یکی را بیند این گردد یکی
در جہان ہا آن نشین با این بزی!

چیست ملّت ای کہ گوئی لااِلہ؟ — با ہزاران چشم بودن یک نگہ!

اہلِ حق را حجّت و دعویٰ یکے است — خیمہ ہائے ما جدا دلہا یکے است![1]

ذرّہ ہا از یک نگاہی آفتاب — یک نگہ شو تا شود حق بے حجاب!

یک نگاہی را بچشمِ کم مبین — از تجلّی ہائے توحید است این!

ملّتے چون می شود توحید مست
قوّت و جبروت می آید بدست!

روحِ ملّت را وجود از انجمن — روحِ ملّت نیست محتاجِ بدن!

تا وجودش را نمود از صحبت است — مُرد چون شیرازۂ صحبت شکست

مردہ ئی؟ از یک نگاہی زندہ شو — بگذر از بے مرکزی پایندہ شو

وحدتِ افکار و کردار آفرین
تا شوی اندر جہان صاحب نگین!

---

[1] خیمہ ہائے ما جدا دلہا یکے است: عربی ضرب المثل۔

زنده رود

من کیم؟ تو کیستی؟ عالم کجاست؟ درمیانِ ما و تو دوری چراست؟
من چرا در بندِ تقدیرم بگوے تو نمیری من چرا میرم بگوے!

ندائے جمال

بودهٔ اندر جهانِ چارسو هرکه گنجد اندرو میرد درو
زندگی خواهی خودی را پیش کن چارسو را غرق اندر خویش کن
باز بینی من کیم تو کیستی!
در جهان چون مردی و چون زیستی

زنده رود

پوزشِ این مردِ نادان در پذیر پرده را از چهرهٔ تقدیر گیر
انقلابِ روس و المان دیده ام شور در جانِ مسلمان دیده ام
دیده ام تدبیرهائے غرب و شرق
وانما تقدیرهائے غرب و شرق!

افتادنِ تجلّیٔ جلال

ناگهان دیدم جهانِ خویش را — آن زمین و آسمانِ خویش را

غرق در نورِ شفق گون دیدمش — سرخ مانندِ طبرخون دیدمش!

زان تجلّی ها که در جانم شکست — چون کلیم الله فتادم جلوه مست!

نورِ او هر پردگی را وانمود — تابِ گفتار از زبانِ من ربود!

از ضمیرِ عالمِ بے چند و چون
یک نوائے سوزناک آمد برون!

بگذر از خاور و افسونیِ افرنگ مشو
که نیرزد بجوے این همه دیرینه و نو
آن نگینے که تو با اهرمنان باختهٔ
هم بجبریلِ امینے نتوان کرد گرو!
زندگی انجمن آرا و نگهدارِ خود است
اے که در قافلهٔ بے همه شو با همه رو!
تو فروزنده تر از مهرِ منیر آمدهٔ
آنچنان زی که بهر ذرّه رسانی پرتو!

چون پرِ کاه که در رہگذرِ باد افتاد
رفت اسکندر و دارا و قباد و خسرو!
از تنک جامیٔ تو میکدہ رسوا گردید
شیشۂ گیر و حکیمانہ بیا شام بروا"

خطاب بہ جاوید

سخنے بہ نژادِ نَو

خطاب بہ جاوید

(سخنے بہ نژادِ نو)

این سخن آراستن بے حاصل است / بر نیاید آنچہ در قعرِ دل است!
گرچہ من صد نکتہ گفتم بے حجاب / نکتۂ دارم کہ ناید در کتاب!
گر بگویم می شود پیچیدہ تر / حرف و صوت او را کند پوشیدہ تر

سوزِ او را از نگاہِ من بگیر
یا ز آہِ صبحگاہے من بگیر!

مادرت درسِ نخستین با تو داد / غنچۂ تو از نسیمش وا کشاد!
از نسیمِ او ترا این رنگ و بوست / اے متاعِ ما بہائے تو ازوست
دولتِ جاوید ازو اندوختی / از لبِ او لا الٰہ آموختی!

ای پسر ذوقِ نگه از من بگیر — سوختن در لا اله از من بگیر!

لا اله گوئی؟ بگو از روی جان — تا ز اندامِ تو آید بوی جان!

مهر و مه گردد ز سوزِ لا اله — دیده ام این سوز را در کوه و که!

این دو حرفِ لا اله گفتار نیست — لا اله جز تیغِ بی زنهار نیست!

زیستن با سوزِ او قهاری است

لا اله ضرب است و ضربِ کاری است!

مؤمن و پیشِ کسان بستن نطاق — مؤمن و غداری و فقر و نفاق!

با پشیزی دین و ملت را فروخت — هم متاعِ خانه و هم خانه سوخت!

لا اله اندر نمازش بود و نیست — نازها اندر نیازش بود و نیست!

نور در صوم و صلوتِ او نماند — جلوهٔ در کائناتِ او نماند!

آنکه بود الله او را ساز و برگ — فتنهٔ او حبِ مال و ترسِ مرگ!

رفت ازو آن مستی و ذوق و سرور — دینِ او اندر کتاب و او بگور!

صحبتش با عصرِ حاضر درگرفت — حرفِ دین را از دو پیغمبر گرفت!

آن ز ایران بود و این هندی نژاد — آن ز حج بیگانه و این از جهاد!

تا جهاد و حج نماند از واجبات — رفت جان از پیکرِ صوم و صلوت!

روح چون رفت از صلوت و از صیام — فرد ناهموار و ملت بی نظام!

سینه ها از گرمیِ قرآن تهی — از چنین مردان چه امیدِ بهی!

از خودی مردِ مسلمان درگذشت
اے خضر دستے کہ آب از سر گذشت!

سجدۂ کز وے زمین لرزیدہ است — بر مرادش مہر و مہ گردیدہ است
ق
سنگ اگر گیرد نشانِ آن سجود — در ہوا آشفتہ گردد ہمچو دود!

این زمان جز سر بزیری ہیچ نیست — اندرو جز ضعفِ پیری ہیچ نیست!
آن شکوہِ ربّی الاعلیٰ کجاست — این گناہِ اوست یا تقصیرِ ماست!
ہر کسے بر جادۂ خود تند رو — ناقۂ ما بے زمام و ہرزہ دو!

صاحبِ قرآن و بے ذوقِ طلب
العجب ثم العجب ثم العجب!

گر خدا سازد ترا صاحب نظر — روزگارے را کہ می آید نگر!
عقلہا بے باک و دلہا بے گداز — چشمہا بے شرم و غرق اندر مجاز!
علم و فن، دین و سیاست، عقل و دل — زوج زوج اندر طوافِ آب و گل!
آسیا آن مرز و بوم آفتاب — غیر بین، از خویشتن اندر حجاب!
قلبِ او بے وارداتِ نو بنو — حاصلش را کس نگیرد با دو جو!
روزگارش اندرین دیرینہ دیر — ساکن و یخ بستہ و بے ذوقِ سیر!
صیدِ ملّایان و نخچیرِ ملوک — آہوے اندیشۂ او لنگ و لوک!
عقل و دین و دانش و ناموس و ننگ — بستۂ فتراکِ لردانِ فرنگ!

تا ختم بر عالمی افکارِ او
بر دریدم پردۂ اسرارِ او!

در میانِ سینہ دل خون کردہ ام
تا جہانش را دگرگون کردہ ام

من بہ طبعِ عصرِ خود گفتم دو حرف
کردہ ام بحرین را اندر دو ظرف!

حرفِ پیچاپیچ¹ و حرفِ نیش دار
تا کنم عقل و دلِ مردان شکار!

حرفِ تہ دارے باندازِ فرنگ
نالۂ مستانہ از تارِ چنگ!

اصلِ این از ذکر و اصلِ آن ز فکر
اے تو بادا وارثِ این فکر و ذکر!

آب جویم از دو بحر اصلِ من است
فصلِ من فصل است و ہم وصلِ من است!

تا مزاجِ عصرِ من دیگر فتاد
طبعِ من ہنگامۂ دیگر نہاد

نوجوانان تشنہ لب خالی ایاغ
شستہ رو، تاریک جان، روشن دماغ!

کم نگاہ و بے یقین و ناامید
چشمِ شان اندر جہان چیزے ندید!

ناکسان منکر ز خود مومن بغیر
خشتِ بند از خاکِ شان معمارِ دیر!

مکتب از مقصودِ خویش آگاہ نیست
تا بجذبِ اندرونش راہ نیست!

نورِ فطرت را ز جانہا پاک شست
یک گلِ رعنا ز شاخِ او نرست!

خشت را معمارِ ما کج می نہد
خوئے بط با بچۂ شاہین دہد!

---

¹ حرفِ پیچاپیچ الخ: تلمیح بہ کتابِ تشکیلِ جدیدِ الٰہیاتِ اسلامیہ بزبانِ انگریزی۔

علم تا سوزی نگیرد از حیات ‏ ‏ ‏ ‏ دل نگیرد لذتی از واردات!
علم جز شرح مقاماتِ تو نیست ‏ ‏ ‏ ‏ علم جز تفسیرِ آیاتِ تو نیست!
سوختن می باید اندر نارِ حس ‏ ‏ ‏ ‏ تا بدانی نقرهٔ خود را ز مس!

علمِ حق اول حواس آخر حضور
آخرِ او می نگنجد در شعور!

صد کتاب آموزی از اهلِ هنر ‏ ‏ ‏ ‏ خوشتر آن درسی که گیری از نظر
هر کسی زان می که ریزد از نظر ‏ ‏ ‏ ‏ مست می گردد به انداز دگر!
از دمِ بادِ سحر میرد چراغ ‏ ‏ ‏ ‏ لاله زان بادِ سحر می در ایاغ!
کم خور و کم خواب و کم گفتار باش ‏ ‏ ‏ ‏ گردِ خود گردنده چون پرکار باش!
منکرِ حق نزدِ ملا کافر است ‏ ‏ ‏ ‏ منکرِ خود نزدِ من کافرتر است
آن بانکارِ وجود آمد عجول ‏ ‏ ‏ ‏ این عجول و هم ظلوم و هم جهول!
شیوهٔ اخلاص را محکم بگیر ‏ ‏ ‏ ‏ پاک شو از خوفِ سلطان و امیر
عدل در قهر و رضا از کف مده ‏ ‏ ‏ ‏ قصد[1] در فقر و غنا از کف مده
حکم دشوار است؟ تاویلی مجو ‏ ‏ ‏ ‏ جز بقلبِ خویش قندیلی مجو
حفظِ جانها ذکر و فکرِ بی حساب ‏ ‏ ‏ ‏ حفظِ تن ها ضبطِ نفس اندر شباب
حاکمی در عالمِ بالا و پست ‏ ‏ ‏ ‏ جز بحفظِ جان و تن ناید بدست

---

[1] میانه روی ۔ اعتدال ۔

لذتِ سیر است مقصودِ سفر — گر نگه بر آشیان داری مپر

ماه گردد تا شود صاحب مقام — سیرِ آدم را مقام آمد حرام!

زندگی جز لذتِ پرواز نیست — آشیان با فطرتِ او ساز نیست!

رزقِ زاغ و کرگس اندر خاکِ گور

رزقِ بازان در سوادِ ماه و ہور

سرِّ دین صدقِ مقال اکلِ حلال — خلوت و جلوت تماشائے جمال!

در رہِ دین سخت چون الماس زی — دل بحق بربند و بے وسواس زی!

سرّے از اسرارِ دین برگویمت — داستانے از مظفر[1] گویمت

اندر اخلاصِ عمل فردِ فرید — پادشاہے با مقامے بایزید

پیشِ او اسپے چو فرزندان عزیز — سخت کش چون صاحبِ خود در ستیز

سبزه رنگے از نجیبانِ عرب — باوفا، بے عیب، پاک اندر نسب

مردِ مومن را عزیز اے نکته رس — چیست جز قرآن و شمشیر و فرس؟

من چه گویم وصفِ آن خیر الجیاد[2] — کوه در روئے آبہا رفتے چو باد!

روزِ ہیجا از نظر آماده تر — تند بادے لطائفِ کوه و کمر!

در تگِ او فتنه ہائے رستخیز — سنگ از ضربِ سمِ او ریز ریز

---

[1] یکے از سلاطینِ گجرات، پسرِ سلطان محمود که مسلمانانِ ہند او را بیگڑه می خوانند۔

[2] اسپ اصیل و نجیب۔

روزے آن حیوان چون انسان احمند
گشت از ورد و شکم زار و نژند

کرد بیطارے علاجش از شراب
اسپ شه را دار ہاند از پیچ و تاب

شاہ حق بین دیگران یکران نخواست
شرع تقوی از طریق ماجد است

اے ترا بخشد خدا قلب و جگر
طاعت مرد مسلمانے نگر!

دین سراپا سوختن اندر طلب
انتہایش عشق و آغازش ادب!

آبروئے گل ز رنگ و بوئے اوست
بے ادب بے رنگ و بو بے آبروست

نوجوانے را چو بینم بے ادب
روز من تاریک می گردد چو شب

تاب و تب در سینہ افزاید مرا
یاد عہد مصطفےؐ آید مرا!

از زمان خود پشیمان می شوم
در قرون رفتہ پنہان می شوم!

ستر زن یا زوج یا خاک لحد
ستر مردان حفظ خویش از یار بد

حرف بد را بر لب آوردن خطاست
کافر و مومن ہمہ خلق خداست!

آدمیت احترام آدمی
باخبر شو از مقام آدمی!

آدمی از ربط و ضبط تن بہ تن
بر طریق دوستی گامے بزن!

بندۂ عشق از خدا گیرد طریق
می شود بر کافر و مومن شفیق!

کفر و دین را گیر بہ پہنائے دل
دل اگر بگریزد از دل، وائے دل!

گرچہ دل زندانی آب و گل است
این ہمہ آفاق آفاق دل است!

گر چہ باشی از خداوندان دہ — فقر را از کف مدہ، از کف مدہ

سوز اِو خوابیدہ در جانِ تو ہست — این کہن مے از نیاگانِ تو ہست!

در جہان جز دردِ دل سامان مخواہ — نعمت از حق خواہ و از سلطان مخواہ!

اے بسا مردِ حق اندیش و بصیر — می شود از کثرتِ نعمت ضریر[۱]!

کثرتِ نعمت گداز از دل برد — ناز می آرد نیاز از دل برد!

سالہا اندر جہان گردیدہ ام — نم بچشمِ منعمان کم دیدہ ام!

من فدائے آنکہ درویشانہ زیست
وائے آن کو از خدا بیگانہ زیست!

در مسلمانان مجو آن ذوق و شوق — آن یقین، آن رنگ و بو، آن ذوق و شوق!

عالمان از علمِ قرآن بے نیاز — صوفیان درندہ گرگ و مو دراز!

گرچہ اندر خانقاہان ہاے و ہوست — کو جوانمردے کہ صہبا در کدوست!

ہم مسلمانانِ افرنگی مآب — چشمۂ کوثر بجویند از سراب!

بے خبر از سرِّ دین اند این ہمہ — اہلِ کین اند اہلِ کین اند این ہمہ!

خیرِ و خوبی بر خواص آمد حرام — دیدہ ام صدق و صفا را در عوام!

اہلِ دین را بازدان از اہلِ کین — ہم نشینِ حق بجو با او نشین!

کرگسان را رسم و آئین دیگر است
سطوتِ پروازِ شاہین دیگر است!

۱۔ نابینا۔

مردِ حق از آسمان افتد چو برق — هیزمِ او شهر و دشتِ غرب و شرق

ما هنوز اندر ظلامِ کائنات — او شریکِ اهتمامِ کائنات

او کلیم، او مسیح، او خلیل — او محمد، او کتاب، او جبرئیل!

آفتابِ کائناتِ اهلِ دل — از شعاعِ او حیاتِ اهلِ دل

اوّل اندر نارِ خود سوزد ترا — باز سلطانی بیاموزد ترا

ما همه با سوزِ او صاحب دلیم — ورنه نقشِ باطلِ آب و گلیم

ترسم این عصرے که تو زادی در آن — در بدن غرق است و کم داند ز جان!

چون بدن از قحطِ جان ارزان شود — مردِ حق در خویشتن پنهان شود!

در نیابد جستجو آن مرد را — گرچه بیند روبرو آن مرد را!

تو مگر ذوقِ طلب از کف مده — گرچه در کارِ تو افتد صد گره!

گر نیابی صحبتِ مردِ خبیر — از اب و جد آنچه من دارم بگیر!

پیرِ رومی را رفیقِ راه ساز — تا خدا بخشد ترا سوز و گداز!

زانکه رومی مغز را داند ز پوست — پائے او محکم فتد در کوئے دوست!

شرحِ او کردند و او را کس ندید — معنئ او چون غزال از ما رمید

رقصِ تن از حرفِ او آموختند — چشم را از رقصِ جان بر دوختند!

رقصِ تن در گردش آرد خاک را — رقصِ جان برهم زند افلاک را!

علم و حکم از رقصِ جان آید بدست — هم زمین هم آسمان آید بدست!

فرد از وے صاحبِ جذبِ کلیم! ملت از وے وارثِ ملکِ عظیم!

رقصِ جان آموختن کارے بود غیرِ حق را سوختن کارے بود

تا ز نارِ حرص و غم سوزد جگر جان بہ رقص اندر نیاید اے پسر

ضعفِ ایمان است و دلگیری است غم نوجوانا! نیمۂ پیری[1] است غم!

می شناسی؟ حرص فقرِ حاضر[2] است من غلامِ آنکہ بر خود قاہر است

اے مرا تسکینِ جانِ ناشکیب تو اگر از رقصِ جان گیری نصیب

سرِّ دینِ مصطفیٰ گویم ترا

ہم بہ قبر اندر دعا گویم ترا!

ختم شد

---

[1] تلمیح بحدیثِ مشہور: الہم نصف الہرم۔

[2] تلمیح بحدیثِ مشہور: ایاکم والطمع، فانہ الفقر الحاضر۔

اسرار و رموز

اقبال

قیمت دو روپے پچاس پیسے

دوسری بار ،،،،،،،، جنوری سنہ ۱۹۷۱ء

تعداد ۵۰۰

ناشر

کتب خانہ نذیریہ مسلم منزل کھاری باؤلی دہلی ۶

اسرارِ خودی

دی شیخ با چراغ ہمی گشت گردِ شہر
کز دام و دد ملولم و انسانم آرزوست
زین ہمرہانِ سست عناصر دلم گرفت
شیرِ خدا و رستمِ دستانم آرزوست
گفتم کہ یافت می نہ شود جستہ ایم ما
گفت آنکہ یافت می نشود آنم آرزوست
(مولانا جلال الدین رومیؒ)

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

اسرارِ خودی

تمہید

نیست در خشک و تر بیشۂ من کوتاہی
چوب ہر نخل کہ منبر نشود دار کنم (نظیری نیشاپوری)

راہِ شب چون مہرِ عالمتاب زد — گریۂ من بر رخِ گل آب زد
اشکِ من از چشمِ نرگس خواب شست — سبزہ از ہنگامہ ام بیدار رست
باغبان زورِ کلامم آزمود — مصرعے کارید و شمشیرے درود
در چمن جز دانۂ اشکم نکشت — تارِ افغانم بہ پودِ باغ رشت
ذرہ ام مہرِ منیر آنِ من است — صد سحر اندر گریبانِ من است
خاکِ من روشن تر از جامِ جم است — محرم از نازادہاے عالم است

فکرم آن آہو سرِ فتراک بست — کو ہنوز از نیستی بیرون نجست

سبزۂ ناروئیدہ زیبِ گلشنم — گل بشاخ اندر نہان در دامنم

محفلِ رامشگری برہم زدم — زخمہ بر تارِ رگِ عالم زدم

بسکہ عودِ فطرتم نادر نواست — ہم نشین از نغمہ ام ناآشناست

در جہان خورشیدِ نو زائیدہ ام — رسم و آئینِ فلک نادیدہ ام

رم نادیدہ انجم از تابم ہنوز — ہست ناآشفتہ سیمابم ہنوز

بحر از رقصِ ضیایم بے نصیب — کوہ از رنگِ حنایم بے نصیب

خوگرِ من نیست چشمِ ہست و بود — لرزہ بر تن خیزدم از بیمِ نمود

بامم از خاور رسیدہ شب شکست — شبنمِ نو بر گلِ عالم نشست

انتظارِ صبح خیزان می کشم — اے خوشا زرتشتیانِ آتشم

نغمہ ام از زخمہ بے پرواستم — من نوائے شاعرِ فرداستم

عصرِ من دانندۂ اسرار نیست — یوسفِ من بہرِ این بازار نیست

ناامید استم ز یارانِ قدیم — طورِ من سوزد کہ می آید کلیم

قلزمِ یاران چو شبنم بے خروش — شبنمِ من مثلِ یم طوفان بدوش

نغمۂ من از جہانِ دیگر است — این جرس را کاروانِ دیگر است

اے بسا شاعر کہ بعد از مرگ زاد — چشمِ خود بر بست و چشمِ ما گشاد

ق

رختِ ناز از نیستی بیرون کشید — چون گل از خاکِ مزارِ خود دمید

کاروانها گرچه زین صحرا گذشت — مثلِ گامِ ناقه کم غوغا گذشت

عاشقم فریاد ایمانِ من است — شورِ حشر از پیش خیزانِ من است

نغمه ام ز اندازهٔ تار است بیش — من نترسم از شکستِ عودِ خویش

قطره از سیلابِ من بیگانه به — قلزم از آشوبِ او دیوانه به

در نمی گنجد بجو عمانِ من — بحرها باید پئے طوفانِ من

غنچه کز بالیدگی گلشن نشد — در خورِ ابرِ بهارِ من نشد

برقها خوابیده در جانِ من است — کوه و صحرا بابِ جولانِ من است

پنجه کن با بحرم ار صحراستی — برقِ من در گیر اگر سیناستی

چشمهٔ حیوان براتم کرده اند — محرمِ رازِ حیاتم کرده اند

ذره از سوزِ نوایم زنده گشت — پر کشود و کرمکِ تابنده گشت

هیچ کس رازے که من گویم نه گفت — همچو فکرِ من درِ معنی نه سفت

سرِّ عیشِ جاودان خواهی بیا — هم زمین هم آسمان خواهی بیا

پیر گردون با من این اسرار گفت

از ندیمان راز ها نتوان نهفت

ساقیا برخیز و مے در جام کن — محو از دل کاوشِ ایام کن

شعلۂ آبے که اصلش زمزم است — گر گدا باشد پرستارش جم است

می کند اندیشه را هشیار تر — دیدهٔ بیدار را بیدار تر

اعتبارِ کوہ بخشد کاہ را — قوّتِ شیران دہد روباہ را

خاک را اوجِ ثریّا می دہد — قطرہ را پہنائے دریا می دہد

خامشی را شورشِ محشر کند — پائے کبک از خونِ باز احمر کند

خیز و در جامم شرابِ ناب ریز — بر شبِ اندیشہ ام مہتاب ریز

تا سوئے منزل کشم آوارہ را — ذوقِ بیتابی دہم نظارہ را

گرم رو از جستجوئے نو شوم — روشناسِ آرزوئے نو شوم

چشمِ اہلِ ذوق را مردم شوم — چون صدا در گوشِ عالم گم شوم

قیمتِ جنسِ سخن بالا کنم — آبِ چشمِ خویش در کالا کنم

باز بر خوانم ز فیضِ پیرِ روم — دفترِ سربستہ اسرارِ علوم

جانِ او از شعلہ ہا سرمایہ دار — من فروغِ یک نفس مثلِ شرار

شمعِ سوزان تاخت بر پروانہ ام — بادہ شبخون ریخت بر پیمانہ ام

پیرِ رومی خاک را اکسیر کرد — از غبارم جلوہ ہا تعمیر کرد

ذرہ از خاکِ بیابان رخت بست — تا شعاعِ آفتاب آرد بدست

موجم و در بحرِ او منزل کنم — تا دُرِ تابندہ ئے حاصل کنم

من کہ مستیہا ز صہبائش کنم
زندگانی از نفسہائش کنم

شب دلِ من مائلِ فریاد بود — خامشی از یاربم آباد بود

شکوہ آشوبِ غمِ دوران بُدم — از تہی پیمانگی نالان بُدم

این قدر نظّارہ ام بیتاب شد — بال و پر بشکست و آخر خواب شد

روئے خود بنمود پیرِ حق سرشت — کو بحرفِ پہلوی قرآن نوشت

گفت اے دیوانۂ اربابِ عشق — جرعۂ گیر از شرابِ نابِ عشق

برجگر ہنگامۂ محشر بزن — شیشہ بر سر دیدہ بر نشتر بزن

خندہ را سرمایۂ صد نالہ ساز — اشکِ خونین را جگر پرکالہ ساز

تا بکے چون غنچہ می باشی خموش — نکہتِ خود را چو گل ارزان فروش

درگرہ ہنگامہ داری چون سپند — محملِ خود بر سرِ آتش بہ بند

چون جرس آخر زہر جزوِ بدن — نالۂ خاموش را بیرون فگن

آتش استی بزمِ عالم برفروز — دیگران را ہم زسوزِ خود بسوز

فاش گو اسرارِ پیرِ مے فروش — موجِ مے شو کسوتِ مینا بپوش

سنگِ شو آئینۂ اندیشہ را — بر سرِ بازار بشکن شیشہ را

از نیستان ہمچو نے پیغام دہ — قیس را از قومِ حے پیغام دہ

نالہ را اندازِ نو ایجاد کن — بزم را از ہائے و ہو آباد کن

خیز و جانِ نو بدہ ہر زندہ را — از قمِ خود زندہ تر کن زندہ را

خیز و پا برجادۂ دیگر بنہ — جوشِ سودائے کہن از سر بنہ

آشنائے لذّتِ گفتار شو — اے درائے کاروان بیدار شو

زین سخن آتش بہ پیراہن شدم | مثلِ نے ہنگامہ آبستن شدم
چون نوا از تارِ خود برخاستم | جنتّے از بہرِ گوش آراستم

برگرفتم پردہ از رازِ خودی
وانمودم سرِّ اعجازِ خودی

بود نقش ہستیم انگارۂ[1] | ناقبولے ناکسے ناکارۂ
عشقِ سوہان زد مرا آدم شدم | عالمِ کیف و کم عالم شدم
حرکتِ اعصابِ گردون دیدہ ام | در رگِ مہ گردشِ خون دیدہ ام
بہرِ انسان چشمِ من شبہا گریست | تا دریدم پردۂ اسرارِ زیست
از درونِ کارگاہِ ممکنات | برکشیدم سرِّ تقویمِ حیات
من کہ این شب را چو مہ آراستم | گردِ پائے ملتِ بیضاستم
ملتے در باغ و راغ آوازہ اش | آتشِ دلہا سرودِ تازہ اش
ذرہ کشت و آفتاب انبار کرد | خرمن از صد رومی و عطار کرد
آہ گرمم رخت بر گردون کشم | گرچہ دود م از تبارِ آتشم
خامہ ام از ہمتِ فکرِ بلند | رازِ این نہ پردہ در صحرا فگند

قطرہ تا ہمسایۂ دریا شود
ذرہ از بالیدگی صحرا شود

---

[1] نقش ناتمام۔

شاعری زین مثنوی مقصود نیست
بت پرستی بت گری مقصود نیست

ہندیم از پارسی بیگانہ ام
ماہِ نو باشم تہی پیمانہ ام

حسنِ اندازِ بیان از من مجوے
خوانسار[1] و اصفہان از من مجوے

گرچہ ہندی در عذوبت[2] شکر است
طرزِ گفتارِ دری شیرین تر است

فکرِ من از جلوہ اش مسحور گشت
خامۂ من شاخِ نخلِ طور گشت

پارسی از رفعتِ اندیشہ ام
در خورد با فطرتِ اندیشہ ام

خردہ[3] بر مینا مگیر اے ہوشمند
دل بذوقِ خردۂ مینا[4] بہ بند

در بیانِ اینکہ اصلِ نظامِ عالم از خودی است و تسلسلِ حیاتِ تعینات وجود بر استحکامِ خودی انحصار دارد[5]

پیکرِ ہستی ز آثارِ خودی است
ہر چہ می بینی ز اسرارِ خودی است

---

[1] خوانسار و اصفہان ایران کے دو مشہور مقامات جہاں کی خاک سے مشہور شعرا پیدا ہوئے۔
[2] شیرینی۔ [3] خردہ گرفتن: نکتہ چینی کرنا۔ [4] خردۂ مینا: شراب۔
[5] اس عنوان کے ذیل میں جو اشعار ہیں ان سے لفظ خودی کے معنوں (باقی صفحہ ۱۲ پر)

خویشتن را چون خودی بیدار کرد   آشکارا عالمِ پندار کرد

صد جہان پوشیده اندر ذات او   غیر او پیداست از اثباتِ او

در جہان تخمِ خصومت کاشت است   خویشتن را غیرِ خود پنداشت است

سازد از خود پیکرِ اغیار را   تا فزاید لذتِ پیکار را

می کشد از قوتِ بازوے خویش   تا شود آگاه از نیروے خویش

خود فریبی ہاے او عینِ حیات   ہمچو گل از خون وضو عینِ حیات

بہرِ یک گل خونِ صد گلشن کند   از پے یک نغمہ صد شیون کند

یک فلک را صد ہلال آورده است   بہرِ حرفے صد مقال آورده است

عذرِ این اسراف و این سنگین دلی   خلق و تکمیلِ جمالِ معنوی

حسنِ شیرین عذرِ دردِ کوہکن   نافۂ عذرِ صد آہوے ختن

سوزِ پیہم قسمتِ پروانہ ہا   شمع عذرِ محنتِ پروانہ ہا

خامۂ او نقشِ صد امروز بست   تا بیارد صبحِ فرداے بدست

شعلہ ہاے او صد ابراہیمؑ سوخت   تا چراغِ یک محمدؐ برفروخت

می شود از بہرِ اغراضِ عمل   عامل و معمول و اسباب و علل

خیزد انگیزد پرد تابد رمد   سوزد افروزد کشد میرد دمد

وسعتِ ایام جولانگاہِ او   آسمان موجے ز گردِ راہِ او

(بقیہ صفحہ ۱۱ سے) پیر روشنی پڑیگی۔ اس ضمن میں صفحہ ۲۸ کے اشعار بھی زیر نظر رکھیے۔

گل بجیب آفاق از گلکاریش ‌ ‌ ‌ شب ز خوابش روز از بیداریش

شعلۂ خود در شرر تقسیم کرد ‌ ‌ ‌ جز پرستی عقل را تعلیم کرد

خود شکن گردید و اجزا آفرید ‌ ‌ ‌ اندکے آشفت و صحرا آفرید

باز از آشفتگی بیزار شد ‌ ‌ ‌ وز بہم پیوستگی کہسار شد

وانمودن خویش را خوئے خودی است ‌ ‌ ‌ خفتہ در ہر ذرہ نیروئے خودی است

قوّتِ خاموش و بیتابِ عمل
از عمل پابندِ اسبابِ عمل

چون حیاتِ عالم از زورِ خودی است ‌ ‌ ‌ پس بقدرِ استوارِ زندگی ست

قطرہ چون حرفِ خودی از بر کند ‌ ‌ ‌ ہستیٔ بے مایہ را گوہر کند

بادہ از ضعفِ خودی بے پیکر است ‌ ‌ ‌ پیکرش منّت پذیرِ ساغر ست

گرچہ پیکر می پذیرد جامِ مے ‌ ‌ ‌ گردش از ما دام گیرد جامِ مے

کوہ چون از خود رود صحرا شود ‌ ‌ ‌ شکوہ سنجِ جوششِ دریا شود

موج تا موج است در آغوشِ بحر ‌ ‌ ‌ می کند خود را سوارِ دوشِ بحر

حلقۂ زد نور تا گردید چشم ‌ ‌ ‌ از تلاشِ جلوہ ہا جنبید چشم

سبزہ چون تابِ دمید از خویش یافت ‌ ‌ ‌ ہمّتِ او سینۂ گلشن شگافت

شمع ہم خود را بخود زنجیر کرد ‌ ‌ ‌ خویش را از ذرہ ہا تعمیر کرد

خود گدازی پیشہ کرد از خود رمید ‌ ‌ ‌ ہم چو اشک آخر ز چشمِ خود چکید

گر بفطرت پخته تر بودے نگین
از جراحت ہا بیاسودے نگین

می شود سرمایہ دارِ نامِ غیر
دوشِ او مجروحِ بارِ نامِ غیر

چون زمین بر ہستیٔ خود محکم است
ماہ پابندِ طوافِ پیہم است

ہستیٔ مہر از زمین محکم تر است
پس زمین مسحورِ چشمِ خاور است

جنبش از مژگان برد شانِ چنار
مایہ دار از سطوتِ او کہسار

تار و پودِ کسوتِ او آتش است
اصلِ او یک دانۂ گردن کش است

چون خودی آرد بہم نیروئے زیست
می کشاید قلزمے از جوئے زیست

در بیانِ اینکہ حیاتِ خودی از تخلیق و تولیدِ مقاصد است

زندگانی را بقا از مدعا ست
کاروانش را درا از مدعاست

زندگی در جستجو پوشیدہ است
اصلِ او در آرزو پوشیدہ است

آرزو را در دلِ خود زندہ دار
تا نگردد مشتِ خاکِ تو مزار

آرزو جانِ جہانِ رنگ و بوست
فطرتِ ہر شے امینِ آرزوست

از تمنا رقصِ دل در سینہ ہا
سینہ ہا از تابِ او آئینہ ہا

طاقتِ پرواز بخشد خاک را
خضر باشد موسیِ ادراک را

دل ز سوزِ آرزو گیرد حیات
غیرِ حق میرد چو او گیرد حیات

چون ز تخلیقِ تمنا باز ماند
شہپرش بشکست و از پرواز ماند

آرزو ہنگامہ آرائے خودی
موجِ بیتابے ز دریائے خودی

آرزو صیدِ مقاصد را کمند
دفترِ افعال را شیرازہ بند

زندہ را نفیِ تمنا مردہ کرد
شعلہ را نقصانِ سوز افسردہ کرد

چیست اصلِ دیدۂ بیدارِ ما؟
بست صورت لذتِ دیدارِ ما

کبک پا از شوخیِ رفتار یافت
بلبل از سعیِ نوا منقار یافت

نے برون از نیستان آباد شد
نغمہ از زندانِ او آزاد شد

عقل ندرت کوش و گردون تاز چیست
ہیچ میدانی کہ این اعجاز چیست

زندگی سرمایہ دار از آرزوست
عقل از زائیدگانِ بطنِ اوست

چیست نظمِ قوم و آئین و رسوم
چیست رازِ تازگیہائے علوم

آرزوئے کو بزورِ خود شکست
سر ز دل بیرون زد و صورت ببست

دست و دندان و دماغ و چشم و گوش
فکر و تخییل و شعور و یاد و ہوش

زندگی مرکب چو در جنگاہ باخت
بہرِ حفظِ خویش این آلات ساخت

آگہی از علم و فن مقصود نیست
غنچہ و گل از چمن مقصود نیست

۱؎ پیدا کرنا

علم از سامانِ حفظِ زندگی است
علم از اسبابِ تقویمِ خودی است

علم و فن از پیش خیزانِ حیات
علم و فن از خانه زادانِ حیات

اے ز رازِ زندگی بیگانہ خیز
از شرابِ مقصدے مستانہ خیز

مقصدِ مثلِ سحر تابندۂ
ماسوا را آتشِ سوزندۂ

مقصدے از آسمان بالاترے
دلربائے دلستانے دلبرے

باطلِ دیرینہ را غارتگرے
فتنہ در جیبے سراپا محشرے

ما ز تخلیقِ مقاصد زندہ ایم
از شعاعِ آرزو تابندہ ایم

در بیانِ اینکہ خودی از عشق و محبّت استحکام می پذیرد

نقطۂ نورے کہ نامِ او خودی است
زیرِ خاکِ ما شرارِ زندگی است

از محبت می شود پائندہ تر
زندہ تر سوزندہ تر تابندہ تر

از محبت اشتعالِ جوہرش
ارتقائے ممکناتِ مضمرش

فطرتِ او آتش اندوزد ز عشق
عالم افروزی بیاموزد ز عشق

عشق را از تیغ و خنجر باک نیست
اصلِ عشق از آب و باد و خاک نیست

در جہان ہم صلح و ہم پیکارِ عشق
آبِ حیوان تیغِ جوہر دارِ عشق

از نگاهِ عشق خارا شق بود
عشقِ حق آخر سراپا حق بود

عاشقی آموز و محبوبے طلب
چشمِ نوحے قلبِ ایوبے طلب

کیمیا پیدا کن از مشتِ گلے
بوسہ زن بر آستانِ کاملے

شمعِ خود را ہمچو رومی بر فروز
روم را در آتشِ تبریز سوز

ہست معشوقے نہان اندر دلت
چشم اگر داری بیا بنمایمت

عاشقانِ او ز خوبان خوب تر
خوشتر و زیباتر و محبوب تر

دل ز عشقِ او توانا می شود!
خاک ہمدوشِ ثریا می شود

خاکِ نجد از فیضِ او چالاک شد
آمد اندر وجد و بر افلاک شد

در دلِ مسلم مقامِ مصطفیٰ است
آبروے ما ز نامِ مصطفیٰ است

طور موجے از غبارِ خانہ اش
کعبہ را بیت الحرم کاشانہ اش

کمتر از آنے ز اوقاتش ابد
کاسبِ افزائش از ذاتش ابد

بوریا ممنونِ خوابِ راحتش
تاجِ کسریٰ زیرِ پاے امتش

در شبستانِ حرا خلوت گزید
قوم و آئینِ حکومت آفرید

ماند شبہا چشمِ او محرومِ نوم
تا بہ تختِ خسروی خوابید قوم

وقتِ ہیجا تیغِ او آہن گداز
دیدۂ او اشکبار اندر نماز

در دعاے نصرت آمین تیغِ او
قاطعِ نسلِ سلاطین تیغِ او

در جہان آئینِ نو آغاز کرد
مسندِ اقوامِ پیشین در نورد

از کلیدِ دین درِ دنیا کشاد — ہمچو او بطنِ امِ گیتی نزاد

در نگاہِ او یکے بالا و پست — با غلامِ خویش بر یک خوان نشست

در مصافے[1] پیشِ آن گردون سریر — دخترِ سردارِ طے[2] آمد اسیر

پائے در زنجیر و ہم بے پردہ بود — گردن از شرم و حیا خم کردہ بود

دخترک را چون نبی بے پردہ دید — چادرِ خود پیشِ روئے او کشید

ما از آن خاتونِ طے عریان تریم — پیشِ اقوامِ جہان بے چادریم

روزِ محشر اعتبارِ ماست او — در جہان ہم پردہ دارِ ماست او

لطف و قہرِ او سراپا رحمتے — آن بیاران این باعدا رحمتے

آنکہ بر اعدا درِ رحمت کشاد — مکہ را پیغامِ لا تثریب[3] داد

ما کہ از قیدِ وطن بیگانہ ایم — چون نگہ نورِ دو چشمیم و یکیم

از حجاز و چین و ایرانیم ما — شبنمِ یک صبحِ خندانیم ما

مستِ چشمِ ساقیٔ بطحاستیم — در جہان مثلِ مے و میناستیم

---

[1] جنگ۔ [2] عرب کے قبیلۂ بنی طے کا سردار حاتم جو اپنی فیاضی کے لئے مشہور تھا۔ [3] لا تثریب علیکم الخ (یعنی تمہارے لئے کوئی تعریز نہیں) اگرچہ کفار عرب نے نبی کریمؐ کو بہت ایذا دی تھی۔ مگر فتح مکہ کے بعد جبکہ فاتح کو انتقام کا حق اور قوت حاصل تھی حضور صلی اللہ علیہ وسلم نے لا تثریب علیکم فرما کر سب کو معاف فرمایا۔ شعر بالا میں اسی آیۂ شریفہ کی طرف تلمیح ہے۔

امتیازاتِ نسب را پاک سوخت
آتشِ او این خس و خاشاک سوخت

چون گُلِ صد برگ ما را بو یکیست
اوست جانِ این نظام و او یکیست

سرِّ مکنونِ دلِ او ما بدیم
نعرہ بے باکانہ زد افشا شدیم

شورِ عشقش در نے خاموشِ من
می تپد صد نغمہ در آغوشِ من

من نگویم از تولایش کہ چیست
خشک چوبے در فراقِ او گریست

ہستئ مسلم تجلی گاہِ او
طور ہا بالد ز گردِ راہِ او

پیکرم را آفرید آئینہ اش
صبحِ من از آفتابِ سینہ اش

در تپیدِ دمبدم آرامِ من
گرم تر از صبحِ محشر شامِ من

ابر آذار است و من بستانِ او
تاکِ من نمناک از بارانِ او

چشم در کشتِ محبت کاشتم
از تماشا حاصلے برداشتم

خاکِ یثرب از دو عالم خوشتر است
اے خنک شہرے کہ آنجا دلبر است

کشتۂ اندازِ ملا جامیم
نظم و نثرِ او علاجِ خامیم

شعر لب ریزِ معانی گفتہ است
در ثنائے خواجہ گوہر سفتہ است

"نسخۂ کونین را دیباچہ اوست
جملہ عالم بندگان و خواجہ اوست"

کیفیت ہا خیزد از صہبائے عشق
ہست ہم تقلید از اسمائے عشق

اے موسمِ بہار کا بادل۔

کاملِ بسطام[1] در تقلید فرد — اجتناب از خوردنِ خربوزہ کرد

عاشقی؟ محکم شو از تقلیدِ یار — تا کمندِ تو شود یزدان شکار

اندکی اندر حرائے دل نشین — ترکِ خود کن سوئے حق ہجرت گزین

محکم از حق شو سوئے خود گام زن — لات و عزائے ہوس را سر شکن

لشکرے پیدا کن از سلطانِ[2] عشق — جلوہ گر شو بر سرِ فارانِ عشق

تا خدائے کعبہ بنوازد ترا

شرحِ انّی جاعلٌ[3] سازد ترا

در بیانِ این کہ خودی از سوال ضعیف می گردد

اے فراہم کردہ از شیران خراج — گشتۂ روباہ مزاج از احتیاج

خستگی ہائے تو از ناداری است — اصلِ دردِ تو ہمین بیماری است

می رباید رفعت از فکرِ بلند — می کشد شمعِ خیالِ ارجمند

۱؎ حضرت بایزید بسطامیؒ نے خربوزہ کھانے سے محض اس بنا پر اجتناب کیا تھا کہ انہیں معلوم نہ تھا کہ نبی کریمؐ نے یہ پھل کس طرح کھایا ہے۔ اسی کامل تقلید کا نام عشق ہے۔

۲؎ غلبہ، قوت۔ ۳؎ اِنِّی جَاعِلٌ فِی الْاَرْضِ خَلِیْفَہ (آیہ شریفہ)

از خمِ ہستی مئے گلفام گیر | نقدِ خود از کیسۂ ایام گیر
خود فرود آ از شتر مثلِ عمرؓ[۱] | اَلحذَر از منّتِ غیر الحذَر
تا بکے دریوزۂ منصب کنی | صورتِ طفلاں زنے مرکب کنی
فطرتے کو بر فلک بندد نظر | پست می گردد ز احسانِ دگر
از سوال افلاس گردد خوار تر | از گدائی گدیہ گر نادار تر
از سوال آشفتہ اجزائے خودی | بے تجلّی نخلِ سینائے خودی
مشتِ خاکِ خویش را از ہم مپاش | مثلِ مہ رزقِ خود از پہلو تراش
گرچہ باشی تنگ روز و تنگ بخت | در رہِ سیلِ بلا افگندہ رخت
رزقِ خویش از نعمتِ دیگر مجو | موجِ آب از چشمۂ خاور مجو
تا نباشی پیشِ پیغمبر خجل | روزِ فردائے کہ باشد جاں گسل
ماہ را روزی رسد از خوانِ مہر | داغ بر دل دارد از احسانِ مہر
ہمت از حق خواہ و با گردوں ستیز | آبروئے ملّتِ بیضا مریز
آنکہ خاشاکِ بتاں از کعبہ رفت | مردِ کاسب را حبیب اللہ[۲] گفت

---

[۱] جب بحالت سواری اشتر جناب فاروقؓ کا تازیانہ ہاتھ سے گر گیا تو اسے زمین پر سے اُٹھانے کے لئے آپ خود اونٹ سے اترے اور اس معمولی کام کے لئے بھی کسی کا احسان گوارا نہ فرمایا۔ اس شعر میں اسی واقعہ کی طرف اشارہ ہے

[۲] الکاسب حبیب اللہ (حدیث)

وای بر منت پذیرِ خوانِ غیر — گردنش خم گشتهٔ احسانِ غیر

خویش را از برقِ لطفِ غیر سوخت — با پشیزے[1] مایهٔ غیرت فروخت

اے خنک آن تشنه کاندر آفتاب — می نخواهد از خضر یک جام آب

تر جبین از خجلتِ سائل نشد — شکلِ آدم ماند و مشتِ گِل نشد

زیرِ گردون آن جوانِ ارجمند — می رود مثلِ صنوبر سربلند

در تهی دستی شود خود دارتر — بختِ او خوابیده او بیدارتر

قلزمِ زنبیل سیلِ آتش است — گر ز دستِ خود رسد شبنم خوش است

چون حباب از غیرتِ مردانه باش
هم به بحر اندر نگون پیمانه باش

در بیانِ اینکه چون خودی از عشق و محبّت محکم می گردد قواے ظاهره و مخفیهٔ نظامِ عالم را مسخر می سازد

از محبّت چون خودی محکم شود — قوّتش فرمان دهِ عالم شود

---

[1] کوڑی ۔

پیرِ گردون کز کواکب نقش بست — غنچہ ہا از شاخسارِ او شکست

پنجۂ او پنجۂ حق می شود — ماہ از انگشتِ او شق[1] می شود

در خصوماتِ جہان گردد حکم[2] — تابعِ فرمانِ او دارا و جم

با تو می گویم حدیثِ بو علیؒ — در سوادِ ہند نامِ او جلی

آن نوا پیرائے گلزارِ کہن — گفت با ما از گلِ رعنا[3] سخن

خطۂ این جنتِ آتش نژاد — از ہوائے دامنش مینو سواد

کوچک[4] ابدالش سوئے بازار رفت — از شرابِ بو علی سرشار رفت

عامل[5] آن شہر می آمد سوار — ہمرکابِ او غلام و چوبدار

پیشرو زد بانگ اے ناہوشمند — بر جلوداران عامل رہ مبند

رفت آن درویش سر افگندہ پیش — غوطہ زن اندر یمِ افکارِ خویش

چوبدار از جامِ استکبار مست — بر سرِ درویش چوبِ خود شکست

از رہِ عامل فقیر آزردہ رفت — دل گران و ناخوش و افسردہ رفت

در حضورِ بو علیؒ فریاد کرد — اشک از زندانِ چشم آزاد کرد

صورتِ برقے کہ بر کہسار ریخت — شیخ سیلِ آتش از گفتار ریخت

---

[1] تلمیح ہے معجزۂ شق القمر کی طرف۔ [2] منصف۔ [3] تلمیح ہے حضرت بو علی قلندرؒ کے اس شعر کی طرف۔ "مرحبا اے بلبلِ باغِ کہن۔ از گلِ رعنا بگو با ما سخن۔"

[4] کوچک ابدال اصطلاحِ فقرا میں مرید و پیش دست کو کہتے ہیں۔ [5] گورنر۔ حاکم۔

از رگِ جان آتشِ دیگر گشود
بادبیرِ خویش ارشادے نمود

خامہ را برگیر و فرمانے نویس!
از فقیرے سوئے سلطانے نویس!

بندہ ام را عاملت بر سر زدہ است
بر متاعِ جانِ خود اخگر زدہ است

باز گیر این عاملِ بد گوہرے
ورنہ بخشم ملکِ تو با دیگرے

نامۂ آن بندۂ حق دستگاہ
لرزہ ہا انداخت در اندامِ شاہ

پیکرش سرمایۂ آلام گشت
زرد مثلِ آفتابِ شام گشت

بہرِ عامل حلقۂ زنجیر جست
از قلندر عفوِ این تقصیر جست

خسروِ شیرین زبان رنگین بیان
نغمہ ہا کش از ضمیرِ کن فکان

فطرتش روشن مثالِ ماہتاب
گشت از بہرِ سفارت انتخاب

چنگ را پیشِ قلندر چون نواخت
از نوائے شیشۂ جانش گداخت

شوکتے کو پختہ چون کہسار بود
قیمتِ یک نغمۂ گفتار بود

نیشتر بر قلبِ درویشان مزن
خویش را در آتشِ سوزان مزن

حکایت درین معنی که مسئلۂ نفی خودی از مخترعاتِ اقوامِ مغلوبه بنی نوعِ انسان است که باین طریق مخفی اخلاقِ اقوامِ غالبه را ضعیف می سازد

آن شنیدستی که در عہدِ قدیم — گوسفندان در علف زارے[۱] مقیم

از وفورِ کاہ نسل افزا بدند — فارغ از اندیشۂ اعدا بدند

آخر از ناسازیٔ تقدیرِ میش — گشت از تیرِ بلائے سینہ ریش

شیرہا از بیشہ سر بیرون زدند — بر علف زارے بزان شبخون زدند

جذب و استیلا شعارِ قوت است — فتح رازِ آشکارِ قوت است

شیرِ نر کوسِ شہنشاہی نواخت — میش را از حریت محروم ساخت

بسکہ از شیران نیابد جز شکار — سرخ شد از خونِ میش آن مرغزار

گوسفندے زیرکے فہمیدۂ — کہنہ سالے گرگِ باران دیدۂ

---

۱ چراگاہ ۔

تنگ دل از روزگارِ قوم خویش
از ستمهائے ہنر بر آں سینہ ریش

شکوه ہا از گردشِ تقدیر کرد
کارِ خود را محکم از تدبیر کرد

بہرِ حفظِ خویش مردِ ناتوان
حیلہ ہا جوید ز عقلِ کاروان

در غلامی از پے دفعِ ضرر
قوّتِ تدبیر گردد تیز تر

پختہ چون گردد جنونِ انتقام
فتنہ اندیشی کند عقلِ غلام

گفت با خود عقدهٔ ما مشکل است
قلزمِ غمہائے ما بے ساحل است

بیش نتوان بزور از شیر رست
سیم ساعد ما و او پولاد دست.

نیست ممکن کز کمالِ وعظ و پند
خوئے گرگی آفریند گوسفند

شیرِ نر را میش کردن ممکن است
غافلش از خویش کردن ممکن است

صاحبِ آوازهٔ الہام گشت
واعظِ شیران خون آشام گشت

نعره زد اے قوم کذّابٌ اشِر[1]
بے خبر از یومِ نحسٍ مستمر

مایہ دار از قوّتِ روحانیم
بہرِ شیران مرسلِ یزدانیم

دیدهٔ بے نور را نور آمدم
صاحبِ دستور[2] و مامور آمدم

توبہ از اعمالِ نا محمود کن
اے زیان اندیش فکرِ سود کن

ہر کہ باشد تند و زور آور شقی است
زندگی مستحکم از نفیِ خودی است

روحِ نیکاں از علف یابد غذا
تارکِ اللحم[3] است مقبولِ خدا

۱ے کذاب اشر و نحس مستمر قرآنی الفاظ ہیں۔ ۲ے شریعت۔ ۳ے گوشت کا تارک۔

تیزی دندان ترا رسوا کند / دیدهٔ ادراک را اعمیٰ[1] کند

جنت از بهر ضعیفان است و بس / قوت از اسباب خسران[2] است و بس

جستجوئے عظمت و سطوت شر است / تنگدستی از امارت خوشتر است

برقِ سوزان در کمینِ دانہ نیست / دانہ گر خرمن شود فرزانہ نیست

ذرّہ شو صحرا مشو گر عاقلی! / تا ز نورِ آفتابے بر خوری

اے کہ می نازی بذبحِ گوسفند / ذبح کن خود را کہ باشی ارجمند

زندگی را می کند ناپائدار / جبر و قہر و انتقام و اقتدار

سبزہ پامال است و روید بار بار / خوابِ مرگ از دیدہ شوید بار بار

غافل از خود شو اگر فرزانۂ / گر ز خود غافل نۂ دیوانۂ

چشم بند و گوش بند و لب بہ بند / تا رسد فکرِ تو بر چرخِ بلند

این علف زارِ جہان ہیچ است ہیچ / تو برین موہوم اے نادان مپیچ

خیلِ شیر از سخت کوشی خستہ بود / دل بذوقِ تن پرستی بستہ بود

آمدش این پند خواب آور پسند / خورد از خامی فسونِ گوسفند

آنکہ کردے گوسفندان را شکار / کرد دینِ گوسفندی اختیار

با پلنگانِ سازگار آمد علف / گشت آخر گوہرِ شیری خزف

از علف آن تیزی دندان نماند / ہیبتِ چشمِ شرر افشان نماند

---

[1] اندھا۔ نابینا۔ [2] گھاٹا۔ خسارہ۔

دل بتدریج از میانِ سینہ رفت ‏ جوہرِ آئینہ از آئینہ رفت

آن جنونِ کوششِ کامل نماند ‏ آن تقاضائے عمل در دل نماند

اقتدار و عزم و استقلال رفت ‏ اعتبار و عزت و اقبال رفت

پنجہ ہائے آہنین بے زور شد ‏ مردہ شد دلہا و تنہا گور شد

زورِ تن کاہید و خوفِ جان فزود ‏ خوفِ جان سرمایۂ ہمت ربود

صد مرض پیدا شد از بے ہمتی ‏ کوتہ دستی بیدلی دون فطرتی

شیرِ بیدار از فسونِ میش خفت ‏ انحطاط[۱]ِ خویش را تہذیب گفت

در معنی اینکہ افلاطونِ یونانی کہ تصوف و ادبیاتِ اقوامِ اسلامیہ از افکارِ او اثرِ عظیم پذیرفتہ بر مسلکِ گوسفندی رفتہ است و از تخیلاتِ او احتراز واجب است

راہبِ دیرینہ افلاطونِ حکیم ‏ از گروہِ گوسفندانِ قدیم

۱؎ روحانی اور جسمانی تنزل۔

رخش[۱] او در ظلمتِ[۲] معقول گم — در کہستانِ وجود افگندہ سُم
آنچنان افسونِ نامحسوس خورد — اعتبار از دست و چشم و گوش برد
گفت سرِّ زندگی در مُردن است — شمع را صد جلوہ از افسردن است
بر تخیلہائے ما فرمان رواست — جامِ او خواب آور و گیتی رُباست
گوسفندے در لباسِ آدم است — حکمِ او بر جانِ صوفی محکم است
عقلِ خود را بر سرِ گردوں رساند — عالمِ اسباب را افسانہ خواند
کارِ او تحلیلِ اجزائے حیات — قطعِ شاخِ سروِ رعنائے حیات
فکرِ افلاطوں زیاں را سود گفت — حکمتِ او بود را نابود گفت
فطرتش خوابید و خوابے آفرید — چشمِ ہوشِ او سرابے آفرید
بسکہ از ذوقِ عمل محروم بود — جانِ او وارفتۂ معدوم بود
منکرِ ہنگامۂ موجود گشت — خالقِ اعیانِ[۳] نامشہود گشت

---

۱ گھوڑا۔ ۲ فلسفہ کی تاریکی۔ ۳ اس شعر میں افلاطون کے مشہور مسئلہ اعیان کی طرف اشارہ ہے جس پر ارسطو نے نہایت عمدہ تنقید کی ہے۔ افسوس ہے کہ اس مسئلہ کی توضیح اس جگہ ناممکن ہے۔ فارابی نے الجمع بین الرأیین میں ارسطو اور افلاطون کو ہم خیال ثابت کرنے کی کوشش کی ہے، جو میرے نزدیک ناکام رہی۔ ملا ہادی سبزواری نے جو حال کے ایرانی حکماء میں سے ہیں اپنی کتاب اسرار الحکم میں زیادہ تر افلاطون کا تتبع کیا ہے۔ عربی اور فارسی جاننے ناظرین ان کتب کی طرف توجہ کریں۔ انگریزی دانوں کو فلسفۂ مغرب کی کسی انگریزی تاریخ سے ان مسائل کی حقیقت مختصر طور پر معلوم ہو جائے گی۔

زندہ جان را عالمِ امکان خوش است
مردہ دل را عالمِ اعیان خوش است

آہویش بے بہرہ از لطفِ خرام
لذتِ رفتار بر کبکش حرام

شبنمش از طاقتِ رم بے نصیب
طائرش را سینہ از دم بے نصیب

ذوقِ روئیدن ندارد دانہ اش
از تپیدن بے خبر پروانہ اش

راہبِ ما چارہ غیر از رم نداشت
طاقتِ غوغائے این عالم نداشت

دل بسوزِ شعلۂ افسردہ بست
نقشِ آن دنیائے افیون خوردہ بست

از نشیمن سوئے گردون پر گشود
باز سوئے آشیان نامد فرود

در خمِ گردون خیالِ او گم است
من ندانم دُرد یا خشتِ خم است

قومہا از سکرِ او مسموم گشت
خفت و از ذوقِ عمل محروم گشت

در حقیقتِ شعر و اصلاحِ ادبیاتِ اسلامیہ

گرم خونِ انسان ز داغِ آرزو
آتشِ این خاک از چراغِ آرزو

از تمنا مے بجام آمد حیات
گرم خیز و تیز گام آمد حیات

زندگی مضمونِ تسخیر است و بس
آرزو افسونِ تسخیر است و بس

زندگی صید افگن و دامِ آرزو　　حسن را از عشق پیغامِ آرزو

از چه رو خیزد تمنا دمبدم؟　　این نوائے زندگی را زیر و بم

ہر چہ باشد خوب و زیبا و جمیل　　در بیابانِ طلب ما را دلیل

نقشِ او محکم نشیند در دلت　　آرزو ہا آفریند در دلت

حسن خلّاقِ بہارِ آرزوست　　جلوہ اش پروردگارِ آرزوست

سینۂ شاعر تجلّی زارِ حسن　　خیزد از سینائے او انوارِ حسن

از نگاہش خوب گردد خوب تر　　فطرت از افسونِ او محبوب تر

از دمش بلبل نوا آموخت است　　غازہ اش رخسارِ گل افروخت است

سوزِ او اندر دلِ پروانہ ہا　　عشق را رنگین از و افسانہ ہا

بحر و بر پوشیدہ در آب و گلش　　صد جہانِ تازہ مضمر در دلش

در دماغش نادمیدہ لالہ ہا　　ناشنیدہ نغمہ ہا ہم نالہ ہا

فکرِ او با ماہ و انجم ہمنشین　　زشت را نا آشنا خوب آفرین

خضر و در ظلماتِ او آبِ حیات　　زندہ تر از آبِ چشمش کائنات

ما گران سیریم و خام و سادہ ایم　　در رہِ منزل ز پا افتادہ ایم

عندلیبِ او نوا پرداخت است　　حیلۂ از بہرِ ما انداخت است

تا کشد ما را بفردوسِ حیات　　حلقۂ کامل شود قوسِ حیات

کاروانہا از درایش گام زن　　در پئے آوازِ نایش گام زن

چون نسیمش در ریاضِ ما وزد ... نرمک اندر لاله و گل می خزد
از فریبِ او خود افزا زندگی ... خود حساب[1] و ناشکیبا زندگی

اہلِ عالم را صلا بر خوان کند
آتشِ خود را چو باد ارزان کند

وائے قومے کز اجل گیرد برات ... شاعرش وابوسد[2] از ذوقِ حیات
خوش نماید زشت را آئینہ اش ... در جگر صد نشتر از نوشینہ اش
بوسۂ او تازگی از گل برد ... ذوقِ پرواز از دلِ بلبل برد
سستِ اعصاب تو از افیونِ او ... زندگانی قیمتِ مضمونِ او
می رباید ذوقِ رعنائی ز سرو ... جرّہ شاہین از دم سردش تدرو
ماہی و از سینہ تا سر آدم است ... چون بناتِ آشیان[3] اندر یم است
از نوا بر ناخدا افسون زند ... کشتیش در قعرِ دریا افگند
نغمہ ہائش از دلت ورود ثبات ... مرگ را از سحرِ او دانی حیات

---

[1] خود حساب، محاسبۂ نفس کرنے والا۔ [2] وابوسیدن، روگردانی کرنا۔
[3] بناتِ آشیان دریم، سمندر کی تین پریاں جن کو عربی میں بنات البحر اور انگریزی میں سائرنز کہتے ہیں۔ ملاحوں کے توہمات کی رو سے ان کا آدھا جسم مچھلی کا ہے اور آدھا انسان کا۔ اور جہاز ران ان کی خوش آوازی سے بے راہ ہو کر غرق ہو جاتے ہیں۔

دایهٔ اعصی زجانِ تو برد
لعلِ عنابی ز کانِ تو برد

چون زبان پیرایه بندد سود را
می کنند بندهٔ موم هر محمود را

در رهِ اندیشه انداز د ترا
از عمل بیگانه می سازد ترا

خستهٔ ما از کلامش خسته تر
انجمن از دورِ جامش خسته تر

جوئے برقے نیست در نیسانِ او
یک سراب در رنگ بوستانِ او

حسنِ او را با صداقت کار نیست
در نمش جز گوهرِ تف دار نیست

خواب را خوش تر ز بیداری شمرد
آتشِ ما از نفسهائش فسرد

قلبِ مسموم از سرودِ بلبلش
خفته مارے زیرِ انبارِ گلش

از خم و مینا و جامش الحذر
از مے آئینه فامش الحذر

اے ز پا افتادهٔ صهبائے او
صبح تو از مشرقِ مینائے او

اے دلت از نغمه هائش سرد جوش
زهرِ قاتل خوردهٔ از راهِ گوش

اے دلیلِ انحطاطِ اندازِ تو
از نوا افتاده تارِ سازِ تو

آن چنان زار از تن آسانی شدی
در جهان ننگِ مسلمانی شدی

از رگِ گل می توان بستن ترا
از نسیمے می توان خستن ترا

عشق رسوا گشته از فریادِ تو
زشت رو تمثالش از بهزادِ تو

لے خواهش، آرزو۔ ۲ے عیب دار۔

زرد از آزارِ تو رخسارِ او	سردیٔ تو بردہ سوز از نارِ او
خستہ جان از خستہ جانیہائے تو	ناتوان از ناتوانیہائے تو
گریۂ طفلانہ در پیمانہ اش	کلفتِ آہ متاعِ خانہ اش
سرخوش از دریوزۂ میخانہا	جلوہ دزدِ روزنِ کاشانہا
ناخوشی افسردۂ آزردۂ	از لگدکوبِ نگہبان مردۂ
از غمان مانندِ نے کاہیدۂ	وز فلک صد شکوہ بر لب چیدۂ
لابہ و کین جوہرِ آئینہ اش	ناتوانی ہمدمِ دیرینہ اش
پست بخت و زیردست و دون نہاد	ناسزا و نا اُمید و نامُراد
شیونش از جانِ تو سرمایہ بُرد	لطفِ خواب از دیدۂ ہمسایہ بُرد

وای بر عشقی کہ نارِ او فسرد
در حرم زائید و در بتخانہ مرد

ای میانِ کیسہ ات نقدِ سخن	بر عیارِ زندگی او را بزن
فکرِ روشن بین عمل را رہبر است	چون درخشِ برق پیش از تندر است
فکرِ صالح در ادب می بایدت	رجعتی سوئے عرب می بایدت
دل بہ سلمائے[۱] عرب باید سپرد	تا دمد صبحِ حجاز از شامِ کرد

۱؎ سلمیٰ ادبیاتِ عرب میں معشوقہ کا نام ہے۔ دوسرے مصرع میں شیخ حسام الحق ضیاء الدین رحمۃ اللہ علیہ کے مقولۂ امسیت کردیا اصبحت عربیا کی طرف اشارہ ہے۔

از چمن زارِ حجم گل چیدهٔ
نوبہارِ ہند و ایران دیدهٔ

انارکے از گرمیِ صحرا بخور
بادهٔ دیرینه از خرما بخور

سر یکے اندر برِ گرمش بده
تن دمے ما صرصرِ گرمش بده

مدتے غلطیدهٔ اندر حریر[1]
خو بہ کرباسِ درشتے هم بگیر

قرنها بر لاله پاکوبیدهٔ
عارض از شبنم چو گل شوئیدهٔ

خویش را بر ریگ سوزان هم بزن
غوطه اندر چشمهٔ زمزم بزن

مثلِ بلبل ذوقِ شیون تا کجا
در چمن زاران نشیمن تا کجا

اے هما از یمنِ دامت ارجمند
آشیانے ساز بر کوهِ بلند

آشیانے برق و تندر در برے
از کنام[2] جره بازان برترے

تا شوی در خوردِ پیکارِ حیات
جسم و جانت سوزد از نارِ حیات

---

[1] ایک قسم کا کپڑا۔ [2] باز کے رہنے کی جگہ۔

در بیان اینکه تربیت خودی را سه مراحل است مرحلهٔ اوّل را اطاعت و مرحلهٔ دوم را ضبطِ نفس و مرحلهٔ سوم را نیابتِ الٰهی نامیده اند

مرحلهٔ اوّل اطاعت

خدمت و محنت شعارِ اشتر است — صبر و استقلال کارِ اشتر است

گامِ او در راه کم غوغاستے — کاروان را زورقِ صحراستے

نقشِ پائش قسمتِ هر بیشهٔ — کم خورد کم خواب و محنت پیشهٔ

مست زیرِ بارِ محمل می رود — پاے کوبان سوئے منزل می رود

سرخوش از کیفیتِ رفتارِ خویش — در سفر صابرتر از اسوارِ خویش

---

۱ کشتی ۔

تو ہم از بارِ فرائض سر متاب — برخوری از عندہ حسن المآب[۱]

در اطاعت کوش اے غفلت شعار — می شود از جبر پیدا اختیار[۲]

ناکس از فرمان پذیری کس شود — آتش ار باشد ز طغیان[۳] خس شود

ہر کہ تسخیرِ مہ و پروین کند — خویش را زنجیریِ آئین کند

باد را زندانِ گل خوشبو کند — قیدِ بو را نافۂ آہو کند

می زند اختر سوئے منزل قدم — پیشِ آئینے سرِ تسلیم خم

سبزہ بر دینِ نمو روئیدہ است — پائمال از ترکِ آن گردیدہ است

لالہ پیہم سوختن قانونِ او — بر جہد اندر رگِ او خونِ او

قطرہ ہا دریاست از آئینِ وصل — ذرہ ہا صحراست از آئینِ وصل

باطنِ ہر شے ز آئینے قوی — تو چرا غافل ز این سامان روی

باز اے آزادِ دستورِ قدیم — زینتِ پا کن ہمان زنجیرِ سیم

شکوہ سنجِ سختیِ آئین مشو
از حدودِ مصطفےٰ بیرون مرو

۱ـ تلمیح ہے آیۂ قرآنی کی طرف۔ ۲ـ اس شعر میں الٰہیاتِ اسلامیہ کے مشہور مسئلہ جبر و اختیار کی طرف اشارہ ہے۔ مقصود یہ ہے کہ اعلیٰ اور سچی حریت اطاعت یعنی پابندی فرائض سے پیدا ہوئی۔ ۳ـ سرکشی، حد سے گذر جانا۔

مرحلهٔ دوم ضبطِ نفس

نفسِ تو مثلِ شتر خود پرور است   خود پرست و خود سوار و خود سر است

مرد شو آور زمامِ او بکف   تا شوی گوہر اگر باشی خزف

ہر کہ بر خود نیست فرمانش روان   می شود فرمان پذیر از دیگران

طرحِ تعمیرِ تو از گل ریختند   با محبت خوف را آمیختند

خوفِ دنیا خوفِ عقبیٰ خوفِ جان   خوفِ آلامِ زمین و آسمان

حبِ مال و دولت و حبِ وطن   حبِ خویش و اقربا و حبِ زن

امتزاجِ ماؤ طین تن پرور است   کشتۂ فحشا ہلاکِ منکر است

تا عصائے لا الٰہ داری بدست   ہر طلسمِ خوف را خواہی شکست

ہر کہ حق باشد چو جان اندر تنش   خم نگردد پیشِ باطل گردنش

خوف را در سینۂ او راہ نیست   خاطرش مرعوبِ غیر اللہ نیست

ہر کہ در اقلیمِ لا آباد شد   فارغ از بندِ زن و اولاد شد

می کند از ما سوا قطعِ نظر   می نہد ساطور[1] بر حلقِ پسر

با یکی مثلِ ہجومِ لشکر است   جان بچشمِ او ز باد ارزان تر است

لا الٰہ باشد صدف گوہر نماز   قلبِ مسلم را حجِ اصغر نماز

---

[1] چھری۔ حضرت ابراہیم علیہ الصلوٰۃ کی قربانی کی طرف اشارہ ہے۔

در کفِ مسلم مثالِ خنجر است | قاتلِ فحشا و بغی و منکر است[1]
روزہ بر جوع و عطش[2] شبخون زند | خیبرِ تن پروری را بشکند
مومنان را فطرت افروز است حج | ہجرت آموز و وطن سوز است حج
طاعتے سرمایۂ جمعیتے | ربطِ اوراقِ کتابِ ملتے
حب دولت را فنا ساز د زکوٰۃ | ہم مساوات آشنا ساز د زکوٰۃ
دل ز حتّیٰ تنفقوا[3] محکم کند | زر فزاید الفتِ زر کم کند
این ہمہ اسباب استحکامِ تست | پختہ محکم اگر اسلامِ تست

اہلِ قوت شو ز وردِ یا قوی
تا سوارِ اشترِ خاکی شوی

مرحلۂ سوم نیابتِ الٰہی

گر شتر بانی جہان بانی کنی | زیبِ سر تاجِ سلیمانی کنی
تا جہان باشد جہان آرا شوی | تاجدارِ ملکِ لا یبلیٰ[4] شوی
نائبِ حق در جہان بودن خوش است | بر عناصر حکمران بودن خوش است

---

[1] اِنَّ الصَّلٰوۃَ تَنْھٰی عَنِ الْفَحْشَاءِ الخ (آیہ شریف) [2] جوع و عطش: بھوک اور پیاس۔ [3] لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتّٰی تُنْفِقُوْا (آیہ شریف)
[4] ملکِ لا یبلیٰ: یعنی وہ ملک جو زمانہ کی دست برد سے ہمیشہ محفوظ رہے۔

نائبِ حق ہمچو جانِ عالم است — ہستیِ او ظلِ اسمِ اعظم است

از رموزِ جزو و کل آگہ بود — در جہان قائم بامر اللہ بود

خیمہ چون در وسعتِ عالم زند — این بساطِ کہنہ را برہم زند

فطرتش معمور و می خواہد نمود — عالمے دیگر بیارد در وجود

صد جہان مثلِ جہانِ جزو و کل — روید از کشتِ خیالِ او چو گل

پختہ سازد فطرتِ ہر خام را — از حرم بیرون کند اصنام را

نغمہ زا تارِ دل از مضراب او — بہرِ حق بیداری او خوابِ او

شیب[۱] را آموزد آہنگِ شباب — می دہد ہر چیز را رنگِ شباب

نوعِ انسان را بشیر و ہم نذیر — ہم سپاہی ہم سپہ گر ہم امیر

مدعائے علم الاسما[۲] ستے — سرِ سبحان الذی اسرا ستے

از عصا دستِ سفیدش[۳] محکم است — قدرتِ کامل بعلمش توام است

چون عنان گیرد بدست آن شہسوار — تیز تر گردد سمندِ روزگار

خشک[۴] سازد ہیبتِ او نیل را — می برد از مصر اسرائیل را

از قمِ او خیزد اندر گورِ تن — مردہ جانہا چون صنوبر در چمن

ذاتِ او توجیہِ ذاتِ عالم است — از جلالِ او نجاتِ عالم است

---

۱ بڑھاپا۔ ۲ تلمیح ہے آیتِ قرآنی کی طرف۔ ۳ حضرت موسیٰ کا روشن ہاتھ۔
۴ اس شعر میں حضرت موسیٰ کے قصے کی طرف تلمیح ہے۔

ذرهٔ خورشید آشنا از سایه اش — قیمتِ هستی گران از مایه اش
زندگی بخشد ز اعجازِ عمل — می کند تجدیدِ اندازِ عمل
جلوه با خیزد ز نقشِ پائے او — صد کلیم آوارهٔ سینائے او
زندگی را می کند تفسیرِ نو — می دهد این خواب را تعبیرِ نو
هستی مکنونِ او رازِ حیات — نغمهٔ نشنیدهٔ سازِ حیات
طبعِ مضمون بندِ فطرت خون شود — تا دو بیتِ ذاتِ او موزون شود
مشتِ خاکِ ما سرِ گردون رسید — زین غبار آن شهسوار آید پدید
خفته در خاکسترِ امروزِ ما — شعلهٔ فردائے عالم سوزِ ما
غنچهٔ ما گلستان در دامن است — چشمِ ما از صبحِ فردا روشن است
اے سوارِ اشهبِ[1] دوران بیا — اے فروغِ دیدهٔ امکان بیا
رونقِ هنگامهٔ ایجاد شو — در سوادِ دیده ها آباد شو
شورشِ اقوام را خاموش کن — نغمهٔ خود را بهشتِ گوش کن
خیز و قانونِ اخوت ساز ده — جامِ صهبائے محبت باز ده
باز در عالم بیار ایامِ صلح — جنگجویان را بده پیغامِ صلح
نوعِ انسان مزرع و تو حاصلی — کاروانِ زندگی را منزلی
ریخت از جورِ خزان برگِ شجر — چون بهاران بر ریاضِ ما گذر

---

[1] گھوڑا۔

سجدہ ہائے طفلک و برنا و پیر — از جبینِ شرمسارِ ما بگیر

از وجودِ تو سرافرازیم ما
پس بسوزِ این جہان سوزیم ما

در شرحِ اسرارِ اسمائے علی مرتضیٰؓ

مسلمِ اوّل شہِ مردان علیؓ — عشق را سرمایۂ ایمان علیؓ

از ولائے دودمانش زندہ ام — در جہان مثلِ گہر تابندہ ایم

نرگسم وارفتۂ نظّارہ ام — در خیابانش چو بو آوارہ ام

زمزم ار جوشد ز خاکِ من ازوست — مے اگر ریزد ز تاکِ من ازوست

خاکم و از مہرِ او آئینہ ام — می توان دیدن نوا در سینہ ام

از رخِ او فالِ پیغمبر گرفت — ملّتِ حق از شکوہش فر گرفت

قوّتِ دینِ مبین فرمودہ اش — کائنات آئین پذیر از دودہ اش

مرسلِ حق کرد نامش بوتراب — حق یداللہ خواند در امّ الکتاب

ہر کہ دانائے رموزِ زندگی است — سرِّ اسمائے علیؓ داند کہ چیست

خاکِ تاریکے کہ نامِ او تن است — عقل از بیدادِ او در شیون است

فکرِ گردون رس زمین پیما ازو — چشم کور و گوش ناشنوا ازو

از ہوس تیغِ دو رو دارد بدست — رہروان را دل برین رہزن شکست

شیرِ حق این خاک را تسخیر کرد — این گلِ تاریک را اکسیر کرد
مرتضیٰ کز تیغِ او حق روشن است — بوتراب از فتحِ اقلیمِ تن است
مردِ کشور گیر از کراری است — گوہرش را آبرو خودداری است
ہر کہ در آفاق گردد بوتراب — باز گرداند ز مغرب آفتاب[1]
ہر کہ زین بر مرکبِ تن تنگ بست — چون نگین بر خاتمِ دولت نشست
زیرِ پاش اینجا شکوہِ خیبر است — دستِ او آنجا قسیمِ کوثر است
از خود آگاہی یداللّٰہی کند — از یداللّٰہی شہنشاہی کند
ذاتِ او دروازۂ شہرِ علوم — زیرِ فرمانش حجاز و چین و روم
حکمران باید شدن بر خاکِ خویش — تا مئے روشن خوری از تاکِ خویش
خاک گشتن مذہبِ پروانگی است — خاک را اب[2] شو کہ این مردانگی است
سنگ شو اے ہمچو گل نازک بدن — تا شوی بنیادِ دیوارِ چمن
از گلِ خود آدمے تعمیر کن — آدمے را عالمے تعمیر کن
گر بنا سازی نہ دیوارے نہ درے — خشت از خاکِ تو بندد دیگرے
اے ز جورِ چرخِ ناہنجار تنگ — جامِ تو فریادیِ بیدادِ سنگ
نالہ و فریاد و ماتم تا کجا — سینہ کوبیہائے پیہم تا کجا

---

[1] معجزۂ رجعتِ خورشید۔

[2] حضرت علی مرتضیٰؓ کی کنیت (ابوتراب یعنی مٹی کا باپ) کی طرف تلمیح ہے۔

در عمل پوشیده مضمونِ حیات   لذتِ تخلیق قانونِ حیات

خیز و خلاقِ جهانِ تازه شو   شعله در بر کن خلیل آوازه شو

با جهانِ نامساعد ساختن   هست در میدان سپر انداختن

مرد خود دارے که باشد پخته کار   با مزاجِ او بسازد روزگار

گر نه سازد با مزاجِ او جهان   می شود جنگ آزما با آسمان

بر کند بنیادِ موجودات را   می دهد ترکیبِ نو ذرات را

گردشِ ایام را بر هم زند   چرخِ نیلی فام را بر هم زند

می کند از قوتِ خود آشکار   روزگارِ نو که باشد سازگار

در جهان نتوان اگر مردانه زیست   همچو مردان جان سپردن زندگیست

آزماید صاحبِ قلبِ سلیم   زورِ خود را از مهماتِ عظیم

عشق با دشوار ورزیدن خوش است   چون خلیل از شعله گل چیدن خوش است

ممکناتِ قوتِ مردانِ کار   گردد از مشکل پسندی آشکار

حربهٔ دون همتان کین است و بس   زندگی را این یک آئین است و بس

ق

زندگانی قوتِ پیدا استے   اصلِ او از ذوقِ استیلاستے

عفوِ بیجا سردیٔ خونِ حیات   سکته در بیتِ موزونِ حیات

هر که در قعرِ مذلت مانده است   ناتوانی را قناعت خوانده است

ناتوانی زندگی را رهزن است   بطنش از خوف و دروغ آبستن است

از مکارم اندرونِ او تهی است — شیرش از بہرِ ذمائم فربہی است

ہوشیار اے صاحبِ عقلِ سلیم — در کمینہائے نشیند این غنیم

گر خردمندی فریبِ او مخور — مثلِ حربا[1] ہر زمان رنگش دگر

شکلِ او اہلِ نظر نشناختند — پردہ ہا بر روئے او انداختند

گاہ او را رحم و نرمی پردہ دار — گاہ می پوشد ردائے انکسار

گاہِ او مستور در مجبوری است — گاہ پنہان در تہِ معذوری است

چہرہ در شکلِ تن آسانی نمود — دل ز دستِ صاحبِ قوت ربود

با توانائی صداقت توام است — گر خود آگاہی ہمین جامِ جم است

زندگی کشت است و حاصل قوت است — شرحِ رمزِ حق و باطل قوت است

مدعی گر مایہ دار از قوت است — دعویٔ او بے نیاز از حجت است

باطل از قوت پذیرد شانِ حق — خویش را حق داند از بطلانِ حق

از کنِ او زہر کوثر می شود — خیر را گوید شرے شر می شود

اے ز آدابِ امانت بے خبر — از دو عالم خویش را بہتر شمر

از رموزِ زندگی آگاہ شو — ظالم و جاہل ز غیر اللہ شو

چشم و گوش و لب کشا اے ہوشمند
گر نہ بینی راہِ حق بر من بخند

---

[1] حربا: ایک قسم کا جانور (گرگٹ) جو ہر گھڑی اپنا رنگ بدلتا رہتا ہے۔

حکایت نوجوانے از مرو کہ پیش حضرت سیّد مخدوم علی ہجویری رحمۃ اللہ علیہ آمدہ از ستمِ اعدا فریاد کرد

سیّدِ ہجویرؒ مخدومِ امم — مرقدِ او پیرِ سنجرؒ[1] را حرم

بندہائے کوہسار آساں گسیخت — در زمینِ ہند تخمِ سجدہ ریخت

عہدِ فاروقؓ از جمالش تازہ شد — حق ز حرفِ او بلند آوازہ شد

پاسبانِ عزّتِ اُمّ الکتاب — از نگاہش خانۂ باطل خراب

خاکِ پنجاب از دمِ او زندہ گشت — صبحِ ما از مہرِ او تابندہ گشت

عاشق و ہم قاصدِ طیارِ عشق — از جبینش آشکار اسرارِ عشق

داستانے از کمالش سر کنم — گلشنے در غنچۂ مضمر کنم

نوجوانے قامتش بالا چو سرو — واردِ لاہور شد از شہرِ مرو

رفت پیشِ سیّدِ والا جناب — تا رباید ظلمتش را آفتاب

گفت محصورِ صفِ اعدا استم — درمیانِ سنگہا مینا استم

---

[1] خواجہ معین الدین چشتی رحمۃ اللہ علیہ جو حضرت ہجویریؒ کے مزار پر تشریف لائے تھے۔

پا من آموز اے شہ گردو مکان | زندگی کردن میانِ دشمنان
پیر دانائے کہ در ذاتش جمال | بستہ پیمانِ محبت با جلال
گفت اے نا محرم از رازِ حیات | غافل از انجام آغازِ حیات
فارغ از اندیشۂ اغیار شو | قوتِ خوابیدہ بیدار شو
سنگ چون بر خود گمانِ شیشہ کرد | شیشہ گر دید و شکستن پیشہ کرد
ناتوان خود را اگر رہرو شمرد | نقدِ جانِ خویش با رہزن سپرد
تا کجا خود را شماری ما و طین | از گلِ خود شعلۂ طور آفرین
با عزیزان سر گران بودن چرا | شکوہ سنجِ دشمنان بودن چرا
راست می گویم عدو ہم یارِ تست | ہستئ او رونقِ بازارِ تست
ہر کہ دانائے مقاماتِ خودی است | فضلِ حق داند اگر دشمن قوی است
کشتِ انسان را عدو باشد سحاب | ممکناتش را برانگیزد ز خواب
سنگِ رہ آب است اگر ہمت قوی است | سیل را پست و بلندِ جادہ چیست
سنگِ رہ گردد فسان تیغِ عزم | قطعِ منزل امتحان تیغِ عزم
مثلِ حیوان خوردن آسودن چہ سود | گر بخود محکم نہ بودن چہ سود
خویش را چون از خودی محکم کنی | تو اگر خواہی جہان برہم کنی
گر فنا خواہی ز خود آزاد شو | گر بقا خواہی بخود آباد شو

---

[۱] پانی۔ [۲] مٹی۔

چیست مردن از خودی غافل شدن
تو چه پنداری فراقِ جان و تن؟

در خودی کن صورتِ یوسف مقام
از اسیری تا شہنشاہی خرام

از خودی اندیش و مردِ کار شو
مردِ حق شو حاملِ اسرار شو

شرحِ رازِ داستانہا می کنم
غنچہ از زورِ نفس وا می کنم

"خوشتر آن باشد کہ سرِّ دلبران
گفتہ آید در حدیثِ دیگران"

حکایت طائرے کہ از تشنگی بیتاب بود

طائرے از تشنگی بیتاب بود
در تنِ او دم مثالِ موجِ دود

ریزۂ الماس در گلزار دید
تشنگی نظارۂ آب آفرید

از فریبِ ریزۂ خورشید تاب
مرغِ نادان سنگ را پنداشت آب

مایہ اندوزِ نم از گوہر نشد
زد برو منقار و کامش تر نشد

گفت الماس اے گرفتارِ ہوس!
تیز بر من کردہ منقارِ ہوس

قطرۂ آبے نیم ساقی نیم
من برائے دیگران باقی نیم

قصدِ آزارم کنی دیوانہٴ
از حیاتِ خود نما بیگانہٴ

آبِ من منقارِ مرغان بشکند
آدمی را گوہرِ جان بشکند

طائر از الماس کامِ دل نیافت
روئے خویش از ریزۂ تابندہ تافت

حسرت اندر سینہ اش آباد گشت — در گلوئے او نوا فریاد گشت

قطرۂ شبنم سرِ شاخِ گلے — تافت مثلِ اشکِ چشمِ بلبلے

تابِ او محوِ سپاسِ آفتاب — لرزہ بر تن از ہراسِ آفتاب

کوکبِ رم خوئے گردون زادۂ — یک دم از ذوقِ نمود استادۂ

صد فریب از غنچہ و گل خوردۂ — بہرۂ از زندگی نابردہ

مثلِ اشکِ عاشقِ دل دادۂ — زیرِ مژگانے چکید آمادۂ

مرغِ مضطر زیرِ شاخِ گل رسید — در دہانش قطرۂ شبنم چکید

اے کہ می خواہی ز دشمن جان بری — از تو پرسم قطرۂ یا گوہری؟

چون ز سوزِ تشنگی طائر گداخت — از حیاتِ دیگرے سرمایہ ساخت

قطرہ سخت اندام و گوہر خو نبود — ریزۂ الماس بود و او نبود

غافل از حفظِ خودی یک دم مشو — ریزۂ الماس شو شبنم مشو

پختہ فطرت صورتِ کہسار باش — حاملِ صد ابرِ دریا بار باش

خویش را دریاب از ایجابِ خویش — سیم شو از بستنِ سیمابِ خویش

نغمۂ پیدا کن از تارِ خودی
آشکارا سازِ اسرارِ خودی

(اسرارِ خودی)

حکایتِ الماس و زغال

از حقیقت باز بکشایم درے — با تو می گویم حدیثِ دیگرے

گفت با الماس در معدن زغال — اے امینِ جلوہ ہائے لازوال

ہمدمیم و ہست و بودِ ما یکیست — در جہان اصلِ وجودِ ما یکیست

من بکان میرم ز دردِ ناکسی — تو سرِ تاجِ شہنشاہان رسی

قدرِ من از بدگلی کمتر ز خاک — از جمالِ تو دلِ آئینہ چاک

روشن از تاریکیٔ من مجمر است — پس کمالِ جوہرم خاکستر است

پشتِ پا ہر کس مرا بر سر زند — بر متاعِ ہستیم اخگر زند

بر سر و سامانِ من باید گریست — برگ و سازِ ہستیم دانی کہ چیست

موجۂ دودے بہم پیوستۂ — مایہ دارے یک شرارے جستۂ

مثلِ انجم روئے تو ہم خوئے تو — جلوہ ہا خیزد ز ہر پہلوئے تو

گاہ نورِ دیدۂ قیصر شوی — گاہ زیبِ دستۂ خنجر شوی

گفت الماس اے رفیقِ نکتہ بین — تیرہ خاک از پختگی گردد نگین

تا بہ پیرامونِ خود در جنگ شد — پختہ از پیکار مثلِ سنگ شد

پیکرم از پختگی ذوالنور شد — سینہ ام از جلوہ ہا معمور شد

خوار گشتی از وجودِ خامِ خویش — سوختی از نرمیٔ اندامِ خویش

فارغ از خوف و غم و وسواس باش — پختہ مثلِ سنگ، شو الماس باش

می شود از وے دو عالم مستنیر — ہر کہ باشد سخت کوش و سخت گیر

مشتِ خاکے اصلِ سنگِ اسود است — کو سر از جیبِ حرم بیرون زد است

رتبہ اش از طور بالاتر شد است — بوسہ گاہِ اسود و احمر شد است

در صلابت آبروئے زندگی است

ناتوانی ناکسی ناپختگی است

حکایتِ شیخ و برہمن و مکالمۂ گنگا و ہمالہ در معنیٔ این کہ تسلسلِ حیاتِ ملیّہ از محکم گرفتنِ روایاتِ مخصوصۂ ملیّہ می باشد

در بنارس برہمنے[1] محترم — سر فرو اندر یمِ بود و عدم

بہرۂ وافر ز حکمت داشتے — با خدا جویان ارادت داشتے

ذہنِ او گیرا و ندرت کوش بود — با ثریا عقلِ او ہمدوش بود

آشیانش صورتِ عنقا بلند — مہر و مہ بر شعلۂ فکرش سپند

[1] مزید علیہ برہمن کا ہے۔

تے بینائے او در خون نشست ساقیٔ حکمت بجامش نے نریست

در ریاضِ علم و دانش دام چید چشمِ دامش طائرِ معنی ندید

ناخنِ فکرش بخون آلودہ ماند عقدۂ بود و عدم نکشودہ ماند

آہ بر لب شاہدِ حرمانِ او چہرہ غمازِ دلِ حیرانِ او

رفت روزے نزدِ شیخِ کاملے آنکہ اندر سینہ پروردے دلے

گوش بر گفتارِ آن فرزانہ داد بر لبِ خود مُہرِ خاموشی نہاد

گفت شیخ اے طائفِ چرخِ بلند اندکے عہدِ وفا با خاک بند

شدی آوارۂ صحرا و دشت فکرِ بیباکِ تو از گردون گزشت

با زمین در ساز اے گردون نورد در تلاشِ گوہرِ انجم مگرد

من نگویم از بتان بیزار شو کافری شائستۂ زنار شو

اے امانت دارِ تہذیبِ کہن پشتِ پا بر مسلکِ آبا مزن

گر ز جمعیت حیاتِ ملت است کفر ہم سرمایۂ جمعیت است

تو کہ ہم در کافری کامل نۂ در خورِ طوفِ حریمِ دل نۂ

ماندہ ایم از جادۂ تسلیم دور تو ز آذر من ز ابراہیم دور

قیسِ ما سودائیِ محمل نشد در جنونِ عاشقی کامل نشد

مُردِ چون شمعِ خودی اندر وجود
از خیالِ آسمان پیما چہ سود

آبِ زر در دامنِ کہسار چنگ　　گفت روزے با ہمالہ رودِ گنگ

اے ز صبحِ آفرینش یخ بدوش　　پیکرت از رودہا زنار پوش

حق ترا با آسمان ہمراز ساخت　　پات محروم از خرامِ ناز ساخت

طاقتِ رفتار از پایت ربود　　این وقار و رفعت و تمکین چہ سود

زندگانی از خرامِ پیہم است　　برگ و سازِ ہستی موج از رم است

کوہ چون این طعنہ از دریا شنید　　ہم چو بحرِ آتش از کین بر دمید

گفت اے پہنائے تو آئینہ ام　　چون تو صد دریا درونِ سینہ ام

این خرامِ ناز سامانِ فناست　　ہر کہ از خود رفت شایانِ فناست

از مقامِ خود نداری آگہی　　بر زیانِ خویش نازی ابلہی!

اے ز بطنِ چرخِ[1] گردان زادۂ　　از تو بہتر ساحلِ افتادۂ

ہستیٔ خود نذرِ قلزم ساختی　　پیشِ رہزن نقدِ جان انداختی

ہمچو گل در گلستان خود دار شو　　بہرِ نشرِ[2] بوئے گلچین مرو

زندگی بر جاے خود بالیدن است　　از خیابانِ خودی گل چیدن است

قرنہا بگذشت و من پا در گلم　　تو گمان داری کہ دور از منزلم

ہستیم بالید و تا گردون رسید　　زیرِ دامانم ثریا آرمید

ہستیٔ تو بے نشان در قلزم است　　ذروۂ[3] من سجدہ گاہِ انجم است

---

[1] ہنود کا عقیدہ ہے کہ رودِ گنگا کا سرچشمہ آسمان پر ہے۔ [2] پھیلانا۔ [3] ذروہ چوٹی۔

چشمِ من بینائے اسرارِ فلک — آشنا گوشم زبر دازِ ملک

تا ز سوزِ سعیٔ پیہم سوختم — لعل و الماس و گہر اندوختم

دُر دُرونم سنگ و اندر سنگِ نار — آب را بر نارِ من نبود گزار[۱]

قطرۂ خود را بپائے خود مریز — در تلاطم کوش و با قلزم ستیز

آبِ گوہر خواہ و گوہر قطرہ شو — بہرِ گوشِ شاہدے آویزہ شو

یا خود افزا شو سبک رفتار شو — ابرِ برق انداز و دریا بار شو

از تو قلزم گدیۂ طوفان کند — شکوہ ہا از تنگیٔ داماں کند

کمتر از موجے شمارد خویش را
پیشِ پائے تو گزارد خویش را

در بیانِ این کہ مقصدِ حیاتِ مسلم اعلائے کلمۃ اللہ است و جہاد اگر محرکِ او جوع الارض باشد در مذہبِ اسلام حرام است

قلب را از صبغۃ اللہ[۳] رنگ دہ — عشق را ناموس و نام و ننگ دہ

۱؎ مولانا روم ۲؎ تغیر الفاظ ر ۲؎ تغیر مالک ر ۳؎ تلمیح ہے آیہ شریفہ وَمَنْ اَحْسَنُ مِنَ اللّٰہِ صِبْغَۃً کی طرف۔

طبعِ مسلم از محبت قاہر است — مسلم ار عاشق نباشد کافر است

تابعِ حق دیدنش نادیدنش — خوردنش نوشیدنش خوابیدنش

در رضائش مرضیٔ حق گم شود — "این سخن کے باورِ مردم شود"[۱]

خیمہ در میدانِ الا اللہ زدست — در جہان شاہد علی الناس آمدست

شاہدِ حالش نبیٔ انس و جان — شاہدے صادق ترینِ شاہدان

قال را بگزار و بابِ حال زن — نورِ حق بر ظلمتِ اعمال زن

در قبائے خسروی درویش زی — دیدہ بیدار و خدا اندیش زی

قربِ حق از ہر عمل مقصود دار — تا ز تو گردد جلالش آشکار

صلح شر گردد چو مقصود است غیر — گر خدا باشد غرض جنگ است خیر

گرنہ گردد حق ز تیغِ ما بلند — جنگ باشد قوم را نا ارجمند

حضرتِ شیخ میان میر رح ولی — ہر خفی از نورِ جانِ او جلی

بر طریقِ مصطفیٰ ؐ محکم پئے — نغمۂ عشق و محبت را نئے

تربتش ایمانِ خاکِ شہرِ ما — مشعلِ نورِ ہدایت بہرِ ما

بر درِ او جبہ فرسا آسمان — از مریدانش شہِ ہندوستان

شاہ تخمِ حرص در دل کاشتے — قصدِ تسخیرِ ممالک داشتے

از ہوس آتش بجان افروختے — تیغ را ہل من مزید آموختے

---

۱ غالب۔

در دکن ہنگامہ ہا بسیار بود — لشکرش در عرصۂ پیکار بود

رفت پیشِ شیخ گردون پایۂ — تا بگیرد از دعا سرمایۂ

مسلم از دنیا سوئے حق رم کند — از دعا تدبیر را محکم کند

شیخ از گفتارِ شہ خاموش ماند — بزم درویشان سراپا گوش ماند

تا مریدے سکۂ سیمیں بہ بست — لب کشود و مہرِ خاموشی شکست

گفت این نذرِ حقیر از من پذیر — اے زحق آوارگان را دستگیر

غوطہ ہا زد در خوئے[۱] محنت تنم — تا گرہ زد درہمے را دامنم

گفت شیخ این زر حقِ سلطانِ ماست — آنکہ در پیراہنِ شاہی گدا است

حکمرانِ مہر و ماہ و انجم است — شاہِ ما مفلس ترینِ مردم است

دیدہ بر خوانِ اجانب دوختہ است — آتشِ جوعش جہانے سوختہ است

قحط و طاعون تابعِ شمشیرِ او — عالمے ویرانہ از تعمیرِ او

خلق در فریاد از نادارِیش — از تہی دستی ضعیف آزاریش

سطوتش اہلِ جہان را دشمن است — نوعِ انسان کاروان او رہزن است

از خیالِ خود فریبِ فکرِ خام — می کند تاراج را تسخیر نام

عسکرِ شاہی و افواجِ غنیم — ہر دو از شمشیرِ جوعِ او دو نیم

آتشِ جانِ گدا جوعِ گدا است — جوعِ[۲] سلطان ملک و ملت را فنا است

---

۱ (تلفظ خَے) پسینا۔ ۲ بھوک۔

ہر کہ خنجر بہرِ غیر اللہ کشید
تیغِ او در سینۂ او آرمید

اندرز میر نجات نقشبند المعروف بہ بابائے صحرائی کہ برائے مسلمانانِ ہندوستان رقم فرمودہ است

اے کہ مثلِ گُل ز گِل بالیدۂ
تو ہم از بطنِ خودی زائیدۂ

از خودی مگذر بقا انجام باش
قطرۂ می باش و بحر آشام باش

تو کہ از نورِ خودی تابندۂ
گر خودی محکم کنی پائندۂ

سود در جیبِ ہمین سوداستے
خواجگی از حفظِ این کالاستے

ہستئ و از نیستی ترسیدۂ
اے سرت گردم غلط فہمیدۂ

چون خبر دارم ز سازِ زندگی
با تو گویم چیست رازِ زندگی

غوطہ در خود صورتِ گوہر زدن
پس ز خلوت گاہِ خود سر بر زدن

زیرِ خاکستر شرار اندوختن
شعلہ گردیدن نظرہا سوختن

۱ے نصیحت۔

خانہ سوزِ محنتِ چل سالہ شو
طوفِ خود کن شعلۂ جوالہ شو

زندگی از طوفِ دیگر رستن است
خویش را بیت الحرم دانستن است

پر بزن واز جاذبِ خاک آزاد باش
ہمچو طائر ایمن از افتاد باش

تو اگر طائر نہ ای ہوشمند
بر سرِ غارِ آشیانِ خود مبند

اے کہ باشی در پئے کسبِ علوم
با تو می گویم پیامِ پیرِ روم

"علم را بر تن زنی مارے بود
علم را بر دل زنی یارے بود"

آگہی از قصۂ آخوندِ روم
آنکہ داد اندر حلب[1] درسِ علوم

پائے در زنجیرِ توجیہاتِ عقل
کشتیش طوفانیِ "ظلماتِ" عقل

موسئی بیگانۂ سینائے عشق
بیخبر از عشق و از سودائے عشق

از تشکک[2] گفت و از اشراق گفت
وز حکم صد گوہرِ تابندہ سفت

عقدہ ہائے قولِ مشائین[3] کشود
نورِ فکرش ہر خفی را وا نمود

گرد و پیشش بود انبارِ کتب
بر لبِ او شرحِ اسرارِ کتب

---

[1] ملک شام میں ایک مشہور شہر کا نام۔ [2] تشکک و اشراق: قدیم فلسفۂ یونان کے دو اسکول۔ مؤخر الذکر افلاطون کے فلسفہ کا نتیجہ ہے۔ مسلمانوں میں اس کے جامع اور مرتب شیخ شہاب الدین سہروردی مقتول تھے جن کو سلطان صلاح الدینؒ نے علمائے وقت کے فتوے پر قتل کروا دیا تھا۔
[3] حکماء کا وہ گروہ جو ارسطو کا تبع ہے۔

پیرِ تبریزی ز ارشادِ کمال[1] — جست راہِ مکتبِ ملّا جلال

گفت این غوغا و قیل و قال چیست — این قیاس و وہم و استدلال چیست

مولوی فرمود نادان لب ببند — بر مقالاتِ خردمندان مخند

پائے خویش از مکتبم بیرون گزار — قیل و قال است این ترا با وے چہ کار

قالِ ما از فہمِ تو بالاتر است — شیشۂ ادراک را روشنگر است

سوزِ شمس از گفتۂ ملّا فزود — آتشے از جانِ تبریزی کشود

بر زمین برقِ نگاہِ او فتاد — خاک از سوزِ دمِ او شعلہ ساز

آتشِ دل خرمنِ ادراک سوخت — دفترِ آن فلسفی را پاک سوخت

مولوی بیگانہ از اعجازِ عشق — ناشناسِ نغمہائے سازِ عشق

گفت این آتش چسان افروختی — دفترِ اربابِ حکمت سوختی

گفت شیخ اے مسلمِ زنّار دار — ذوق و حال است این ترا با وے چہ کار

حالِ ما از فکرِ تو بالاتر است — شعلۂ ما کیمیائے احمر است

ساختی از برفِ حکمت ساز و برگ — از سحابِ فکرِ تو بارد تگرگ[2]

آتشِ افروز از خاشاکِ خویش — شعلۂ تعمیر کن از خاکِ خویش

علمِ مسلم کامل از سوزِ دل است — معنیٔ اسلام ترکِ آفل[3] است

۱ے حضرت شیخ کمال الدین جندی رحمۃ اللہ علیہ۔ ۲ے اولہ۔ ۳ے غروب ہونے والا۔ زوال پذیر۔ تلمیح آیۂ شریفہ۔

چون ز بندِ آب و گل ابراہیم رست
در میانِ شعلہ ہا نیکو نشست

علمِ حق را در قفائے[1] انداختی — بہرِ نانے نقدِ دین در باختی
گرم رَو در جستجوے سرمۂ — واقف از چشمِ سیاہِ خود نۂ
آبِ حیوان از دمِ خنجر طلب — از دہانِ اژدہا کوثر طلب
سنگِ اسود از درِ بتخانہ خواہ — نافۂ مشک از سگِ دیوانہ خواہ ق
سوزِ عشق از دانشِ حاضر مجوے — کیفِ حق از جامِ این کافر مجوے
مدتے محوِ تگ و دو بودہ ام — رازدانِ دانشِ نو بودہ ام
باغبانان امتحانم کردہ اند — محرمِ این گلستانم کردہ اند
گلستانے لالہ زارے عبرتے — چون گلِ کاغذ سرابِ نکہتے
تا ز بندِ این گلستان رستہ ام — آشیان بر شاخِ طوبیٰ بستہ ام
دانشِ[2] حاضر حجابِ اکبر است — بت پرست و بت فروش و بتگر است
پا بزندانِ مظاہر بستۂ — از حدودِ حس برون ناجستۂ
در صراطِ زندگی از پا فتاد — بر گلوے خویشتن خنجر نہاد
آتشے دارد مثالِ لالہ سرد — شعلۂ دارد مثالِ ژالہ سرد
فطرتش از سوزِ عشق آزاد ماند — در جہانِ جستجو ناشاد ماند

---

[1] در قفا انداختن: بے پروائی کرنا۔ [2] موجودہ زمانے کے علوم وفنون۔

عشقِ افلاطون علتہائے عقل — بہ شود از نشترش سودائے عقل

جملہ عالم ساجد و مسجودِ عشق — سومناتِ عقل را محمودِ عشق

این مئے دیرینہ در میناش نیست

شورِ "یارب" قسمتِ شبہاش نیست

قیمتِ شمشادِ خود نشناختی — سروِ دیگر را بلند انداختی

مثلِ نے خود را از خود کردی تہی — بر نوائے دیگران دل می نہی

اے گدائے ریزہ از خوانِ غیر — جنسِ خود می جوئی از دکانِ غیر

بزمِ مسلم از چراغِ غیر سوخت — مسجدِ او از شرارِ دیر سوخت

از سوادِ کعبہ چون آہو رمید — ناوکِ صیاد پہلویش درید

شد پریشان برگِ گل چون بوئے خویش — اے ز خود رم کردہ باز آ سوئے خویش

اے امینِ حکمتِ اُمّ الکتاب — وحدتِ گم گشتہ خود باز یاب

ما کہ دربانِ حصارِ ملتیم — کافر از ترکِ شعارِ ملتیم

ساقیٔ دیرینہ را ساغر شکست — بزمِ رندانِ حجازی بر شکست

کعبہ آباد است از اصنامِ ما — خندہ زن کفر است بر اسلامِ ما

شیخ در عشقِ بتان اسلام باخت — رشتۂ تسبیح از زنار ساخت

پیرہا پیر از بیاضِ مو شدند — سخرہ[1] بہرِ کودکانِ کو شدند

---

[1] ہنسی، مذاق۔

دل ز نقشِ لا اِلٰہ بیگانۂ
از صنم ہائے ہوس بت خانۂ

می شود ہر مو درازے خرقہ پوش
آہ ازین سوداگرانِ دین فروش

با مریدان روز و شب اندر سفر
از ضرورتہائے ملّت بے خبر

دیدہ ہا بے نور مثلِ نرگس اند
سینہ ہا از دولتِ دل مفلس اند

واعظان ہم صوفیان منصب پرست
اعتبارِ ملّتِ بیضا شکست

واعظِ ما چشم بر بتخانہ دوخت
مفتیٔ دینِ مبین فتویٰ فروخت

چیست یاران بعد ازین تدبیرِ ما
رُخ سوئے میخانہ دارد پیرِ ما

اَلْوَقْتُ سَیْفٌ

سبز بادا خاکِ پاکِ شافعی[۱]
عالمے سرخوش زتاکِ شافعی

فکرِ او کوکب ز گردون چیدہ است
سیف بُرّان وقت را نامیدہ است

من چہ گویم سرِّ این شمشیر چیست
آبِ او سرمایہ دار از زندگی است

صاحبش بالاتر از امید و بیم
دستِ او بیضاتر از دستِ کلیم

سنگ از یک ضربتِ او تر شود
بحر از محرومیٔ نم بر شود

در کفِ موسیٰ ہمین شمشیر بود
کارِ او بالاتر از تدبیر بود

۱؎ الوقت سیف: مقولہ ہے حضرت امام شافعی رحمۃ اللہ علیہ کا۔

سینۂ دریائے احمر چاک کرد — قلزمے را خشک مثلِ خاک کرد

پنجۂ حیدرؓ کہ خیبر گیر بود — قوتِ او از ہمین شمشیر بود

گردشِ گردونِ گردان دیدنی است — انقلابِ روز و شب فہمیدنی است

اے اسیرِ دوش و فردا درنگر — در دلِ خود عالمِ دیگر نگر

در گلِ خود تخمِ ظلمت کاشتی — وقت را مثلِ خطے پنداشتی

باز با پیمانۂ لیل و نہار — فکرِ تو پیمود طولِ روزگار

ساختی این رشتہ را زنارِ دوش — گشتہ مثلِ بتان باطل فروش

کیمیا بودی و مشتِ گل شدی — سرِّ حق زائیدی و باطل شدی

مسلمی؟ آزادِ این زنار باش — شمعِ بزمِ ملتِ احرار باش

تو کہ از اصلِ زمان آگہ نۂ — از حیاتِ جاودان آگہ نۂ

تا کجا در روز و شب باشی اسیر — رمزِ وقت از لی مع اللہ[1] یاد گیر

این و آن پیداست از رفتارِ وقت — زندگی سرّیست از اسرارِ وقت

اصلِ وقت از گردشِ خورشید نیست — وقت جاوید است و خور جاوید نیست

عیش و غم عاشور و ہم عید است وقت — سرِّ تابِ ماہ و خورشید است وقت

وقت را مثلِ مکان گستردۂ — امتیازِ دوش و فردا کردۂ

اے چو بو رم کردہ از بستانِ خویش — ساختی از دستِ خود زندانِ خویش

---

[1] حدیث مشہور۔

وقتِ ما کو اوّل و آخر ندید | از خیابانِ ضمیرِ ما دمید
زندہ از عرفانِ اصلش زندہ تر | ہستی او از سحر تابندہ تر

زندگی از دہر و دہر از زندگی است
لَا تَسُبُّوا الدَّهْرَ فرمانِ نبی است

نکتۂ می گویمت روشن چو دُر | تا شناسی امتیازِ عبد و حُر
عبد گردد یاوہ در لیل و نہار | در دلِ حُر یاوہ گردد روزگار
عبد از ایام می بافد کفن | روز و شب را می تند بر خویشتن
مردِ حُر خود را ز گِل بر می کند | خویش را بر روزگاران می تند
عبد چون طائر بدامِ صبح و شام | لذّتِ پرواز بر جانش حرام
سینۂ آزادۂ چابک نفس | طائرِ ایام را گردد قفس
عبد را تحصیلِ حاصل فطرت است | وارداتِ جانِ او بے ندرت است
از گرانخیزی مقامِ او ہمان | نالہ ہائے صبح و شامِ او ہمان
دمبدم نو آفرینی کارِ حُر | نغمہ پیہم تازہ ریزد تارِ حُر
فطرتش زحمت کشِ تکرار نیست | جادۂ او حلقۂ پرکار نیست
عبد را ایام زنجیر است و بس | بر لبِ او حرفِ تقدیر است و بس
ہمتِ حُر با قضا گردد مشیر | حادثات از دستِ او صورت پذیر

لے زمانے کو برا بھلا مت کہو۔

رفته و آینده در موجودِ او / دیرها آسوده اندر زودِ او
آمد از صوت و صدا پاک این سخن / در نمی آید بادراک این سخن
گفتم و حرفم ز معنی شرمسار / شکوهٔ معنی که با حرفم چه کار
زندهٔ معنی چو در حرف آمد بمرد / از نفسهائے تو نارِ او فسرد
نکتهٔ غیب و حضور اندر دل است / رمزِ ایام و مرور اندر دل است

نغمهٔ خاموش دارد سازِ وقت
غوطه در دل زن که بینی رازِ وقت

یاد ایامے که سیفِ روزگار / با توانا دستیِ ما بود یار
تخمِ دین در کشتِ دلها کاشتیم / پرده از رخسارِ حق برداشتیم
ناخنِ ما عقدهٔ دنیا کشاد / بختِ این خاک از سجودِ ما کشاد
از خمِ حق بادهٔ گلگون زدیم / بر کهن میخانه ها شبخون زدیم
اے مئے دیرینه در مینائے تو / شیشه آب از گرمیِ صهبائے تو
از غرور و نخوت و کبر و منی / طعنه بر ناداریِ ما میزنی
جامِ ما هم زیبِ محفل بوده است / سینهٔ ما صاحبِ دل بوده است
عصرِ نو از جلوه ها آراسته / از غبارِ پائے ما برخاسته
کشتِ حق سیراب گشت از خونِ ما / حق پرستانِ جهان ممنونِ ما
عالم از ما صاحبِ تکبیر شد / از گلِ ما کعبه ها تعمیر شد

حرفِ اِقراؔ حق بما تعلیم کرد
رزقِ خویش از دستِ ما تقسیم کرد

گرچہ رقت از دست ما تاج و نگین
ما گدایان را بچشم کم مبین

در نگاہِ تو زیان کاریم ما
کہنہ پنداریم ما، خواریم ما

اعتبار از لا اِلٰہ داریم ما
ہر دو عالم را نگہ داریم ما

از غمِ امروز و فردا رستہ ایم
با کسے عہدِ محبت بستہ ایم

در دلِ حق سرِّ مکنونیم ما
وارثِ موسیٰ و ہاروںیم ما

مہر و مہ روشن ز تابِ ما ہنوز
برقہا دارد سحابِ ما ہنوز

ذاتِ ما آئینۂ ذاتِ حق است
ہستیٔ مسلم ز آیاتِ حق است

دُعا

اے چو جاں اندر وجودِ عالمی
جانِ ما باشی و از ما می رمی

نغمہ از فیضِ تو در عودِ حیات
موت در راہِ تو محسودِ حیات

باز تسکینِ دلِ ناشاد شو
باز اندر سینہ ہا آباد شو

باز از ما خواہ ننگ و نام را
پختہ تر کن عاشقانِ خام را

---

۱ تلمیح ہے آیۂ شریفہ اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ کی طرف۔ ۲ ایک قسم کا ساز۔

از مقدر شکوہ ہا داریم ما
نرخِ تو بالا و نا داریم ما

از تہی دستان رخِ زیبا مپوش
عشقِ سلمانؓ و بلالؓ ارزان فروش

چشمِ بیخواب و دلِ بیتاب دہ
باز ما را فطرتِ سیماب دہ

آیتے بنما ز آیاتِ مبین
تا شود اعناقِ اعدا خاضعین[1]

کوہِ آتش خیز کن این کاہ را
ز آتشِ ما سوز غیر اللہ را

رشتۂ وحدت چو قوم از دست داد
صد گرہ بر روئے کارِ ما فتاد

ما پریشان در جہان چون اختریم
ہمدم و بیگانہ از یک دیگریم

باز این اوراق را شیرازہ کن
باز آئینِ محبت تازہ کن

باز ما را بر ہمان خدمت گمار
کارِ خود با عاشقانِ خود سپار

رہروان را منزلِ تسلیم بخش
قوتِ ایمانِ ابراہیم بخش

عشق را از شغلِ لا آگاہ کن
آشنائے رمزِ الا اللہ کن

من کہ بہر دیگران سوزم چو شمع
بزمِ خود را گریہ آموزم چو شمع

یارب آن اشکے کہ باشد دل فروز
بیقرار و مضطر و آرام سوز

کارمش در باغ و روید آتشے
از قبائے لالہ شوید آتشے

---

[1] تلمیح ہے آیۂ شریفہ ان نشا تنزل علیہم من السماء آیہ فضلت اعناقہم لہا خاضعین کی طرف۔

دل بدوش و دیدہ بر فردا ستم — در میان انجمن تنہا ستم

"ہر کسے از ظنِ خود شد یار من — از درونِ من نجست اسرارِ من"

در جہاں یا رب ندیمِ من کجاست — نخلِ سینایم کلیمِ من کجاست

ظالمم بر خود ستم ہا کردہ ام — شعلۂ را در بغل پروردہ ام

شعلۂ غارت گرِ سامانِ ہوش — آتشے افگندہ در دامانِ ہوش

عقل را دیوانگی آموختہ — علم را سامانِ ہستی سوختہ

آفتاب از سوزِ او گردون مقام — برقہا اندر طوافِ او مدام

ہمچو شبنم دیدۂ گریاں شدم — تا امینِ آتشِ پنہاں شدم

شمع را سوزِ عیاں آموختم — خود نہاں از چشمِ عالم سوختم

شعلہ ہا آخر ز ہر مویم دمید — از رگِ اندیشہ ام آتش چکید

عندلیبم از شررہا دانہ چید — نغمۂ آتش مزاجے آفرید

سینۂ عصرِ من از دل خالی است — می تپد مجنوں کہ محمل خالی است

شمع را تنہا تپیدن سہل نیست — آہ یک پروانۂ من اہل نیست

انتظارِ غمگسارے تا کجا — جستجوے رازدارے تا کجا

اے ز رویت ماہ و انجم مستنیر — آتشِ خود را ز جانم باز گیر

این امانت باز گیر از سینہ ام — خارِ جوہر برکش از آئینہ ام

یا مرا یک ہمدمِ دیرینہ دہ — عشقِ عالم سوز را آئینہ دہ

موج در بحر است و ہم پہلوے موج
ہست با ہمدم تپیدن خوے موج

بر فلک کوکب ندیم کوکب است
ماہِ تابان سر بزانوے شب است

روز پہلوے شبِ یلدا زند
خویش را امروز بر فردا زند

ہستئ جوے بجوے گم شود
موجۂ بادے ببوے گم شود

ہست در ہر گوشۂ ویرانہ رقص
می کند دیوانہ با دیوانہ رقص

گرچہ تو در ذاتِ خو یکتاستی
عالمے از بہرِ خویش آراستی

من مثالِ لالۂ صحرا استم
درمیانِ محفلے تنہا استم

خواہم از لطفِ تو یارے ہمدمے
از رموزِ فطرتِ من محرمے

ہمدمے دیوانۂ فرزانۂ
از خیالِ این و آن بیگانۂ

تا بجانِ او سپارم ہوے خویش
باز بینم در دلِ او روے خویش

سازم از مشتِ گلِ خود پیکرش
ہم صنم او را شوم ہم آذرش

رموز بیخودی

جہد کن در بیخودی خود را بیاب
زود تر واللہ اعلم بالصواب

(مولانا روم رح)

پیشکش بحضور ملّتِ اسلامیہ

منکر نتوان گشت اگر دم زنم از عشق
این نشہ بمن نیست اگر با دگرے ہست
(عرفی)

اے ترا حق خاتمِ اقوام کرد
بر تو ہر آغاز را انجام کرد

اے مثالِ انبیا پاکانِ تو
ہمگرِ دلہا جگر چاکانِ تو

اے نظر بر حُسنِ ترسا زادہٴ
اے ز راہِ کعبہ دور افتادہٴ

اے فلک مشتِ غبارِ کوئے تو
"اے تماشا گاہِ عالم روئے تو"

ہمچو موج آتش تہ پا میروی
"تو کجا بہر تماشا میروی"

رمزِ سوز آموز از پروانہ
در شررِ تعمیر کن کاشانہ

طرحِ عشق انداز اندر جانِ خویش
تازہ کن با مصطفیٰ ایمانِ خویش

خاطرم از صحبتِ ترسا گرفت
تا نقاب روے تو بالا گرفت

ہم نوا از جلوہٴ اغیار گفت
داستانِ گیسو و رخسار گفت

بر درِ ساقی جبین فرسود او
قصہٴ مغ زادگان پیمود او

من شهیدِ تیغِ ابروے توام
خاکم و آسودهٔ کوے توام

از ستائش گستری بالاترم
پیشِ هر دیوان فرو ناید سرم

از سخن آئینه سازم کرده اند
وز سکندر بے نیازم کرده اند

بارِ احسان بر نتابد گردنم
در گلستان غنچه گردد دامنم

سخت کوشم مثلِ خنجر در جهان
آبِ خود می گیرم از سنگِ گران

گرچه بحرم موجِ من بیتاب نیست
بر کفِ من کاسهٔ گرداب نیست

پردهٔ رنگم شمیمے نیستم
صیدِ هر موجِ نسیمے نیستم

در شرارآبادِ هستی اخگرم
خلعتے بخشد مرا خاکسترم

بر درت جانم نیاز آورده است
هدیهٔ سوز و گداز آورده است

ز آسمانِ آبگون یم می چکد
بر دلِ گرمم دمادم می چکد

من ز جو باریک تر می سازمش
تا بصحنِ گلشنت اندازمش

زانکه تو محبوبِ یارِ ماستی
همچو دل اندر کنارِ ماستی

عشق تا طرحِ فغان در سینه ریخت
آتشِ او از دلم آئینه ریخت

مثلِ گل از هم شگافم سینه را
پیشِ تو آویزم این آئینه را

تا نگاهے افگنی بر روے خویش
می شوی زنجیریِ گیسوے خویش

باز خوانم قصهٔ پارینه ات
تازه سازم داغهاے سینه ات

از پئے قومے ز خود نامحرمے — خواستم از حق حیاتِ محکمے

در سکوتِ نیم شب نالان بدم — عالم اندر خواب و من گریان بدم

جانم از صبر و سکون محروم بود — وردِ من یا حیُّ یا قیّوم بود

آرزوئے داشتم خون کردمش — تا ز راهِ دیده بیرون کردمش

سوختن چون لاله پیهم تا کجا — از سحر دریوزِ شبنم تا کجا

اشکِ خود بر خویش میریزم چو شمع — با شبِ یلدا در آویزم چو شمع

جلوه را افزودم و خود کاستم — دیگران را محفلے آراستم

یک نفس فرصت ز سوزِ سینه نیست — هفته ام شرمندهٔ آدینه نیست

جانم اندر پیکرِ فرسودهٔ — جلوهٔ آهے است گرد آلودهٔ

چون مرا صبحِ ازل حق آفرید — ناله در ابریشمِ عودم تپید

نالهٔ افشاگرِ اسرارِ عشق — خونبهائے حسرتِ گفتارِ عشق

فطرتِ عاشق دهد خاشاک را — شوخئ پروانه بخشد خاک را

عشق را داغے مثالِ لاله بس — در گریبانش گلِ یک ناله بس

من همین یک گل بدستارت زنم — محشرے بر خوابِ سرشارت زنم

تا ز خاکت لاله زار آید پدید
از دمت بادِ بهار آید پدید

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

رموزِ بیخودی

تمہید

در معنیٔ ربطِ فرد و ملّت

فرد را ربطِ جماعت رحمت است — جوہرِ او را کمال از ملّت است

تا توانی با جماعت یار باش — رونقِ ہنگامۂ احرار باش

حرزِ جان کن گفتۂ خیر البشر — ہست شیطان از جماعت دور تر

فرد و قوم آئینۂ یک دیگر اند — سلک و گوہر کہکشان و اختر اند

فرد می گیرد ز ملت احتزام — ملّت از افراد می یابد نظام

فرد تا اندر جماعت گم شود — قطرۂ وسعت طلب قلزم شود

مایہ دارے سیرتِ دیرینہ او — رفتہ و آئندہ را آئینہ او

وصلِ استقبال و ماضی ذاتِ او — چون ابد لا انتہا اوقاتِ او

در دلش ذوقِ نمو از ملت است　　احتسابِ کارِ او از ملت است
پیکرش از قوم و ہم جانش ز قوم　　ظاہرش از قوم و پنہانش ز قوم
در زبانِ قوم گویا می شود　　بر رہِ اسلاف پویا می شود
پختہ تر از گرمئ صحبت شود　　تا بمعنی فرد ہم ملت شود
وحدتِ او مستقیم از کثرت است　　کثرت اندر وحدتِ او وحدت است
لفظ چون از بیتِ خود بیرون نشست　　گوہرِ مضمون بجیبِ خود شکست
برگِ سبزے کز نہالِ خویش ریخت　　از بہاران تارِ امیدش گسیخت
ہر کہ آب از زمزمِ ملت نخورد　　شعلہ ہائے نغمہ در عودش فسرد
فرد تنہا از مقاصد غافل است　　قوتش آشفتگی را مائل است
قوم با ضبط آشنا گرداندش　　نرم رو مثلِ صبا گرداندش
پا بگل مانندِ شمشادش کند　　دست و پا بندد کہ آزادش کند

چون اسیرِ حلقۂ آئین شود
آہوے رم خوے او مشکین شود

تو خودی از بیخودی نشناختی　　خویش را اندر گمان انداختی
جوہرِ نوریست اندر خاکِ تو　　یک شعاعش جلوۂ ادراکِ تو
عیشت از عیشش غمِ تو از غمش　　زندۂ از انقلابِ ہر دمش
واحد است و بر نمی تابد دوی　　من ز تابِ او من استم تو توی

خویش دار و خویش باز و خویش ساز — ناز ہا می پرورد اندر نیاز

آتشے از سوزِ او گردد بلند — این شرر بر شعلہ انداز و کمند

فطرتش آزاد و ہم زنجیری است — جزوِ او را قوّتِ کل گیری است

خوگرِ پیکارِ پیہم دیدمش — ہم خودی ہم زندگی نامیدمش

چون ز خلوت خویش را بیرون دہد — پائے در ہنگامۂ جلوت نہد

نقش گیر اندر دلش "او" می شود — "من" ز ہم ریزد و "تو" می شود

جبر قطعِ اختیارش می کند — از محبت مایہ دارش می کند

ناز تا ناز است کم خیزد نیاز — ناز ہا سازد بہم خیزد نیاز

در جماعت خود شکن گردد خودی — تا ز گلبرگے چمن گردد خودی

"نکتہ ہا چون تیغِ پولاد است تیز
گر نمی فہمی ز پیشِ ما گریز"

در معنی این که ملت از اختلاط افراد پیدا می شود و تکمیل تربیت او از نبوت است

از چه رو بربسته ربط مردم است — رشتهٔ این داستان سر در گم است

در جماعت فرد را بینیم ما — از چمن او را چو گل چینیم ما

فطرتش وارفتهٔ یکتائی است — حفظ او از انجمن آرائی است

سوزدش در شاهراه زندگی — آتش آوردگاه[۱] زندگی

مردمان خوگر بیک دیگر شوند — سفته در یک رشته چون گوهر شوند

در نبرد زندگی یار هم اند — مثل همسیاران گرفتار هم اند

محفل انجم ز جذب باهم است — هستی کوکب ز کوکب محکم است

خیمه گاه کاروان کوه و جبل — مرغزار و دامن صحرا و تل

سست و پیچان تار و پود کار او — ناکشوده غنچهٔ پندار او

ساز برق آهنگ او ننواخته — نغمه اش در پرده ناپرداخته

---

۱ جنگ۔

گوشمالِ جستجو ناخوردۂ
زخمہ ہائے آرزو ناخوردۂ

نابسامان محفلِ نوزادہ اش
می توان با پنبہ چیدن بادہ اش

نو دمیدہ سبزۂ خاکش ہنوز
سرد خون اندر رگِ تاکش ہنوز

منزلِ دیو و پری اندیشہ اش
از گمانِ خود رمیدن پیشہ اش

تنگ میدان ہستیٔ خامش ہنوز
فکرِ او در زیرِ لبِ بامش ہنوز

بیم جان سرمایۂ آب و گلش
ہم ز بادِ تند می لرزد دلش

جانِ او از سخت کوشی رم زند
پنجہ در دامانِ فطرت کم زند

ہر چہ از خود می دمد بردار دش
ہر چہ از بالا فتد بردار دش

تا خدا صاحبدلے پیدا کند
کو ز حرفے دفترے املا کند

سازپردازے کہ از آوازۂ[1]
خاک را بخشد حیاتِ تازۂ

ذرۂ بے مایہ ضو گیرد ازو
ہر متاعے ارج نو گیرد ازو

زندہ از یک دم دو صد پیکر کند
محفلے رنگین ز یک ساغر کند

دیدۂ او می کشد اب جان دہر
تا دوئی میرد یکی پیدا شود

رشتہ اش کو بر فلک دارد سرے
پارہ ہائے زندگی را ہمگرے

تازہ اندازِ نظر پیدا کند
گلستان در دشت و در پیدا کند

---

[1] آوازہ: اصطلاح موسیقی۔ وہ نوا جو دو مقام سے ترکیب پائے۔ تلمیح ہے دین و دنیا کی طرف۔

از تفِ او ملّتے مثلِ سپند
یک شرر می افگند اندر دلش
نقشِ پائش خاک را بینا کند
عقلِ عریان را دہد پیرایۂ
دامنِ خود می زند بر اخگرش
بندہا از پا کشاید بندہ را
گویدش تو بندۂ دیگر نۂ
تا سوئے یک مدعائش می کشد

بر جہد شور افگن و ہنگامہ بند
شعلۂ در گیر می گردد گِلش
ذرّہ را چشمک زنِ سینا کند
بخشد این بے مایہ را سرمایۂ
ہر چہ غش باشد ربایداز زرش
از خدا وندان رباید بندہ را
زین بتانِ بے زبان کمتر نۂ
حلقۂ آئین بپائش می کشد

نکتۂ توحید باز آموزدش
رسم و آئینِ نیاز آموزدش

ارکانِ اساسئ ملیۂ اسلامیہ

رکنِ اوّل

توحید

در جہانِ کیف وکم گردید عقل
پے بمنزل برد از توحید عقل

ورنہ این بیچارہ را منزل کجاست
کشتیٔ ادراک را ساحل کجاست

اہلِ حق را رمزِ توحید از بر است
در اٰتِی الرَّحمٰن عَبۡدًا مضمر است[1]

تا ز اسرارِ تو بنماید ترا
امتحانش از عمل باید ترا

دین از و حکمت از و آئین از و
زور از و قوت از و تمکین از و

عالمان را جلوہ اش حیرت دہد
عاشقان را بر عمل قدرت دہد

پست اندر سایہ اش گردد بلند
خاک چون اکسیر گردد ارجمند

قدرتِ او برگزیند بندہ را
نوعِ دیگر آفریند بندہ را

---

[1] اِنۡ کُلُّ مَنۡ فِی السَّمٰوٰتِ وَالۡاَرۡضِ اِلَّا اٰتِی الرَّحۡمٰنِ عَبۡدًا ۱۲ (آیہ شریفہ)

دررهِ حق تیز تر گردد تگش
گرم تر از برقِ خون اندر رگش

بیم و شک میرد عمل گیرد حیات
چشم می بیند ضمیرِ کائنات

چون مقامِ عبدهٗ محکم شود
کاسهٔ دریوزه جامِ جم شود

ملتِ بیضا تن و جان لا اِلٰه
سازِ ما را پرده گردان لا اِلٰه

لا اِلٰه سرمایهٔ اسرارِ ما
رشته اش شیرازهٔ افکارِ ما

حرفش از لب چون بدل آید همی
زندگی را قوت افزاید همی

نقش او گر سنگ گیرد دل شود
دل گر از یادش نسوزد گل شود

چون دل از سوزِ غمش افروختیم
خرمنِ امکان ز آهے سوختیم

آبِ دلها در میانِ سینه ها
سوز او بگداخت این آئینه ها

شعله اش چون لاله در رگهائے ما
نیست غیر از داغ او کالائے ما

اسود از توحید احمر می شود
خویشِ فاروقؓ و ابوذرؓ می شود

دل مقامِ خویشی و بیگانگی است
شوق را مستی ز هم پیمانگی است

ملت از یک رنگیِ دلهاستے
روشن از یک جلوه این سیناستے

قوم را اندیشه ها باید یکے
در ضمیرش مدعا باید یکے

جذبه باید در سرشتِ او یکے
هم عیارِ خوب و زشتِ او یکے

گر نباشد سوزِ حق در سازِ فکر
نیست ممکن این چنین اندازِ فکر

یا مسلمانیم و اولادِ خلیل[1] — از اَبِیکُم گیر اگر خواہی دلیل

با وطن وابستہ تقدیرِ امم — بر نسب بنیادِ تعمیرِ امم

اصلِ ملت در وطن دیدن کہ چہ — باد و آب و گِل پرستیدن کہ چہ

بر نسب نازان شدن نادانی است — حکمِ او اندر تن و تن فانی است

ملتِ ما را اساسِ دیگر است — این اساس اندر دلِ ما مضمر است

حاضریم و دل بغائب بستہ ایم — پس ز بندِ این و آن وارستہ ایم

رشتۂ این قوم مثلِ انجم است — چون نگہ ہم از نگاہِ ما گم است

تیرِ خوش پیکانِ یک کیشیم ما — یک نما یک بین یک اندیشیم ما

مدعائے ما مآلِ ما یکے است — طرز و اندازِ خیالِ ما یکے است

ما ز نعمت ہائے او اخوان شدیم

یک زبان و یک دل و یک جان شدیم

---

[1] مِلَّةَ أَبِيكُمْ إِبْرَاهِيمَ ط (آیۂ شریفہ)

در معنیٔ این کہ یاس و حزن و خوف امّ الخبائث است و قاطعِ حیات و توحید ازالۂ این امراضِ خبیثہ می کند

مرگ را سامان ز قطعِ آرزوست
زندگانی محکم از لاتقنطوا[۱] ست

تا امید از آرزوئے پیہم است
ناامیدی زندگانی را سم است

ناامیدی ہمچو گور افشاردت
گرچہ الوندی ز پا می آردت

ناتوانی بندۂ احسان او
نامرادی بستۂ دامانِ او

زندگی را یاس خواب آور بود
این دلیلِ سستیٔ عنصر بود

چشمِ جان را سرمہ اش اعمیٰ کند
روزِ روشن را شبِ یلدا کند

از دمش میرد قوائے زندگی
خشک گردد چشمہائے زندگی

خفتہ با غم در تہِ یک چادر است
غم رگِ جان را مثالِ نشتر است

اے کہ در زندانِ غم باشی اسیر
از نبی تعلیمِ لاتحزن[۲] بگیر

---

۱ لَا تَقْنَطُوْا مِنْ رَّحْمَةِ اللّٰہِ ط (آیہ شریفہ)

۲ لَا تَحْزَنْ اِنَّ اللّٰہَ مَعَنَا ط (آیہ شریفہ)

این سبق صدیقؓ را صدیق کرد سرخوش از پیمانهٔ تحقیق کرد

از رضا مسلم مثالِ کوکب است در رهِ هستی تبسم بر لب است

گر خدا داری ز غم آزاد شو

از خیالِ بیش و کم آزاد شو

قوتِ ایمان حیات افزایدت وِردِ لَا خَوۡفٌ عَلَیۡهِمۡ[1] بایدت

چون کلیمے سوئے فرعونے رود قلبِ او از لَا تَخَفۡ[2] محکم شود

بیم غیر اللہ عمل را دشمن است کاروانِ زندگی را رہزن است

عزمِ محکم ممکنات اندیش از و ہمتِ عالی تأمل کیش از و

تخمِ او چون در گلت خود را نشاند زندگی از خود نمائی باز ماند

فطرتِ او تنگ تاب[3] و سازگار با دلِ لرزان و دستِ رعشہ دار

دزد و از پا طاقتِ رفتار را می رباید از دماغ افکار را

دشمنت ترسان اگر بیند ترا از خیابانت چو گل چیند ترا

ضربِ تیغِ او قوی تر می فتد ہم نگاہش مثلِ خنجر می فتد

بیم چون بند است اندر پائے ما ورنہ صد سیل است در دریائے ما

بر نمی آید اگر آہنگِ تو نرم از بیم است تارِ چنگِ تو

---

[1] لَا خَوۡفٌ عَلَیۡهِمۡ وَ لَا هُمۡ یَحۡزَنُوۡنَ (آیۂ شریفہ)

[2] قُلۡنَا لَا تَخَفۡ اِنَّکَ اَنۡتَ الۡاَعۡلٰی (آیۂ شریفہ) [3] تنگ تاب: کم زور۔

گوش تابش دہ کہ گردد نغمہ خیز / بر فلک از نعرہ آرد رستخیز

بیم جاسوسے است از اقلیم مرگ / اندرونش تیرہ مثلِ میم مرگ

چشمِ او برہم زنِ کارِ حیات / گوشِ او بزگیرِ[1] اخبارِ حیات

ہر شرِ پنہاں کہ اندر قلبِ تست / اصلِ او بیم است اگر بینی درست

لابہ[2] و مکاری و کین و دروغ / این ہمہ از خوف می گیرد فروغ

پردۂ زور و ریا پیراہنش / فتنہ را آغوشِ مادر دامنش

زانکہ از ہمت نباشد استوار / می شود خوشنود با ناسازگار

ہر کہ رمزِ مصطفیٰ فہمیدہ است
شرک را در خوفِ مضمر دیدہ است

محاورہ تیر و شمشیر

سرِّ حق تیر از لبِ سوفار گفت / تیغ را در گرمیِ پیکار گفت

اے پری ہا جوہر اندر قافِ تو / ذوالفقارِ حیدرؓ از اسلافِ تو

قوّتِ بازوئے خالدؓ دیدۂ / شام را بر سر شفق پاشیدۂ

آتشِ قہرِ خدا سرمایہ ات / جنّتُ الفردوس زیرِ سایہ ات

در ہوایم یا میانِ ترکشم / ہر کجا باشم سراپا آتشم

---

[1] چور۔ [2] خوشامد

از کمان آیم چو سوئے سینہ من ‏ نیک می بینم بہ توئے سینہ من

گر نباشد درمیان قلبِ سلیم ‏ فارغ از اندیشہ ہائے یاس و بیم

چاک چاک از نوکِ خود گردانمش ‏ نیمہ از موجِ خون پوشانمش

در صفائے او ز قلبِ مومن است ‏ ظاہرش روشن ز نورِ باطن است

از تفِ او آب گردد جانِ من
همچو شبنم می چکد پیکانِ من

حکایت شیر و شہنشاہِ عالمگیر رحمۃ اللہ علیہ

شاہِ عالمگیر گردون آستان ‏ اعتبارِ دودمانِ گورگان

پایۂ اسلامیان برتر ازو ‏ احترامِ شرعِ پیغمبر ازو

درمیانِ کارزارِ کفر و دین ‏ ترکشِ ما را خدنگِ آخرین

تخم الحادے کہ اکبر پرورید ‏ باز اندر فطرتِ دارا دمید

شمعِ دل در سینہ ہا روشن نبود ‏ ملّتِ ما از فساد ایمن نبود

حق گزید از ہند عالمگیر را ‏ آن فقیرِ صاحبِ شمشیر را

از پئے احیائے دین مامور کرد ‏ بہرِ تجدیدِ یقین مامور کرد

برقِ تیغش خرمنِ الحاد سوخت
شمعِ دین در محفلِ ما برفروخت

کور ذوقان داستانہا ساختند
وسعتِ ادراکِ او نشناختند

شعلۂ توحید را پروانہ بود
چون براہیم اندرین بتخانہ بود

در صفِ شاہنشہان یکتاستے
فقرِ او از تربتش پیداستے

روزے آن زیبندۂ تاج و سریر
آن سپہدار و شہنشاہ و فقیر

صبحگاہان شد بہ سیرِ بیشۂ
با پرستارِ وفا اندیشۂ

سرخوش از کیفیتِ بادِ سحر
طائران تسبیح خوان بر سرِ شجر

شاہِ رمز آگاہ شد محوِ نماز
خیمہ برزد در حقیقت از مجاز

شیر ببر آمد پدید از طرفِ دشت
از خروشِ او فلک لرزندہ گشت

بوئے انسان دادش از انسان خبر
پنجہ عالمگیر را زد بر کمر

دستِ شہ نادیدہ خنجر برکشید
شرزہ شیرے را شکم از ہم درید

دل بجو دراہے نداد اندیشہ را
شیر قالین کرد شیرِ بیشہ را

باز سوئے حق رمید آن ناصبور
بود معراجش نمازِ با حضور

این چنین دل خود نما و خودشکن
دارد اندر سینۂ مومن وطن

بندۂ حق پیشِ مولیٰ لاستے
پیشِ باطل از نعم برجاستے

تو ہم اے نادان دلے آور بدست
شاہدے را محملے آور بدست

خویش را در بازو خود را باز گیر | دام و گستر از نیاز و ناز گیر
عشق را آتش زنِ اندیشه کن | روبہ حق باش و شیری پیشہ کن

خوفِ حق عنوان و ایمان است و بس
خوفِ غیر از شرک پنہان است و بس

رُکنِ دُوم
رسالت

تارکِ آفل[1] براہیم خلیل | انبیا را نقش پائے او دلیل
آن خدائے لم یزل را آیتے | داشت در دل آرزوئے ملتے[2]
جوئے اشک از چشم بیخوابش چکید | تا پیامِ طَهِّرَا بَیْتِیَ[3] شنید

---

[1] غروب ہونے والا ، زوال پزیر ، تلمیح ہے آیہ شریفہ لَآ اُحِبُّ الْاٰفِلِیْنَ کی طرف ۔ [2] رَبَّنَا وَاجْعَلْنَا مُسْلِمَیْنِ لَكَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِنَآ اُمَّةً مُّسْلِمَةً لَّكَ (آیہ شریفہ) [3] وَعَهِدْنَآ اِلٰٓى اِبْرٰهٖمَ وَاِسْمٰعِيْلَ اَنْ طَهِّرَا بَيْتِىَ لِلطَّآئِفِيْنَ وَالْعٰكِفِيْنَ وَالرُّكَّعِ السُّجُوْدِ (آیہ شریفہ)

بهرِ ما ویرانه آباد کرد[۱]　　طائفان را خانه بنیاد کرد

تا نهالِ تُبْ عَلَیْنَا[۲] غنچه بست　　صورتِ کارِ بهارِ ما نشست

حق تعالیٰ پیکرِ ما آفرید　　وز رسالت در تنِ ما جان دمید

حرفِ بی صوت اندرین عالم بُدیم　　از رسالت مصرعِ موزون شدیم

از رسالت در جهان تکوینِ ما　　از رسالت دینِ ما آئینِ ما

از رسالت صد هزارِ ما یک است　　جزوِ ما از جزوِ ما لاینفک است

آن که شانِ اوست یَهْدِی مَنْ یُّرِیْد　　از رسالت حلقه گردِ ما کشید

حلقهٔ ملّت محیط افزا ستے　　مرکزِ او وادیِ بطحا ستے

ما ز حکمِ نسبتِ او ملّتیم　　اهلِ عالم را پیامِ رحمتیم

از میانِ بحرِ او خیزیم ما　　مثلِ موج از هم نمی ریزیم ما

اُمّتش در حرزِ دیوارِ حرم　　نعره زن مانندِ شیرانِ[۳] در اجم[۴]

معنیِ حرفم کنی تحقیق اگر　　بنگری با دیدهٔ صدیق(رض) اگر

قوّتِ قلب و جگر گردد نبیؐ　　از خدا محبوب تر گردد نبیؐ

۱ـ رَبَّنَا إِنِّيْ أَسْكَنْتُ مِنْ ذُرِّيَّتِيْ بِوَادٍ غَيْرِ ذِيْ زَرْعٍ عِنْدَ بَيْتِكَ الْمُحَرَّمِ (آیه شریفه) ۲ـ وَأَرِنَا مَنَاسِكَنَا وَتُبْ عَلَيْنَا إِنَّكَ أَنْتَ التَّوَّابُ الرَّحِيْمُ (آیه شریفه) ۳ـ أَحَلَّ أُمَّتَهُ فِيْ حِرْزِ مِلَّتِهِ ۞ كَاللَّيْثِ حَلَّ مَعَ الْأَشْبَالِ فِيْ أَجَمٍ۔ (قصیده برده) ۴ـ جنگل۔

قلبِ مومن را کتابش قوت است | حکمتش حبل الورید ملت است

دامنش از دست دادن مردن است | چون گل از بادِ خزان افسردن است

زندگی قوم از دمِ او یافت است | این سحر از آفتابش تافت است

فرد از حق ملت از وی زنده است | از شعاعِ مهرِ او تابنده است

از رسالت هم نوا گشتیم ما | هم نفس هم مدعا گشتیم ما

کثرتِ هم مدعا وحدت شود | پخته چون وحدت شود ملت شود

زنده هر کثرت ز بندِ وحدت است | وحدتِ مسلم ز دینِ فطرت است

دینِ فطرت از نبی آموختیم | در رهِ حق مشعلی افروختیم

این گهر از بحرِ بی‌پایانِ اوست | ما که یک جانیم از احسانِ اوست

تا نه این وحدت ز دستِ ما رود | هستیِ ما با ابد همدم شود

پس خدا بر ما شریعت ختم کرد | بر رسولِ ما رسالت ختم کرد

رونق از ما محفلِ ایام را | او رُسُل را ختم و ما اقوام را

خدمتِ ساقی‌گری با ما گذاشت | داد ما را آخرین جامی که داشت

لا نبیَّ بعدی ز احسانِ خداست | پردهٔ ناموسِ دینِ مصطفیٰ است

قوم را سرمایهٔ قوت از او | حفظِ سرِّ وحدتِ ملت از او

لے لما دعا الله داعینا لطاعته

باکرم الرسل کنا اکرم الامم (بصیریؒ)

حق تعالیٰ نقشِ ہر دعویٰ شکست
تا ابد اسلام را شیرازہ بست

دل ز غیر اللہ مسلمان برکند
نعرۂ لَا قَوْمَ بَعْدِیْ می زند

در معنیٔ این کہ مقصودِ رسالتِ محمدیہ تشکیل و تاسیسِ حریت و مساوات و اخوتِ بنی نوعِ آدم است

بود انسان در جہان انسان پرست
ناکس و نابود مند و زیر دست

سطوتِ کسریٰ و قیصر رہزنش
بندہا در دست و پا و گردنش

کاہن و پاپا و سلطان و امیر
بہرِ یک نخچیر صد نخچیر گیر

صاحبِ اورنگ ہم پیرِ کنشت
باج بر کشتِ خرابِ او نوشت

در کلیسا اسقفِ رضوان فروش
بہرِ این صیدِ زبون دامے بدوش

برہمن گل از خیابانش ببرد
خرمنش مغ زادہ با آتش سپرد

از غلامی فطرتِ او دون شدہ
نغمہ ہا اندر نئے او خون شدہ

تا امینے حقّ بحقداران سپرد
بندگان را مسندِ خاقان سپرد

شعلہ ہا از مردہ خاکستر کشاد ‌ ‌ ‌ ‌ کوہ کن را پایۂ پرویز داد

اعتبارِ کارِ بندان را فزود ‌ ‌ ‌ ‌ خواجگی از کار فرمایان ربود

قوتِ او ہر کہن پیکر شکست ‌ ‌ ‌ ‌ نوعِ انسان را حصارِ تازہ بست

تازہ جان اندر تنِ آدم دمید ‌ ‌ ‌ ‌ بندہ را باز از خداوندان خرید

زادنِ او مرگِ دنیائے کہن ‌ ‌ ‌ ‌ مرگِ آتش خانہ و دیر و شمن

حریت زاد از ضمیرِ پاک او ‌ ‌ ‌ ‌ این مے نوشین چکید از تاکِ او

عصرِ نو کاین صد چراغ آوردہ است ‌ ‌ ‌ ‌ چشم در آغوشِ او وا کردہ است

نقشِ نو بر صفحۂ ہستی کشید ‌ ‌ ‌ ‌ اُمتے گیتی کشائے آفرید

اُمتے از ماسوا بیگانۂ ‌ ‌ ‌ ‌ بر چراغِ مصطفیؐ پروانۂ

اُمتے از گرمیٔ حق سینہ تاب ‌ ‌ ‌ ‌ ذرہ اش شمعِ حریمِ آفتاب

کائنات از کیفِ او رنگین شدہ ‌ ‌ ‌ ‌ کعبہ ہا بتخانہ ہائے چین شدہ

مرسلان و انبیا آبائے او ‌ ‌ ‌ ‌ اکرمِ[1] او نزدِ حق اتقائے او

کُلُّ مُؤْمِنٍ اِخْوَۃٌ اندر دلش ‌ ‌ ‌ ‌ حُریت سرمایۂ آب و گلش

ناشکیبِ امتیازات آمدہ ‌ ‌ ‌ ‌ در نہادِ او مساوات آمدہ

ہمچو سرو آزاد فرزندانِ او ‌ ‌ ‌ ‌ پختہ از قَالُوْا بَلٰی[2] پیمانِ او

---

[1] اِنَّ اَکْرَمَکُمْ عِنْدَ اللّٰہِ اَتْقٰکُمْ ط (آیۂ شریفہ)

[2] اَلَسْتُ بِرَبِّکُمْ قَالُوْا بَلٰی ط (آیۂ شریفہ)

سجدۂ حق گل بہ سیمایش زدہ
ماہ و انجم بوسہ بر پایش زدہ

حکایت بوعبیدؓ و جابان در معنیٔ اخوّتِ اسلامیہ

شد اسیرِ مسلمے اندر نبرد
قائدے[۱] از قائدانِ یزدجرد[۲]

گبر باران دیدۂ و عیار بود
حیلہ جو و پُر فن و مکار بود

از مقامِ خود خبردارش نہ کرد
ہم ز نامِ خود خبردارش نہ کرد

گفت می خواہم کہ جان بخشی مرا
چون مسلمانان امان بخشی مرا

کرد مسلم تیغ را اندر نیام
گفت خونت ریختن بر من حرام

چون درفشِ کاویانی[۳] چاک شد
آتشِ اولادِ ساسان خاک شد

آشکارا شد کہ جابان است او
میرِ سربازانِ ایران است او

قتلِ او از میرِ عسکر خواستند
از فریبِ او سخن آراستند

بوعبیدؓ آن سیدِ فوجِ حجاز
در دغا غرمش ز لشکر بے نیاز

گفت اے یاران مسلمانیم ما
تارِ چنگیم و یک آہنگیم ما

۱؎ ۲؎ سپہ سالارِ شہنشاہِ ایران۔ ۳؎ ایرانی علم کا نام

نعرهٔ حیدرؓ نوائے بوذرؓ است
گرچه از حلقِ بلالؓ و قنبرؓ است

ہر یکے از ما امینِ ملّت است
صلح و کینش صلح و کینِ ملّت است

ملّت از گردد اساسِ جانِ فرد
عہدِ ملّت می شود پیمانِ فرد

گرچه جاپان دشمنِ ما بوده است
مسلمے او را امان بخشوده است

خونِ او اے معشرِ خیر الانام
بر دمِ تیغِ مسلمانان حرام

حکایت سلطان مُراد و معمار در معنیٔ مساواتِ اسلامیه

بود معمارے ز اقلیمِ خجند
در فنِ تعمیر نامِ او بلند

ساخت آن صنعت گرِ فرہاد زاد
مسجدے از حکمِ سلطانِ مراد

خوش نیامد شاه را تعمیرِ او
خشمگین گردید از تقصیرِ او

آتشِ سوزنده از چشمش چکید
دستِ آن بیچاره از خنجر برید

جوئے خون از ساعدِ معمار رفت
پیشِ قاضی ناتوان و زار رفت

آن ہنرمندے که دستش سنگ سفت
داستانِ جورِ سلطان باز گفت

گفت اے پیغامِ حق گفتارِ تو
حفظِ آئینِ محمدؐ کارِ تو

سفته گوش سطوت شاهان نیم — قطع کن از روی قرآن دعویم

قاضی عادل بدندان خسته لب — کرد شه را در حضور خود طلب

رنگ شه از هیبت قرآن پرید — پیش قاضی چون خطاکاران رسید

از خجالت دیده بر پا دوخته — عارض او لاله ها اندوخته

یک طرف فریادی دعوی گری — یک طرف شاهنشه گردون فری

گفت شه از کرده خجلت برده ام — اعتراف از جرم خود آورده ام

گفت قاضی فی القصاص[۱] آمد حیوة — زندگی گیرد باین قانون ثبات

عبد مسلم کمتر از احرار نیست — خون شه رنگین تر از معمار نیست

چون مراد این آیه محکم شنید — دست خویش از آستین بیرون کشید

مدعی را تاب خاموشی نماند — آیه بالعدل و الاحسان[۲] خواند

گفت از بهر خدا بخشیدمش — از برای مصطفی بخشیدمش

یافت موری بر سلیمانی ظفر — سطوت آئین پیغمبر نگر

پیش قرآن بنده و مولا یکی است
بوریا و مسند و دیبا یکی است

---

۱ وَلَکُم فِی القِصَاصِ حَیٰوۃٌ یَّا اُولِی الاَلبَابِ ط (آیہ شریفہ)

۲ اِنَّ اللّٰہَ یَاْمُرُکُم بِالعَدلِ وَالاِحسَانِ ط (آیہ شریفہ)

در معنی حریت اسلامیه و سر حادثهٔ کربلا

هر که پیمان با هو الموجود بست — گردنش از بند هر معبود رست

مؤمن از عشق است و عشق از مؤمن است — عشق را ناممکن ما ممکن است

عقل سفاک است و او سفاک تر — پاک تر چالاک تر بیباک تر

عقل در پیچاک اسباب و علل — عشق چوگان باز میدان عمل

عشق صید از زور بازو افکند — عقل مکار است و دامی می زند

عقل را سرمایه از بیم و شک است — عشق را عزم و یقین لاینفک است

آن کند تعمیر تا ویران کند — این کند ویران که آبادان کند

عقل چون باد است ارزان در جهان — عشق کمیاب و بهای او گران

عقل محکم از اساس چون و چند — عشق عریان از لباس چون و چند

عقل می گوید که خود را پیش کن — عشق گوید امتحان خویش کن

عقل با غیر آشنا از اکتساب — عشق از فضل است و با خود در حساب

عقل گوید شاد شو آباد شو — عشق گوید بنده شو آزاد شو

عشق را آرام جان حریت است — ناقه اش را ساربان حریت است

آن شنیدستی که هنگام نبرد — عشق با عقل هوس پرور چه کرد

آن امام عاشقان پور بتول رض — سرو آزادی ز بستان رسول ص

اللہ اللہ بائے بسم اللہ پدر / معنی ذبح عظیم[1] آمد پسر

بہر آن شہزادۂ خیر الملل / دوش ختم المرسلین نعم الجمل[2]

سرخ رو عشقِ غیور از خونِ او / شوخیٔ این مصرع از مضمون او

درمیانِ امت آن کیوان جناب / ہمچو حرفِ قل ھو اللہ در کتاب

موسیٰ و فرعون و شبیر و یزید / این دو قوت از حیات آید پدید

زندہ حق از قوتِ شبیری است / باقی آخر داغِ حسرت میری است

چون خلافت رشتہ از قرآن گسیخت / حریت را زہر اندر کام ریخت

خاست آن سر جلوۂ خیر الامم / چون سحابِ قبلہ باران در قدم

بر زمینِ کربلا بارید و رفت / لالہ در ویرانہ ہا کارید و رفت

تا قیامت قطعِ استبداد کرد / موجِ خونِ او چمن ایجاد کرد

بہرِ حق در خاک و خون غلطیدہ است / پس بنائے لا الہ[3] گردیدہ است

مدعائش سلطنت بودے اگر / خود نکردے باچنین سامان سفر

دشمنان چون ریگ صحرا لا تعد[4] / دوستانِ او بہ یزدان ہم عدد

سرِ ابراہیم و اسمعیل بود / یعنی آن اجمال را تفصیل بود

---

[1] وَفَدَیْنٰہُ بِذِبْحٍ عَظِیْمٍ (آیۂ شریفہ) [2] نِعْمَ الْجَمَلُ جملکما ونعم العدلان انتما۔ (حدیث) [3] "حقا کہ بنائے لا الہ است حسین" (خواجہ معین الدین چشتی رحمتہ اللہ علیہ) [4] بے شمار۔

عزمِ او چون کوهساران استوار
پایدار و تند سیر و کامگار

تیغ بہرِ عزتِ دین است و بس
مقصدِ او حفظِ آئین است و بس

ماسوا اللہ را مسلمان بندہ نیست
پیشِ فرعونے سرش افگندہ نیست

خونِ او تفسیرِ این اسرار کرد
ملتِ خوابیدہ را بیدار کرد

تیغِ لا چون از میان بیرون کشید
از رگِ اربابِ باطل خون کشید

نقشِ الا اللہ بر صحرا نوشت
سطرِ عنوانِ نجاتِ ما نوشت

رمزِ قرآن از حسین آموختیم
ز آتشِ او شعلہ ہا اندوختیم

شوکتِ شام و فرِ بغداد رفت
سطوتِ غرناطہ ہم از یاد رفت

تارِ ما از زخمہ اش لرزان ہنوز
تازہ از تکبیرِ او ایمان ہنوز

اے صبا اے پیکِ دور افتادگان
اشکِ ما بر خاکِ پاکِ او رسان

در معنیٔ این کہ چون ملتِ محمدیہ موسس بر توحید و رسالت است پس نہایتِ مکانی ندارد

جوہرِ ما با مقامے بستہ نیست
بادۂ تندش بجامے بستہ نیست

ہندی و چینی سفالِ جامِ ما
رومی و شامی گلِ اندامِ ما

قلب ما از ہند و روم و شام نیست — مرز و بوم او بجز اسلام نیست

پیشِ پیغمبر چو کعبؓ[1] پاک زاد — ہدیۂ آورد از بانت سعاد

در ثنایش گوہرِ شب تاب سُفت — سیفِ مسلول از سیوف الہند گفت

آن مقامش برتر از چرخِ بلند — نامدش نسبت با قلیمے پسند

گفت سیفٌ من سیوف اللہ گو — حق پرستی جز براہِ حق مپو

ہمچنان آن راز دانِ جزو و کل — گردِ پائش سرمۂ چشمِ رسُل

گفت با امت ز دنیائے شما — "دوست دارم طاعت و طیب و نسا"

گر ترا ذوقِ معانی رہنماست — نکتۂ پوشیدہ در حرفِ "شما" ست

یعنی آن شمعِ شبستانِ وجود — بود در دنیا و از دنیا نبود

جلوۂ او قدسیان را سینہ سوز — بود اندر آب و گل[2] آدم ہنوز

---

[1] حضرت کعبؓ نبی کریمؐ کو بہت ایذا دیا کرتے تھے۔ فتح مکہ کے بعد مکہ سے بھاگ کر طائف چلے گئے۔ وہاں سے قصیدہ بانت السعاد لکھ کر حضورِ اکرمؐ کی خدمت میں حاضر ہوئے اور اپنے گزشتہ گناہوں کی معافی مانگی۔ حضورؐ نے ان کو معاف کر دیا اور قصیدے کے صلہ میں اپنی چادر مبارک عطا فرمائی۔ اس قصیدے میں کعبؓ نے حضورؐ کو "سیف من سیوف الہند" (ہندوستان کی تلواروں میں سے ایک تلوار) کے الفاظ سے مخاطب کیا۔ مگر حضورؐ نے کعب کے مصرع میں اصلاح دے کر فرمایا "سیف من سیوف اللہ" کہنا چاہیئے (یعنی خدا کی تلواروں میں سے ایک تلوار۔

[2] کُنتُ نبیًا وآدمُ بینَ الماءِ والطینِ۔

من ندانم مرز و بومِ او کجاست ‌‌‌‌‌‌‌ — ‌ این قدر دانم کہ با ما آشناست

این عناصر را جہانِ ما شمرد — خویشتن را میہمانِ ما شمرد

زانکہ ما از سینہ جان گم کردہ ایم — خویش را در خاکدان گم کردہ ایم

مسلم استی دل باقلیمی مبند — گم مشو اندر جہانِ چون و چند

می نہ گنجد مسلم اندر مرز و بوم — در دلِ او یاوہ گردد شام و روم

دل بدست آور کہ در پنہائے دل
می شود گم این سرائے آب و گل

عقدۂ قومیتِ مسلم کشود — از وطن آقائے ما ہجرت نمود

حکمتش یک ملتِ گیتی نورد — بر اساسِ کلمہ تعمیر کرد

تا ز بخششہائے آن سلطانِ دین — مسجدِ ما شد ہمہ روئے زمین

آن کہ در قرآن خدا او را ستود — آن کہ حفظِ[۱] جانِ او موعود بود

دشمنان بے دست و پا از ہیبتش — لرزہ بر تن از شکوہ فطرتش

پس چرا از مسکنِ آبا گریخت ؟ — تو گمان داری کہ از اعدا گریخت ؟

قصہ گویان حق ز ما پوشیدہ اند — معنئ ہجرت غلط فہمیدہ اند

ہجرت آئینِ حیاتِ مسلم است — این ز اسبابِ ثباتِ مسلم است

معنئ او از تنک آبی رم است — ترکِ شبنم بہر تسخیرِ یم است

---

[۱] وَاللّٰهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ ط (آیۂ شریفہ)

بگذر از گل گلستان مقصود تست
این زیان پیرایهٔ بند سود تست

مهر را آزرده رفتن آبروست
عرصهٔ آفاق زیر پای اوست

همچو جو سرمایه از باران مخواه
بیکران شو در جهان پایان مخواه

بود بحر تلخ رو یک ساده دشت
ساحلے در زید و از شرم آب گشت

بایدت آهنگِ تسخیرِ همه
تا تو می باشی فراگیرِ همه

صورتِ ماهی به بحر آباد شو
یعنی از قیدِ مقام آزاد شو

هر که از قیدِ جهات آزاد شد
چون فلک در شش جهت آباد شد

بوئے گل از ترکِ گل جولان گرست
در فراخائے چمن خودگستر است

اے که یک جا در چمن انداختی
مثلِ بلبل با گلے در ساختی

چون صبا بارِ قبول از دوش گیر
گلشن اندر حلقهٔ آغوش گیر

از فریبِ عصرِ نو هشیار باش
ره فتد اے راهرو هشیار باش

در معنی اینکه وطن اساسِ ملّت نیست

آن چنان قطعِ اخوت کرده اند
بر وطن تعمیرِ ملت کرده اند

تا وطن را شمعِ محفل ساختند
نوعِ انسان را قبائل ساختند

جنتے جستند در بئس القرار | تا احلّوا قومهم دار البوار[1]

این شجر جنت ز عالم برده است | تلخیِ پیکار بار آورده است

مردمی اندر جهان افسانه شد | آدمی از آدمی بیگانه شد

روح از تن رفت و هفت اندام[2] ماند | آدمیت گم شد و اقوام ماند

تا سیاست مسندِ مذهب گرفت | این شجر در گلشنِ مغرب گرفت

قصهٔ دینِ مسیحائی فسرد | شعلهٔ شمعِ کلیسائی فسرد

اسقف[3] از بے طاقتی درماندهٔ | مهرها از کف برون افشاندهٔ

قومِ عیسیٰ بر کلیسا پا زده | نقدِ آئینِ چلیپا وا زده

دهریت چون جامهٔ مذهب درید | مرسلے از حضرتِ شیطان رسید

آن فلارنسادیِ[4] باطل پرست | سرمهٔ او دیدهٔ مردم شکست

نسخهٔ بهرِ شهنشاهان نوشت | در گلِ ما دانهٔ پیکار کشت

فطرتِ او سوئے ظلمت برده رخت | حق ز تیغِ خامهٔ او لخت لخت

بتگری مانندِ آذر پیشه اش | بست نقشِ تازهٔ اندیشه اش

لہ اَلَمْ تَرَ اِلَی الَّذِیْنَ بَدَّلُوْا نِعْمَةَ اللّٰهِ كُفْرًا وَّاَحَلُّوْا قَوْمَهُمْ دَارَ الْبَوَارِ جَهَنَّمَ يَصْلَوْنَهَا وَبِئْسَ الْقَرَارُ (آیہ شریفہ)

لہ اعضائے جسمانی۔ ۳ے پاپائے اعظم۔ ۴ے فلارنسادی یعنی میکاولی، کتاب الملوک کا مشہور مصنف جو فلارنس میں پیدا ہوا۔

مملکت را دینِ او معبود ساخت — فکرِ او مذموم را محمود ساخت
بوسه تا بر پائے این معبود زد — نقدِ حق را بر عیارِ سود زد
باطل از تعلیمِ او بالیده است — حیله اندازی فنے گردیده است
طرحِ تدبیرِ زبون فرجام ریخت — این خسک[1] در جادۂ ایام ریخت
شب بچشمِ اہلِ عالم چیده است
مصلحت تزویر را نامیده است

در معنیٔ این که ملّتِ محمّدیہ نہایتِ زمانی ہم ندارد که دوامِ این ملّتِ شریفه موعود است

در بہاران جوشِ بلبل دیدۂ — رستخیزِ غنچہ و گل دیدۂ
چون عروسان غنچہ ہا آراسته — از زمین یک شہرِ انجم خاسته
سبزه از اشکِ سحر شوئیدۂ — از سرودِ آبِ جو خوابیدۂ
غنچہ بر می دمد از شاخسار — گیردش بادِ نسیم اندر کنار

[1] کانٹے۔

غنچہ از دستِ گلچین گل شود — از چمن مانندِ بو بیرون رود
بست قمری آشیان بلبل پرید — قطرۂ شبنم رسید و بو رمید
رخصتِ صد لالۂ ناپایدار — کم نسازد رونقِ فصلِ بہار
از زیانِ گنجِ فرّادانش ہمان — محفلِ گلہائے خندانش ہمان
فصلِ گل از نسترن باقی تر است — از گل و سرو و سمن باقی تر است
کانِ گوہر پروری گوہر گرے — کم نگردد از شکستِ گوہرے
صبح از مشرق ز مغرب شام رفت — جامِ صد روز از خمِ ایام رفت
بادہا خوردند و صہبا باقی است — دوشہا خون گشت و فردا باقی است
ہمچنان از فردہائے پے سپر — ہست تقویمِ اُمم پایندہ تر
در سفر یار است صحبت قائم است — فرد رہ گیر است و ملت قائم است
ذاتِ او دیگر صفاتش دیگر است — سنتِ مرگ و حیاتش دیگر است
فرد برمی خیزد از مشتِ گلے — قوم زاید از دلِ صاحبدلے
فرد پور شصت و ہفتاد است و بس — قوم را صد سال مثلِ یک نفس
زندہ فرد از ارتباطِ جان و تن — زندہ قوم از حفظِ ناموسِ کہن
مرگِ فرد از خشکیٔ رودِ حیات — مرگِ قوم از ترکِ مقصودِ حیات
گرچہ ملت ہم بمیرد مثلِ فرد — از اجل[1] فرمان پذیرد مثلِ فرد

---

[1] وَلِکُلِّ اُمَّۃٍ اَجَلٌ (آیۂ شریفہ)

امتِ مسلم ز آیاتِ خداست | اصلش از ہنگامۂ قالوا بلیٰ ست
از اجل این قوم بے پروا ستے | استوار از نحن نزّلنا[۱] ستے
ذکر قائم از قیامِ ذاکر است | از دوامِ او دوامِ ذاکر است
تا خدا ان یطفئوا[۲] فرمودہ است | از فسردن این چراغ آسودہ است
امتے در حق پرستی کاملے | امتے محبوبِ ہر صاحبدلے
حق بردن آورد این تیغِ اصیل | از نیامِ آرزو ہائے خلیل[۳]
تا صداقت زندہ گردد از دمش | غیرِ حق سوزد ز برقِ پیہمش
ما کہ توحیدِ خدا را حجتیم | حافظِ رمزِ کتاب و حکمتیم
آسمان با ما سرِ پیکار داشت | در بغل یک فتنۂ تاتار داشت
بند ہا از پا کشود آن فتنہ را | بر سرِ ما آزمود آن فتنہ را
فتنہ پامالِ راہش محشرے | کشتۂ تیغِ نگاہش محشرے
خفتہ صد آشوب در آغوشِ او | صبحِ امروزے نزاید دوشِ او
سطوتِ مسلم بخاک و خون تپید | دید بغداد آنچہ رومإ ہم ندید
تو مگر از چرخِ کج رفتار پرس | زان نوآئینِ کہن پندار پرس
آتشِ تاتاریان گلزار کیست؟ | شعلہ ہائے او گلِ دستار کیست؟

---

۱ نحن نزّلنا الذکر و انّا لہ لحفظون ۔ (آیہ شریفہ) ۲ یریدون ان یطفئوا نور اللہ بافواھھم واللہ متم نورہٖ و کرہ الکفرون ۔ (آیہ شریفہ)

زانکه ما را فطرت ابراهیمی است
هم به مولی نسبت ابراهیمی است

از نهِ آتش بر آمد از یم گل
نارِ هر نمرود را سازیم گل

شعله هائے انقلابِ روزگار
چون بباغ ما رسد گردد بهار

رومیان را گرم بازاری نماند
آن جهان گیری جهانداری نماند

شیشهٔ ساسانیان در خون نشست
رونقِ خمخانهٔ یونان شکست

مصر هم در امتحان ناکام ماند
استخوانِ او تهِ اهرام ماند

در جهان بانگِ اذان بودست و هست
ملتِ اسلامیان بودست و هست

عشقِ آئینِ حیاتِ عالم است
امتزاجِ سالماتِ عالم است

عشق از سوزِ دلِ ما زنده است
از شرارِ لا اله تابنده است

گرچه مثلِ غنچه دل گیریم ما
گلستان میرد اگر میریم ما

در معنیٔ اینکه نظامِ ملت غیر از آئین صورت نه بندد و آئینِ ملتِ محمدیه قرآن است

ملتے را رفت چون آئین ز دست
مثلِ خاک اجزائے او از هم شکست

هستیٔ مسلم ز آئین است و بس
باطنِ دینِ نبی این است و بس

برگِ گل شد چون ز آئین بستہ شد ‏ ‏ گل ز آئین بستہ شد گلدستہ شد

نغمہ از ضبطِ صدا پیدا ستے ‏ ‏ ضبط چون رفت از صدا غوغا ستے

در گلوئے ما نفس موجِ ہوا ست ‏ ‏ چون ہوا پابند نے گردد نوا ست

تو ہمین دانی کہ آئینِ تو چیست؟ ‏ ‏ زیرِ گردون سرِّ تمکینِ تو چیست؟

آن کتابِ زندہ قرآنِ حکیم ‏ ‏ حکمتِ او لایزال است و قدیم

نسخۂ اسرارِ تکوینِ حیات ‏ ‏ بے ثبات از قوتش گیرد ثبات

حرفِ او را ریب[1] نے تبدیل[2] نے ‏ ‏ آیہ اش شرمندۂ تاویل نے

پختہ تر سودائے خام از زورِ او ‏ ‏ در فتد با سنگِ جام از زورِ او

می برد پابند و آزاد آورد ‏ ‏ صیدِ بندان را بفریاد آورد

نوعِ انسان را پیامِ آخرین ‏ ‏ حاملِ او رَحْمَةٌ لِّلْعَالَمِين

ارج می گیرد از و نا ارجمند ‏ ‏ بندہ را از سجدہ سازد سربلند

رہزنان از حفظِ او رہبر شدند ‏ ‏ از کتابے صاحبِ دفتر شدند

دشتِ پیمایان ز تابِ یک چراغ ‏ ‏ صد تجلی از علوم اندر دماغ

آنکہ دوشِ کوہ بارش برنتافت[3] ‏ ‏ سطوتِ او زہرۂ گردون شگاف

بنگر آن سرمایۂ آمالِ ما ‏ ‏ گنجد اندر سینۂ اطفالِ ما

---

[1] لَا رَيْبَ فِيهِ ط (آیۂ شریفہ) [2] لَا تَبْدِيلَ لِكَلِمَاتِ اللّٰهِ ط (آیۂ شریفہ)

[3] اِنَّا عَرَضْنَا الْاَمَانَةَ عَلَى السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ ط الخ (آیۂ شریفہ)

آن جگر تابِ بیابانِ کم آب — چشمِ او احمر ز سوزِ آفتاب

خوش ترا آهو رمِ جمّازه اش[1] — گرم چون آتش دمِ جمّازه اش

رختِ خواب افگنده در زیرِ نخیل — صبح دم بیدار از بانگِ رحیل

دشتِ سیر از بام و در نا آشنا — هرزه گرد از خضر نا آشنا

تا دلش از گرمئ قرآن تپید — موجِ بیتابش چو گوهر آرمید

خواند ز آیاتِ مبینِ او سبق — بنده آمد خواجه رفت از پیشِ حق

از جهانبانی نوا زد سازِ او — مسندِ جم گشتِ پا اندازِ او

شهرها از گردِ پایش ریختند — صد چمن از یک گلش انگیختند

اے گرفتارِ رسومِ ایمانِ تو — شیوه هائے کافری زندانِ تو

قطع کردی اَمرِ خود را در زُبُر[2] — جاده پیمائی اِلیٰ شَیءٍ نُکُر[3]

گر تو میخواهی مسلمان زیستن — نیست ممکن جز بقرآن زیستن

صوفئ پشمینه پوشِ حال مست — از شرابِ نغمهٔ قوّال مست

آتش از شعرِ عراقی در دلش — در نمی سازد بقرآن محفلش

از کلاه و بوریا تاج و سریر — فقرِ او از خانقاهان باج گیر

واعظِ دستان زن افسانه بند — معنئ او پست حرفِ او بلند

---

[1] اونٹنی۔ [2] فَتَقَطَّعُوٓا اَمرَهُم بَینَهُم زُبُرًا (آیہ شریفہ)

[3] یَومَ یَدعُ الدّاعِ اِلیٰ شَیءٍ نُکُر (آیہ شریفہ)

از خطیب[1] و دیلمی گفتارِ او | با ضعیف و شاذ و مرسل کارِ او

از تلاوت بر تو حق دارد کتاب
تو ازو کامے کہ می خواہی بیاب

در معنی این کہ در زمانۂ انحطاط تقلید از اجتہاد اولیٰ تر است

عہدِ حاضر فتنہ ہا زیر سر است | طبعِ نا پروائے او آفت گر است
بزمِ اقوامِ کہن برہم ازو | شاخسارِ زندگی بے نم ازو
جلوہ اش مارا ز ما بیگانہ کرد | سازِ ما را از نوا بیگانہ کرد
از دلِ ما آتشِ دیرینہ برد | نور و نارِ لا الٰہ از سینہ برد
مضمحل گردد چو تقویمِ حیات | ملت از تقلید می گیرد ثبات
راہِ آبا رو کہ این جمعیت است | معنیٔ تقلید ضبطِ ملت است
در خزان اے بے نصیب از برگ و بار | از شجر مگسل بامیدِ بہار
بحرِ گم کردی زیان اندیش باش | حافظِ جوئے کمِ آبِ خویش باش
شاید از سیلِ قہستان برخوری | باز در آغوشِ طوفان پروری

(اسرار و رموز)

[1] خطیب و دیلمی: اسمائے محدثین ضعیف و شاذ و مرسل: اقسام حدیث۔

پیکرت دارد اگر جانِ بصیر
عبرت از احوالِ اسرائیل گیر

گرم و سردِ روزگارِ او نگر
سختیِ جانِ نزارِ او نگر

خونِ گران سیر است در رگهای او
سنگِ صد دهلیز و یک سیمای او

پنجهٔ گردون چو انگورش فشرد
یادگارِ موسیٰ و هارون نمرد

از نوای آتشینش رفت سوز
لیکن اندر سینه دم دارد هنوز

زانکه چون جمعیتش از هم شکست
جز براهِ رفتگان محمل نبست

ای پریشان محفلِ دیرینه‌ات
مُرد شمعِ زندگی در سینه‌ات

نقش بر دل معنیِ توحید کن
چارهٔ کارِ خود از تقلید کن

اجتهاد اندر زمانِ انحطاط
قوم را برهم همی پیچد بساط

ز اجتهادِ عالمانِ کم نظر
اقتدا بر رفتگان محفوظ‌تر

عقلِ آبایت هوس فرسوده نیست
کارِ پاکان از غرض آلوده نیست

فکرِ شان ریسد همین باریک‌تر
ورعِ شان با مصطفیٰ نزدیک‌تر

ذوقِ جعفرؓ کاوشِ رازیؒ نماند
آبروی ملتِ تازی نماند

تنگ بر ما رهگذارِ دین شده است
هر لئیمی رازدارِ دین شده است

ای که از اسرارِ دین بیگانه‌ای
با یک آئین ساز اگر فرزانه‌ای

من شنیدستم ز نباضِ حیات
اختلافِ تست مقراضِ حیات

از یک آئینی مسلمان زنده است
پیکرِ ملت ز قرآن زنده است

ما ہمہ خاک و دلِ آگاہ اوست　　اعتصامش کن کہ حبل اللہ اوست

چون گہر در رشتۂ او سفتہ شو

ورنہ مانندِ غبار آشفتہ شو

در معنیٰ این کہ پختگیٔ سیرتِ ملیہ از اتباعِ آئینِ الٰہیہ است

در شریعت معنیٔ دیگر مجوے　　غیرِ ضو در باطنِ گوہر مجوے

این گہر را خود خدا گوہر گر است　　ظاہرش گوہر بطونش گوہر است

علمِ حق غیر از شریعت ہیچ نیست　　اصلِ سنّت جز محبت ہیچ نیست

فرد را شرع است مرقاتِ[1] یقین　　پختہ تر از وے مقاماتِ یقین

ملت از آئینِ حق گیرد نظام　　از نظامِ محکمے خیزد دوام

قدرت اندر علمِ او پیداستے　　ہم عصا و ہم یدِ بیضاستے

با تو گویم سرّ اسلام است شرع　　شرع آغاز است و انجام است شرع

اے کہ باشی حکمتِ دین را امین　　با تو گویم نکتۂ شرعِ مبین

چون کسے گردد مزاحم بے سبب　　با مسلمان دار او اے منتخب

---

[1] زینہ۔

مستحب را فرض گردانیده اند
زندگی را عین قدرت دیده اند

روز هیجا[۱] لشکرِ اعدا اگر
بر گمانِ صلح گردد بے خطر

گیرد آسان روزگارِ خویش را
بشکند حصن و حصارِ خویش را

تا نگیرد باز کارِ او نظام
تاختن بر کشورش آمد حرام

سرّ این فرمانِ حق دانی که چیست
زیستن اندر خطرها زندگیست

شرع می خواهد که چون آئی بجنگ
شعله گردی واشگافی کامِ سنگ

آزماید قوّتِ بازوے تو
می نهد الوند[۲] پیشِ روے تو

باز گوید سرمه ساز الوند را
از تفِ خنجر گداز الوند را

نیست تیشے ناتوانے لاغرے
در خورِ سرپنجۂ شیرِ نرے

باز چون با صعوه[۳] خوگر می شود
از شکارِ خود زبون تر می شود

شارعِ آئین شناسِ خوب و زشت
بهرِ تو این نسخۂ قدرت نوشت

از عمل آهن عصب می سازدت
جائے خوبے در جهان اندازدت

خسته باشی استوارت می کند
پخته مثلِ کوهسارت می کند

هست دینِ مصطفیٰ دینِ حیات
شرعِ او تفسیرِ آئینِ حیات

گر زمینی آسمان سازد ترا
آنچه حق می خواهد آن سازد ترا

---

۱ جنگ۔ ۲ ایران کے ایک پہاڑ کا نام۔ ۳ ممولا۔

صیقلش آئینه سازد سنگ را
از دلِ آهن رباید زنگ را

تا شعارِ مصطفیٰ از دست رفت — قوم را رمزِ بقا از دست رفت
آن نہالِ سربلند و استوار — مسلمِ صحرائیِ اشتر سوار
پائے تا در وادیِ بطحا گرفت — تربیت از گرمیِ صحرا گرفت
آن چنان کاهید از بادِ عجم — همچو نے گردید از بادِ عجم
آنکه کشتے شیر را چون گوسفند — گشت از پامالِ مورے دردمند
آنکه از تکبیرِ او سنگ آب گشت — از صفیرِ بلبلے بیتاب گشت
آنکه عزمش کوه را کاہے شمرد — با توکل دست و پائے خود سپرد
آنکه ضربش گردنِ اعدا شکست — قلبِ خویش از ضرب ہائے سینه خست
آنکه گامش نقشِ صد ہنگامه بست — پائے اندر گوشهٔ عزلت شکست
آنکه فرمانش جهان را ناگزیر — بر درش اسکندر و دارا فقیر
کوششِ او با قناعت ساز کرد — تا به کشکولِ گدائی ناز کرد
شیخ احمد[۱] سیدِ گردون جناب — کاسبِ نور از ضمیرش آفتاب
گل که می پوشد مزارِ پاکِ او — لا اِلٰه گویا دمد از خاکِ او
با مریدے گفت اے جانِ پدر — از خیالاتِ عجم باید حذر

---

۱ حضرت شیخ احمد رفاعی رحمة الله علیه۔

زانکہ فکرش گرچہ از گردون گذشت
از حدِ دینِ نبیؐ بیرون گذشت

ای برادر این نصیحت گوش کن
پندِ آن آقائے ملت گوش کن

قلب را زین حرفِ حق گردان قوی
با عرب در ساز تا مسلم شوی

در معنیٔ این کہ حسنِ سیرتِ ملیہ از تادّب بآدابِ محمدیہ است

سائلے مثلِ قضائے مبرمے
بر درِ ما زد صدائے پیہمے

از غضب چوبے شکستم بر سرش
حاصلِ دریوزہ افتاد از برش

عقل در آغازِ ایامِ شباب
می نیندیشد صواب و ناصواب

از مزاجِ من پدر آزردہ گشت
لالہ زارِ چہرہ اش افسردہ گشت

بر لبش آہے جگر تابے رسید
در میانِ سینۂ او دل تپید

کوکبے در چشمِ او گردید و ریخت
بر سرِ مژگان دمے تابید و ریخت

ہمچو آن مرغے کہ در فصلِ خزان
لرزد از بادِ سحر در آشیان

در تنم لرزیدہ جانِ غافلم
رفت لیلائے شکیب از محملم

گفت فردا امتِ خیر الرسل
جمع گردد پیش آن مولائے کل

غازیانِ ملتِ بیضائے او
حافظانِ حکمتِ رعنائے او

ہم شہیدانے کہ دین را حجت اند
مثلِ انجم در فضائے ملت اند

زاہدان و عاشقانِ دل فگار
عالمان و عاصیانِ شرمسار

در میانِ انجمن گردد بلند
نالہ ہائے این گدائے دردمند

اے صراطت مشکل از بے مرکبی
من چہ گویم چون مرا پرسد نبیؐ

"حق جوانے مسلمے با تو سپرد
کو نصیبے از دبستانم نبرد

از تو این یک کار ہم آسان نشد
یعنی آن انبارِ گِل آدم نشد"

در ملامت نرم گفتار آن کریم
من رہینِ خجلت و امید و بیم

اند کے اندیش و یاد آر اے پسر
اجتماعِ امتِ خیر البشرؐ

باز این ریشِ سفیدِ من نگر
لرزۂ بیم و امیدِ من نگر

بر پدر آن جورِ ناز یبا مکن
پیشِ مولا بندۂ رسوا مکن

غنچۂ از شاخسارِ مصطفےٰ
گل شو از بادِ بہارِ مصطفےٰ

از بہارش رنگ و بو باید گرفت
بہرۂ از خُلقِ او باید گرفت

مرشدِ رومی چہ خوش فرمودہ است
آنکہ یم در قطرہ اش آسودہ است

"مگسل از ختم الرسل ایامِ خویش
تکیہ کم کن بر فن و بر گامِ خویش"

فطرتِ مسلم سراپا شفقت است | در جهان دست و زبانش رحمت است
آنکه مهتاب از سرِ انگشتش دو نیم | رحمتِ او عام و اخلاقش عظیم
از مقامِ او اگر دور ایستی | از میانِ معشرِ[1] ما نیستی
تو که مرغِ بوستانِ ما ستی | هم صفیر و هم زبانِ ما ستی
نغمه داری اگر تنها مزن | جز به شاخِ بوستانِ ما مزن
هر چه هست از زندگی سرمایه دار | میرد اندر عنصرِ ناسازگار
بلبل استی در چمن پرواز کن | نغمه با هم نوایان ساز کن
در عقاب استی نه دریا مزی | جز بخلوت خانهٔ صحرا مزی

کوکبی؟ می تاب بر گردونِ خویش
پا منه بیرون ز پیرامونِ خویش

قطرهٔ آب گر از نیسان بری | در فضای بوستانش پروری
تا مثالِ شبنم از فیضِ بهار | غنچه تنگش بگیرد در کنار
از شعاعِ آسمان تابِ سحر | کز فسونش غنچه می بندد شجر
عنصرِ نم برکشی از جوهرش | ذوقِ دم از سالماتِ[2] مضطرش
گوهرت جز موجِ آبی هیچ نیست | سعیِ تو نخیر از سرابی هیچ نیست
در یم اندازش که گردد گوهرے | تابِ او لرزد چو تابِ اختری

---

[1] گروه، جماعت۔ [2] اجزائے ترکیبی۔

قطرۂ نیسان کہ مہجور از یم است — نذرِ خاشاکے مثالِ شبنم است
طینتِ پاکِ مسلمان گوہر است — آب و تابش از یمِ پیغمبر است
آبِ نیسانی بہ آغوشش درآ — وز میانِ قلزمش گوہر برآ

در جہان روشن تر از خورشید شو
صاحبِ تابانیِ جاوید شو

در معنیٔ اینکہ حیاتِ ملیّہ مرکزِ محسوس می خواہد و مرکزِ ملّتِ اسلامیہ بیت الحرام است

می گشایم عقدہ از کارِ حیات — سازمت آگاہ از اسرارِ حیات
چون خیال از خود رمیدن پیشہ اش — از جہت دامن کشیدن پیشہ اش
در جہان دیر زود آید چسان؟ — وسعتِ او فرداؤ دی زاید چسان؟
گر نظر داری یکے بر خود نگر — جز رمِ پیہم نۂ اے بیخبر
تا نماید تابِ نامشہودِ خویش — شعلۂ او پردہ بند از دودِ خویش
سیرِ او را تا سکون بیند نظر — موجِ جوشش بستہ آمد در گہر

آتشِ او دم بخویش اندر کشید ‌‌ لالہ گردید و ز شاخے بر دمید

فکرِ خامِ تو گران خیز است و لنگ ‌‌ تہمتِ گل بست بر پرواز لنگ

زندگی مرغِ نشیمن ساز نیست ‌‌ طائرِ رنگِ است و جز پرواز نیست

در قفس واماندہ و آزاد ہم ‌‌ با نواہا می زند فریاد ہم

از پرش پرواز شوید دمبدم ‌‌ چارۂ خود کردہ جوید دمبدم

عقدہا خود می زند در کارِ خویش ‌‌ باز آسان می کند دشوارِ خویش

پا بگِل گردد حیاتِ تیز گام ‌‌ تا دو بالا گرددش ذوقِ خرام

سازہا خوابیدہ اندر سوزِ او ‌‌ دوش و فردا زادۂ امروزِ او

دمبدم مشکل گر و آسان گزار ‌‌ دمبدم نو آفرین و تازہ کار

گرچہ مثلِ بو سراپایش رم است ‌‌ چون وطن در سینۂ گیرد دم است

رشتہ ہائے خویش را بر خود تند ‌‌ نکہتے گردد گرہ بر خود زند

در گرہ چون دانہ دارد برگ و بر ‌‌ چشم بر خود وا کند گردد شجر

خلعتے از آب و گل پیدا کند ‌‌ دست و پا و چشم و دل پیدا کند

خلوت اندر تن گزیند زندگی
انجمن ہا آفریند زندگی

ہمچنان آئینِ میلادِ امم ‌‌ زندگی بر مرکزے آید بہم

حلقہ را مرکز چو جان در پیکر است ‌‌ خطِ او در نقطۂ او مضمر است

قوم را ربط و نظام از مرکزے — روزگارش را دوام از مرکزے

راز دار و رازِ ما بیت الحرام — سوزِ ما هم سازِ ما بیت الحرام

چون نفس در سینهٔ او پروریم — جانِ شیرین است او ما پیکریم

تازه رو بستانِ ما از شبنمش — مزرعِ ما آب گیر از زمزمش

تاب دار از ذره هایش آفتاب — غوطه زن اندر فضایش آفتاب

دعویٔ او را دلیل استیم ما — از براهینِ خلیلؑ استیم ما

در جهان ما را بلند آوازه کرد — با حدوثِ ما قدم شیرازه کرد

ملتِ بیضا ز طوفش هم نفس — همچو صبحِ آفتاب اندر قفس

از حسابِ او یکے بسیار ہیت — پخته از بندِ یکی خوددار ہیت

تو ز پیوندِ حریمے زندهٔ — تا طوافِ او کنی پایندهٔ

در جهان جانِ امم جمعیت است — در نگر سرِّ حرم جمعیت است

عبرتے اے مسلمِ روشن ضمیر — از مآلِ اُمتِ موسیٰ بگیر

داد چون آن قومِ مرکز را ز دست — رشتهٔ جمعیتِ ملت شکست

آنکه بالید اندر آغوشِ رسل — جزوِ او دانندهٔ اسرارِ کل

دهر سیلی بر بناگوشش کشید — زندگی خون گشت و از چشمش چکید

رفت نم از ریشه هائے تاکِ او — بیدِ مجنون هم نروید خاکِ او

از گلِ غربت[۱] زبان گم کردهٔ — هم نوا هم آشیان گم کردهٔ

---

۱ یعنی غربت کی وجہ سے۔

شمعِ مُرد و نوحه خوان پروانه اش
مشتِ خاکم لرز داز افسانه اش

لے ز تیغِ جورِ گردون خسته تن
اے اسیرِ التباس و وہم و ظن

پیرہن را جامۂ احرام کن
صبح پیدا از غبارِ شام کن

مثلِ آباء غرق اندر سجده شو
آنچنان گم شو که یکسر سجده شو

مسلم پیشین نیازے آفرید
تا به نازِ عالم آشوبے رسید

در رہِ حق پا بنوکِ خار جست
گلستان در گوشۂ دستار بست

در معنیٰ این که جمعیتِ حقیقی از محکم گرفتن نصب العینِ ملیه است و نصب العین امتِ محمدیّه حفظ و نشرِ توحید است

باتو آموزم زبانِ کائنات
حرف و الفاظ ست اعمالِ حیات

چون ز ربطِ مدعائے بسته شد
زندگانی مطلعِ برجسته شد

مدعا گردد اگر مهمیزِ ما
همچو صرصر می رود شبدیزِ ما

مدعا رازِ بقائے زندگی
جمع سیماب قوائے زندگی

چون حیات از مقصدے محرم شود ضابطِ اسبابِ این عالم شود
خویشتن را تابعِ مقصد کند بہرِ او چیند گزیند رد کند
ناخدا را یم روی از ساحل است اختیارِ جادہ ہا از منزل است
بر دلِ پروانہ داغ از ذوقِ سوز طوفِ او گردِ چراغ از ذوقِ سوز
قیس اگر آوارہ در صحرا ستے مدعائش محملِ لیلا ستے
تا بود شہر آشنا لیلائے ما بر نمی خیزد بصحرا پائے ما
ہمچو جان مقصود پنہان در عمل کیف و کم از وے پذیرد ہر عمل
گردشِ خونے کہ در رگہائے ما ست تیز از سعئ حصولِ مدعا ست
از تفِ او خویش را سوزد حیات آتشے چون لالہ اندوزد حیات
مدعا مضرابِ سازِ ہمت است مرکزے کو جاذبِ ہر قوت است
دست و پائے قوم را جنباند او یک نظر صد چشم را گرداند او
شاہدِ مقصود را دیوانہ شو طائفِ این شمع چون پروانہ شو
خوش نوائے نغمہ سازِ قم زد است زخمۂ معنی برابریشم زد است
تا کشد خار از کفِ پا رہ سپر می شود پوشیدہ محمل از نظر

رفتم کہ خار از پا کشم محمل نہان شد از نظر
یک لحظہ غافل گشتم و صد سالہ راہم دور شد (ملک قمی)

گر بقدر یک نفس غافل شدی
دور صد فرسنگ از منزل شدی

این کهن پیکر که عالم نام اوست — ز امتزاج امهات[1] اندام اوست

صد نیستان کاشت تا یک ناله رست — صد چمن خون کرد تا یک لاله رست

نقشها آورد و افگند و شکست — تا به لوح زندگی نقش تو بست

ناله ها در کشت جان کاریده است — تا نوای یک اذان بالیده است

مدتی پیکار با احرار داشت — با خداوندان باطل کار داشت

تخم ایمان آخر اندر گل نشاند — با زبانت کلمهٔ توحید خواند

نقطهٔ ادوار عالم لا اله — انتهای کار عالم لا اله

چرخ را از زور او گردندگی — مهر را پایندگی رخشندگی

بحر گوهر آفرید از تاب او — موج در دریا تپید از تاب او

خاک از موج نسیمش گل شود — مشت پر از سوز او بلبل شود

شعله در رگهای تاک از سوز او — خاک مینا تابناک از سوز او

نغمه هایش خفته در ساز وجود — جویدت ای زخمه در ساز وجود

صد نوا داری چو خون در تن روان — خیز و مضرابی به تار او رسان

زانکه در تکبیر راز بود تست — حفظ و نشر لا اله مقصود تست

---

[1] امتزاجِ امهات: یعنی عناصر کا اختلاط۔

تا نه خیزد بانگِ حق از عالمے — گر مسلمانی نیاسائی دمے

می ندانی آیهٔ ام الکتاب — امتِ عادل[۱] ترا آمد خطاب

آب و تابِ چهرهٔ ایام تو — در جهان شاهد علی الاقوام تو

نکته سنجان را صلائے عام ده — از علومِ امیے پیغام ده

امیے پاک از هوی[۲] گفتارِ او — شرحِ رمزِ ماغوی[۳] رفتارِ او

تا بدست آورد نبضِ کائنات — وانمود اسرارِ تقویمِ حیات

از قبائے لاله هائے این چمن — پاک شست آلودگیهائے کهن

در جهان وابسته دینش حیات — نیست ممکن جز بآئینش حیات

اے که می داری کتابش در بغل — تیز تر نه پا بمیدانِ عمل

فکرِ انسان بت پرستے بتگرے — هر زمان در جستجوے پیکرے

باز طرحِ آذری انداخت است — تازه تر پروردگارے ساخت است

کاید از خون ریختن اندر طرب — نامِ او رنگ است هم ملک و نسب

آدمیت کشته شد چون گوسفند — پیشِ پائے این بتِ ناارجمند

اے که خوردستی ز مینائے خلیل — گرمیِ خونت ز صهبائے خلیل

بر سرِ این باطلِ حق پیرهن — تیغِ لاموجود الا هو بزن

---

۱ وَكَذٰلِكَ جَعَلْنٰكُمْ اُمَّةً وَّسَطًا لِّتَكُوْنُوْا شُهَدَآءَ عَلَى النَّاسِ ط

۲ وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوٰى ط ۳ مَا ضَلَّ صَاحِبُكُمْ وَمَا غَوٰى ط

جلوه در تاریکیٔ ایام کن | آنچه بر تو کامل[1] آمد عام کن
لرزم از شرم تو چون روز شمار | پرسدت آن آبروئے روزگار
حرفِ حق از حضرتِ ما بردهٔ
پس چرا با دیگران نسپردهٔ

در معنیٔ این که توسیعِ حیاتِ ملیّہ از تسخیرِ قوائے نظامِ عالم است

اے که با نادیده پیمان بستهٔ | همچو سیل از قیدِ ساحل رستهٔ
چون نهال از خاکِ این گلزار خیز | دل بغائب بند و با حاضر ستیز
هستیٔ حاضر کند تفسیرِ غیب | می شود دیباچهٔ تسخیرِ غیب
ماسوا از بهرِ تسخیر است و بس | سینهٔ او عرضهٔ تیر است و بس
از کنِ حق ماسوا شد آشکار | تا شود پیکانِ تو سندان گزار
رشتهٔ باید گره اندر گره | تا شود لطفِ کشودن را فره
غنچهٔ از خود چمن تعبیر کن | شبنمی؟ خورشید را تسخیر کن
از تو می آید اگر کارِ شگرف | از دمے گرمے گداز این شیر برف

---

[1] الیوم اکملت لکم دینکم و اتممت علیکم نعمتی۔

هر که محسوسات را تسخیر کرد | عالمے از ذرهٔ تعمیر کرد
آنکه تیرش قدسیان را سینه خست | اوّل آدم را سرِ فتراک بست
عقدهٔ محسوس را اوّل کشود | همت از تسخیرِ موجود آزمود
کوه و صحرا دشت و دریا بحر و بر | تختهٔ تعلیمِ اربابِ نظر
اے که از تاثیرِ افیون خفتهٔ | عالمِ اسباب را دون گفتهٔ
خیز و وا کن دیدهٔ مخمور را | دون مخوان این عالمِ مجبور را
غایتش توسیعِ ذاتِ مسلم است | امتحانِ ممکناتِ مسلم است
می زند شمشیرِ دوران بر تنت | تا به بینی هست خون اندر تنت
سینه را از سنگِ زورے ریش کن | امتحانِ استخوانِ خویش کن
حق جهان را قسمتِ نیکان شمرد | جلوه اش با دیدهٔ مومن سپرد
کاروان را رهگذار است این جهان | نقدِ مومن را عیار است این جهان

گیر او را تا نه او گیرد ترا
همچو مے اندر سبو گیرد ترا

گلدلِ اندیشات طوطی پرست | آنکه نگاهش آسمان پیما درست
احتیاجِ زندگی میر اندش | بر زمین گردون سپر گرداندش
تا ز تسخیرِ قوائے این نظام | ذو فنونیهائے تو گردد تمام
نائبِ حق در جهان آدم شود | بر عناصر حکمِ او محکم شود

تنگی ات پہنا پزیرد در جہان — کارِ تو اندام[1] گیرد در جہان

خویش را بر پشتِ باد اسوار کن — یعنی این جمّازہ را ماہار کن

دشت را رنگین کن از خونِ کوہسار — جوئے آبِ گوہر از دریا برآر

صد جہان در یک فضا پوشیدہ اند — مہرہا در ذرہ ہا پوشیدہ اند

از شعاعش دیدہ کن نادیدہ را — وانما اسرارِ نافہمیدہ را

تابش از خورشیدِ عالمتاب گیر — برقِ طاق افروز از سیلاب گیر

ثابت و سیارۂ گردون وطن — آن خداوندانِ اقوامِ کہن

این ہمہ اے خواجہ آغوشِ[2] تواند — پیش[3] خیز و حلقہ در گوشِ تواند

جستجو را محکم از تدبیر کن — انفس و آفاق را تسخیر کن

چشمِ خود بکشا و در اشیا نگر — نشہ زیرِ پردۂ صہبا نگر

تا نصیب از حکمتِ اشیا برد — ناتوان باج از توانایان خورد

صورتِ ہستی ز معنی سادہ نیست — این کہن ساز از نوا افتادہ نیست

برق آہنگ است ہشیارش زنند — خویش را چون زخمہ بر تارش زنند

تو کہ مقصودِ خطابِ انظری — پس چرا این راہ چون کوران بری

قطرۂ کز خود فروزی محرم است — بادہ اندر تاک و بر گل شبنم است

چون بدریا در رود گوہر شود — جوہرش تابندہ چون اختر شود

---

[1] اندام گرفتن کار یعنی آراستہ شدن کار۔ [2] لونڈی، کنیز۔ [3] خدمتگار۔

چون صبا بر صورتِ گلہا متن — غوطہ اندر معنیٔ گلزار زن
آنکہ بر اشیا کمند انداخت است — مرکب از برق و حرارت ساخت است[1]
حرفِ چون طائر بہ پرواز آورد — نغمہ را بے نغمہ از ساز آورد
اے خرت لنگ اندر رہِ دشوار زیست — غافل از ہنگامۂ پیکار زیست
ہمرہانت پے بہ منزل بردہ اند — لیلیٔ معنی ز محمل بردہ اند
تو بصحرا مثلِ قیس آوارۂ — خستہ واماندۂ بیچارۂ

علمِ اسما[2] اعتبار آدم است
حکمتِ اشیا حصارِ آدم است

---

[1] مرزا غالب بہ تغیرِ الفاظ۔ [2] وَعَلَّمَ اٰدَمَ الْاَسْمَآءَ۔

در معنیٔ این کہ کمالِ حیاتِ ملّیہ این است کہ ملّت مثلِ فرد احساسِ خودی پیدا کند و تولید و تکمیلِ این احساس از ضبطِ روایاتِ ملّیہ ممکن گردد

کودکے را دیدی اے بالغ نظر — کو بود از معنیٔ خود بے خبر
ناشناسِ دور و نزدیک آنچنان — ماہ را خواہد کہ بر گیرد عنان
از ہمہ بیگانہ آن مالک پرست — گریہ مست و شیر مست و خواب مست
زیر و بم را گوشِ او درگیر نیست — نغمہ اش جز شورشِ زنجیر نیست
سادہ و دوشیزہ افکارش ہنوز — چون گہر پاکیزہ گفتارش ہنوز
جستجو سرمایۂ پندارِ او — از چرا چون کے کجا گفتارِ او
نقش گیرِ این و آن اندیشہ اش — غیر جوئی غیر بینی پیشہ اش
چشم از دنبال اگر گیرد کسے — جانِ او آشفتہ می گردد بسے
فکرِ خامش در ہوائے روزگار — پر کشا مانندِ بازِ نوشکار

در پئے نخچیرہا بگذاردش — باز سوئے خویشتن می آردش

تا ز آتش گیریٔ افکارِ او — گل فشاند زر چک[1] پندارِ او

چشمِ گیرائش فتد بر خویشتن — دستکے بر سینہ می گوید کہ "من"

یادِ او با خود شناسائش کند — حفظِ ربطِ دوش و فرداش کند

سفتہ ایامش درین تارِ زر اند — ہمچو گوہر از پئے یک دیگر اند

گرچہ ہر دم کاہد افزاید گلش — "من ہمانستم کہ بودم" در دلش

این "من" نوزادہ آغازِ حیات
نغمۂ بیداریٔ سازِ حیات

ملتِ نوزادہ مثلِ طفلک است — طفلکے کو در کنارِ مامک است

طفلکے از خویشتن نا آگہے — گوہرے آلودۂ خاکِ رہے

بستہ با امروز او فرداش نیست — حلقہ ہائے روز و شب پایش نیست

چشمِ ہستی را مثالِ مردم است — غیر را بینندہ و از خود گم است

صد گرہ از رشتۂ خود وا کند — تا سرِ تارِ خودی پیدا کند

گرم چون افتد بکارِ روزگار — این شعورِ تازہ گردد پائیدار

نقشہا بردارد و اندازد او — سرگزشتِ خویش را سازد او

فرد چون پیوندِ ایامش گسیخت — شانۂ ادراکِ او دندانہ ریخت

---

[1] ایک قسم کی آتشبازی جسے ہندی میں پھلجھڑی کہتے ہیں۔

قوم روشن از سوادِ سرگذشت — خودشناس آمد ز یادِ سرگذشت

سرگذشتِ او گر از یادش رود — باز اندر نیستی گم می شود

نسخۂ بودِ ترا اے ہوشمند — ربطِ ایام آمدہ شیرازہ بند

ربطِ ایام است مارا پیرہن — سوزنش حفظِ روایاتِ کہن

چیست تاریخ اے زخود بیگانۂ — داستانے قصۂ افسانۂ

این ترا از خویشتن آگہ کند — آشنائے کار و مردِ رہ کند

روح را سرمایۂ تاب است این — جسمِ ملت را چو اعصاب است این

ہمچو خنجر بر فسانت می زند — باز بر روئے جہانت می زند

وہ چہ سازِ جان نگار و دل پذیر — نغمہ ہائے رفتہ در تارش اسیر

شعلۂ افسردہ در سوزش نگر — دوش در آغوشِ امروزش نگر

شمعِ او بختِ امم را کوکب است — روشن از وے امشب ہم دیشب است

چشمِ پرکارے کہ بیند رفتہ را — پیشِ تو باز آفریند رفتہ را

بادۂ صدسالہ در مینائے او — مستئ پارینہ در صہبائے او

صید گیرے کو بدام اندر کشید — طائرے کز بوستانِ ما پرید

ضبط کن تاریخ را پایندہ شو — از نفسہائے رمیدہ زندہ شو

دوش را پیوند با امروز کن — زندگی را مرغِ دست آموز کن

رشتۂ ایام را آور بدست — ورنہ گردی روزکور و شب پرست

سر زند از ماضیٔ تو حالِ تو | خیزد از حالِ تو استقبالِ تو
مشکن ار خواهی حیاتِ لازوال | رشتهٔ ماضی ز استقبال و حال
موجِ ادراکِ تسلسل زندگی است
مے کشان را شورِ قلقل زندگی است

در معنیٔ این که بقائے نوع از امومت است و حفظ و احترامِ امومت اسلام است

نغمه خیز از زخمهٔ زن سازِ مرد | از نیازِ او دو بالا نازِ مرد
پوششِ عریانیٔ مردان زن است[1] | حسنِ دل جو عشق را پیراهن است
عشقِ حق پروردهٔ آغوشِ او | این نوا از نغمهٔ خاموشِ او
آنکه نازد بر وجودش کائنات | ذکرِ او فرمود با طیب و صلوٰة[2]
مسلمے کو را پرستارے شمرد | بهره از حکمت قرآن نبرد
نیک اگر بینی امومت رحمت است | زانکه او را با نبوت نسبت است

---

[1] هُنَّ لِبَاسٌ لَّكُمْ ۔ ماد آیهٔ شریفه) [2] مشهور حدیث ۔

شفقتِ او شفقتِ پیغمبر است　　سیرتِ اقوام را صورت گر است

از امومت پخته تر تعمیرِ ما　　در خطِ سیمائے او تقدیرِ ما

هست اگر فرهنگِ تو معنی رسے　　حرفِ امت نکته ها دارد بسے

گفت آن مقصودِ حرفِ کُن فکان　　زیرِ پائے امہات آمد جنان

ملت از تکریمِ ارحام است و بس　　ورنه کارِ زندگی خام است و بس

از امومت گرم رفتارِ حیات　　از امومت کشفِ اسرارِ حیات

از امومت پیچ و تابِ جوئے ما　　موج و گرداب و حبابِ جوئے ما

آن دخ[1]ِ رستاقی[2] زادے جاہلے　　پست بالائے سطبرے[3] بدگلے

ناتراشے پرورش نا دادۂ　　کم نگاہے کم زبانے سادۂ

دل ز آلامِ امومت کرده خون　　گردِ چشمش حلقه هائے نیلگون

ملت ار گیرد ز آغوشش بدست　　یک مسلمانے غیور و حق پرست

هستئ را محکم از آلامِ او ست　　صبحِ ما عالم فروز از شامِ او ست

وان تهی آغوشِ نازک پیکرے　　خانه پروردِ نگاهش محشرے

فکرِ او از تابِ مغرب روشن است　　ظاهرش زن باطنِ او نازن است

بند هائے ملتِ بیضا گسیخت　　تا ز چشمش عشوه ها حل کرده ریخت

شوخ چشم و فتنه زا آزادیش　　از حیا نا آشنا آزادیش

---

۱ مخفف۔ دختر۔ ۲ گنوار۔ ۳ فربه۔

علمِ او بارِ امومت برنتافت	بر سرِ شامش یکے اختر نتافت
این گل از بستانِ ما نارستہ بہ	داغش از دامانِ ملّت شستہ بہ
لا اِلٰہ گویان چو انجم بے شمار	بستہ چشم اندر ظلامِ روزگار
پا نبردہ از عدم بیرون ہنوز	از سوادِ کیف و کم بیرون ہنوز
مضمر اندر ظلمتِ موجودِ ما	آن تجلّی ہائے نامشہودِ ما
شبنمے بر برگِ گل ننشستہٗ	غنچہ ہائے از صبا نا خستہٗ
بردمد این لالہ زارِ ممکنات	از خیابانِ ریاضِ امّہات
قوم را سرمایہ اے صاحب نظر	نیست از نقد و قماش و سیم و زر
مالِ او فرزند ہائے تندرست	تر دماغ و سخت کوش و چاق و چست
حافظِ رمزِ اخوت . مادران	قوّتِ قرآن و ملّت مادران

در معنی این کہ سیدۃ النسأ فاطمۃ الزہراؓ اسوۂ کاملہ ایست برائے نسائِ اسلام

مریمؑ از یک نسبتِ عیسیٰؑ عزیز | از سہ نسبت حضرتِ زہراؓ عزیز

نورِ چشمِ رحمتہ اللعالمین
آن امامِ اوّلین و آخرین

آن که جان در پیکرِ گیتی دمید
روزگارِ تازه آئین آفرید

بانوے آن تاجدارِ هَلْ اَتیٰ
مرتضےٰ مشکل کشا شیرِ خدا

پادشاه و کلبهٔ ایوانِ او
یک حسام و یک زره سامانِ او

مادرِ آن مرکزِ پرکارِ عشق
مادرِ آن کاروان سالارِ عشق

آن یکے شمعِ شبستانِ حرم
حافظِ جمعیتِ خیرالامم

تا نشیند آتشِ پیکار و کین
پشتِ پا زد بر سرِ تاج و نگین

وان دگر مولائے ابرارِ جهان
قوّتِ بازوے احرارِ جهان

در نوائے زندگی سوز از حسینؓ
اهلِ حق حریت آموز از حسینؓ

سیرتِ فرزندها از امهات
جوهرِ صدق و صفا از امهات

مزرعِ تسلیم را حاصل بتولؓ
مادران را اسوهٔ کامل بتولؓ

بهرِ محتاجے دلش آن گونه سوخت
با یهودے چادرِ خود را فروخت

نوری و هم آتشی فرمانبرش
گم رضایش در رضائے شوهرش

آن ادب پروردهٔ صبر و رضا
آسیا گردان و لب قرآن سرا

گریه هائے او ز بالین بے نیاز
گوهر افشاندے بدامانِ نماز

اشکِ او برچید جبریل از زمین
همچو شبنم ریخت بر عرشِ برین

رشتهٔ آئینِ حق زنجیرِ پاست
پاسِ فرمانِ جنابِ مصطفیٰ است

ورنہ گردِ تربتش گردیدمے
سجدہ ہا بر خاکِ او پاشیدمے

خطاب بہ مخدّراتِ اسلام

اے ردایت[1] پردۂ ناموسِ ما — تابِ تو سرمایۂ فانوسِ ما
طینتِ پاکِ تو مارا رحمت است — قوّتِ دین و اساسِ ملّت است
کودکِ ما چون لب از شیرِ تو شست — لَا اِلٰہ آموختی او را نخست
می تراشد مہرِ تو اطوارِ ما — فکرِ ما گفتارِ ما کردارِ ما
برقِ ما کو در سحابت آرمید — بر جبل رخشید و در صحرا تپید
اے امینِ نعمتِ آئینِ حق — در نفسہائے تو سوزِ دینِ حق
دورِ حاضر تر فروش و پُر فن است — کاروانش نقدِ دین را رہزن است
کور و یزدان ناشناس ادراکِ او — ناکسان زنجیریِ پیچاکِ او
چشمِ او ناپاک و بے پرواستے — پنجۂ مژگانِ او گیراستے
صیدِ او آزاد خواند خویش را — کشتۂ او زندہ داند خویش را
آبِ بندِ نخلِ جمعیت توئی — حافظِ سرمایۂ ملّت توئی
از سرِ سود و زیان سودا مزن — گام جز بر جادۂ آبا مزن

---

[1] ردا: چادر۔

هوشیار از دستبردِ روزگار
گیر فرزندانِ خود را در کنار

این چمن زادان کہ پر نگشادہ اند
ز آشیانِ خویش دور افتادہ اند

فطرتِ او جذبہ ہا دارد بلند
چشمِ ہوش از اُسوۂ زہراؓ مبند

تا حسینےؓ شاخِ تو بار آورد
موسمِ پیشین بہ گلزار آورد

خلاصۂ مطالبِ مثنوی

در تفسیر سورۂ اخلاص

قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ

من شبے صدیقؓ را دیدم بخواب
گل ز خاکِ راہِ او چیدم بخواب

آن اَمنّ النّاسِ بر مولائے ما
آن کلیمِ اوّلِ سینائے ما

ہمتِ او کشتِ ملّت را چو ابر
ثانیٔ اسلام و غار و بدر و قبر

گفتمش اے خاصۂ خاصانِ عشق
عشقِ تو سرِ مطلعِ دیوانِ عشق

اے نمونہ ۔ ۲ے اَمَنَّ النَّاسِ عَلَیَّ فِیْ صُحْبَتِہٖ وَمَالِہٖ اَبُوْبَکْرٍؓ (حدیث)

پخته از دستش اساسِ کارِ ما — چارهٔ فرمائے آزارِ ما

گفت تا کے در ہوس گردی اسیر — آب و تاب از سورهٔ اخلاص گیر

این که در صد سینه پیچد یک نفس — سرّے از اسرارِ توحید است و بس

رنگِ او برکن مثالِ او شوی — در جہان عکسِ جمالِ او شوی

آنکه نامِ تو مسلمان کرده است — از دوئی سوئے یکی آورده است

خویشتن را ترک و افغان خواندۂ — وائے بر تو آنچه بودی ماندۂ

وا رہان نامیده را از نامہا — ساز با خم درگزر از جامہا

اے که تو رسوائے نام افتادۂ — از درختِ خویش خام افتادۂ

با یکی ساز از دوئی بردار رخت — وحدتِ خود را مگردان لخت لخت

اے پرستارِ یکی گر تو توئی — تو کجا باشی سبق خوانِ دوئی

تو درِ خود را بخود پوشیدۂ[1] — در دل آور آنچه بر لب چیدۂ

صد ملل از ملتے انگیختی — بر حصارِ خود شبیخون ریختی

یک شو و توحید را مشهود کن — غائبش را از عمل موجود کن

لذتِ ایمان فزاید در عمل
مرده آن ایمان که ناید در عمل

---

[1] پوشیدن بمعنی بستن۔

اَللّٰہُ الصَّمَد

گر بہ اللہ الصّمد دل بستۂ
از حدِ اسباب بیرون جستۂ

بندۂ حق بندۂ اسباب نیست
زندگانی گردشِ دولاب نیست

مسلم استی بے نیاز از غیر شو
اہلِ عالم را سراپا خیر شو

پیشِ منعم شکوۂ گردون مکن
دستِ خویش از آستین بیرون مکن

چون علیؓ در ساز با نانِ شعیر
گردنِ مرحب شکن خیبر بگیر

منت از اہلِ کرم بردن چرا
نشترِ لا و نعم خوردن چرا

رزقِ خود را از کفِ دونان مگیر
یوسف استی خویش را ارزان مگیر

گرچہ باشی مور و ہم بے بال و پر
حاجتے پیشِ سلیمانے مبر

راہِ دشوار است سامان کم بگیر
در جہان آزاد زی آزاد میر

سبحۂ اَقلِل مِنَ الدُّنیا شمار[1]
از تَعِش حُرًّا[2] شوی سرمایہ دار

تا توانی کیمیا شو گل مشو
در جہان منعم شو و سائل مشو

اے شناسائے مقامِ بو علیؒ
جرعۂ آرم ز جامِ بو علیؒ

"پشت پا زن تختِ کیکاؤس را
سر بدہ از کف مدہ ناموس را

---

[1] اَقلِل مِنَ الدُّنیا [2] تَعِش حُرًّا (قول فاروق اعظم رض)

خود بخود گردد درِ میخانہ باز
بر تہی پیمانگانِ بے نیاز

قائدِ اسلامیان ہارون رشید | آن کہ نقفور[1] آبِ تیغِ او چشید
گفت مالکؒ را کہ اے مولائے قوم | روشن از خاکِ درت سیمائے قوم
اے نوا پردازِ گلزارِ حدیث | از تو خواہم درسِ اسرارِ حدیث
لعل تا کے پردہ بندد اندر یمن | خیز و در دار الخلافت خیمہ زن
اے خوشا تابانیٔ روزِ عراق | اے خوشا حسنِ نظر سوزِ عراق
می چکد آبِ خضر از تاکِ او | مرہمِ زخمِ مسیحا خاکِ او
گفت مالکؒ مصطفیٰ را چاکرم | نیست جز سودائے او اندر سرم
من کہ باشم بستۂ فتراکِ او | بر نخیزم از حریمِ پاکِ او
زندہ از تقبیلِ خاکِ یثربم | خوشتر از روزِ عراق آمد شبم
عشق می گوید کہ فرمانم پذیر | پادشاہان را بخدمت ہم مگیر
تو ہمی خواہی مرا آقا شوی | بندۂ آزاد را مولا شوی
بہرِ تعلیمِ تو آیم بر درت | خادمِ ملت نہ گردد چاکرت
بہرہ خواہی اگر از علمِ دین | در میانِ حلقۂ درسم نشین

---

[1] رومی بادشاہ جس کو ہارون نے متعدد بار شکست دی۔

بے نیازی ناز ہا دارد بسے
نازِ او انداز ہا دارد بسے

بے نیازی رنگِ حق پوشیدن است — رنگِ غیر از پیرہن شوئیدن است

علمِ غیر آموختی اندوختی — روئے خویش از غازہ اش افروختی

ارجمندی از شعارش می بری — من ندانم تو توئی یا دیگری

از نسیمش خاکِ تو خاموش گشت — وز گل و ریحان تہی آغوش گشت

کشتِ خود از دستِ خود ویران مکن — از سحابش گدیۂ باران مکن

عقلِ تو زنجیریِ افکارِ غیر — در گلوئے تو نفس از تارِ غیر

بر زبانت گفتگو ہا مستعار — در دلِ تو آرزو ہا مستعار

قمریانت را نوا ہا خواستہ — سرو ہایت را قبا ہا خواستہ

بادہ می گیری بجام از دیگران — جام ہم گیری بوام از دیگران

آن نگاہش سرِّ مَا زَاغَ الْبَصَر[1] — سوئے قوم خویش باز آید اگر

می شناسد شمعِ او پروانہ را — نیک داند خویش و ہم بیگانہ را

"لَسْتَ مِنِّی"[2] گویدت مولائے ما
وائے ما اے وائے ما اے وائے ما

زندگانی مثلِ انجم تا کجا — ہستیِ خود در سحر گم تا کجا

---

[1] مَا زَاغَ الْبَصَرُ وَمَا طَغٰی (آیۂ شریفہ) [2] یعنی تو میری قوم سے نہیں ہے ۔

ریولئے از صبحِ دردغے خوردہٴ — رخت از پہنائے گردون بردہٴ

آفتاب استی یکے درخود نگر — از نجومِ دیگران تابے مخر

بردلِ خود نقشِ غیر انداختی — خاکِ بُردی کیمیا درباختی

تاکجا رخشی زتابِ دیگران — سربیک ساز از شرابِ دیگران

تاکجا طوفِ چراغِ محفلے — زآتشے خود سوز اگر داری دلے

چون نظر در پردہائے خویش باش — می پروا ما بجائے خویش باش

درجہان مثلِ حباب اے ہوشمند — راہِ خلوت خانہ بر اغیار بند

فردفرد آمد کہ خود را واشناخت — قوم قوم آمد کہ جز باخود نساخت

از پیامِ مصطفیٰ آگاہ شو

فارغ از اربابِ دون اللہ شو

لَمْ یَلِدْ وَلَمْ یُولَدْ

قوم تو از رنگ و خون بالاتر است — قیمتِ یک اسودش صد احمر است

قطرۂ آبِ وضوئے قنبرے — در بہا برتر ز خونِ قیصرے

فارغ از باب وام و اعمام باش — ہمچو سلمانؓ زادۂ اسلام باش

لے غریب۔ ۲ے سلمانؓ فارسی سے لوگوں نے ان کا شجرۂ نسب دریافت کیا۔ اُنھوں نے جواب دیا ” سلمان بن اسلام “۔

نکتہ‌ئے اے ہمدمِ فرزانہ بین — شہد را در خانہ ہائے لانہ بین[1]

قطرۂ از لالۂ حمرا ستے — قطرۂ از نرگسِ[2] شہلا ستے

این نمی گوید کہ من از عبہرم[3] — آن نمی گوید من از نیلوفرم

ملتِ ما شأنِ ابراہیمی است — شہدِ ما ، ما شانِ ابراہیمی است

گر نسب را جزوِ ملت کردۂ — رخنہ در کارِ اخوت کردۂ

در زمینِ ما نگیرد ریشہ‌ات
ہست نامسلم ہنوز اندیشہ‌ات

ابنِ مسعودؓ آن چراغ افروزِ عشق — جسم و جانِ او سراپا سوزِ عشق

سوخت از مرگِ برادر سینہ‌اش — آب گردید از گداز آئینہ‌اش

گریہ ہائے خویش را پایان ندید — در غمش چون مادران شیون کشید

"اے دریغا آن سبق خوانِ نیاز — یارِ من اندر دبستانِ نیاز"

"آہ آن سروِ سہی بالائے من — در رہِ عشقِ نبیؐ ہمپائے من"

"حیف او محرومِ دربارِ نبیؐ
چشمِ من روشن ز دیدارِ نبیؐ"

نیست از روم و عرب پیوندِ ما — نیست پابندِ نسب پیوندِ ما

دل بہ محبوبِ حجازی بستہ‌ایم — زین جہت با یک دگر پیوستہ‌ایم

---

۱ شہد کا چھتا۔ ۲ نرگس۔ ۳ شہد کا چھتا۔

رشتهٔ ما یک تولایش بس است　　چشمِ ما را کیف صهبایش بس است

مستیٔ او تا بخونِ ما دوید　　کهنه را آتش زد و نو آفرید

عشقِ او سرمایهٔ جمعیت است　　همچو خون اندر عروقِ ملت است

عشق در جان و نسب در پیکر است　　رشتهٔ عشق از نسب محکم‌تر است

عشق ورزی؟ از نسب باید گذشت　　هم ز ایران و عرب باید گذشت

امتِ او مثلِ او نورِ حق است　　هستیٔ ما از وجودش مشتق است

"نورِ حق را کس نجوید زاد و بود　　خلعتِ حق را چه حاجت تار و پود

هر که پا در بندِ اقلیم و جد است
بے خبر از لَمْ یَلِدْ لَمْ یُوْلَدْ است

وَلَمْ یَكُنْ لَّهٗ كُفُوًا اَحَدٌ

مسلمِ چشم از جهان بر بسته چیست؟　　فطرتِ این دل بحق پیوسته چیست؟

لاله کو بر سرِ کوهے دمید　　گوشهٔ دامانِ گلچینے ندید

آتشِ او شعلهٔ گیرد به بر　　از نفس هائے نخستینِ سحر

آسمان ز آغوشِ خود نگذاردش　　کوکبِ وا ماندهٔ پنداردش

بوسدش اوّل شعاعِ آفتاب
شبنم از چشمش بشوید گردِ خواب

رشتۂ با لَمْ یَکُن باید قوی — تا تو در اقوامِ بے ہمتا شوی

آنکہ ذاتش واحد ست و لاشریک — بندہ اش ہم در نسازد با شریک

مومنِ بالائے ہر بالا ترے — غیرتِ او بر نتابد ہمسرے

خرقۂ لَا تَحْزَنُوْا[1] اندر برش — اَنْتُمُ الْاَعْلَوْن[1] تاجے بر سرش

می کشد بارِ دو عالم دوشِ او — بحر و بر پروردۂ آغوشِ او

بر غوِ تندر[2] مدام افگندہ گوش — برق اگر ریزد ہمی گیرد بدوش

پیشِ باطل تیغ و پیشِ حق سپر — امر و نہیِ او عیارِ خیر و شر

در گرہ صد شعلہ دارد اخگرش — زندگی گیرد کمال از جوہرش

در فضائے این جہانِ ہائے و ہو — نغمہ پیدا نیست جز تکبیرِ او

عفو و عدل و بذل و احسانش عظیم — ہم بقہر اندر مزاجِ او کریم

سازِ او در بزم ہا خاطر نواز — سوزِ او در رزم ہا آہن گداز

در گلستان با عنادل ہم صفیر — در بیابان جرہ بازِ صید گیر

زیرِ گردون می نیاساید دلش — بر فلک گیرد قرار آب و گلش

طائرش منقار بر اختر زند — آن سوئے این کہنہ چنبر پر زند

تو بہ پرواری پرے نکشودۂ — کرمکے استی زیرِ خاک آسودۂ

۱؎ وَلَا تَهِنُوْا وَلَا تَحْزَنُوْا وَاَنْتُمُ الْاَعْلَوْنَ الخ (آیۂ شریفہ)

۲؎ غوِ تندر: بجلی کی کڑک ۔

خوار از مهجوری قرآن شدی — شکوه سنجِ گردشِ دوران شدی

ای چو شبنم بر زمین افتندهٔ — در بغل داری کتابِ زندهٔ

تا کجا در خاک می‌گیری وطن

رخت بردار و سرِ گردون فگن

عرضِ حالِ مُصنّف بحضورِ رحمة للعالمین

ای ظهورِ تو شبابِ زندگی — جلوه‌ات تعبیرِ خوابِ زندگی

ای زمین از بارگاهت ارجمند — آسمان از بوسهٔ بامت بلند

شش جهت روشن ز تابِ روی تو — ترک و تاجیک و عرب هندوی تو

از تو بالا پایهٔ این کائنات — فقرِ تو سرمایهٔ این کائنات

در جهان شمعِ حیات افروختی — بندگان را خواجگی آموختی

بی تو از نابودمندیها خجل — پیکرانِ این سرای آب و گل

تا دمِ تو آتشی از گل گشود — توده‌های خاک را آدم نمود

ذره دامن‌گیرِ مهر و ماه شد — یعنی از نیروی خویش آگاه شد

تا مرا افتاد بر رویت نظر — از اب و ام گشته‌ٔ محبوب‌تر

عشق در من آتشی افروخت است — فرصتش بادا که جانم سوخت است

نالۂ مانندِ نے سامانِ من — آن چراغِ خانۂ ویرانِ من

از غمِ پنہان نگفتن مشکل است — بادہ در مینا نہفتن مشکل است

مسلم از سرِّ نبیؐ بیگانہ شد — باز این بیت الحرم بتخانہ شد

از منات و لات و عزّیٰ و ہبل — ہر یکے دارد بتے اندر بغل

شیخِ ما از برہمن کافرتر است — زانکہ او را سومنات اندر سر است

رختِ ہستی از عرب برچیدۂ — در خمستانِ عجم خوابیدۂ

شل ز برفابِ عجم اعضائے او — سرد تر از اشکِ او صہبائے او

ہمچو کافر از اجل ترسندۂ — سینہ‌اش فارغ ز قلبِ زندۂ

نعش از پیشِ طبیبان بردہ ام — در حضورِ مصطفیٰؐ آوردہ ام

مردہ بود از آبِ حیوان گفتمش — سرّے از اسرارِ قرآن گفتمش

داستانے گفتم از یارانِ نجد — نکہتے آوردم از بستانِ نجد

محفل از شمعِ نوا افروختم — قوم را رمزِ حیات آموختم

گفت بر ما بندد افسونِ فرنگ — ہست غوغایش ز قانونِ[1] فرنگ

اے بصیریؒ[2] را ردا بخشندۂ — بربطِ سلما مرا بخشندۂ

---

[1] ایک قسم کا ساز۔ [2] بصیری مصنف قصیدہ بردہ جس نے عالم رؤیا میں نبی کریمؐ کو اپنا مشہور قصیدہ (أمن تذکر جیران بذی سلم الخ) سنایا۔ حضورؐ نے اس کے صلہ میں خوش نصیب بصیری کو اپنی چادر مطہر عطا فرمائی۔

ذوقِ حق ده این خطا اندیش را — این که نشناسد متاعِ خویش را
گر دلم آئینهٔ بے جوہر است — ور بحرفم غیرِ قرآن مضمر است
اے فروغت صبحِ اعصار و دہور — چشمِ تو بینندهٔ ما فی الصدور
پردهٔ ناموسِ فکرم چاک کن — این خیابان را ز خارم پاک کن
تنگ کن رختِ حیات اندر برم — اہلِ ملت را نگہدار از شرم
سبز کشتِ نابسامانم مکن — بہره گیر از ابرِ نیسانم مکن
خشک گردان باده در انگورِ من — زہر ریز اندر مئے کافورِ من
روزِ محشر خوار و رسوا کن مرا — بے نصیب از بوسهٔ پا کن مرا
گر دُرِ اسرارِ قرآن سفته ام — با مسلمانان اگر حق گفته ام
اے که از احسانِ تو ناکس کس است — یک دعایت مزدِ گفتارم بس است
عرض کن پیشِ خدائے عزوجل — عشقِ من گردد ہم آغوشِ عمل
دولتِ جانِ حزین بخشنده — بہرهٔ از علمِ دین بخشنده
در عمل پاینده تر گردان مرا — آبِ نیسانم گہر گردان مرا
رختِ جان تا در جہان آورده ام — آرزوئے دیگرے پرورده ام
ہمچو دل در سینه ام آسوده است — محرم از صبحِ حیاتم بوده است
از پدر تا نامِ تو آموختم — آتشِ این آرزو افروختم

نافلک دیرینه تو سازد مرا / در قمارِ زندگی بازد مرا

آرزوئے من جوان تر می شود / این کهن صهبا گران تر می شود

این تمنا زیرِ خاکم گوهر است / در شبم تابِ همین یک اختر است

مدتے با لاله رویان ساختم / عشق با مرغوله مویان باختم

باده ها با ماه سیمایان زدم / بر چراغِ عافیت دامان زدم

برقها رقصیده گردِ حاصلم / رهزنان بردند کالائے دلم

این شراب از شیشهٔ جانم نریخت / این زرِ سارا[1] از دامانم نریخت

عقلِ آذر پیشه ام زنار بست / نقشِ او در کشورِ جانم نشست

سالها بودم گرفتارِ شکے / از دماغِ خشکِ من لاینفکے

حرفے از علم الیقین ناخوانده ئ / در گمان آبادِ حکمت مانده ئ

ظلمتم از تابِ حق بیگانه بود / شامم از نورِ شفق بیگانه بود

این تمنا در دلم خوابیده ماند / در صدف مثلِ گهر پوشیده ماند

آخر از پیمانهٔ چشمم چکید / در ضمیرِ من نواها آفرید

اے ز یادِ غیرِ تو جانم تهی / بر لبش آرم اگر فرمان دهی

زندگی را از عمل سامان نبود / پس مرا این آرزو شایان نبود

شرم از اظهارِ او آید مرا / شفقتِ تو جرأت افزاید مرا

---

[1] خالص.

هست شانِ رحمتِ گیتی نواز — آرزو دارم که میرم در حجاز

مسلمے از ماسوا بیگانهٔ — تا کجا زنّاری بتخانهٔ

حیف چون اورا سرآید روزگار — پیکرش را دیر گیرد در کنار

از درت خیزد اگر اجزائے من — وائے امروزم خوشا فردائے من

فرّخا شهرے که تو بودی در آن — اے خنک خاکے که آسودی در آن

مسکنِ یار است و شهرِ شاهِ من — پیشِ عاشق این بود حبّ الوطن

کوکبم را دیدهٔ بیدار بخش — مرقدے در سایهٔ دیوار بخش

تا بیاساید دلِ بیتابِ من — بستگی پیدا کند سیمابِ من

با فلک گویم که آرامم نگر
دیدهٔ آغاز انجامم نگر

ختم شد

زبورِ عجم

ناشر

کتب خانہ نذیریہ مسلم منزل کھاری باؤلی دہلی۶

قیمت دو روپے پچاس پیسے

بخوانندۂ کتابِ زبورِ عجم

می شود پردہ چشم پرِ کاہے گاہے
دیدہ ام ہر دو جہان را بنگاہے گاہے
وادئ عشق بسے دور و دراز ست ولے
طے شود جادۂ صد سالہ بہ آہے گاہے
در طلب کوش و مدہ دامنِ امید ز دست
دولتے ہست کہ یابی سرِ راہے گاہے

زبورِ عجم

حصّہ اوّل

زبردن در گذشتم زودنِ خانہ گفتم!
سخنے نہ گفتہ' را چہ قلندرانہ گفتم!

اگر ہو ذوق تو خلوت میں پڑھ زبورِ عجم
فغانِ نیم شبی بے نوائے راز نہیں

دُعا

یارب درونِ سینہ دلِ باخبر بدہ
در بادہ نشہ را نگرم آن نظر بدہ

این بندہ را کہ با نفسِ دیگران نزیست
یک آہ خانہ زاد مثالِ سحر بدہ

سیلم، مرا بہ جوئے تنک مایہ مپیچ!
جولان گہے بہ وادی و کوہ و کمر بدہ

سازی اگر حریف یم بے کران مرا
با اضطرابِ موج سکونِ گہر بدہ

شاہینِ من بہ صیدِ پلنگان گزاشتی!
ہمت بلند و چنگل ازین تیز تر بدہ

رفتم کہ طائران حرم را کنم شکار
تیرے کہ نا فگندہ فتد کارگر بدہ

خاکم بہ نورِ نغمۂ داؤد برفروز
ہر ذرۂ مرا پر و بالِ شرر بدہ

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

۱

عشقِ شور انگیز را ہر جادہ در کوئے تو برد
بر تلاشِ خود چہ می نازد کہ رہ سوئے تو برد!

۲

در درونِ سینۂ ما سوزِ آرزو ز کجاست؟
سبوزِ ماست دلے بادہ در سبوز کجاست؟
گرفتم این کہ جہان خاک و ما کفِ خاکیم
بہ ذرہ ذرۂ ما دردِ جستجو ز کجاست؟
نگاہِ ما بہ گریبانِ کہکشان افتد
جنونِ ما ز کجا شورِ ہاؤ ہو ز کجاست؟

۳

غزل سرائے و نواہائے رفتہ باز آور
بہ این فسردہ دلان حرفِ دل نواز آور
کنشت و کعبہ و بتخانہ و کلیسا را
ہزار فتنہ ازان چشمِ نیم باز آور
ز بادہ کہ بہ خاکِ من آتشے آمیخت
پیالۂ بہ جوانانِ نو نیاز آور!
نئے کہ دل ز نوایش بہ سینہ می رقصد
مئے کہ شیشۂ جان را دہد گداز آور
بہ نیستانِ عجم بادِ صبح دم تیز است
شرارۂ کہ فرو می چکد ز ساز آور

۴

اے کہ ز من فزودۂ گرمیٔ آہ و نالہ را
زندہ کن از صدائے من خاکِ ہزار سالہ را
با دلِ ما چہا کنی! تو کہ بہ بادۂ حیات
مستیٔ شوق می دہی آب و گلِ پیالہ را

۴

غنچهٔ دل گرفته را از نفسم گره گشائے
تازه کن از نسیم من داغِ درونِ لاله را
می گذرد خیالِ من از مه و مهر و مشتری
تو به کمین چه خفتهٔ صید کن این غزاله را
خواجهٔ من! نگاه دار آبروئے گدائے خویش
آن که ز جوئے دیگران پر نه کند پیاله را

۵

از مشتِ غبارِ ما صد ناله برانگیزی
نزدیک تر از جانی با خوئے کم آمیزی!
در موجِ صبا پنهان دزدیده به باغ آئی
در بوئے گل آمیزی، با غنچه در آویزی!
مغرب ز تو بیگانه، مشرق همه افسانه
وقت است که در عالم نقشِ دگر انگیزی
آن کس که به سر دارد سودائے جهان گیری
تسکینِ جنونش کن با نشترِ چنگیزی
من بندهٔ بے قیدم شاید که گریزم باز
این طرّهٔ پیچان را در گردنم آویزی

جز نالہ نمی دانم گویند غزل خوانم
این چیست کہ چون شبنم بر سینۂ من ریزی؟

۶

من اگرچہ تیرہ خاکم دلکیست برگ و سازم
بہ نظارۂ جمالے چو ستارہ دیدہ بازم
بہ ہوائے زخمۂ تو ہمہ نالہ خموشم
تو بہ این گمان کہ شاید ز نوا فتادہ سازم
بہ ضمیرم آن چنان کن کہ ز شعلۂ نوائے
دل خاکیان فروزم دل نوریان گدازم
تب و تاب فطرت ما ز نیازمندی ما!
تو خدائے بے نیازی نرسی بہ سوز و سازم
بہ کسے عیان نہ کردم ز کسے نہان نہ کردم
غزل آن چنان سرودم کہ بروں فتادہ رازم

۷

بصدائے دردمندے بنوائے دل پذیرے
خم زندگی کشادم بہ جہان تشنہ میرے

تو بردئے بے نوائے درِ آن جہان کشادی
کہ ہنوز آرزویش نہ دمید در ضمیرے
زنگاہِ سرمہ سائے بہ دل و جگر رسیدی
چہ نگاہِ سرمہ سائے! دو نشانہ زد بہ تیرے
بہ نگاہ نارسایم چہ بہار جلوہ دادی
کہ بہ باغ در اغ نالم چو تدردِ نو صفیرے
چہ عجب اگر دو سلطان بہ ولایتے نہ گنجد
عجب این کہ می نگنجد بہ دو عالمے فقیرے!

۸

بر سرِ کفر و دین فشان رحمتِ عامِ خویش را
بندِ نقاب بر کشا ماہِ تمامِ خویش را
زمزمۂ کہن سرائے، گردشِ بادہ تیز کن
باز بہ بزمِ ما نگر، آتشِ جامِ خویش را!
دامِ ز گیسوان بہ دوش زحمتِ گلستان بری
صیدِ چرا نہ می کنی طائرِ بامِ خویش را
ریگِ عراق منتظر کشتِ حجاز تشنہ کام
خونِ حسینؓ باز دہ کوفہ و شامِ خویش را

دوش بہ راہبر زند، راہِ یگانہ طے کند
می نہ دہد بہ دستِ کس عشقِ زمامِ خویش را

نالہ بہ آستانِ غیر بے خبرانہ می زدم
تا بہ حرم شناختم راہ و مقامِ خویش را

قافلۂ بہار را طائرِ پیش رس نگر
آن کہ بخلوتِ قفس گفت پیامِ خویش را

۹

نوائے من ازان پرسوز بیباک و غم انگیز است
بہ خاشاکم شرار افتاد و بادِ صبح دم تیز است

نہ دارد عشق سامانے ولیکن تیشہ دارد
خراشد سینۂ کہسار و پاک از خونِ پرویز است

مرا در دل خلید این نکتہ از مردِ ادا دانے
ز معشوقان نگہ کاری تر از حرفِ دل آویز است

بہ بالینم بیا یک دم نشین کز دردِ مہجوری!
تہی پیمانۂ بزمم ترا پیمانہ لبریز است

بہ بستان جلوہ دادم آتشِ داغِ جدائی را
نسیمش تیز تر می سازد و شبنم غلط ریز است

اشارت‌ہائے پنہان خانمان برہم زند لیکن
مرا آن غمزہ می باید کہ بیباک است و خون ریز است
نشیمن ہر دو را در آب و گل لیکن چہ راز است این
خرد را صحبت گل خوشتر آید، دل کم آمیز است
مرا بنگر کہ در ہندوستان دیگر نمی بینی
برہمن زادۂ رمز آشنائے روم و تبریز است

۱۰

دل و دیدۂ کہ دارم ہمہ لذت نظارہ
چہ گنہ اگر تراشم صنمے ز سنگ خارہ
تو بہ جلوہ در نقابی کہ نگاہ بر نتابی
مہ من! اگر ننالم تو بگو دگر چہ چارہ
چہ شود اگر خرامی بہ سرائے کاردانی
کہ متاع نا روائش دلکے است پارہ پارہ
غزلے زدم کہ شاید بہ نوا قرارم آید
تپ شعلہ کم نہ گردد ز گسستن شرارہ
دل زندۂ کہ دادی بہ حجاب در نہ سازد
نگہے بدہ کہ بیند شررے بہ سنگ خارہ

۱۲

ہمہ پارۂ دلم راز سرورِ او نصیبے
غمِ خود چسان نہادی بہ دلِ ہزار پارہ
نہ گشد سفینۂ کس بہ یمے بلند موجے
خطرے کہ عشق بیند بہ سلامتِ کنارہ!
بہ شکوہ بے نیازی ز خدا یگان گزشتم
صفتِ مہِ تمامے کہ گزشت بر ستارہ

۱۱

گرچہ شاہین خرد بر سرِ پروازے ہست
اندرین بادیہ پنہان قدر اندازے ہست
آنچہ از کارِ فرو بستہ گرہ بکشاید
ہست و در حوصلۂ زمزمہ پردازے ہست
تابِ گفتار اگر ہست شناسائے نیست
وائے آن بندہ کہ در سینۂ او رازے ہست
گرچہ صد گونہ بصد سوز مرا سوختہ اند
اے خوشا لذتِ آن سوز کہ ہم سازے ہست
مردہ خاکیم دسنرا وارِ دلِ زندہ شدیم!
این دلِ زندۂ ما کارِ خدا سازے ہست

شعلۂ سینۂ من خانہ فروز است ولے
شعلۂ ہست کہ ہم خانہ برانداز ہست
تکیہ بر عقلِ جہان بینِ فلاطون نہ کنم
در کنارم دلکے شوخ و نظربازے ہست

۱۲

این جہان چیست؟ صنم خانۂ پندارِ من است
جلوۂ او گروِ دیدۂ بیدارِ من است
ہمہ آفاق کہ گیرم بہ نگاہے او را
حلقۂ ہست کہ از گردشِ پرکارِ من است
ہستی و نیستی از دیدن و نادیدنِ من!
چہ زمان و چہ مکان شوخیٔ افکارِ من است
آن جہانے کہ درو کاشتہ را می درود
نور و نارش ہمہ از سبحہ و زنارِ من است
سازِ تقدیرم و صد نغمۂ پنہان دارم
ہر کجا زخمۂ اندیشہ رسد تارِ من است

از فسون کاریٔ دل، سیر و سکون غیب و حضور
این کہ غماز و کشائندۂ اسرارِ من است

۱۴

اے من از فیضِ تو پائندہ! نشانِ تو کجاست؟
این دو گیتی اثرِ ماست، جہانِ تو کجاست؟

۱۳

فصلِ بہار این چنین، بانگِ ہزار این چنین
چہرہ کشا، غزل سرا، بادہ بیار این چنین

اشکِ چکیدہ ام ببین ہم بہ نگاہِ خود نگر
ریز بہ نیستانِ من برق و شرار این چنین

بادِ بہار را بگو، پے بہ خیالِ من برد
وادی و دشت را دہد نقش و نگار این چنین

زادۂ باغ و راغ را از نفسم طراوتے
در چمنِ تو زیستم باگل و خار این چنین

عالمِ آب و خاک را بر محکِ دلم بسائے
روشن و تارِ خویش را گیر عیار این چنین

دل بہ کسے نہ باختہ با دو جہاں نساختہ!
من بہ حضورِ تو رسم، روزِ شمار این چنین

فاختۂ کہن صفیر نالۂ من شنید و گفت
کس نہ سرود در چمن نغمۂ یار این چنین

۱۴

برون کشید ز پیچاکِ ہست و بود مرا
چہ عقدہا کہ مقامِ رضا کشود مرا
تپید عشق درین کشت نا بسامانے
ہزار دانہ فرو کرد تا درود مرا
ندانم این کہ نگاہش چہ دید در خاکم
نفس نفس بہ عیارِ زمانہ سود مرا
جہانِ از خس و خاشاک درمیان انداخت
شرارۂ دلکے داد و آزمود مرا
پیالہ گیر ز دستم کہ رفتِ کار از دست
کرشمہ بازیِ ساقی ز من ربود مرا!

۱۵

خیز و بہ خاکِ تشنۂ ، بادۂ زندگی فشان
آتشِ خود بلند کن آتشِ ما فرو نشان
مے کدۂ تہی سبو حلقۂ خود فراموشان
مدرسۂ بلند بانگ بزمِ فسردہ آتشان

١٦

فکرِ گرہ کشا غلام، دین بہ روا یتے تمام
زان کہ درونِ سینہ ہا دل ہدفے است بے نشان
ہر دو بہ منزلے روان ہر دو امیرِ کاروان
عقل بہ حیلہ می برد، عشق برد کشان کشان
عشق ز پا در آورد خیمۂ شش جہات را
دست دراز می کند تا بہ طنابِ کہکشان

١٦

تو بہ این گمان کہ شاید سرِ آستانہ دارم
بہ طوافِ خانہ کارے بہ خدائے خانہ دارم
شررے پریدہ رنگم بگذر ز جلوۂ من
کہ بہ تابِ یک دو آنے تبِ جاودانہ دارم
نہ کنم دگر نگاہے بہ رہے کہ طے نمودم
بہ سراغِ صبحِ فردا روشِ زمانہ دارم
یمِ عشق کشتیٔ من، یمِ عشق ساحلِ من
نہ غمِ سفینہ دارم، نہ سرِ کرانہ دارم
شررے فشان و لیکن شررے کہ وانسوزد
کہ ہنوز نو نیازم غمِ آشیانہ دارم

بہ امیدِ این کہ روزے بہ شکار خواہی آمد
زکمندِ شہریاران رمِ آہوانہ دارم
تو اگر کرم نمائی بہ معاشران بہ بخشم
دو سہ جامِ دل فروزے ز مئے شبانہ دارم

۱۷

نظر بہ راہ نشینان سوارہ می گزرد
مرا بگیر کہ کارم ز چارہ می گزرد
بہ دیگران چہ سخن گسترم ز جلوۂ دوست
بہ یک نگاہ مثالِ شرارہ می گزرد
رہے بہ منزلِ آن ماہ سخت دشوار است
چنان کہ عشق بہ دشتِ ستارہ می گزرد
ز پردہ بندی گردون چہ جائے نومیدی است
کہ ناوکِ نظرِ ما ز خارہ می گزرد
یمے است شبنمِ ما، کہکشان کنارۂ او است
بہ یک شکستنِ موج از کنارہ می گزرد
بہ خلوتش چو رسیدی نظر بہ او مکشا
کہ آن دمے است کہ کار از نظارہ می گزرد!

من از فراق چہ نالم کہ از ہجومِ سرشک
ز راہ دیدہ دلم پارہ پارہ می گزرد

۱۸

بر عقلِ فلک پیما ترکانہ شبیخون بہ
یک ذرۂ دردِ دل از علمِ فلاطون بہ

دی مغ بچۂ با من اسرارِ محبت گفت
اشکے کہ فرو خوردی از بادۂ گلگون بہ

آن فقر کہ بے تیغے صد کشورِ دل گیرد
از شوکتِ دارا بہ، از فرِّ فریدون بہ

در دیرِ مغان آئی مضمونِ بلند آور
در خانقہ صوفی افسانہ و افسون بہ

در جوئے روانِ ما، بے منتِ طوفانے
یک موج اگر خیزد آن موج ز جیحون بہ

سیلے کہ تو آوردی در شہر نہ می گنجد
این خانہ براندازے در خلوتِ ہامون بہ

اقبال غزل خوان را کافر نتوان گفتن
سودا بہ دماغش زد از مدرسہ بیرون بہ

۱۹

یا مسلمان را بدہ فرمان کہ جان بر کف بنہ
یا درین فرسودہ پیکر تازہ جانے آفرین
یا چنان کن یا چنین!

یا برہمن را بفرما نو خداوندے تراش
یا خود اندر سینۂ زناریان خلوت گزین
یا چنان کن یا چنین!

یا دگر آدم کہ از ابلیس باشد کمترک
یا دگر ابلیس بہر امتحانِ عقل و دین
یا چنان کن یا چنین!

یا جہانے تازہ، یا امتحانے تازہ
می کنی تا چند با ما آنچہ کردی پیش ازین
یا چنان کن یا چنین!

فقر بخشی؟ با شکوہ خسرو پرویز بخش
یا عطا فرما خرد با فطرتِ روح الامین
یا چنان کن یا چنین!

۲۰

یا بکش در سینۂ من آرزوے انقلاب
یا دگرگون کن نہادِ این زمان و این زمین
یا چنان کن یا چنین!

۲۰

عقل ہم عشق است و از ذوقِ نگہ بیگانہ نیست
لیکن این بیچارہ را آن جرأتِ رندانہ نیست
گرچہ می دانم خیالِ منزل ایجادِ من است
در سفر از پا نشستن ہمتِ مردانہ نیست
ہر زمان یک تازہ جولان گاہ می خواہم ازو
تا جنون فرمائے من گوید دگر ویرانہ نیست
با چنین زورِ جنون پاسِ گریبان داشتم
در جنون از خود نرفتن کارِ ہر دیوانہ نیست

۲۱

سوز و گدازِ زندگی لذتِ جستجوے تو
راہ چو مار می گزد گر نروم بسوے تو
سینہ گشادہ جبرئیل از برِ عاشقان گذشت
تا شررے بہ او فتد از آتشِ آرزوے تو

۲۱

هم بهوائے جلوهٔ پاره کنم حجاب را
هم به نگاهِ نارسا پرده کشم بروئے تو

من به تلاشِ تو روم یا به تلاشِ خود روم
عقل و دل و نظر همه گم شدگانِ کوئے تو

از چمنِ تو رُسته ام قطرهٔ شبنمے به بخش
خاطرِ غنچه وا شود کم نه شود ز جوئے تو

۲۲

درین محفل که کارِ او گذشت از باده و ساقی
ندیمے کو که در جامش فرو ریزم مئے باقی

کسے کو زہر شیرین می خورد از جامِ زرّینے
مئے تلخ از سفالِ من کجا گیرد به تریاقی!

شرار از خاکِ من خیزد، کجا ریزم، کرا سوزم
غلط کردی که در جانم فگندی سوزِ مشتاقی

مکدّر کرد مغرب چشمه هائے علم و عرفان را
جهان را تیره تر سازد چه مشّائی چه اشراقی

دلِ گیتی انا المسموم، انا المسموم فریادش
خرد نالان که ما عندی به تریاقٍ ولا راقی

۲۲

چه ملائی، چه درویشی، چه سلطانی، چه دربانی
فروغ کار می‌جوید به سالوسی و زراقی

به بازارے که چشم صیرفی شوراست و کم نوراست
نگینم خوارتر گردد چو افزاید به براقی

۲۳

ساقیا بر جگرم شعلهٔ نمناک انداز
دگر آشوب قیامت به کفِ خاک انداز

او به یک دانهٔ گندم به زمینم انداخت
تو به یک جرعهٔ آب آن سوئے افلاک انداز

عشق را بادهٔ مرد افگن و پرزور بده
لائے این باده به پیمانهٔ ادراک انداز

حکمت و فلسفه کرد است گران خیز مرا
خضرِ من! از سرم این بارِ گران پاک انداز

خرد از گرمیٔ صهبا به گدازے نرسید
چارهٔ کار به آن غمزهٔ چالاک انداز

بزم در کشمکشِ بیم و امید است هنوز
همه را بے خبر از گردشِ افلاک انداز

می توان ریخت در آغوشِ خزان لاله و گل
خیز و بر شاخِ کہن خون رگِ تاکِ انداز

۲۴

از آن آبے کہ در من لالہ کارد ساتگینے دہ
کفِ خاکِ مرا ساقی بہ باد فرودینے دہ
زمینائے کہ خوردم در فرنگ اندیشہ تاریک است
سفر در دیدۂ خود را نگاہِ راہ بینے دہ
چو خس از موجِ ہر بادے کہ می آید ز جا رفتم
دلِ من از گماںہا در خروش آید یقینے دہ
بہ جانم آرزوہا بود و نابود شرر دارد
شبم را کوکبے از آرزوئے دل نشینے دہ
بدستم خامۂ دادی کہ نقشِ خسروی بندد
رقم کش این چنینم کردۂ لوحِ جبینے دہ

۲۵

ز ہر نقشے کہ دل از دیدہ گیرد پاک می آیم
گدائے معنی پاکم تہی ادراک می آیم

۲۵

گہے رسم و رہِ فرزانگی ذوقِ جنون بخشد
من از درسِ خردمندان گریبان چاک می آیم!

گہے پیچد جہان بر من، گہے من بر جہان پیچم
بگردان بادہ تا بیرون ازین پیچاک می آیم

نہ این جا چشمکِ ساقی نہ آن جا حرفِ مشتاقی
ز بزمِ صوفی و ملا بسے غمناک می آیم

رسد وقتے کہ خاصانِ ترا با من فتد کارے
کہ من صحرائیم پیشِ ملک بیباک می آیم

۲۶

دلِ بے قیدِ من با نورِ ایمان کافری کردہ
حرم را سجدہ آوردہ بتان را چاکری کردہ

متاعِ طاعتِ خود را ترازوئے برافرازد
بہ بازارِ قیامت با خدا سوداگری کردہ

زمین و آسمان را بر مرادِ خویش می خواہد
غبارِ راہ و با تقدیرِ یزدان داوری کردہ

گہے با حق در آمیزد، گہے در حق در آویزد
زمانے حیدری کردہ، زمانے خیبری کردہ

به این بے رنگیٔ جوہر از و نیرنگ می ریزد
کلیمے بین کہ ہم پیغمبری ہم ساحری کردہ

نگاہش عقلِ دور اندیش را ذوقِ جنون دادہ
ولیکن با جنونِ فتنہ سامان نشتری کردہ

بخود کے می رسد این راہ پیمائے تن آسانے
ہزار آن سال منزل در مقامِ آزری کردہ

۲۷

ز شاعر نالۂ مستانہ در محشر چہ می خواہی
تو خود ہنگامۂ ، ہنگامۂ دیگر چہ می خواہی

بہ بحرِ نغمہ کردی آشنا طبعِ روانم را
ز چاکِ سینہ ام دریا طلب گوہر چہ می خواہی

نمازِ بے حضور از من نہ می آید نہ می آید
دلے آوردہ ام دیگر ازین کافر چہ می خواہی

۲۸

نہ در اندیشۂ من کارزارِ کفر و ایمانے
نہ در جانِ غم اندوزم ہوائے باغ رضوانے

۲۶

اگر کاوی درونم را خیالِ خویش را یابی
پریشان جلوہ چون ماہتاب اندر بیابانے

۲۹

مرغ خوش لہجہ و شاہین شکاری از تست
زندگی را روشِ نوری و ناری از تست

دلِ بیدار و کفِ خاک و تماشائے جہان
سیرِ این ماہ بشب گونہ عماری از تست

ہمہ افکارِ من از تست چہ در دل چہ بلب
گہر از بحر برآری نہ برآری از تست

من ہمان مشتِ غبارم کہ بجائے نہ رسد
لالہ از تست و نمِ ابرِ بہاری از تست

نقشِ پرواز توئی ما قلمِ افشانیم
حاضر آرائی و آئندہ نگاری از تست

گلہ ہا داشتم از دل بہ زبانم نہ رسید
مہر و بے مہری و عیاری و یاری از تست

۳۰

خوش تر ز هزار پارسائی — گامے بطریقِ آشنائی!

در سینهٔ من دمے بیاسائے — از محنت و کلفتِ خدائی!

ما را ز مقام ما خبر کن — ما ایم کجا و تو کجائی؟

آن چشمکِ محرمانه یاد آر — تا کے بتغافل آزمائی؟

دی ماهِ تمام گفت با من — در سازِ بداغِ نارسائی

خوش گفت ولے حرام کردند — در مذهبِ عاشقان جدائی

پیشِ تو نهاده‌ام دلِ خویش

شاید که تو این گره کشائی!

۳۱

بر جهانِ دلِ من تاختنش را نگرید

کشتن و سوختن و ساختنش را نگرید

روشن از پرتوِ آن ماه دلے نیست که نیست

با هزار آئینه پرداختنش را نگرید

آن که یک دست برد ملکِ سلیمانے چند

با فقیران دو جهان باختنش را نگرید

آن کہ شب خون بدل و دیدۂ دانایان ریخت
پیشِ نادان سپر انداختنش رانگرید

۳۲

مرا براہِ طلب یار در گل است ہنوز
کہ دل بقافلہ درخت و منزل است ہنوز
کجاست برق نگاہے کہ خانمان سوزد!
مرا معاملہ با کشت و حاصل است ہنوز
یکے سفینۂ این خام را بہ طوفان دہ
ز ترس موج نگاہم بساحل است و ہنوز
تپیدن و نہ رسیدن چہ عالمے دارد
خوشا کسے کہ بہ دنبالِ محمل است و ہنوز
کسے کہ از دو جہان خویش را بردن نشناخت
فریب خوردۂ این نقشِ باطل است و ہنوز
نگاہِ شوق تجلی بہ جلوۂ نہ شود
کجا برم خلشے را کہ در دل است ہنوز
حضور یار حکایت دراز تر گردید
چنانکہ این ہمہ ناگفتہ در دل است ہنوز

۳۳

زمستان را سر آمد روزگاران
نواها زنده شد در شاخساران!

گلان را رنگ و نم بخشد هواها
که می آید ز طرفِ جویباران

چراغِ لاله اندر دشت و صحرا
شود روشن تر از بادِ بهاران

دلم افسرده تر در صحبتِ گل
گریزد این غزال از مرغزاران!

دمے آسوده با درد و غمِ خویش
دمے نالان چو جوئے کوهساران

ز بیمِ این که ذوقش کم نه گردد
نگویم حالِ دل با رازداران!

۳۴

هوائے خانه و منزل ندارم
سرِ راهم غریبِ هر دیارم

سحر می گفت خاکستر صبا را
"فسرد از بادِ این صحرا شرارم

گذر نرمک پریشانم مگردان
ز سوزِ کاروانے یادگارم"

ز چشمم اشک چون شبنم فرو ریخت
که من هم خاکم و در ره گذارم!

به گوشِ من رسید از دل سرودے
که جوئے روزگار از چشمه سارم

ازل تاب و تبِ دیرینهٔ من
ابد از ذوق و شوقِ انتظارم

میندیش از کفِ خاکے میندیش
بجانِ تو که من پایان ندارم!

۳۵

از چشم ساقی مست شرابم — بے مے خرابم، بے مے خرابم

شوقم فزون تر از بے حجابی — بینم نہ بینم در پیچ و تابم

چون رشتۂ شمع آتش بگیرد — از زخمۂ من تارِ ربابم!

از من برون نیست منزل گہِ من — من بے نصیبم راہے نیابم!

تا آفتابے خیزد ز خاور
مانندِ انجم بستند خوابم!

۳۶

شبِ من سحر نمودی کہ بہ طلعت آفتابی
تو بطلعت آفتابی سزد این کہ بے حجابی
تو بدردِ من رسیدی بضمیرم آرمیدی
ز نگاہِ من رمیدی بچنین گران رکابی
تو عیارِ کم عیاران تو قرارِ بے قراران
تو دوائے دلِ فگاراں مگر این کہ دیریابی
غمِ عشق و لذتِ او اثرِ دو گونہ دارد
گہے سوز و دردمندی گہے مستی و خرابی!

۳۶

زحکایت دلِ من تو بگو که خوب دانی
دلِ من کجا که اورا بہ کنارِ من نیابی!
بہ جلالِ تو که در دل دگر آرزو نہ دارم
بجز این دعا کہ بخشی بہ کبوتران عقابی!

۳۷

درین میخانہ اے ساقی ندارم محرمے دیگر
کہ من شاید نخستین آدمم از عالمے دیگر
دمے این پیکرِ فرسودہ را سازی کفِ خاکے
فشانی آب و از خاک آتش انگیزی دمے دیگر!
بیار آن دولتِ بیدار و آن جامِ جہان بین را
عجم را دادہ ہنگامۂ بزمِ جمے دیگر

۳۸

بجہانِ دردمندان تو بگو چہ کار داری؟
تب و تابِ ما شناسی؟ دلِ بے قرار داری؟
چہ خبر ترا ز اشکے کہ فرو چکد ز چشمے
تو بہ برگِ گل ز شبنم دُرِ شاہوار داری!

چه بگویمت ز جانے کہ نفس نفس شمارد
دمِ مستعار داری؟ غمِ روزگار داری؟

۳۹

اگر نظّارہ از خود رفتگی آرد حجاب اولیٰ
نگیرد با من این سودا بہا را ز بس گران خواہی
سخن بے پردہ گو با ما شہد آن روزے کم آمیزی
کہ می گفتند تو ما را چنین خواہی چنان خواہی
نگاہے بے ادب زد رخنہا در چرخِ مینائی
دگر عالم بنا کن گر حجابے درمیان خواہی
چنان خود را نگہ داری کہ با این بے نیازیہا
شہادت بر وجودِ خود ز خونِ دوستان خواہی!
مقامِ بندگی دیگر، مقامِ عاشقی دیگر
ز نوری سجدہ می خواہی ز خاکی بیش ازان خواہی!
مسِ خامے کہ دارم از محبت کیمیا سازم
کہ فردا چون رسم پیشِ تو از من ارمغان خواہی

۴۰

نور تو وانمود سپید و سیاه را
دریا و کوه و دشت و در و مهر و ماه را
تو در ہوائے آن کہ نگہ آشنائے اوست
من در تلاشِ آن کہ بتابد نگاہ را!

۴۱

بدہ آن دل کہ مستی ہائے او از بادۂ خویش است
بگیر آن دل کہ از خود رفتہ و بیگانہ اندیش است
بدہ آن دل بدہ آن دل کہ گیتی را فرا گیرد
بگیر این دل بگیر این دل کہ در بندِ کم و بیش است
مرا اے صید گیر از ترکشِ تقدیر بیرون کش
جگر دوزی چہ می آید از آن تیرے کہ در کیش است؟
نہ گردد زندگانی خستہ از کارِ جہان گیری
جہانے در گرہ بستم جہانے دیگرے پیش است!

۴۲

کفِ خاک، برگ و سازم بہ رہے فشانم او را
بامیدِ این کہ روزے بفلک رسانم او را

۳۴

چه کنم چه چاره گیرم که ز شاخ علم و دانش
نه دمیده هیچ خارے که بدل نشانم اورا

دہد آتشِ جدائی شررِ مرا نمودے
به ہمان نفس بمیرم که فرو نشانم اورا

مئے عشق و مستیٔ او ز سرود بیرون ز خونم
که دل آن چنان ندارم که دگر ستانم اورا

تو به لوحِ سادهٔ من همه مدعا نوشتی
دگر آن چنان ادب کن که غلط نخوانم اورا

بحضور تو اگر کس غزلے ز من سراید
چه شود اگر نوازی به ہمین که دانم اورا،

۴۳

این دل که مرا دادی لبریزِ یقین بادا
این جامِ جهان بینم روشن‌تر ازین بادا

تلخے که فرو ریزد گردون به سفالِ من
در کامِ کهن رندے آن ہم شکرین بادا

۴۴

رمزِ عشقِ تو به اربابِ ہوس نتوان گفت
سخن از تاب و تبِ شعلہ بہ خس نتوان گفت
تو مرا ذوقِ بیان دادی و گفتی کہ بگوے
ہست در سینۂ من آنچہ بکس نتوان گفت!
از نہان خانۂ دل خوش غزلے می خیزد
سرِ شاخے ہمہ گویم بہ قفس نتوان گفت
شوق اگر زندۂ جاوید نباشد عجب است
کہ حدیثِ تو درین یک دو نفس نتوان گفت!

۴۵

یاد ایامے کہ خوردم بادہ ہا با چنگ و نے
جامِ مے در دستِ من مینائے مے در دستِ دوست
در کنار آئی خزانِ ما ز ند رنگِ بہار
در نیائی فردوین افسردہ تر گردد ز دے!
بے تو جانِ من چو آن سازے کہ تارش در گسست
در حضور از سینۂ من نغمہ خیزد پے بہ پے

آنچه من در بزمِ شوق آورده ام دانی که چیست

یک چمن گل، یک نیستان ناله، یک خمخانه مے!

زنده کن باز آن محبت را که از نیروئے او

بوریائے ره نشینے در فتد با تختِ کے

دوستان خرم که بر منزل رسید آوارهٔ

من پریشان جاده هائے علم و دانش کرده طے!

۵۶

انجم به گریبان ریخت این دیدهٔ تر ما را

بیرون ز سپهر انداخت این ذوقِ نظر ما را

هر چند زمین سائیم برتر ز ثریا ئیم

دانی که نمی زیبد عمرے چو شرر ما را

شام و سحرِ عالم از گردشِ ما خیزد

دانی که نمی سازد این شام و سحر ما را

این شیشهٔ گردون را از باده تهی کردیم

کم کاسه مشو ساقی! مینائے دگر ما را!

شایانِ جنونِ ما پہنائے دو گیتی نیست

این راه گذر ما را، آن راه گذر ما را!

۴۷

خاور که آسمان به کمندِ خیالِ اوست
از خویشتن گسسته و بے سوزِ آرزوست

در تیره خاکِ او تب و تابِ حیات نیست
جولانِ موج را نگران از کنارِ جوست

بت خانه و حرم همه افسرده آتشے
پیرِ مغان شرابِ هوا خورده در سبوست!

فکرِ فرنگ پیشِ مجاز آورد سجود
بینائے کور و مستِ تماشائے رنگ و بوست!

گردنده تر ز چرخ و ربائنده تر ز مرگ
از دستِ او بدامنِ ما چاکِ بے رفوست!

خاکی نهاده خو ز سپهرِ کهن گرفت
عیّار و بے مدار و کلان کار و تو به توست!

مشرق خراب و مغرب ازان بیشتر خراب
عالم تمام مرده و بے ذوقِ جستجوست!

ساقی بیار باده و بزمِ شبانه ساز
ما را خراب یک نگهِ محرمانه ساز!

۴۸

فرصت کشمکش مده این دلِ بے قرار را
یک دو شکن زیاده کن گیسوئے تابدار را

از تو درونِ سینہ ام برقِ تجلّیٔ کہ من
بادہ مہر دادہ ام تلخیٔ انتظار را

ذوقِ حضور در جہان رسمِ صنم گری نہاد
عشقِ فریب می دہد جانِ امیدوار را

تا بفراغِ خاطرے نغمۂ تازہ زنم
باز بہ مرغزار دہ طائرِ مرغزار را

طبعِ بلند دادۂ، بند ز پائے من کشائے
تا بہ پلاسِ تو دہم خلعتِ شہریار را

تیشہ اگر بہ سنگ زد این چہ مقام گفتگوست
عشق بدوش می کشد این ہمہ کوہسار را!

۴۹

جانم در آویخت با روزگاران | جوئے است نالان در کوہساران!
پیدا ستیزد، پنہان ستیزد | ناپائیدارے با پائیداران!
این کوہ و صحرا این دشت و دریا | نے رازداران نے غمگساران

بیگانۂ شوق! بیگانۂ شوق! | این جوئباران، این آبشاران
فریادِ بے سوز! فریادِ بے سوز! | بانگِ ہزاران در شاخساران
داغے کہ سوزد در سینۂ من | آن داغ کم سوخت در لالہ زاران!

محفل ندارد ساقی ندارد
تلخے کہ سازد با بے قراران!

۵۰

بہ تسلّیٔ کہ دادی نہ گذاشت کارِ خود را
بہ تو باز می سپارم دلِ بے قرارِ خود را
چہ دلے کہ محنتِ او ز نفس شماریٔ او
کہ بدستِ خود نہ دارد رگِ روزگارِ خود را
بہ ضمیرت آرمیدم تو بہ جوشِ خود نمائی
بہ کنارہ برفگندی دُرِ آبدارِ خود را
مہ انجم از تو دارد گلہ ہا شنیدہ باشی
کہ بہ خاکِ تیرہ ما زدۂ شرارِ خود را
خلشے بہ سینۂ ما ز خدنگِ او غنیمت
کہ اگر بہ پائش افتد نبرد شکارِ خود را

۵۱

بحرفے می توان گفتن تمنائے جہانے را
من از ذوقِ حضوری طول دادم داستانے را
ز مشتاقان اگر تاب سخن بردی نہ می دانی
محبت می کند گویا نگاہ بے زبانے را!
کجا نورے کہ غیر از قاصدی چیزے نمی داند
کجا خاکے کہ در آغوش دارد آسمانے را!
اگر یک ذرّہ کم گردد ز انگیزِ وجودِ من
باین قیمت نمی گیرم حیاتِ جاودانے را!
من اے دریائے بے پایاں بموجِ تو در افتادم
نہ گوہر آرزو دارم نہ می جویم کرانے را
ازاں معنی کہ چوں شبنم بجانِ من فرو ریزی
جہانے تازہ پیدا کردہ ام عرضِ فغانے را

۵۲

چند بروئے خود کشی پردۂ صبح و شام را
چہرہ کشا تمام کن جلوۂ ناتمام را

سوز و گداز حالتے است باده ز من طلب کنی
پیشِ تو گر بیان کنم مستیِ این مقام را

من به سرودِ زندگی آتشِ او فسرده‌ام
تو نمِ شبنمے بده لالهٔ تشنه کام را

عقل ورق ورق بگشت عشق به نکته رسید
طائرِ زیرکے برد دانهٔ زیرِ دام را

نغمه کجا و من کجا سازِ سخن بهانه‌ایست
سوئے قطار می‌کشم ناقهٔ بے زمام را!

وقتِ برهنه گفتن است من بکنایه گفته‌ام
خود تو بگو کجا برم هم نفسانِ خام را!

۵۳

نفس شمار به پیچاکِ روزگار خودیم
مثالِ بحر خروشیم در کنارِ خودیم

اگرچه سطوتِ دریا اماں بکس ندهد
به خلوتِ صدفِ او نگاه دارِ خودیم

ز جوهرے که نهان ست در طبیعتِ ما
مپرس صیرفیان را که ما عیارِ خودیم

نه از خرابهٔ ما کس خراج می خواهد
فقیرِ راه نشینم و شهریارِ خودیم
درونِ سینهٔ ما دیگرے! چه بوالعجبی است!
کرا خبر که توئی یا که ما دوچارِ خودیم!
گشائے پرده ز تقدیرِ آدمِ خاکی
که ما به رهگذرِ تو در انتظارِ خودیم!

۵۴

به فغان نه لب کشودم که فغان اثر ندارد
غمِ دل نه گفته بهتر همه کس جگر ندارد
چه حرم چه دیر هر جا سخنے ز آشنائی!
مگر این که کس ز رازِ من و تو خبر ندارد
چه ندیدنی است این جا که شررِ جهانِ ما را
نفسے نگاه دارد نفسے دگر ندارد!
تو ز راهِ دیدهٔ ما به ضمیرِ ما گذشتی
مگر آن چنان گذشتی که نگه خبر ندارد!
کس ازین نگین شناسان نه گذشت بر نگینم
به تو می سپارم او را که جهان نظر ندارد!

قدحِ خرد فروزے کہ فرنگ داد ما را
ہمہ آفتاب لیکن اثرِ سحر ندارد!

۵۵

ما کہ افتندۂ تر از پرتوِ مہ آمدہ ایم
کس چہ داند کہ چسان این ہمہ را آمدہ ایم
با رقیبانِ سخن از درِ دل ما گفتی
شرمسار از اثرِ نالہ و آہ آمدہ ایم
پردہ از چہرہ برافگن کہ چو خورشیدِ سحر
بہرِ دیدارِ تو لبریز نگہ آمدہ ایم
عزمِ ما را بہ یقینِ پختہ تر ک ساز کہ ما
اندرین معرکہ بے خیل و سپہ آمدہ ایم
تو ندانی کہ نگاہے سرِ راہے چہ کند
در حضورِ تو دعا گفتہ مرہ آمدہ ایم!

۵۶

اے خدائے مہر و مہ خاکِ پریشانے نگر!
ذرّہ در خود فرو پیچد بیابانے نگر!

حسنِ بے پایان درونِ سینۂ خلوت گرفت
آفتابِ خویش را زیرِ گریبان نگر!
بر دلِ آدم زدی عشقِ بلا انگیز را
آتشِ خود را بہ آغوشِ نیستانے نگر!
شوید از دامانِ ہستی داغہائے کہنہ را
سخت کوشی ہائے این آلودہ دامانے نگر!
خاکِ ما خیزد کہ سازد آسمانے دیگرے
ذرۂ ناچیز و تعمیرِ بیابانے نگر!

زبورِ عجم

حصۂ دوم

شاخِ نہالِ سدرہ خار و خسِ چمن مشو
منکرِ او اگر شدی منکرِ خویشتن مشو

دو عالم را توان دیدن بمینائے کہ من دارم
کجا چشمے کہ بیند آن تماشائے کہ من دارم
دگر دیوانہ آید کہ در شہر افگند ہوئے
دو صد ہنگامہ برخیزد ز سودائے کہ من دارم
مخور نادان غم از تاریکیٔ شبہا کہ می آید
کہ چون انجم درخشد داغِ سیمائے کہ من دارم
ندیم خویش می سازی مرا لیکن ازان ترسم
نداری تابِ آن آشوب و غوغائے کہ من دارم

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

۱

برخیز کہ آدم را ہنگامِ نمود آمد
این مشتِ غبارے را انجم بسجود آمد!
آن راز کہ پوشیدہ در سینۂ ہستی بود
از شوخیٔ آب و گل در گفت و شنود آمد!

۲

مہ و ستارہ کہ در راہِ شوق ہم سفر اند
کرشمہ سنج و ادا فہم و صاحبِ نظر اند
چہ جلوہ ہاست کہ دیدند در کفِ خاکے
قفا بجانبِ افلاک سوے ما نگرند

۳

درونِ لالہ گذر چون صبا توانی کرد
بیک نفس گرہِ غنچہ وا توانی کرد

حیات چیست؟ جہان را اسیرِ جان کردن
تو خود اسیرِ جہانی، کجا توانی کرد!
مقدر است کہ مسجودِ مہر و مہ باشی
ولے ہنوز ندانی چہا توانی کرد
اگر ز میکدۂ من پیالہ گیری
ز مشتِ خاک جہانے بپا توانی کرد!
چسان بہ سینہ چراغے فروختی اقبال
بخویش آنچہ توانی بما توانی کرد!

۴

اگر بہ بحرِ محبت کرانہ می خواہی
ہزار شعلہ دہی یک زبانہ می خواہی
ہزار لذتِ پرواز آشنا کردند
تو در فضائے چمن آشیانہ می خواہی!
یکے بہ دامنِ مردانِ آشنا آویز
ز یار اگر نگہ محرمانہ می خواہی
جنون نداد می و ہوئے فگندۂ در شہر
سبو شکستی و بزمِ شبانہ می خواہی

تو ہم بہ عشوہ گری کوش در دلبری آموز
اگر زمانِ غزل عاشقانہ می خواہی

۵

زمانہ قاصدِ طیارِ آن دلآرام است
چہ قاصدے کہ وجودش تمام پیغام است!
گمان مبر کہ نصیبِ تو نیست جلوۂ دوست
درونِ سینہ ہنوز آرزوئے تو خام است!
گرفتم این کہ چو شاہین بلند پروازی
بہ ہوش باش کہ صیادِ ما کہن دام است
بہ اوجِ منّتِ غبارے کجا رسد جبریلؑ
بلند نامیٔ او از بلندیٔ بام است!
تو از شمارِ نفس زندہ نہ می دانی
کہ زندگی بہ شکستِ طلسمِ ایام است!
ز علم و دانشِ مغرب ہمین قدر گویم
خوش است واہ و فغان تا نگاہِ ناکام است
من از ہلال و چلیپا دگر نیندیشم
کہ فتنۂ دگرے در ضمیرِ ایام است!

۶

دگر ز سادہ دلیہائے یار نتوان گفت
نشستہ بر سرِ بالینِ من ز درمان گفت!
زبان اگرچہ دلیر است و مدعا شیرین
سخن ز عشق چہ گویم جز این کہ نتوان گفت
خوشا کسے کہ فرو رفت در ضمیرِ وجود
سخن مثالِ گہر بر کشید و آسان گفت
خرابِ لذّتِ آنم کہ چون شناخت مرا
عتاب زیرِ لبی کرد و خانہ ویران گفت
غمین مشو کہ جہان راز خود برون ندہد
کہ آنچہ گل نتوانست مرغِ نالان گفت
پیامِ شوق کہ من بے حجاب می گویم
بہ لالہ قطرۂ شبنم رسید و پنہان گفت
اگر سخن ہمہ شوریدہ گفتہ ام چہ عجب
کہ ہر کہ گفت ز گیسوئے او پریشان گفت

۷

خرد از ذوقِ نظر گرمِ تماشا بود است
این که جوینده و یابندهٔ هر موجود است
جلوهٔ پاک طلب از مه و خورشید گذر
زان که هر جلوه درین دیر نگه آلود است

۸

غلام زنده دلانیم عاشق سره اند
نه خانقاه نشینان که دل به کس ندهند
به آن دلے که به رنگ آشنا و بے رنگ است
عیارِ مسجد و میخانه و صنم کده اند
نگاه از مه و پروین بلند تر دارند
که آشیان به گریبانِ کهکشان ننهند
برون ز انجمنے، در میانِ انجمنے
بخلوت اند و لے آن چنان که با همه اند
بچشم کم منگر عاشقانِ صادق را
که این شکسته بهایان متاعِ قافله اند!

بہ بندگان خطِ آزادگی رقم کردند
چنان کہ شیخ و برہمن شبانِ بے رمہ اند
پیالہ گیر کہ مے را حلال می گویند
حدیث اگرچہ غریب است راویان ثقہ اند

۹

لالۂ این چمن آلودۂ رنگ است ہنوز
سپر از دست بیند از کہ جنگ است ہنوز
فتنۂ را کہ دو صد فتنہ بآغوشش بود
دخترے ہست کہ در مہدِ فرنگ است ہنوز
اے کہ آسودہ نشینی لب ساحل برخیز
کہ ترا کار بہ گرداب و نہنگ است ہنوز
از سر تیشہ گذشتن ز خردمندی نیست
اے بسا لعل کہ اندر دلِ سنگ است ہنوز
باش! تا پردہ کشایم ز مقامِ دگرے!
چہ دہم شرح نواہا کہ بچنگ است ہنوز!
نقشِ پرداز جہان چون بجنونم نگریست
گفت ویرانہ بسودائے تو تنگ است ہنوز!

۱۰

تکیه بر حجّت و اعجازِ بیان نیز کنند
کارِ حق گاه بشمشیر و سنان نیز کنند

گاه باشد که زِ خرقه زره می پوشند
عاشقان بندهٔ حال اند و چنان نیز کنند

چون جهان کهنه شود، پاک بسوزند او را
و ز همان آب و گل ایجادِ جهان نیز کنند

همه سرمایهٔ خود را به نگاهے بدهند
این چه قومے است که سودا بزیان نیز کنند

آنچه از موج هوا بایرِ کاهے کردند
عجبے نیست که با کوهِ گران نیز کنند

عشق مانندِ متاعے است ببازارِ حیات
گاه ارزان بفروشند و گران نیز کنند!

تا تو بیدار شوی ناله کشیدم ورنه
عشق کارے است که بے آه و فغان نیز کنند!

۱۱

چو موج مستِ خودی باش و سر بطوفان کش
ترا که گفت که بنشین و پا بدامان کش؟
بقصدِ صیدِ پلنگ از چمن سرابر خیز
به کوه رخت گشا خیمه در بیابان کش
به مهر و ماه کمندِ گلو فشار انداز
ستاره را ز فلک گیر و در گریبان کش
گرفتم این که شرابِ خودی بسے تلخ است
بدردِ خویش نگر زہر در پدرمان کش

۱۲

خضرِ وقت از خلوتِ دشتِ حجاز آید برون
کاروان زین وادیِ دور و دراز آید برون
من بسیمائے غلامان فرِ سلطان دیده ام
شعلهٔ محمود از خاکِ ایاز آید برون!
عمرہا در کعبه و بتخانه می نالد حیات
تا ز بزمِ عشق یک دانائے راز آید برون!

طرح نو می افگند اندر ضمیر کائنات

ناله ها کز سینهٔ اهل نیاز آید برون!

چنگ را گیرید از دستم که کار از دست رفت

نغمه ام خون گشت و از رگهائے ساز آید برون!

۱۳

ز سلطان کنم آرزوئے نگاہے! — مسلمانم از گل نسازم الٰہے

دل بے نیازے که در سینه دارم — گدا را دهد شیوهٔ پادشاہے

ز گردون فتد آنچه بر لالهٔ من — فرو ریزم او را به برگ گیاہے

چو پروین فرو ناید اندیشهٔ من — بدریوزهٔ پرتو مهر و ماہے

اگر آفتابے سوئے من خرامد — بشوخی بگردانم او را ز راہے

بآن آب و تابے که فطرت ببخشد — درخشم چو برقے بابر سیاہے

ره و رسم فرمانروایان شناسم

خران بر سر بام و یوسف بچاہے!

۱۴

بانشهٔ درویشی درساز و دمادم زن — چون پخته شوی خود را بر سلطنت جم زن

گفتند جهان ما آیا بتو می سازد؟ — گفتم که نمی سازد! گفتند که برهم زن!

در میکده ها دیدم شایسته حریفے نیست — با رستم دستان زن با مغبچه ها کم زن

اے لالۂ صحرائی تنہا نتوانی سوخت — این داغِ جگر تابے بر سینۂ آدم زن

تو سوزِ درونِ او، تو گرمیٔ خونِ او — باور نکنی؟ چاکے در پیکرِ عالم زن

عقل است چراغِ تو؟ در راہ گزارے نہ — عشق است ایاغِ تو؟ با بندۂ محرم زن

لختِ دلِ پُر خونے از دیدہ فرو ریزم
لعلے ز بدخشانم بردارو بخاتم زن

۱۵

ہوس ہنوز تماشا گرِ جہانداری است
دگر چہ فتنہ پسِ پردہ ہائے زنگاری است؟
زمان زمان شکند آنچہ می تراشد عقل
بیا کہ عشق مسلمان و عقل زناری است!
امیرِ قافلۂ سخت کوش و پیہم کوش
کہ در قبیلۂ ما حیدری ز کراری است
تو چشم بستی و گفتی کہ این جہان خواب است
کشائے چشم کہ این خواب خوابِ بیداری است
بخلوت انجمنے آفرین کہ فطرت عشق
یکے شناس و تماشا پسند بسیاری است

تپید یک دم و گردند زیب فتراکش
خوشا نصیب غزالے که زخم او کاری است
به باغ و راغ گهرهائے نغمه می پاشم
گران متاع و چه ارزان زکند بازاری است!

۱۶

فرشته گرچه برون از طلسم افلاک است
نگاهِ او به تماشائے این کفِ خاک است
گمان مبر که به یک شیوه عشق می بازند
قبا بدوشِ گل و لاله بے جنون چاک است
حدیثِ شوق ادا می توان بخلوتِ دوست
بناله که ز آلائشِ نفس پاک است!
توان گرفت ز چشمِ ستاره مردم را
خرد بدستِ تو شاهین تند و چالاک است
کشائے چهره که آن کس که لن ترانی گفت
هنوز منتظرِ جلوهٔ کفِ خاک است
درین چمن که سرود است و این نوا ز کجا است؟
که غنچه سر بگریبان و گل عرقناک است

۱۷

عرب کہ باز دہد محفلِ شبانہ کجا است؟
عجم کہ زندہ کند رودِ عاشقانہ کجا است؟

بزیرِ خرقۂ پیران سبو چہا خالی است
فغان کہ کس نہ شناسد مئے جوانہ کجا است

درین چمن کدہ ہر کس نشیمنے سازد
کسے کہ سازد و واسوزد آشیانہ کجا است؟

ہزار قافلہ بیگانہ وار دید و گزشت
ولے کہ دید بہ انداز محرمانہ کجا است؟

چو موج خیزد و بہ یم جاودانہ می آویز
کرانہ می طلبی بے خبر کرانہ کجا است!

بیا کہ در رگِ تاکِ تو خونِ تازہ دوید
دگر مگوئے کہ آن بادۂ مغانہ کجا است

بیک نورد فرو پیچ روزگاران را
ز دیروزود گزشتی دگر زمانہ کجا است!

۱۸

مانندِ صبا خیز و وزیدن دگر آموز
دامانِ گل و لاله کشیدن دگر آموز
اندر دلکِ غنچه خزیدن دگر آموز!

موئینه به بر کردی و بی ذوق تپیدی
آن گونه تپیدی که بجائی نرسیدی
در انجمنِ شوق تپیدن دگر آموز!

کافر بدلِ آواره دگر باره با دربند
بر خویش گشا دیده و از غیر فروبند
دیدن دگر آموز، نادیدن دگر آموز!

دم چیست؟ پیام است، شنیدی نشنیدی!
در خاکِ تو یک جلوهٔ عام است، ندیدی!
دیدن دگر آموز، شنیدن دگر آموز!

ما چشمِ عقابیم و دلِ شهباز نداریم
چون مرغِ سرا لذتِ پرواز نداریم
ای مرغِ سرا! خیز و پریدن دگر آموز!

تختِ جم و دارا سرِ راهی بفروشند
این کوه گران است، بکاهی بفروشند
با خونِ دلِ خویش خریدن دگر آموز!

نالیدی و تقدیر همان است که بود است
آن حلقهٔ زنجیر همان است که بود است
نومید مشو! ناله کشیدن دگر آموز!

وا سوخته‌ئی! یک شرر از داغِ جگر گیر
یک چند بخود پیچ و نیستان همه در گیر
چون شعله به خاشاک دویدن دگر آموز!

١٩

اے غنچۂ خوابیدہ چو نرگس نگران خیز ‏ ‏ ‏ کاشانۂ ما رفت بتاراجِ غمان خیز
از نالۂ مرغِ چمن، از بانگِ اذان خیز ‏ ‏ ‏ از گرمیِ ہنگامۂ آتش نفسان خیز!
از خوابِ گران، خوابِ گران، خوابِ گران خیز
از خوابِ گران خیز!

خورشید کہ پیرایہ بسیمائے سحر بست ‏ ‏ ‏ آویزہ بگوشِ سحر از خونِ جگر بست
از دشت و جبل قافلہ ہا رختِ سفر بست ‏ ‏ ‏ اے چشمِ جہان بین بتماشائے جہان خیز
از خوابِ گران، خوابِ گران، خوابِ گران خیز
از خوابِ گران خیز!

خاور ہمہ مانندِ غبارِ سرِ راہے است ‏ ‏ ‏ یک نالۂ خاموش و اثر باختہ آہے است
ہر ذرۂ این خاک گرہ خوردہ نگاہے است ‏ ‏ ‏ از ہند و سمرقند و عراق و ہمدان خیز
از خوابِ گران، خوابِ گران، خوابِ گران خیز
از خوابِ گران خیز!

دریائے تو دریاست کہ آسودہ چو صحراست ‏ ‏ ‏ دریائے تو دریاست کہ افزون نشد و کاست
بیگانۂ آشوبِ نہنگ است چہ دریاست! ‏ ‏ ‏ از سینۂ چاکش صفتِ موجِ روان خیز
از خوابِ گران، خوابِ گران، خوابِ گران خیز
از خوابِ گران خیز!

این نکته کشایندهٔ اسرارِ نهان است | ملک است تنِ خاکی و دین روحِ روان است
تن زنده و جان زنده ز ربطِ تن و جان است | با خرقه و سجّاده و شمشیر و سنان خیز

از خوابِ گران، خوابِ گران خوابِ گران خیز

از خوابِ گران خیز!

ناموسِ ازل را تو امینی تو امینی! | دارائے جہان را تو یساری تو یمینی
اے بندۂ خاکی تو زمانی تو زمینی | صہبائے یقین درکش و از دیرِ گمان خیز

از خوابِ گران، خوابِ گران خوابِ گران خیز

از خوابِ گران خیز!

فریاد ز افرنگ و دلآویزیِ افرنگ | فریاد ز شیرینی و پرویزیِ افرنگ
عالم همه ویرانه ز چنگیزیِ افرنگ | معمارِ حرم! باز به تعمیرِ جهان خیز

از خوابِ گران، خوابِ گران خوابِ گران خیز

از خوابِ گران خیز!

۲۰

جهانِ ما همه خاک است و پے سپر گردد
ندانم این که نفسهائے رفته بر گردد
شبے که گورِ غریبان نشیمن است او را
مه و ستاره ندارد چسان سحر گردد؟

دلے کہ تاب و تبِ لایزال می طلبد
کرا خبر کہ شود برق یا شرر گردد
نگاہِ شوق و خیالِ بلند و ذوقِ وجود
مترس ازین کہ ہمہ خاکِ رہ گزر گردد
چنان بزی کہ اگر مرگِ ماست مرگِ دوام
خدا ز کردۂ خود شرمسار تر گردد!

۲۱

باز بر رفتہ و آئندہ نظر باید کرد
ہلہ برخیز کہ اندیشہ دگر باید کرد
عشق بر ناقۂ ایام کشد محمل خویش
عاشقی؟ راحلہ از شام و سحر باید کرد
پیرِ ما گفت جہان بر روشے محکم نیست
از خوش و ناخوشِ او قطع نظر باید کرد
تو اگر ترکِ جہان کردہ سرِ او داری
پس نخستین ز سرِ خویش گزر باید کرد
گفتمش در دلِ من لات و منات است بسے
گفت این بتکدہ را زیر و زبر باید کرد

۲۲

خیالِ من به تماشائے آسمان بود است
بدوشِ ماه و به آغوشِ کهکشان بود است
گمان مبر که همین خاکدان نشیمنِ ماست
که هر ستاره جهان است یا جهان بود است
بچشمِ مورِ فرومایه آشکار آید
هزار نکته که از چشمِ ما نهان بود است
زمین به پشتِ خود الوند و بیستون دارد
غبارِ ماست که بر دوشِ او گران بود است
ز داغِ لاله خونین پیاله می بینم
که این گسسته نفس صاحبِ فغان بود است

۲۳

از نوا بر من قیامت رفت و کس آگاه نیست
پیشِ محفل جز بم و زیر و مقام و راه نیست
در نهادم عشق با فکرِ بلند آمیختند
ناتمام جاودانم کارِ من چون ماه نیست

لب فرو بند از فغان در ساز با دردِ فراق
عشق تا آہے کشد از جذب خویش آگاہ نیست

شعلہ می باش و خاشاکے کہ پیش آید بسوز
خاکیان را در حریم زندگانی راہ نیست

جرّہ شاہینی بمرغانِ سرا صحبت مگیر
خیز و بال و پر کشا پروازِ تو کوتاہ نیست

کرمکِ شب تاب است شاعر در شبستانِ وجود
در پر و بالش فروغے گاہ ہست و گاہ نیست

در غزل اقبال احوالِ خودی را فاش گفت
زانکہ این نو کافر از آئین دیر آگاہ نیست

۲۴

شراب میکدۂ من نہ یادگارِ جم است
فشردۂ جگرِ من بشیشۂ عجم است

چو موج می تپید آدم بجستجوئے وجود
ہنوز تا بہ کمر در میانۂ عدم است

بیا کہ مثلِ خلیل این طلسم در شکنیم
کہ جز تو ہر چہ درین دیر دیدہ ام صنم است

اگر بسینۂ این کائنات در نه روی
نگاه را به تماشا گزاشتن ستم است
غلط خرامیٔ ما نیز لذتے دارد
خوشم که منزلِ ما دور و راه خم بخم است
تغافلے که مرا رخصتِ تماشا داد
تغافل است به از التفاتِ دمبدم است
مرا اگرچه بت خانه پرورش دادند
چکید از لبِ من آنچه در دلِ حرم است

۲۵

لالۂ صحرایم از طرفِ خیابانم برید
در ہوائے دشت و کهسار و بیابانم برید
رہ نہی آموختم از خویش دور افتاده ام
چاره پرواران! بآغوشِ نیستانم برید
در میانِ سینه حرفے داشتم گم کرده ام
گرچه پیرم پیشِ ملائے دبستانم برید
سازِ خاموشم نوائے دیگرے دارم ہنوز
آنکه بازم پرده گرداند پئے آنم برید

در شبِ من آفتابِ آن کہن داغے بس است
این چراغِ زیرِ فانوس از شبستانم برید
من کہ رمزِ شہریاری با غلامان گفتہ اند
بندۂ تقصیر دارم پیشِ سلطانم برید

۲٦

سخن تازہ زدم کس بہ سخن وا نرسید
جلوہ خون گشت و نگاہے بتماشا نرسید
سنگ می باش و درین کارگہِ شیشہ گذر
وائے سنگے کہ صنم گشت و بہ مینا نرسید!
کہنہ را در شکن و باز بہ تعمیرِ خرام
ہر کہ در ورطۂ "لا" ماند بہ "الا" نرسید
اے خوش آن جوئے تنک مایہ کہ از ذوقِ خودی
در دلِ خاک فرو رفت و بہ دریا نرسید
از کلیمے سبق آموز کہ دانائے فرنگ
جگرِ بحر شگافید و بہ سینا نرسید
عشق انداز تپیدن ز دلِ ما آموخت
شررِ ماست کہ برجست و بہ پروانہ رسید!

۲۷

عاشق آن نیست که لب گرم فغانے دارد
عاشق آن است که بر کف دو جہانے دارد
عاشق آن است که تعمیر کند عالم خویش
در نسازد به جہانے که کرانے دارد
دلِ بیدار ندادند به دانائے فرنگ
این قدر ہست که چشم نگرانے دارد
عشق ناپید و خرد می گزدش صورتِ مار
گرچه در کاسهٔ زر لعلِ روانے دارد
دردِ من گیر که در میکده ها پیدا نیست
پیر مردے که مے تند و جوانے دارد!

۲۸

درین چمن دلِ مرغان زمان زمان دگر است
به شاخ گل دگر است و به آشیان دگر است
بخود نگر! گله هائے جہان چه می گوئی
اگر نگاهِ تو دیگر شود جہان دگر است!

بہ هرز مانه اگر چشم تو نکو نگرد
طریق میکده و شیوهٔ مغان دگر است
بہ میرِ قافله از من دعا رسان و بگوے
اگر چه راه همان است کاردان دگر است!

۲۹

ما از خدائے گم شده ایم او بجستجو است
چون ما نیاز مند و گرفتارِ آرزو است
گاهے به برگِ لاله نویسد پیامِ خویش
گاهے درونِ سینهٔ مرغان به هاؤ هو است
در نرگس آرمید که بیند جمالِ ما
چندان کرشمه دان که نگاهش به گفتگو است!
آهے سحر گہے که زند در فراقِ ما
بیرون و اندرون زبر و زیر چار سو است!
هنگامه بست از پئے دیدارِ خاکئے
نظاره را بهانه تماشائے رنگ و بو است
پنهان به ذره ذره و ناآشنا هنوز
پیدا چو ماهتاب و به آغوشِ کاخ و کو است

در خاکدانِ ما گُہرِ زندگی گم است
این گوہرے کہ گم شدہ ماییم یا کہ اوست!

۳۰

خواجہ از خونِ رگِ مزدور سازد لعلِ ناب
از جفائے دہ خدایان کشتِ دہقانان خراب

انقلاب!

انقلاب اے انقلاب!

شیخِ شہر از رشتۂ تسبیح صد مومن بدام
کافران سادہ دلی را برہمن زنّار تاب

انقلاب!

انقلاب! اے انقلاب!

میر و سلطان نرد باز و کعبتینِ شان دغل
جانِ محکومان ز تن بردند و محکومان بخواب!

انقلاب!

انقلاب اے انقلاب!

واعظ اندر مسجد و فرزندِ او در مدرسہ
آن بہ پیری کودکے این پیر در عہدِ شباب!

انقلاب!

انقلاب! اے انقلاب!

اے مسلمانان فغان از فتنہ ہائے علم و فن
اہرمن اندر جہان ارزان و یزدان دیریاب!

انقلاب!

انقلاب! اے انقلاب!

شوخیٔ باطل نگر اندر کمینِ حق نشست
شپر از کوری شبیخونے زند بر آفتاب!

انقلاب!

انقلاب! اے انقلاب!

در کلیسا ابنِ مریم را بہ دار آویختند!
مصطفیٰ از کعبہ ہجرت کردہ با ام الکتاب!

انقلاب!

انقلاب! اے انقلاب!

من درونِ شیشہ ہائے عصرِ حاضر دیدہ ام
آن چنان زہرے کہ از وے مارہا در پیچ و تاب!

انقلاب!

انقلاب! اے انقلاب!

با ضعیفان گاہِ نیروئے پلنگان می دہند
شعلۂ شاید بروں آید ز فانوسِ حباب!

انقلاب!

انقلاب! اے انقلاب!

۱۳

گرچہ می دانم کہ روزے بے نقاب آید بروں
تا نہ پنداری کہ جاں از پیچ و تاب آید بروں!
ضربتے باید کہ جانِ خفتہ برخیزد ز خاک
نالہ کے بے زخمہ از تارِ رباب آید بروں
تاکِ خویش از گریہ ہائے نیم شب سیراب دار
کز درونِ او شعاعِ آفتاب آید بروں
ذرۂ بے مایۂ ترسم کہ ناپیدا شوی
پختہ ترکن خویش را تا آفتاب آید بروں
درگذر از خاک و خود را پیکرِ خاکی مگیر
چاک اگر در سینہ ریزی ماہتاب آید بروں!
گر بروئے تو حریمِ خویش را در بستہ اند
سر بسنگِ آستاں زن لعلِ ناب آید بروں!

۳۲

کشادہ روز خوش و ناخوشِ زمانہ گذر
ز گلشن و قفس و دام و آشیانہ گذر
گرفتم این کہ غریبی و رہ شناس نہٖ
بہ کوے دوست باندازِ محرمانہ گذر
بہ ہر نفس کہ بر آری جہان دگر گون کن
درین رباطِ کہن صورتِ زمانہ گذر
اگر عنان تو جبریل و حور می گیرند
کرشمہ بر دلِ شان ریز و دلبرانہ گذر

۳۳

زندگی در صدفِ خویش گہر ساختن است
در دل شعلہ فرو رفتن و نگداختن است
عشق ازین گنبدِ در بستہ برون تاختن است
شیشہ ماہ ز طاقِ فلک انداختن است
سلطنت نقد دل و دین ز کف انداختن است
بہ یکے داو جہان بردن و جان باختن است

حکمت و فلسفه را همت مردے باید
تیغِ اندیشه بروئے دو جهان آختن است
مذهب زنده دلان خوابِ پریشانے نیست
از همین خاک جهانِ دگرے ساختن است!

۳۴

برون زین گنبدِ در بسته پیدا کرده ام راهے
که از اندیشه برتر می پرد آهِ سحرگاهے
تو اے شاهین نشیمن در چمن کردی ازان ترسم
هوائے او ببالِ تو دهد پروازِ کوتاهے!
غبارِ گشتهٔ؟ آسوده نتوان زیستن اینجا
به بادِ صبحدم در پیچ و منشین بر سرِ راهے
ز جوئے کهکشان بگذر، ز نیلِ آسمان بگذر
ز منزل دل بمیرد گرچه باشد منزلِ ماهے
اگر زان برق بے پروا درونِ او تهی گردد
بچشمِ کوهِ سینا می نیرزد با پرِ کاهے
چسان آدابِ محفل را نگه دارند می سوزند
مپرس از ما شهیدانِ نگاهِ برسرِ راهے

پس از من شعر من خوانند و دریابند و می گویند
جهانے را دگرگون کرد یک مردِ خود آگاہے!

۳۵

گنہگارِ غیورم مردِ بے خدمت نہ می گیرم
از آن دانم کہ بر تقدیر او بستند تقصیرم
ز فیضِ عشق و مستی بردہ ام اندیشہ را آنجا
کہ از دنبالہ چشمِ مہر عالمتاب می گیرم
من از صبحِ نخستین نقشبندِ موج و گرد ابم
چو بحر آسودہ می گردد ز طوفان چارہ برگیرم
جہان را پیش ازین صد بار آتش زیرِ پا کردم
سکون و عافیت را پاک می سوزد بم زیرم
ازان پیشِ بتان رقصیدم و زنار بر بستم
کہ شیخِ شہر مردِ باخدا گردد ز تکفیرم!
زمانے رم کنند از من زمانے با من آمیزند
درین صحرا نمی دانند صیادم کہ نخچیرم
دلِ بے سوز کم گیرد نصیب از صحبتِ مردے
مِس تابیدہ آ در کہ گیرد در تو اگیرم

۳۶

جہان کور است و از آئینۂ دل غافل افتاد است
ولے چشمے کہ بینا شد نگاہش بر دل افتاد است

شبِ تاریک و راہِ پیچ پیچ و بے یقین راہی
دلیلِ کاروان را مشکل اندر مشکل افتاد است!

رقیبِ خام سودا مست و عاشق مست و قاصد مست
کہ حرفِ دلبراں دارائے چندین محمل افتاد است

یقینِ مومنے دارد گمانِ کافرے دارد
چہ تدبیر اے مسلمانان کہ کارم با دل افتاد است

گہے باشد کہ کارِ ناخدائی می کند طوفان
کہ از طغیان موجے کشتیم بر ساحل افتاد است

نمی دانم کہ داد این چشمِ بینا موجِ دریا را
گہر در سینۂ دریا خزف بر ساحل افتاد است

نصیبے نیست از سوزِ درونم مرز و بومم را
زدم اکسیر را بر خاکِ صحرا باطل افتاد است

اگر در دل جہانے تازہ داری بروں آور
کہ افرنگ از جراحتہائے پنہاں بسمل افتاد است!

٣٧

نہ یابی در جہان یارے کہ داند دل نوازی را
بہ خود گم شو نگہ دارد آبروئے عشق بازی را

من از کار آفرین دانم کہ با این ذوقِ پیدائی
ز ما پوشیدہ دارد شیوہ ہائے کارسازی را

کسے این معنیٔ نازک نداند جز ایاز اینجا
کہ مہرِ غزنوی افزون کند دردِ ایازی را

من آن علم و فراست با پرِ کاہے نمی گیرم
کہ از تیغ و سپر بیگانہ سازد مردِ غازی را!

بہ ہر نرخے کہ این کالا بگیری سود مند افتد
بزورِ بازوئے حیدرؓ بدہ ادراکِ رازی را

اگر یک قطرہِ خون داری اگر مشتِ پرے داری
بیا من با تو آموزم طریقِ شاہبازی را

اگر این کار را کارِ نفس دانی چہ نادانی!
دمِ شمشیر اندر سینہ باید نے نوازی را!

۳۸

علمے کہ تو آموزی مشتاق نگاہے نیست
واماندۂ راہے ہست آوارۂ راہے نیست
آدم کہ ضمیر او نقشِ دو جہان ریزد
با لذتِ آہے ہست بے لذتِ آہے نیست!
ہر چند کہ عشقِ او آوارۂ راہے کرد
داغے کہ جگر سوزد در سینۂ ما ہے نیست
من چشم نہ بردارم از روئے نگار خویش
آن مستِ تغافل را توفیقِ نگاہے نیست!
اقبال قبا پوشد در کارِ جہان کوشد
دریاب کہ درویشی با دلق و کلاہے نیست!

۳۹

چو خورشیدِ سحر پیدا نگاہے می توان کردن
ہمین خاکِ سیہ را جلوہ گاہے می توان کردن
نگاہِ خویش را از نوکِ سوزن تیز تر گردان
چو جوہر در دلِ آئینہ راہے می توان کردن

درین گلشن که بر مرغِ چمن راهِ فغان تنگ است
به اندازِ کشودِ غنچه آهی می توان کردن
نه این عالم حجاب او را نه آن عالم نقاب او را
اگر تابِ نظر داری نگاهی می توان کردن
"تو در زیرِ درختان همچو طفلان آشیان بینی"
به پرواز آ که صیدِ مهر و ماهی می توان کردن

۳۰

کشیدی باده ها در صحبتِ بیگانه پی در پی!
بنورِ دیگران افروختی پیمانه پی در پی!
ز دستِ ساقیِ خاور دو جام ارغوان در کش
که از خاکِ تو خیزد نالهٔ مستانه پی در پی
دلے کو از تب و تابِ تمنّا آشنا گردد
زند بر شعلهٔ خود را صورتِ پروانه پی در پی
ز اشکِ صبحگاهی زندگی را برگ و ساز آور
شود کشتِ تو ویران تا نه ریزی دانه پی در پی
بگردان جام و از هنگامهٔ افرنگ کمتر گوے
هزاران کاروان بگذشت ازین ویرانه پی در پی!

۱

عشق اندر جستجو افتاده آدم حاصل است
جلوهٔ او آشکار از پردهٔ آب و گل است
آفتاب و ماه و انجم می توان دادن ز دست
در بهائے آن کفِ خاکے که دارائے دل است

۲

بیا که خاوریان نقشِ تازه بستند
دگر مرو بطوافِ بتے که بشکستند
چه جلوه ایست که دلها بلذتِ نگہے
ز خاکِ راه مثالِ شراره برجستند
کجاست منزلِ تورانیانِ شهر آشوب
که سینه هائے خود از تیزیِ نفس خستند
تو هم بذوقِ خودی رس که صاحبانِ طریق
بریده از همه عالم بخویش پیوستند
بچشمِ مرده دلان کائنات زندانی است
دو جامِ باده کشیدند و از جهان رستند
غلامِ همتِ بیدارِ آن سوارانم
ستاره را بسنان سفته در گره بستند
فرشته را دگر آن فرصتِ سجود کجاست
که نوریان بتماشائے خاکیان مستند!

۳

عشق را نازم که بودش را غمِ نابود نے
کفرِ او زنّار دارِ حاضر و موجود نے

عشق اگر فرمان دہد از جانِ شیرین ہم گذر
عشق محبوب است و مقصود است و جان مقصود نے!

کافری را پختہ تر سازد شکستِ سومنات
گرمیٔ بتخانہ بے ہنگامۂ محمود نے

مسجد و میخانہ و دیر و کلیسا و کنشت
صد فسون از بہرِ دل بستند و دل خوشنود نے!

نغمہ پرداری ز جوئے کوہسار آموختم
در گلستان بودہ ام یک نالہ درد آلود نے!

پیشِ من آئی؟ دمِ سردے دلِ گرمے بیار
جنبش اندر تست اندر نغمۂ داؤد نے

عیبِ من کم جوئے و از جامِ عیارِ خویش گیر
لذتِ تلخابِ من بے جانِ غم فرسود نے

۴۴

بر دلِ بے تابِ من ساقی مئے نابے زند
کیمیا ساز است و اکسیرے بہ سیمابے زند

من ندانم نور یا نار است اندر سینہ ام
این قدر دانم بیاضِ او بہ مہتابے زند

بر دلِ من فطرتِ خاموش می آرد هجوم
ساز از ذوقِ نوا خود را به مضراب زند
غم مخور نادان که گردون و بیابانِ کم آب
چشمه ها دارد که شبخون به سیلاب زند!
لے که نو شبنم خوردهٔ از تیزیِ نیشم مرنج
نیش هم باید که آدم را رگِ خواب زند

۴۵

فروغِ خاکیان از نوریان افزون شود روزے!
زمین از کوکبِ تقدیرِ ما گردون شود روزے!
خیالِ ما که او را پرورش دادند طوفانها
زگردابِ سپهرِ نیلگون بیرون شود روزے
یکے در معنیٔ آدم نگر از من چه می پرسی
هنوز اندر طبیعت می خلد موزون شود روزے
چنان موزون شود این پیش پا افتاده مضمونے
که یزدان را دل از تاثیرِ او پر خون شود روزے

۶۴

ز رسم و راهِ شریعت نه کرده ام تحقیق
جز اینکه منکرِ عشق است کافر و زندیق!
مقامِ آدمِ خاکی نهاد دریابند
مسافرانِ حرم را خدا دهد توفیق
من از طریق نه پرسم، رفیق می جویم
که گفته اند نخستین رفیق و باز طریق
کند تلافئ ذوق آنچنان حکیم فرنگ
فروغ باده فزون تر کند بجامِ عقیق
هزار بار نکوتر متاعِ بے بصری
ز دانشے که دل او را نه می کند تصدیق
به پیچ و تابِ خرد گرچه لذتِ دگر است
یقین ساده دلان به ز نکته ہائے دقیق
کلام و فلسفه از لوحِ دل فرو شستم
ضمیر خویش کشادم به نشترِ تحقیق
ز آستانهٔ سلطان کناره می گیرم
نه کافرم که پرستم خدائے بے توفیق!

۴۷

از همه کس کناره گیر صحبتِ آشنا طلب
هم ز خدا خودی طلب هم ز خودی خدا طلب
از خلشِ کرشمهٔ کار نمی شود تمام
عقل و دل و نگاه را جلوه جدا جدا طلب
عشق بسر کشیدن است شیشهٔ کائنات را
جامِ جهان نما مجو دستِ جهان کشا طلب
راه روان برهنه پا راه تمام خارزار
تا به مقامِ خود رسی راحله از رضا طلب!
چون بکمال می رسد فقر دلیلِ خسروی است
مسندِ کیقباد را در تهِ بوریا طلب
پیش نگر که زندگی راه بعالمے برد
از سرِ آنچه بود و رفت، درگذر، انتها طلب
ضربتِ روزگار را اگر ناله چو نے زند ترا
بادهٔ من زکف بنه چاره ز مومیا طلب

۴۸

بینی جهان را خود را نه بینی تا چند نادان غافل نشینی؟

نورِ قدیمی شب را برافروز — دستِ کلیمی در آستینی!

بیرون قدم نہ از دورِ آفاق — تو پیش از اینی تو پیش از اینی!

از مرگ ترسی اے زندہ جاوید؟ — مرگ است صیدے تو در کمینی

جانے کہ بخشند دیگر نگیرند — آدم بمیرد از بے یقینی

صورت گری را از من بیاموز
شاید کہ خود را باز آفرینی!

۴۹

من ہیچ نمی ترسم از حادثہ شب ہا
شب ہا کہ سحر گردد از گردشِ کوکب ہا!

نشناخت مقامِ خویش افتادہ بدامِ خویش
عشقے کہ نمودے خواست از شورشِ یارب ہا!

آہے کہ ز دل خیزد از بہرِ جگر سوزی است
در سینہ شکن او را آلودہ مکن لب ہا

در میکدہ باقی نیست از ساقیِ فطرت خواہ
آن مے کہ نمی گنجد در شیشۂ مشرب ہا

آسودہ نمی گردد آن دل کہ گسست از دست
با قرآتِ مسجد ہا با دانشِ مکتب ہا!

۵۰

تو کیستی؟ ز کجائی؟ که آسمانِ کبود
ہزار چشم براہِ تو از ستارہ کشود!
چہ گویمت کہ چہ بودی چہ کردۂ چہ شدی
کہ خون کند جگرم را ایازی محمود!
تو آن نۂ کہ مصلّےٰ ز کہکشان میکرد
شرابِ صوفی و شاعر ترا از خویش ربود
فرنگ اگرچہ ز افکارِ تو گرہ بکشاد
بجرعۂ دگرے نشۂ ترا افزود
سخن ز نامہ و میزان دراز تر گفتی
بحیرتم کہ نہ بینی قیامتِ موجود
خوشا کسے کہ حرم را درون سینہ شناخت
دمے تپید و گزشت از مقام گفت و شنود
ازان بمکتب و میخانہ اعتبارم نیست
کہ سجدۂ نبرم بر درِ جبین فرسود!

٥١

دیارِ شوق کہ درد آشناست خاک آنجا
بہ ذرہ ذرہ توان دید جانِ پاک آنجا
مئے مغانہ ز مغ زادگان نمی گیرند
نگاہ می شکنند شیشہ ہائے تاک آنجا
بہ ضبطِ جوشِ جنون کوش در مقامِ نیاز
بہ ہوش باش و مرو با قبائے چاک آنجا!

٥٢

مے دیرینہ و معشوقِ جوان چیزے نیست
پیشِ صاحب نظران حور و جنان چیزے نیست
ہر چہ از محکم و پایندہ شناسی، گذرد
کوہ و صحرا و بر و بحر و کران چیزے نیست
دانشِ مغربیان، فلسفۂ مشرقیان
ہمہ بتخانہ و در طوفِ بتان چیزے نیست
از خود اندیش و ازین بادیہ ترسان مگذر
کہ تو ہستی و وجودِ دو جہان چیزے نیست

در طریقے کہ بہ نوکِ مژہ کاویدم من
منزلِ و قافلہ و ریگِ روان چیزے نیست!

۵۳

قلندران کہ بہ تسخیرِ آب و گل کوشند
ز شاہ باج ستانند و خرقہ می پوشند
بجلوت اند و کمندے بہ مہر و ماہ پیچند
بخلوت اند و زمان و مکان در آغوشند!
بروزِ بزم سراپا چو پرنیان و حریر
بروزِ رزم خود آگاہ و تن فراموشند
نظامِ تازہ بہ چرخِ دو رنگ می بخشند
ستارہ ہائے کہن را جنازہ بر دوشند!
زمانہ از رخِ فردا کشود و بند نقاب
معاشران ہمہ سرمستِ بادۂ دوشند
بلب رسید مرا آن سخن کہ نتوان گفت
بحیرتم کہ فقیہانِ شہر خاموشند

۵۴

دو دستہ تیغم و گردون برہنہ ساخت مرا
فسان کشید و بروئے زمانہ آخت مرا

من آن جہانِ خیالم کہ فطرتِ ازلی
جہانِ بلبل و گل را شکست و ساخت مرا

مے جوان کہ بہ پیمانۂ تو می ریزم
ز راوقے است کہ جام و سبو گداخت مرا

نفس بہ سینہ گدازم کہ طائرِ حرم
توان ز گرمیِ آوازِ من شناخت مرا

شکستِ کشتی ادراک مرشدانِ کہن
خوشا کسے کہ بدریا سفینہ ساخت مرا!

۵۵

مثلِ شرر ذرّہ را تن بہ تپیدن دہم
تن بہ تپیدن دہم بال پریدن دہم

سوزِ نوایم نگر! ریزۂ الماس را
قطرۂ شبنم کنم خوئے چکیدن دہم!

چون ز مقامِ نمود نغمۂ شیرین زنم
نیم شبان صبح را میل و میدن دہم!
یوسفِ گم گشتہ را باز کشودم نقاب
تا بہ تنک مایگان ذوقِ خریدن دہم
عشق شکیب آزما خاکِ ز خود رفتہ را
چشمِ ترے داد و من لذتِ دیدن دہم!

۵۶

خودی را مردم آمیزی دلیل نارسائی ہا
تواے دردآشنا بیگانہ شو از آشنائی ہا!
بدرگاہِ سلاطین تا کجا این چہرہ سائی ہا
بیاموز از خدائے خویش نازِ کبریائی ہا!
محبت از جوان مردی بجائے می رسد روزے
کہ افتد از نگاہش کاروبارِ دل ربائی ہا!
چنان پیشِ حریم او کشیدم نغمۂ دردے
کہ دادم محرمان را لذتِ سوزِ جدائی ہا!
ازان بر خویش می بالم کہ چشمِ مشتری کور است
متاعِ عشق نا فرسودہ ماند از کم روائی ہا!

بیا بر لا که پا کوبیم و بیباکانه مے نوشیم
که عاشق را بحل کردند خونِ پارسائی ها

برون آ از مسلمانان گریز اندر مسلمانی
مسلمانان روا دارند کافر ماجرائی ها!

۵۷

چون چراغِ لاله سوزم در خیابانِ شما
اے جوانانِ عجم جانِ من و جانِ شما!

غوطه ها زد در ضمیرِ زندگی اندیشه ام
تا بدست آورده ام افکارِ پنهانِ شما

مهر و مه دیدم نگاهم برتر از پروین گذشت
ریختم طرحِ حرم در کافرستانِ شما!

تا سنانش تیز تر گردد فرو پیچیدمش
شعلهٔ آشفته بود اندر بیابانِ شما

فکرِ رنگینم کند نذرِ تهی دستانِ شرق
پارهٔ لعلے که دارم از بدخشانِ شما

می رسد مردے که زنجیرِ غلامان بشکند
دیده ام از روزنِ دیوارِ زندانِ شما

حلقه گردِ من زنید ای پیکرانِ آب و گل
آتشے در سینه دارم از نیاگانِ شما!

۵۸

دمِ مرا صفتِ بادِ فرودین کردند
گیاه را ز سرشکم چو یاسمین کردند
نمودِ لالهٔ صحرا نشین ز خونابم
چنانکه بادهٔ لعلے ز ساتگین کردند
بلند بال چنانم که بر سپهرِ برین
هزار بار مرا نوریان کمین کردند
فروغِ آدمِ خاکی ز تازه کاریهاست
مه و ستاره کنند آنچه پیش ازین کردند
چراغِ خویش بر افروختم که دستِ کلیم
درین زمانه نهان زیرِ آستین کردند
در آ بسجده و یاری ز خسروان مطلب
که روزِ فقر نیاگانِ ما چنین کردند

۵۹

گذر از آن که ندید است و جز خبر ندهد
سخن دراز کند لذّتِ نظر ندهد
شنیده ام سخنِ شاعر و فقیه و حکیم
اگرچه نخل بلند است برگ و بر ندهد!
تجلّیٔ که بر دیرهٔ دیر می نازد!
هزار شب دهد و تابِ یک سحر ندهد

ہم از خدا گلہ دارم کہ بر زبان نرسد
متاعِ دل ببرد و بیوسفے بہ برندہد
نہ در حرم نہ بہ بتخانہ یابم آن ساقی
کہ شعلہ شعلہ بہ بخشد شرر شرر ندہد

۶۰

درین صحرا گزر افتاد شاید کاروانے را
پس از مدت شنیدم نغمہائے سار بانے را
اگر یک یوسف از زندانِ فرعونے برون آید
بغاوت می توان دادن متاعِ کاروانے را!

۶۱

ترا نادان امیدِ غمگساریہا ز افرنگ است؟
دلِ شاہین نسوزد بہرِ آن مرغے کہ در چنگ است
پشیمان شو اگر لعلے ز میراث پدر خواہی
کجا عیشِ برون آوردنِ لعلے کہ در سنگ است
سخن از بود و نابودِ جہان با من چہ می گوئی
من این دانم کہ من ہستم ندانم این چہ نیرنگ است

درین میخانه هر مینا ز بیم محتسب لرزد
مگر یک شیشهٔ عاشق که از وی لرزه بر سنگ است

خودی را پرده می گوئی؟ بگو! من با تو این گویم
مزن این پرده را جائی که دامانِ نگه تنگ است!

کهن شاخی که زیرِ سایهٔ او پر برآوردی
چو برگش ریخت از وی آشیان برداشتن ننگ است

غزل آن گو که فطرت سازِ خود را پرده گرداند
چه آید زان غزل خوانی که با فطرت هم آهنگ است

٦٢

بگذر از خاور و افسونیِ افرنگ مشو
که نیرزد بجوی این همه دیرینه و نو

چون پرِ کاه که در رهگذرِ باد افتاد
رفت اسکندر و دارا و قباد و خسرو

زندگی انجمن آرا و نگهدارِ خود است
ای که در قافله بی همه شو با همه رو

تو فروزنده‌تر از مهرِ منیر آمده‌ئی
آنچنان زی که بهر ذره رسانی پرتو!

آن نگینی که تو با اهرمنان باخته‌ئی
هم به جبریلِ امینی نتوان کرد گرو

از تنک جامیِ تو میکده رسوا گردید
شیشه‌ئی گیر و حکیمانه بیاشام و برو

۶۳

جهانِ رنگ و بو پیداست تو می گوئی که راز است این
یکے خود را بتارش زن که تو مضراب و ساز است این
نگاهِ جلوه بدمست از صفائے جلوه می لغزد
تو می گوئی حجاب است این نقاب است این مجاز است این!
بیا درکش طناب پرده هائے نیلگونش را
که مثلِ شعله عریان بر نگاهِ پاکباز است این
مرا این خاکدانِ من ز فردوسِ برین خوشتر
مقامِ ذوق و شوق است این حریمِ سوز و ساز است این!
زمانے گم کنم خود را زمانے گم کنم او را
زمانے هر دو یابم! چه راز است این! چه راز است این!

۶۴

اگر داغِ فراقِ او در دل چمنے دارم
اے لالۂ صحرائی با تو سخنے دارم
این آه جگر سوزے در خلوتِ صحرا به
لیکن چه کنم کارے با انجمنے دارم!

۶۵

به نگاهِ آشنائے چو درونِ لاله دیدم
همه ذوق و شوق دیدم همه آه و ناله دیدم
به بلند و پستِ عالم تپشِ حیات پیدا
چه دمن چه تل چه صحرا رمِ این غزاله دیدم!
نه به ماست زندگانی! نه ز ماست زندگانی!
همه جاست زندگانی! ازکجاست زندگانی!

۶۶

این هم جهانے آن هم جهانے | این بیکرانے آن بیکرانے!
هر دو خیالے هر دو گمانے | از شعلهٔ من موجِ دخانے!
این یک دو آنے آن یک دو آنے | من جاودانے من جاودانے!
این کم عیارے آن کم عیارے | من پاک جانے نقدِ روانے!
اینجا مقامے آنجا مقامے | اینجا زمانے آنجا زمانے!
اینجا چه کارم آنجا چه کارم؟ | آهے فغانے آهے فغانے!
این رهزنِ من آن رهزنِ من | اینجا زیانے آنجا زیانے!

هر دو فروزم هر دو بسوزم
این آشیانے آن آشیانے!

۶۷

بہار آمد نگہ می غلطد اندر آتشِ لالہ
ہزاران نالہ خیزد از دلِ پرکالہ پرکالہ
فشان یک جرعہ بر خاکِ چمن از بادۂ لعلے
کہ از بیمِ خزان بیگانہ روید نرگس و لالہ
جہانِ رنگ و بو دانی ولے دل چیست می دانی؟
مہے کز حلقۂ آفاق سازد گردِ خود ہالہ!

۶۸

صورت گرے کہ پیکرِ روز و شب آفرید
از نقشِ این و آن بہ تماشائے خود رسید
صوفی! برون ز ہنگہِ تاریک پا بنہ
فطرت متاعِ خویش بسوداگری کشید!
صبح و ستارہ و شفق و ماہ و آفتاب
بے پردہ جلوہ ہا بنگاہے توان خرید!

۶۹

باز این عالمِ دیرینہ جوان می بائست
برگِ کاہش صفتِ کوہ گران می بائست

کفِ خاکے کہ نگاہِ ہمہ بین پیدا کرد
در ضمیرش جگرِ آلودہ فغان می بائست
این مہ و مہرِ کہن راہ بجائے نہ برند
انجمِ تازہ بہ تعمیرِ جہان می بائست
ہر نگارے کہ مرا پیشِ نظر می آید
خوش نگار ایست ولے خوشتر ازان می بائست
گفت یزدان کہ چنین است و دگر ہیچ مگو
گفت آدم کہ چنین است و چنان می بائست!

۷۰

لالۂ این گلستان داغِ تمنائے نداشت
نرگسِ طنازِ او چشمِ تماشائے نداشت
خاک را موجِ نفس بود ولے پیدا نبود
زندگانی کاروانے بود و کالائے نداشت
روزگار از ہائے و ہوئے میکشان بیگانہ
بادہ در مینائش بود و بادہ پیمائے نداشت
برقِ سینا شکوہ سنج از بے زبانی ہائے شوق
ہیچ کس در وادیٔ ایمن تقاضائے نداشت!

عشق از فریاد ما هنگامه‌ها تعمیر کرد
ورنه این بزمِ خموشان هیچ غوغائے نداشت

۷۱

هنگامه را که بست درین دیر دیر پائے؟
زناریانِ او همه نالنده هم چو نائے!
در بنگهٔ فقیه و به کاشانهٔ امیر
غمها که پشت را بجوانی کند دوتائے
درمان کجا که درد پدرهان فرزدن شود
دانش تمام حیله و نیرنگ و سیمیائے
بے زورِ سیلِ کشتیِ آدم نه می رود
هر دل هزار عمر بدارد به ناخدائے
از من حکایتِ سفرِ زندگی مپرس
درساختم بدرد و گذشتم غزل سرائے
آمیختم نفس به نسیمِ سحرگهی!
گشتم درین چمن به گلان نانهاده پائے
از کاخ دگو جدا و پریشان به کاخ دگوئے
کردم بچشم ماه تماشائے این سرائے!

۷۲

اے لالہ اے چراغِ کہستان باغ و راغ
در من نگر کہ می دہم از زندگی سراغ
ما رنگ شوخ و بوئے پریشیدہ نیستیم
ماییم آنچہ می رود اندر دل و دماغ
مستی ز بادہ می رود و از ایاغ نیست
ہر چند بادہ را نتوان خورد بے ایاغ
داغے بسینہ سوز کہ اندر شب وجود
خود را شناختن نتوان جز بہ این چراغ
لے موجِ شعلہ سینہ ببادِ صبا کشائے
شبنم مجو کہ می دہد از سوختن فراغ

۷۳

من بندۂ آزادم عشق است امام من
عشق است امام من عقل است غلام من
ہنگامۂ این محفل از گردشِ جام من
این کوکبِ شام من این ماہِ تمام من

جان در عدم آسودہ بے ذوقِ تمنا بود
مستانہ نواہا زد در حلقۂ دامِ من

اے عالمِ رنگ و بو این صحبتِ ما تا چند
مرگ است دوامِ تو عشق است دوامِ من!

پیدا بضمیرم او پنہان بضمیرم او
این است مقامِ او دریاب مقامِ من!

۷۴

کم سخن غنچہ کہ در پردۂ دل رازے داشت
در ہجومِ گل و ریحان غمِ دمسازے داشت

محرمے خواست ز مرغِ چمن و بادِ بہار
تکیہ بر صحبتِ آن کرد کہ پروازے داشت!

۷۵

خود را کنم سجودے دیر و حرم نماندہ
این در عرب نماندہ آن در عجم نماندہ

در برگِ لالہ و گل آن رنگ و نم نماندہ
در نالہ ہائے مرغان آن زیر و بم نماندہ

در کارگاہِ گیتی نقشِ نوی نہ بینم
شاید کہ نقشِ دیگر اندر عدم نہ ماندہ
سیّارہ ہائے گردون بے ذوقِ انقلابے
شاید کہ روز و شب را توفیقِ رم نہ ماندہ
بے منزل آرمیدند پا از طلب کشیدند
شاید کہ خاکیان را در سینہ دم نہ ماندہ
یا در بیاضِ امکان یک برگِ سادہ نیست
یا خامۂ قضا را تابِ رقم نہ ماندہ

گلشنِ رازِ جدید

به سوادِ دیدهٔ تو نظر آفریده ام من
به ضمیرِ تو جهانے دگر آفریده ام من
همه خاوران بخوابے که نهان ز چشمِ انجم
به سرودِ زندگانی سحر آفریده ام من

گلشنِ رازِ جدید

بسم اللہ الرحمٰن الرحیمؕ

تمہید

ز جانِ خاوران سوزِ کہن رفت
دمش وا ماند و جاں از تن رفت

چو تصویرے کہ بے تارِ نفس زیست
نمی داند کہ ذوقِ زندگی چیست

دلش از مدعا بیگانہ گردید
نئے او از نوا بیگانہ گردید

بطرزِ دیگر از مقصود گفتم
جوابِ نامۂ محمود گفتم

ز عہدِ شیخ تا این روزگارے
نزد مردے بجانِ ما شرارے

کفن در بر بجائے آرمیدم
ولے یک فتنۂ محشر ندیدم

گذشت از پیشِ آن دانائے تبریز
قیامتہا کہ رست از کشتِ چنگیز

نگاہم انقلابے دیگرے دید — طلوعِ آفتابے دیگرے دید
کشودم از رخِ معنی نقابے — بدستِ ذرّہ دادم آفتابے
نہ پنداری کہ من بے بادہ مستم — مثالِ شاعران افسانہ بستم
نہ بینی خیر ازان مردِ فرودست — کہ بر من تہمتِ شعر و سخن بست
بکوئے دلبران کارے ندارم — دلِ زارے غمِ یارے ندارم
نہ خاکِ من غبارِ رہگذارے — نہ در خاکم دلِ بے اختیارے
بجبریلِ امین ہم داستانم — رقیب و قاصد و دربان ندانم
مرا با فقر سامانِ کلیم است — فرِ شاہنشہی زیرِ گلیم است
اگر خاکم بصحرائے نگنجم — اگر آبم بہ دریائے نگنجم
دلِ سنگ از زجاجِ من بلرزد — یمِ افکارِ من ساحل نورزد
نہان تقدیرہا در پردۂ من — قیامت ہا بغل پروردۂ من
دمے در خویشتن خلوت گزیدم — جہانے لازوالے آفریدم

"مرا زین شاعری خود عار ناید
کہ در صد قرن یک عطار ناید"

بجانم رزمِ مرگ و زندگانی ست — نگاہم بر حیاتِ جاودانی ست
ز جانِ خاک ترا بیگانہ دیدم — بہ اندامِ تو جانِ خود دمیدم
ازان نارے کہ دارم داغ داغم — شب خود را بیفروز از چراغم

بخاکِ من دلے چو دانہ کشتند	بلوحِ من خطِ دیگر نوشتند

مرا ذوقِ خودی چون انگبین است	چہ گویم واردات من ہمین است

نخستین کیف ادرا آزمودم

دگر بر خاوران قسمت نمودم

اگر این نامہ را جبریل خواند	چو گرد آن نورِ ناب از خود فشاند

بنالد از مقامِ و منزلِ خویش	بہ یزدان گوید از حالِ دلِ خویش

"تجلّی را چنان عریان نخواہم	نخواہم جز غمِ پنہان نخواہم

گزشتم از وصالِ جاودانے	کہ بینم لذتِ آہ و فغانے

مرا نازو نیازِ آدمے دہ!

بجانِ من گدازِ آدمے دہ"

سوال (۱)

نخست از فکرِ خویشم در تحیر

چہ چیز است آن کہ گویندش تفکر

کدامین فکر ما را شرط راہ است

چرا گہ طاعت و گاہے گنہ است

جواب

درونِ سینۂ آدم چہ نور است!
چہ نور است این کہ غیبِ او حضور است!

من او را ثابتِ سیار دیدم
من او را نور دیدم نار دیدم!

گہے نازش ز برہان و دلیل است
گہے نورش ز جانِ جبرئیل است

چہ نورے جان فروزے سینہ تابے
نیرزد با شعاعش آفتابے

بخاک آلودہ و پاک از مکان است
بہ بندِ روز و شب پاک از زمان است

شمارِ روزگارش از نفس نیست
چنین جویندہ و یابندہ کس نیست

گہے درماندۂ ساحل مقامش
گہے دریائے بے پایان بجامش

ہمین دریا ہمین چوبِ کلیم است!
کہ از وے سینۂ دریا دو نیم است

غزالے مرغزارش آسمانے
خورد آبے ز جوئے کہکشانے

زمین و آسمان او را مقامے
میانِ کاروان تنہا خرامے

ز احوالش جہانِ ظلمت و نور!
صدائے صور و مرگ و جنت و حور

ازو ابلیس و آدم را نمودے
ازو ابلیس و آدم را کشودے

نگہ از جلوۂ او ناشکیب است
تجلی ہائے او یزدان فریب است

بچشمے خلوتِ خود را ببیند
بچشمے جلوتِ خود را ببیند

اگر یک چشم بر بندد گناہے است
اگر با ہر دو بیند شرطِ راہے است

ز جوے خویش بحرے آفریند — گہر گردد بہ قعرِ خود نشیند
ہمان دم صورتِ دیگر پذیرد — شود غواص و خود را باز گیرد
درو ہنگامہ ہائے بے خروش است — درو رنگ و صدا بے چشم و گوش است

درونِ شیشۂ او روزگار است!
ولے بر ما ز بندِ رنج آشکار است!

حیات از وے برانداز و کمندے — شود صیاد ہر پست و بلندے
از و خود را بہ بندِ خود در آرد — گلوے ماسوا را ہم فشارد
دو عالم می شود روزے شکارش — فتد اندر کمندِ تابدارش
اگر این ہر دو عالم را بگیری — ہمہ آفاق میرد تو نہ میری
منہ پا در بیابانِ طلب سست — نخستین گیر آن عالم کہ در تست
اگر زیری ز خود گیری زبر شو — خدا خواہی؟ بخود نزدیک تر شو

بہ تسخیرِ خود افتادی اگر طاق
ترا آسان شود تسخیرِ آفاق

خنک روزے کہ گیری این جہان را — شگافی سینۂ نُہ آسمان را
گذارد ماہ پیشِ تو سجودے — برو پیچی کمند از موج دودے
درین دیرِ کہن آزاد باشی! — بتان را بر مرادِ خود تراشی
بکف بردن جہانِ چار سو را — مقامِ نور و صوت و رنگ و بو را

فزونش کم کم اندیش کردن   دگرگون بر مرادِ خویش کردن

برنج و راحتِ او دل نه بستن   طلسمِ نه سپهر او شکستن

فرو رفتن چو پیکان در ضمیرش   نه دادن گندمِ خود با شعیرش

شکوهِ خسروی این است این است

همین ملک است کو توام بدین است

سوال (۲)

چه بحر است این که علمش ساحل آمد؟

ز قعرِ او چه گوهر حاصل آمد؟

جواب

حیاتِ پر نفس بحرِ روانے   شعور و آگهی او را کرانے

چه دریائے که ژرفِ موج دارد   هزاران کوه و صحرا بر کنار است

مپرس از موج هائے بیقرارش   که هر موجش برون جست از کنارش

گزشت از بحرِ صحرائے داد   نگه را لذّتِ کیف و کمے داد

هر آن چیزے که آید در حضورش   منوّر گردد از فیضِ شعورش

بخلوت مست و صحبت ناپذیر است   ولے هر شے ز نورش مستنیر است

نخستین می نماید مستنیرش — کند آخر به آئینے اسیرش
شعورش با جہان نزدیک تر کرد — جہان او را ز راز او خبر کرد
خرد بندِ نقاب از رخ کشودش — ولیکن نطقِ عریان تر نمودش

نگنجد اندرین دیرِ مکافات
جہان او را مقامے از مقامات

برون از خویش می بینی جہان را — در و دشت و یم و صحرا و کان را
جہانِ رنگ و بو گلدستۂ ما — ز ما آزاد و ہم وابستۂ ما
خودی او را بہ یک تارِ نگہ بست — زمین و آسمان و مہر و مہ بست
دلِ ما را بہ او پوشیدہ راہے است — کہ ہر موجود ممنونِ نگاہے است
گر او را کس نہ بیند زار گردد — اگر بیند یم و کہسار گردد
جہان را فربہی از دیدنِ ما — نہالش رستہ از بالیدنِ ما
حدیثِ ناظر و منظور رازے است — دلِ ہر ذرہ در عرضِ نیازے است
ق
تو اے شاہد مرا مشہود گردان — ز فیضِ یک نظر موجود گردان
کمالِ ذاتِ شے موجود بودن — برائے شاہدے مشہود بودن
زوالش در حضورِ ما نہ بودن — منور از شعورِ ما نہ بودن!
جہان غیر از تجلی ہائے ما نیست — کہ بے ما جلوۂ نور و صدا نیست
تو ہم از صحبتش یاری طلب کن — نگہ را از خم و پیچش ادب کن

یقین می دان که شیرانِ شکاری،
درین ره خواستند از مورِ یاری،

بیاری ہائے او از خود خبر گیر — تو جبریلِ امینی بال و پر گیر
بہ بیاری کشا چشمِ خرد را — کہ دریابی تماشائے احد را
نصیبِ خود ز[illegible] پیرہن گیر — بہ کنعان نکہت از مصر و یمن گیر
خودی صیاد و [illegible] مہر — اسیرِ بندِ تدبیرش مہ و مہر

چو آتش خویش را اندر جہان زن!
شبیخون بر مکان و لامکان زن!

سوال (۳)

وصالِ ممکن و واجب بہم چیست؟
حدیثِ قرب و بعد و بیش و کم چیست؟

جواب

سہ پہلو این جہانِ چون و چند است — خرد کیف و کم او را کمند است
جہان طوسی و اقلیدس است این — پئے عقلِ زمین فرسا بس است این
زمانش ہم مکانش اعتباری است — زمین و آسمانش اعتباری است

کمان را زه کن و آماج دریاب ‌ ‌ ‌ ز حرفِ فم نکتهٔ معراج دریاب

مجو مطلق درین دیرِ مکافات ‌ ‌ ‌ که مطلق نیست جز نور السموات

حقیقت لازوال و لامکان است ‌ ‌ ‌ مگو دیگر که عالم بیکران است

کرانِ او درون است و برون نیست ‌ ‌ ‌ درونش پست و بالا کم فزون نیست

درونش خالی از بالا و زیر است ‌ ‌ ‌ ولے بیرونِ او وسعت پذیر است

ابد را عقلِ ما ناسازگار است ‌ ‌ ‌ یکی از گیر و دارِ او هزار است

چو لنگ است او سکون را دوست دارد ‌ ‌ ‌ نه بیند مغز و دل بر پوست دارد

حقیقت را چو ما صد پاره کردیم ‌ ‌ ‌ تمیزِ ثابت و سیاره کردیم

خرد در لامکان طرحِ مکان بست ‌ ‌ ‌ چو زناری زمان را بر میان بست

زمان را در ضمیرِ خود ندیدم ‌ ‌ ‌ مه و سال و شب و روز آفریدم

مه و سالت نمی ارزد بیک جو ‌ ‌ ‌ بحرفِ کم لبثتم غوطه زن شو

به خود رس از سرِ هنگامه برخیز
تو خود را در ضمیرِ خود فرو ریز

تن و جان را دو تا گفتن کلام است ‌ ‌ ‌ تن و جان را دو تا دیدن حرام است

بجان پوشیده رمزِ کائنات است ‌ ‌ ‌ بدن حالے ز احوالِ حیات است

عروسِ معنی از صورت حنا بست ‌ ‌ ‌ نمودِ خویش را پیرایه‌ها بست

حقیقت روے خود را پرده باف است
که او را لذتے در انکشاف است

بدن را تا فرنگ از جان جدا دید
نگاهش ملک و دین را هم دو تا دید

کلیسا سبحهٔ پطرس شمارد
که او با حاکمی کاری ندارد

بکارِ حاکمی مکر و فنی بین
تنِ بی جان و جانِ بی تنی بین

خرد را با دلِ خود همسفر کن
یکی بر ملتِ ترکان نظر کن

به تقلیدِ فرنگ از خود رمیدند
میانِ ملک و دین ربطی ندیدند

یکی را آنچنان صد پاره دیدیم
عدد بهرِ شمارش آفریدیم

کهن دیری که بینی مشتِ خاک است؟
دمی از سرگذشتِ ذاتِ پاک است

حکیمان مرده را صورت نگارند!
یدِ موسیٰ دمِ عیسیٰ ندارند!

درین حکمت دلم چیزی ندید است
برای حکمتِ دیگر تپید است

من این گویم جهان در انقلاب است
درونش زنده و در پیچ و تاب است

ز اعداد و شمارِ خویش بگذر
یکی در خود نظر کن پیش بگذر

در آن عالم که جزو از کل فزون است
قیاسِ رازی و طوسی جنون است

زمانی با ارسطو آشنا باش
دمی با سازِ بیکن همنوا باش

ولیکن از مقامِ شان گذر کن
مشو گم اندرین منزل سفر کن

به آن عقلی که داند بیش و کم را
شناسد اندرونِ کان و یم را

جهانِ چند و چون زیرِ نگین کن
بگردون ماه و پروین را کمین کن

ولیکن حکمتِ دیگر بیاموز　　رہان خود را ازین مکرِ شب و روز

مقامِ تو برون از روزگار است
طلب کن آن یمین کو بے یسار است

سوال (۴)

قدیم و محدث از ہم چون جدا شد
کہ این عالم شد آن دیگر خدا شد
اگر معروف و عارف ذاتِ پاک است
چہ سودا در سرِ این مشتِ خاک است

جواب

خودی را زندگی ایجادِ غیر است　　فراقِ عارف و معروف خیر است
قدیم و محدث ما از شمار است　　شمارِ ما طلسمِ روزگار است
دمادم دوش و فردا می شماریم　　بہ ہست و بود و باشد کار داریم
ازو خود را بریدن فطرتِ ماست　　تپیدن نارسیدن فطرتِ ماست
نہ ما را در فراقِ او عیارے　　نہ او را بے وصالِ ما قرارے

نہ او بے ما نہ ما بے او چہ حال است
فراق ما فراق اندر وصال است

جدائی خاک را بخشد نگاہے
دہد سرمایۂ کوہے بکاہے

جدائی عشق را آئینہ دار است
جدائی عاشقان را سازگار است

اگر ما زندہ ایم از دردمندی است
وگر پایندہ ایم از دردمندی است

من و او چیست؟ اسرارِ الٰہی است
من و او بر دوامِ ما گواہی است

بخلوت ہم بجلوت نورِ ذات است
میانِ انجمن بودن حیات است

محبت دیدہ ور بے انجمن نیست
محبت خود نگر بے انجمن نیست

بہ بزمِ ما تجلی ہاست بنگر
جہان ناپید و او پیداست بنگر

در و دیوار و شہر و کاخ و کو نیست
کہ اینجا ہیچ کس جز ما و او نیست

گہے خود را ز ما بیگانہ سازد
گہے ما را چو سازے می نوازد

گہے از سنگ تصویرش تراشیم
گہے نادیدہ بر وے سجدہ پاشیم

گہے ہر پردۂ فطرت دریدیم
جمالِ یار بے ما کانہ دیدیم

چہ سودا در سرِ این مشتِ خاک است
ازین سودا درونش تابناک است

چہ خوش سودا کہ نالد از فراقش
ولیکن ہم ببالد از فراقش

فراقِ او چنان صاحب نظر کرد
کہ شامِ خویش را بر خود سحر کرد

خودی را از دمِ امتحان ساخت
غمِ دیرینہ را عیشِ جوان ساخت

گہر را سالکِ سلک از چشمِ تر برد
ز نخلِ ماتمم شیرین ثمر برد

خودی را تنگ در آغوش کردن!
فنا را با بقا ہم دوش کردن

محبت؟ در گرہ بستن مقامات
محبت؟ در گزشتن از نہایات

محبت ذوق انجامے ندارد
طلوع صبح او شامے ندارد

بر اہش چون خرد پیچ و خمے ہست
جہانے در فروغ یکدمے ہست

ہزاران عالم افتد در رہ ما
بہ پایان کے رسد جولان گہ ما

مسافر جاودان زی جاودان میر
جہانے را کہ پیش آید فرا گیر

بہ بحرش گم شدن انجام ما نیست
اگر او را تو در گیری فنا نیست

خودی اندر خودی گنجد محال است!
خودی را عین خود بودن کمال است!

سوال (۵)

کہ من باشم مرا از من خبر کن
چہ معنی دارد، اندر خود سفر کن

جواب

خودی تعویذ حفظ کائنات است
نخستین پرتو ذاتش حیات است

حیات از خواب خوش بیدار گردد — درونش چون یکی بسیار گردد

نه او را بی نمود ما گشودی — نه ما را بی گشود او نمودی

ضمیرش بحر ناپیدا کناری — دل هر قطره موج بیقراری

سر و برگ شکیبائی ندارد — بجز افراد پیدائی ندارد

حیات آتش خودی ها چون شررها — چو انجم ثابت و اندر سفرها

ز خود نارفته بیرون غیربین است — میان انجمن خلوت نشین است

یکی بنگر بخود پیچیدن او — ز خاک بی سر و بالیدن او

نهان اندر یاره ها و رهای هوئی — مدام جستجوی رنگ و بوئی

ز سوز اندرون وحیت مخیز است — به آئینی که با خود در ستیز است

جهان را از ستیز او نظامی — کف خاک از ستیز آئینه جامی

نریزد جز خودی از پرتو او — نه خیزد جز گهر از نار زرد او!

خودی را پیکر خاکی حجاب است — طلوع او مثال آفتاب است

درون سینهٔ ما خاور او — فروغ خاک ما از جوهر او

تو می گوئی مرا از من خبر کن — چه معنی دارد اندر خود سفر کن؟

ترا گفتم که ربط جان و تن چیست — سفر در خود کن و بنگر که من چیست

سفر در خویش زادن بی اب و مام — ثریا را گرفتن از لب بام

ابد بردن بیک دم اضطرابی — تماشای شعاع آفتابی

ستردن نقش هر امید و بیمے — زدن چاکے بدریا چون کلیمے

شکستن این طلسم بحر و بر را — ز انگشتے شگافیدن قمر را

چنان باز آمدن از لامکانش — زدن سینه او در کاخ جهانش

ولے این راز را گفتن محال است — که دیدن شیشه و گفتن سفال است

چه گویم از من و از توش و تابش — کند انّا عرضنا بے نقابش

فلک را لرزه بر تن از فر او — زمان و هم مکان اندر بر او

نشیمن را دل آدم نهاد است — نصیب مشت خاکے اوفتاد است

جدا از غیب و هم وابسته غیر — گم اندر خویش و هم پیوسته غیر

خیال اندر کف خاکے چسان است؟ — که سیرش بے مکان و بے زمان است؟

بزندان است و آزاد است این چیست؟ — کمند و صید و صیاد است این چیست؟

چراغے در میان سینه تست — چه نور است این که در آئینه تست؟

مشو غافل که تو او را امینی
چه نادانی که سوئے خود نه بینی!

سوال (۶)

چه جزو است آنکه او از کل فزون است؟
طریق جستن آن جزو چون است؟

جواب

خودی زاندازه های ما فزون است ‌ ‌ ‌ خودی زان کل که تو بینی فزون است

ز گردون بار بار افتد که خیزد ‌ ‌ ‌ به چشم روزگار افتد که خیزد

جز او در زیر گردون خود نگر چیست؟ ‌ ‌ ‌ به بی بالی چنان پرواز گر کیست؟

به ظلمت مانده و نور در آغوش! ‌ ‌ ‌ برون از جنت و حور در آغوش!

به آن نطقی دل آویزی که دارد ‌ ‌ ‌ ز قعر زندگی گوهر برآرد

ضمیر زندگانی جاودانی است ‌ ‌ ‌ بچشم ظاهرش بینی زمانی است

تقدیرش مقام هست و بود است ‌ ‌ ‌ نمود خویش و حفظ این نمود است

چه پرسی چه گون است و چه گون نیست ‌ ‌ ‌ که تقدیر از نهاد او برون نیست

چه گویم از چگون و بی چگونش ‌ ‌ ‌ برون مجبور و مختار اندرونش

چنین فرموده سلطان بدر است ‌ ‌ ‌ که ایمان درمیان جبر و قدر است

تو هر مخلوق را مجبور گوئی ‌ ‌ ‌ اسیر بند نزد و دور گوئی

ولی جان از دم جان آفرین است ‌ ‌ ‌ بچندین جلوه ها خلوت نشین است

ز جبر او حدیثی درمیان نیست ‌ ‌ ‌ که جان بی فطرت آزاد جان نیست

شبیخون بر جهان کیف و کم زد

ز مجبوری به مختاری قدم زد

چو از خود گیرد مجبوری فشاند — جهانِ خویش را چون ناقه راند
نگردد آسمان بی رخصتِ او — نتابد اختری بی شفقتِ او
کنار بی پرده روزی مضمرش را — بچشمِ خویش بیند جوهرش را
قطارِ نوریان در ره گذر است — پی دیدارِ او در انتظار است

شراب افرشته از تاکش بگیرد
عیارِ خویش از خاکش بگیرد

چه پرسی از طریقِ جستجویش — فرود آرد مقام های و هویش
شب و روزی که داری در ابد زن — فغانِ صبحگاهی بر خرد زن
خرد را از حواس آید متاعی — فغان از عشق می گیرد شعاعی
خرد جز را فغان کل را بگیرد — خرد میرد فغان هرگز نه میرد
خرد بهرِ ابد ظرفی نه دارد — نفس چون سوزنِ ساعت شمارد
ترا شد روزها شب ها سحرها — نگیرد شعله و چیند شررها

فغانِ عاشقان انجام کاری است
نهان در یک دمِ او روزگاری است

خودی تا ممکناتش وا نماید — گره از اندرونِ خود گشاید
ازان نوری که واپیند نه داری — تو او را فانی و آنی شماری
ازان مرگی که می آید چه باک است — خودی چون پخته شد از مرگ پاک است

ز مرگِ دیگرے لرزد دلِ من — دلِ من جانِ من آب و گلِ من
ز کارِ عشق و مستی بر فتادن — شرارِ خود بخاشاکے نہادن
بدستِ خود کفن بر خود بریدن — بچشمِ خویش مرگِ خویش دیدن
ترا این مرگ ہر دم در کمین است — بترس از وے کہ مرگِ ما ہمین است

کند گورِ تو اندر پیکرِ تو
نکیر و منکرِ او در برِ تو

سوال (۷)

مسافر چون بود رہرو کدام است؟
کرا گویم کہ او مردِ تمام است؟

جواب

اگر چشمے کشائی بر دلِ خویش — درونِ سینہ بینی منزلِ خویش!
سفر اندر حضر کردن چنین است — سفر از خود بخود کردن ہمین است
کسے اینجا نداند ما کجائیم — کہ در چشمِ مہ و اختر نیائیم
مجو پایان کہ پایانے نداری — بپایان تا رسی جانے نداری
نہ ما را پختہ پنداری کہ خامیم — بہر منزل تمام و نا تمامیم

بیابان تا رسیدن زندگانی است
سفر ما را حیاتِ جاودانی است

ز ماہی تا بہ مہ جولان گہِ ما
مکان و ہم زمان گردِ رہِ ما

بخود پیچید و بیتابِ نمودیم
کہ ما موجیم و از قعرِ وجودیم

دمادم خویش را اندر کمین باش
گریزان از گمان سوئے یقین باش

تب و تابِ محبت را فنا نیست
یقین و دیدار را نیز انتہا نیست

کمالِ زندگی دیدارِ ذات است
طریقش رستن از بندِ جہات است

چنان با ذاتِ حق خلوت گزینی
ترا او بیند و او را تو بینی

منوّر شو ز نورِ "مَن یَّرانی"
مژہ برہم مزن تو خود نمائی

بخود محکم گزر اندر حضورش
مشو ناپید اندر بحرِ نورش

نصیبِ ذرہ کن آن اضطرابے
کہ تابد در حریمِ آفتابے

چنان در جلوہ گاہِ یار می سوز
عیان خود را نہان او را بر افروز

کسے کو دید عالم را امام است
من و تو ناتمامیم او تمام است

اگر او را نیابی در طلب خیز
اگر یابی بدامانش در آویز

فقیہ و شیخ و ملا را مدہ دست
مرو مانندِ ماہی غافل از شست

بکارِ ملک و دین او مردِ راہے است
کہ ما کوریم و او صاحب نگاہے است

مثالِ آفتابِ صبحگاہے
دمد از ہر بنِ مویش نگاہے

فرنگ آئینِ جمهوری نهاد است
رسن از گردنِ دیوے گشاد است

نوائے زخمه و سازے ندارد
ولے طیاره پروازے ندارد

زباغش کشتِ ویرانے نکوتر
ز شهرِ او بیابانے نکوتر

چو رهزن کاروانے در تگ و تاز
شکمها بهرِ نانے در تگ و تاز

روان خوابید و تن بیدار گردید
هنر با دین و دانش خوار گردید

خرد جز کافری کافرگری نیست
فنِ افرنگ جز مردم دری نیست

گروهے را گروهے در کمین است
خدایش یار اگر کارش چنین است

ز من ده اهلِ مغرب را پیامے
که جمهور است تیغِ بے نیامے

چه شمشیرے که جانها می ستاند
تمیزِ مسلم و کافر نداند

نماند در غلافِ خود زمانے
برد جانِ خود و جانِ جهانے

سوال (۸)

کدامین نکته را نطق است انا الحق
چه گوئی هرزه بود آن رمزِ مطلق

جواب

من از رمزِ انا الحق باز گویم — دگر با ہند و ایران راز گویم

مغے در حلقۂ دیر این سخن گفت — "حیات از خود فریبے خورد و من گفت

خدا خفت و وجودِ ما ز خوابش

وجودِ ما نمودِ ما ز خوابش

مقام تحت و فوق و چار سو خواب — سکون و سیر و شوق و جستجو خواب

دلِ بیدار و عقل و نکتہ بین خواب — گمان و فکر و تصدیق و یقین خواب

ترا این چشم بیدارے بخواب است — ترا گفتار و کردارے بخواب است

چو او بیدار گردد دیگرے نیست

متاعِ شوق را سوداگرے نیست"

فروغِ دانشِ ما از قیاس است — قیاسِ ما ز تقدیرِ حواس است

چو حس دیگر شد این عالم دگر شد — سکون و سیر و کیف و کم دگر شد

توان گفتن جہانِ رنگ و بو نیست — زمین و آسمان و کاخ و کو نیست

توان گفتن کہ خوابے یا فسونے است — حجابِ چہرۂ آن بیچگونے است

توان گفتن ہمہ نیرنگِ ہوش است — فریبِ پردہ ہائے چشم و گوش است

خودی از کائناتِ رنگ و بو نیست — حواسِ ما میانِ ما و او نیست

نگہ را در حریمش نیست راہے — کنی خود را تماشا بے نگاہے

حسابِ روزش از دورِ فلک نیست
بخود بینی ظن و تخمین و شک نیست

اگر گوئی کہ من، وہم و گمان است — نمودش چون نمودِ این و آن است
بگو با من کہ دارائے گمان کیست؟ — یکے در خود نگر آن بے نشان کیست؟
جہان پیدا و محتاجِ دلیلے! — نمی آید بہ فکرِ جبرئیلے
خودی پنہان ز حجت بے نیاز است! — یکے اندیش و دریاب ایں چہ راز است!
خودی را حق بدان باطل مپندار — خودی را کشتِ بے حاصل مپندار
خودی چون پختہ گردد لازوال است — فراقِ عاشقان عینِ وصال است!
شرر را تیز بالے می توان داد — تپیدِ لایزالے می توان داد
دوامِ حق جزائے کارِ او نیست — کہ او را این دوام از جستجو نیست
دوام آن بہ کہ جانِ مستعارے — شود از عشق و مستی پایدارے!
وجودِ کوہسار و دشت و در ہیچ! — جہان فانی، خودی باقی دگر ہیچ!
دگر از شنکر و منصور کم گوے! — خدا را ہم براہِ خویشتن جوے

بخود گم بہرِ تحقیقِ خودی شو
انا الحق گوے و صدیقِ خودی شو

سوال (۹)

کہ شد بر سِرّ وحدت واقف آخر؟
شناسائے چہ آمد عارف آخر؟

جواب

تہِ گردون مقام دل پذیر است
ولیکن مہر و ماہش زود میر است

بدوشِ شام نعشِ آفتابے
کواکب را کفن از ماہتابے

پرد کہسار چون ریگِ روانے
دگرگون می شود دریا بہ آنے

گلان را در کمین بادِ خزان است
متاعِ کاروان را بیم و جان است

ز شبنم لالہ را گوہر نماند
دمے ماند دمے دیگر نماند

نوا ناشنیدہ در چنگے بمیرد
شرر ناجستہ در سنگے بمیرد

مپرس از من ز عالمگیری مرگ!
من و تو از نفس زنجیری مرگ!

غزل

فنا را بادۂ ہر جام کردند
چہ بیدردانہ او را عام کردند

تماشاگاہِ مرگِ ناگہان را جہانِ ماہ و انجم نام کردند
اگر یک ذرہ اش خوے رم آموخت بہ افسونِ نگاہے رام کردند
قرار از ما چہ می جوئی کہ ما را اسیرِ گردشِ ایام کردند

خودی در سینۂ چاکے نگہدار
ازین کوکب چراغِ شام کردند

جہان یکسر مقامِ آفلین است درین غربت سرا عرفان ہمین است
دلِ ما در تلاشِ باطلے نیست نصیبِ ما غمِ بے حاصلے نیست
نگہ دارند اینجا آرزو را سرورِ ذوق و شوقِ جستجو را
خودی را لازوالے می توان کرد فراقے را وصالے می توان کرد

چراغے از دمِ گرمے توان سوخت
بسوزن چاکِ گردون می توان دوخت

خدائے زندہ بے ذوقِ سخن نیست تجلی ہائے او بے انجمن نیست
کہ برقِ جلوۂ او بر جگر زد؟ کہ خورد آن بادہ و ساغر بسر زد؟
عیارِ حسن و خوبی از دلِ کیست؟ مہ او در طوافِ منزلِ کیست؟
٢ الستُ از خلوتِ نازے کہ بر خاست؟ بلیٰ از پردہ سازے کہ بر خاست؟
چہ آتش عشق در خاکے بر افروخت! ہزاران پردہ یک آواز ما سوخت
اگر یا ہیم گردانِ جام ساقی است بہ بزمش گرمی ہنگامہ باقی است!

مرا دل سوخت بر تنہائی او کنم سامانِ بزم آرائی او
مثالِ دانہ می کارم خودی را
برائے او نگہدارم خودی را

خاتمہ

تو شمشیری ز کامِ خود بروں آ بروں آ از نیامِ خود بروں آ
نقاب از ممکناتِ خویش برگیر مہ و خورشید و انجم را بہ برگیر
شبِ خود روشن از نورِ یقین کن یدِ بیضا بروں از آستین کن
کسے کو دیدہ را بر دل کشود است شرارے کشت و پیغمبر درود است
شرارے جستہ گیر از درونم کہ من مانندِ رومی گرم خونم
دگر نہ آتش از تہذیبِ نو گیر
بروں خود بیفروز اندرون میرا

بندگی نامہ

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

بندگی نامہ

گفت با یزدان مہِ گیتی فروز
تابِ من شب را کند مانندِ روز

یاد ایامے کہ بے لیل و نہار
خفتہ بودم در ضمیرِ روزگار

کوکبے اندر سوادِ من نبود
گردشے اندر نہادِ من نبود

نے زنورم دشت و در آئینہ پوش
نے بدریا از جمالِ من خروش

آہ زین نیرنگ و افسونِ وجود!
وائے زین تابانی و ذوقِ نمود!

تافتن از آفتاب آموختم
خاکدانے مردہ افروختم

خاکدانے با فروغ و بے فراغ
چہرہ او از غلامی داغ داغ

آدم او صورتِ ماہی بہ شست
آدمے یزدان کشے آدم پرست

تا اسیرِ آب و گل کردی مرا
از طوافِ او خجل کردی مرا

این جهان از نورِ جان آگاه نیست | این جهان شایانِ مهر و ماه نیست
در فضاے نیلگون او را مهل | رشتهٔ ما نوریان از وے گسل
یا مرا از خدمتِ او وا گذار | یا ز خاکش آدمِ دیگر بیار
چشمِ بیدارم کبود و کور به
اے خدا این خاکدان بے نور به

از غلامی دل بمیرد در بدن | از غلامی روح گردد بارِ تن
از غلامی ضعفِ پیری در شباب | از غلامی شیرِ غاب افگنده ناب
از غلامی بزمِ ملت فرد فرد | این و آن با این و آن اندر نبرد
آن یکے اندر سجود، این در قیام | کار و بارش چون صلوٰة بے امام
در فتد هر فرد با فردے دگر | هر زمان هر فرد را دردے دگر
از غلامی مردِ حق زنار بند | از غلامی گوهرش ناارجمند
شاخِ او بے مهرگان عریان ز برگ | نیست اندر جانِ او جز بیمِ مرگ
کور ذوق و نیش را دانسته نوش | مرده بے مرگ و نعشِ خود بدوش
آبروے زندگی در باخته | چون خران با کاه و جو در ساخته
ممکنش بنگر محالِ او نگر | رفت و بودِ ماه و سالِ او نگر
روزها در ماتمِ یک دیگر اند
در خرام از ریگِ ساعت کمتر اند

شورہ بوم از نیشِ کژدم خارخار
مورِ او اژدر گز و عقرب شکار

صرصرِ او آتشِ دوزخ نژاد
زورقِ ابلیس را بادِ مراد

آتشے اندر ہوا غلطیدہٴ
شعلہٴ در شعلہٴ پیچیدہٴ

آتشے از دودِ پیچان تلخ پوش
آتشے تندر غو و دریا خروش

در کنارش مار ہا اندر ستیز
مار ہا با کفچہ ہائے زہر ریز

شعلہ اش گیرندہ چون کلبِ عقور
ہولناک و زندہ سوز و مردہ کور

در چنین دشت و بلا صد روزگار
خوشتر از محکومیِ یک دم شمار

در بیانِ فنونِ لطیفہٴ غلامان
موسیقی

مرگ ہا اندر فنونِ بندگی
من چہ گویم از فسونِ بندگی

نغمہٴ او خالی از نارِ حیات
ہمچو سیل افتد بدیوارِ حیات

چون دلِ او تیرہ سیمائے غلام
پست چون طبعش نوا ہائے غلام

از دلِ افسردہٴ او سوز رفت
ذوقِ فردا لذتِ امروز رفت

از نئے او آشکارا رازِ او
مرگِ یک شہر است اندر سازِ او

ناتوان و زار می سازد ترا — از جہان بیزار می سازد ترا

چشمِ او را اشک پیہم سرمہ ایست — تا توانی بر نوائے او مایست

الحذر این نغمہ موت است و بس — نیستی در کسوتِ صوت است و بس

تشنہ کامی؟ این حرم بے زمزم است — در بم و زیرش ہلاکِ آدم است

سوزِ دل از دل برد غم می دہد — زہر اندر ساغرِ جم می دہد

غم دو قسم است اے برادر گوش کن — شعلۂ ما را چراغِ ہوش کن

یک غم است آن غم کہ آدم را خورد — آن غمِ دیگر کہ ہر غم را خورد

آن غمِ دیگر کہ ما را ہمدم است — جانِ ما از صحبتِ او بے غم است

اندرو ہنگامہ ہائے غرب و شرق — بحر و در وے جملہ موجوداتِ غرق

چون نشیمن می کند اندر دلے — دل ازو گردد یمے بے ساحلے

بندگی از سرِّ جان ناآگہی است — زان غمِ دیگر سرودِ او تہی است

من نمی گویم کہ آہنگش خطاست
بیوہ زن را اینچنین شیون رواست!

نغمہ باید تند رو مانندِ سیل — تا برد از دل غمان را خیل خیل

نغمہ می باید جنون پروردۂ — آتشے در خونِ دل حل کردۂ

از نمِ او شعلہ پروردن توان — خامشی را جزوِ او کردن توان

می شناسی؟ در سرود است آن مقام — "کاندرو بے حرف می روید کلام"

نغمه روشن چراغِ فطرت است — معنیٔ او نقشبندِ صورت است
اصلِ معنی را ندانم از کجاست — صورتش پیدا و با ما آشناست
نغمه گر معنی ندارد مرده ایست — سوزِ او از آتشِ افسرده ایست
رازِ معنی مرشدِ رومی کشود — فکرِ من بر آستانش در سجود
معنی آن باشد که بستاند ترا — بے نیاز از نقش گرداند ترا
معنی آن نبود که کور و کر کند — مرد را بر نقشِ عاشق تر کند"

مطربِ ما جلوهٔ معنی ندید
دل بصورت بست و از معنی رمید

مصوّری

همچنان دیدم فنِ صورت گری — نے براهیمی درو نے آذری
"راهبے در حلقهٔ دامِ هوس — دلبرے با طائرے اندر قفس
خسروے پیشِ فقیرے خرقه پوش — مردِ کوهستانیِ هیزم بدوش
نازنینے در رهِ بتخانهٔ — جوگیے در خلوتِ ویرانهٔ
پیرکے از دردِ پیری داغ داغ — آنکه اندر دستِ او گل شد چراغ
مطربے از نغمهٔ بیگانه مست — بلبلے نالید و تارِ او شکست
نوجوانے از نگاهے خورده تیر — کودکے بر گردنِ بابائے پیر"

می چکد از خامہ ہا مضمونِ موت
ہر کجا افسانہ و افسونِ موت

علمِ حاضر پیشِ آفل در سجود
شک بیفزود و یقین از دل ربود

بے یقین را لذتِ تحقیق نیست
بے یقین را قوتِ تخلیق نیست

بے یقین را رعشہ ہا اندر دل است
نقشِ نو آوردن او را مشکل است

از خودی دور است و رنجور است و بس
رہبرِ او ذوقِ جمہور است و بس

حسن را دریوزہ از فطرت کند
رہزنِ راہی تہی دستے زند

حسن را از خود برون جستن خطاست
آنچہ می بائست پیشِ ما کجاست؟

نقشگر خود را چو با فطرت سپرد
نقشِ او انگند و نقشِ خود سترد

یک زمان از خویشتن رنگے نزد
بر زجاجِ ما گہے سنگے نزد

فطرت اندر طیلسانِ ہفت رنگ
ماندہ بر قرطاسِ او با پاے لنگ

بے تپش پروانۂ کم سوزِ او
عکسِ فردا نیست در امروزِ او

از نگاہش رخنہ در افلاک نیست
زانکہ اندر سینہ دل بیباک نیست

خاکسار و بے حضور و شرمگین
بے نصیب از صحبتِ روح الامین

فکرِ او نادار و بے ذوقِ ستیز
بانگِ اسرافیل او بے رستخیز

خویش را آدم اگر خاکی شمرد
نورِ یزدان در ضمیرِ او بمرد

چون کلیمے شد برون از خویشتن
دستِ او تاریک و چوبِ او رسن

زندگی بے قوتِ اعجاز نیست
ہر کسے دانندۂ این راز نیست

آن ہنرمندے کہ بر فطرت فزود — رازِ خود را بر نگاہِ ما کشود
گرچہ بحرِ او ندارد احتیاج — می رسد از جوئے ما او را خراج
چین رباید از بساطِ روزگار — ہر نگار از دستِ او گیرد عیار
حورِ او از حورِ جنت خوشتر است — منکرِ لات و مناتش کافر است
آفریند کائناتِ دیگرے — قلب را بخشد حیاتِ دیگرے
بحر و موجِ خویش را بر خود زند — پیشِ ما موجِ گہر می افگند
زان فراوانی کہ اندر جانِ اوست — ہر تہی را پر نمودن شانِ اوست
فطرتِ پاکش عیارِ خوب و زشت — صنعتش آئینہ دارِ خوب و زشت
عینِ ابراہیم و عینِ آذر است — دستِ او ہم بت شکن ہم بت گر است

ہر بنائے کہنہ را بر می کند
جملہ موجودات را سوہان زند

در غلامی تن ز جان گردد تہی — از تنِ بے جان چہ امیدِ بہی
ذوقِ ایجاد و نمود از دل رود — آدمی از خویشتن غافل رود
جبرئیلے را اگر سازی غلام — بر فتد از گنبدِ آئینہ فام
کیشِ او تقلید و کارش آذری است — ندرت اندر مذہبِ او کافری است

تازگی‌ها وهم و شک افزایدش | کهنه و فرسوده خوش می‌آیدش
چشمِ او بر رفته از آینده کور | چون مجاور رزقِ او از خاکِ گور
گر هنر این است مرگِ آرزوست | اندرونش زشت و بیرونش نکوست

طائرِ دانا نمی‌گیرد اسیر
گرچه باشد دامے از تارِ حریر

مذهبِ غلامان

در غلامی عشق و مذهب را فراق | انگبینِ زندگانی بد مذاق
عاشقی؟ توحید را بر دل زدن | وانگهے خود را بهر مشکل زدن
در غلامی عشق جز گفتار نیست | کارِ ما گفتارِ ما را یار نیست

کاروانِ شوق بے ذوقِ رحیل
بے یقین و بے سبیل و بے دلیل

دین و دانش را غلام ارزان دهد | تا بدن را زنده دارد جان دهد
گرچه بر لبهاے او نامِ خداست | قبلهٔ او طاقتِ فرمان رواست
طاقتے نامش دروغِ با فروغ | از بطونِ او نزاید جز دروغ
این صنم تا سجده‌اش کردی خداست | چون یکے اندر قیام آئی فناست
آن خدا نانے دهد جانے دهد | این خدا جانے برد نانے دهد

آن خدا یکتاست این صد پاره ایست ‏ ‏ آن همه را چاره این بیچاره ایست

آن خدا درمانِ آزارِ فراق ‏ ‏ این خدا اندر کلامِ او نفاق

بنده را با خویشتن خوگر کند ‏ ‏ چشم و گوش و هوش را کافر کند

چون بجانِ عبدِ خود راکب شود ‏ ‏ چون به تن لیکن ز تن غائب شود

زنده بے جان چه راز است این نگر ‏ ‏ با تو گویم معنیِ رنگین نگر

مردن و هم زیستن اے نکته رس ‏ ‏ این همه از اعتبارات است و بس

ماهیان را کوه و صحرا بے وجود ‏ ‏ بهرِ مرغان قعرِ دریا بے وجود

مردِ کر سوزِ نوا را مرده ! ‏ ‏ لذتِ صوت و صدا را مرده

پیشِ چنگی مست و مسرور است کور ‏ ‏ پیشِ رنگی زنده در گور است کور

روحِ با حق زنده و پاینده ایست ‏ ‏ ورنه این را مرده آن را زنده ایست

آنکه حیّ لایموت آمد حق است ‏ ‏ زیستن با حق حیاتِ مطلق است

هر که بے حق زیست جز مردار نیست ‏ ‏ گرچه کس در ماتمِ او زار نیست

از نگاهش دیدنی ها در حجاب ‏ ‏ قلبِ او بے ذوق و شوقِ انقلاب

سوزِ مشتاقی بکردارش کجا ‏ ‏ نورِ آفاقی بگفتارش کجا !

مذهبِ او تنگ چون آفاقِ او ‏ ‏ از عشا تاریک تر اشراقِ او

زندگی بارِ گران بر دوشِ او ‏ ‏ مرگِ او پرورده آغوشِ او

عشق رازِ صحبتش آزار ها ‏ ‏ از دمش افسرده گردد نار ها

نرد آن کرمی که از گل بر نخاست
مهر و ماه و گنبدِ گردان کجاست

از غلامی ذوقِ دیدارِ مجوی — از غلامی جانِ بیداری مجوی

دیدهٔ او محنتِ دیدن نبرد — در جهانِ خورد و گران خوابید و مرد

حکمران بگشاید از پا بند اگر — می نهد بر جانِ او بندی دگر

سازد آئینی گره اندر گره — گویدش می پوش از این آئین زره

ریزد از قهر و کین بنمایدش — بیمِ مرگِ ناگهان افزایدش

تا غلام از خویش گردد نا امید — آرزو از سینه گردد ناپدید

ق

گاه او را خلوتِ زیبا دهد — هم زمامِ کار در دستش نهد

مهره را شاطر ز کف بیرون جهاند — بیدقِ خود را بفرزینی رساند

نعمتِ امروز را شیدائش کرد — تا بمعنی منکرِ فرداش کرد

تن ستبر از مستئ مهرِ ملوک — جانِ پاک از لاغری مانندِ دوک

گردد از زار و زبون یک جانِ پاک — به که گردد فربهٔ تن ها هلاک

بندِ بر پا نیست بر جان و دل است
مشکل اندر مشکل اندر مشکل است

در فنِ تعمیر مردانِ آزاد

یکزمان با رفتگان صحبت گزین
صنعتِ آزاد مردان هم ببین

خیز و کارِ ایبک و سوری نگر
وانما چشمے اگر داری جگر

خویش را از خود برون آورده اند
این چنین خود را تماشا کرده اند

سنگها با سنگها پیوسته اند
روزگارے را به آنے بسته اند

دیدنِ او پخته تر سازد ترا
در جهانِ دیگر اندازد ترا

نقش سوئے نقشگر می آورد
از ضمیرِ او خبر می آورد

همتِ مردانه و طبعِ بلند
در دلِ سنگ این دو لعلِ ارجمند

سجده گاهِ کیست این از من مپرس
بے خبر روداد جان از تن مپرس

وائے من از خویشتن اندر حجاب
از فراتِ زندگی ناخورده آب

وائے من از بیخ و بن برکندۂ
از مقامِ خویش دور افگندۂ

محکمیها از یقینِ محکم است
وائے من شاخِ یقینم بے نم است

در من آن نیروئے الا الله نیست
سجده ام شایانِ این درگاه نیست

یک نظر آن گوهرِ نابے نگر
تاج را در زیرِ مهتابے نگر

مرمرش ز آبِ روان گردنده تر
یک دم آنجا از ابد پاینده تر

عشقِ مردان سرِّ خود را گفته اند　　سنگ را با نوکِ مژگان سفته اند

عشقِ مردان پاک و رنگین چون بهشت　　می گشاید نغمه ها از سنگ و خشت

عشقِ مردان نقدِ خوبان را عیار　　حسن را هم پرده در، هم پرده دار

همتِ او آن سوے گردون گزشت　　از جهانِ چند و چون بیرون گزشت

زانکه در گفتن نیاید آنچه دید
از ضمیرِ خود نقابے بر کشید

از محبت جذبه ها گردد بلند　　ارج می گیرد ازو ناارجمند

بے محبت زندگی ماتم همه　　کاروبارش زشت و نامحکم همه

عشق صیقل می زند فرهنگ را　　جوهرِ آئینه بخشد سنگ را

اهلِ دل را سینۂ سینا دهد　　با هنرمندان یدِ بیضا دهد

پیشِ او هر ممکن و موجود مات　　جمله عالم تلخ و او شاخِ نبات

گرمئ افکارِ ما از نارِ اوست　　آفریدن جان دمیدن کارِ اوست

عشق مور و مرغ و آدم را بس است　　عشق تنها هر دو عالم را بس است

دلبری بے قاهری جادوگری است　　دلبری با قاهری پیغمبری است

هر دو را در کارها آمیخت عشق!
عالمے در عالمے انگیخت عشق!

ختم شد

ارمغانِ حجاز

اقبالؔ

(قیمت دو روپے پچاس پیسے)

دوسری بار .... جنوری سنہ ۱۹۷۳ء

تعداد .... پانچ سو

ناشر

کتب خانہ نذیریہ مسلم منزل کھاری باولی دہلی

حضورِ حق

خوشش آن راهی که سامانے نگیرد
دلِ او پندِ یاران کم پذیرد
بہ آہے سوزناکش سینہ بکشائے
زیک آہش غمِ صد سالہ میرد!

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

حضورِ حق

(۱)

دلِ ما بیدلان بردند و رفتند
مثالِ شعلہ افسردند و رفتند
بیا یک لحظہ با عامان درآمیز
کہ خاصان بادہ ہا خوردند و رفتند!

سخن ہا رفت از بود و نبودم
من از خجلت لبِ خودکم کشودم
سجودِ زندہ مردان می شناسی
عیارِ کارِ من گیر از سجودم!

دلِ من در کشادِ چونِ چند است
نگاهش از مہ و پر دین بلند است
بدہ ویرانۂ در دوزخ او را
کہ این کافر بسے خلوت پسند است!

چہ شور است این کہ در آب و گلِ افتاد
زیک دل عشق را صد مشکل افتاد
قرارِ یک نفس بر من حرام است
بمن رحمے کہ کارم با دل افتاد!

جہان از خود بردن آوردۂ کیست؟
جمالش جلوۂ بے پردۂ کیست؟
مرا گوئی کہ از شیطان حذر کن
بگو با من کہ او پروردۂ کیست؟

(۲)

دلِ بے قیدِ من در پیچ و تابیست
نصیبِ من عتابے یا خطابیست؟
دلِ ابلیس ہم نتوانم آزرد
گناہِ گاہ گاہِ من صوابیست

صَبَنتِ الکاسَ عَنّا اُمّ عَمرٍو
وَکَانَ الکاسُ مَجرَاھَا الیَمِینَا

اگر این است رسمِ دوستداری
بدیوارِ حرم زن جام و مینا

بخود پیچیدگان در دل اسیرند
ہمہ درد اند و درمان ناپذیرند

سجود از ما چہ می خواہی کہ شاہان
خراجے از دہ ویران نگیرند

روم راہے کہ او را منزلے نیست
ازاں تخمے کہ ریزم حاصلے نیست

من از غمہا نمی ترسم و لیکن
مدہ آن غم کہ شایانِ دلے نیست ہا

لہ صبنت الکاس الخ: یہ شعر عمر ابن کلثوم کا ہے جو زمانہ جاہلیت کے شعراء میں سے تھا۔

شاعر اپنی معشوقہ ام عمر کی ناانصافی کی شکایت کرتے ہوئے کہتا ہے کہ تو نے ہمیں پیالۂ شراب سے محروم کر دیا۔ حالانکہ باری دائیں طرف بیٹھنے والوں کی تھی

مئے من از تنک جامان نگہ دار
شراب پختہ از خامان نگہ دار
شرر از نیستانے دور تر بہ
بخاصان بخش و از عامان نگہ دار!

ترا این کشمکش اندر طلب نیست
ترا این درد و داغ و تاب و تب نیست
از آن از لامکان بگریختم من
کہ آنجا نالہ ہائے نیم شب نیست

ز من ہنگامہ دہ این جہان را
دگرگون کن زمین و آسمان را
ز خاکِ ما دگر آدم بر انگیز
بکش این بندۂ سود و زیان را

جہانے تیرہ تر با آفتابے
صوابِ او سراپا ناصوابے
ندانم تا کجا ویرانہ را
دہی از خونِ آدم رنگ و آبے

غلامم جز رضائے تو نجویم
جز آن راہے کہ فرمودی نپویم
ولیکن گر بہ این نادان بگوئی
خرے را اسپِ تازی گو، نگویم!

(۳)

دلے در سینہ دارم بے سرورے
نہ سوزے در کفِ خاکم نہ نورے
بگیر از من کہ بر من بارِ دوش است
ثواب این نمازِ بے حضورے

چہ گویم قصۂ دین و وطن را
کہ نتوان فاش گفتن این سخن را
مرنج از من کہ از بے مہرئ تو
بنا گردم ہمان دیرِ کہن را

مسلمانے کہ در بندِ فرنگ است
دلش در دستِ او آسان نیاید
ز سیمائے کہ سودم بر درِ غیر
سجودِ بوذر و سلمان نیاید

نخواہم این جہان و آن جہان را
مرا این بس کہ دانم رمزِ جان را
سجودے دہ کہ از سوز و سرورش
بوجد آرم زمین و آسمان را

چہ می خواہی ازین مردِ تن آسائے
بہر بادے کہ آمد رفتم از جائے
سحر جاوید را در سجدہ دیدم
بصبحش چہرۂ شامم بیارائے

(۴)

بہ آن قوم از تو می خواہم کشادے
فقیہش بے یقینے، کم سوادے
بسے نادیدنی را دیدہ ام من
مرا اے کاشکے مادر نزادے

نگاہِ تو عتاب آلود تا چند
بتانِ حاضر و موجود تا چند
درین بتخانہ اولادِ براہیم
نمک پروردۂ نمرود تا چند

سرورِ رفته باز آید که ناید؟
نسیمے از حجاز آید که ناید؟
سر آمد روزگارِ این فقیرے
دگر دانائے راز آید که ناید؟

اگر می آید آن دانائے رازے
بده اورا نوائے دل گدازے
ضمیر امتان را می کند پاک
کلیمے یا حکیمے نے نوازے

متاعِ من دلِ درد آشنائے است
نصیبِ من فغانِ نارسائے است
بخاکِ مرقدِ من لاله خوشتر
که هم خاموش و هم خونیں نوائے است

(۵)

دل از دستِ کسے بردن نداند
غم اندر سینه پروردن نداند
دم خود را دمید می اندران خاک
که غیر از خوردن و مردن نداند!

دلِ ما از کنارِ ما رمیده
بصورت مانده و معنی دریده
زمان آن رانده درگاهِ خوشتر
حق او را دیده و ما را شنیده

ندانند جبرئیل این هائے ہو را
که نشناسد مقامِ جستجو را
بپرس از بندۂ بیچارۂ خویش
که داند نیشِ و نوشِ آرزو را!

شبے این انجمن آراستم من
چو مه از گردشِ خود کاستم من
حکایت از تغافل هائے تو رفت
ولیکن از میان برخاستم من!

چنین دورِ آسمان کم دیده باشد
که جبریلِ امین را دل خراشد
چه خوش دیرے بنا کردند آنجا
پرستد مومن و کافر تراشد

(۶)

عطا کن شورِ رومی، سوزِ خسرو
عطا کن صدق و اخلاصِ سنائی
چنان با بندگی در ساختم من
نه گیرم گر مرا بخشی خدائی

(۷)

مسلمان فاقه مست و ژنده پوش است
ز کارش جبرئیل اندر خروش است
بیا نقشِ دگر ملت بریزیم
که این ملت جهان را بارِ دوش است

دگر ملت که کارے پیش گیرد
دگر ملت که نوش از نیش گیرد
نگردد با یکے عالم رضامند
دو عالم را بدوشِ خویش گیرد

دگر قومے که ذکرِ لا الٰهش
برآرد از دلِ شب صبح گاهش
شناسد منزلش را آفتابے
که ریگِ کهکشان روید ز راهش

(۸)

جهانِ تست در دستِ خسے چند
کسانِ او بہ بندِ ناکسے چند
ہنر در در میانِ کارگاہان
کشد خود را بعیشِ کرگسے چند

مریدے فاقہ مستے گفت با شیخ
کہ یزدان را ز حالِ ما خبر نیست
بہ ما نزدیک تر از شہ رگِ ماست
ولیکن از شکم نزدیک تر نیست

(۹)

دگرگون کشورِ ہندوستان است
دگرگون آن زمین و آسمان است
مجو از ما نمازِ پنجگانہ
غلامان را صف آرائی گران است

ز محکومی مسلمان خود فروش است
گرفتارِ طلسمِ چشم و گوش است
ز محکومی رگان در تن چنان سُست
کہ ما را شرع و آئین بارِ دوش است

(۱۰)

یکے اندازہ کن سود و زیان را
چو جنّت جاودانی کن جہان را!
نمی بینی کہ ما خاکی نہادان
چہ خوش آراستیم این خاکدان را!
تو می دانی حیات جاودان چیست
نمی دانی کہ مرگ ناگہان چیست
زاوقاتِ تو یک دم کم نگردد
اگر من جاودان باشم زیان چیست؟

(۱۱)

بہ پایان چون رسد این عالم پیر
شود بے پردہ ہر پوشیدہ تقدیر
مکن رسوا حضورِ خواجہ ما را
حسابِ من زچشمِ او نہان گیر
بدن وا ماند و جانم در تگ و پوست
سوئے شہرے کہ بطحا در رہِ اوست
تو باش این جا و با خاصان بیامیز
کہ من دارم ہوائے منزلِ دوست

حضورِ رسالت

ادب گاہیست زیرِ آسمان از عرش نازک تر
نفس گم کردہ می آید جنیدؒ و بایزیدؒ اینجا

(عزت بخاری)

حضورِ رسالتؐ

(۱)

"الا یا خیمگی[1] خیمہ فرو ہل
کہ پیش آہنگ بیرون شد ز منزل"
خرد از راندنِ محمل فرو ماند
زمامِ خویش دادم در کفِ دل!

نگاہے داشتم بر جوہرِ دل
تپیدم آرمیدم در برِ دل
رمیدم از ہوائے قریہ و شہر
بیادِ دشت وا کردم درِ دل!

[1] منوچہری کا شعر ہے۔ خیمگی: خیمہ نشین۔ فرو ہل: چھوڑ دے۔
پیشِ آہنگ: وہ شخص جو رہنمائی کی غرض سے قافلہ کے آگے آگے چلتا ہے۔

ندانم دل شہیدِ جلوۂ کیست
نصیبِ او قرارِ یک نفس نیست
بصحرا بردمش افسردہ تر گشت
کنارِ آبجوئے زار دیگریست

مپرس از کاروانِ جلوہ مستان
ز اسبابِ جہان برکندہ دستان
بجانِ شان ز آوازِ جرس شور
چو از موجِ نسیمے در نیستان!

باین پیری رہِ یثرب گرفتم
نوا خوان از سرورِ عاشقانہ
چو آن مرغے کہ در صحرا سرِ شام
کشاید پر بفکرِ آشیانہ

(۲)

گناہِ عشق و مستی عام کردند
دلیلِ پختگان را خام کردند
بآہنگِ حجازی می سرایم
نخستین بادہ کاندر جام کردند

چه پرسی از مقاماتِ نوایم
ندیمان کم شناسند از کجایم
کشادم رختِ خود را اندرین دشت
که اندر خلوتش تنها سرایم

(۳)

سحر با ناقه گفتم نرم تر رو
که راکب خسته و بیمار و پیر است
قدم مستانه زد چندان که گوئی
بپایش ریگِ این صحرا حریر است!

مهار اے ساربان او را نشاید
که جانِ او چو جانِ ما بصیر است
من از موجِ خرامش می شناسم
چو من اندر طلسمِ دل اسیر است

نمِ اشک است در چشمِ سیاهش
دلم سوزد ز آهِ صبحگاهش
همان مے کو ضمیرم را بر افروخت
پیاپے ریزد از موجِ نگاهش!

(۴)

چہ خوش صحرا کہ در وے کاروان ہا
درودے خواند و محمل برآند
بریگ گرم او آور سجودے
جبین را سوز تا داغے بماند!

چہ خوش صحرا کہ شامش صبح خند است
شبش کوتاہ و روزِ او بلند است
قدم اے راہ رو آہستہ تر نہ
چو ما ہر ذرۂ او دردمند است

(۵)

امیرِ کاروان آن اعجمی[1] کیست؟
سرودِ او بہ آہنگِ عرب نیست
زند آن نغمہ کز سیرابیِ او
خنک دل در بیابانے توان زیست!

---

[1] عجم کا رہنے والا غیر عرب۔

مقامِ عشق و مستی منزلِ اوست
چہ آتش ہا کہ در آب و گلِ اوست
نوائے او بہ ہر دل سازگار است
کہ در ہر سینہ قاشے از دلِ اوست

(٦)

غمِ پنہان کہ بے گفتن عیان است
چو آید بر زبان یک داستان است
رہے پر پیچ و راہی خستہ و زار
چراغش مردہ و شب درمیان است!

بہ راغان لالہ رست از نو بہاران
بہ صحرا خیمہ گستردند یاران
مرا تنہا نشستن خوشتر آید
کنارِ آبجوئے کہساران

گہے شعرِ عراقی را بخوانم
گہے جامی زند آتش بجانم
ندانم گرچہ آہنگِ عرب را
شریکِ نغمہ ہائے سار بانم

غمِ راهی نشاط آمیز تر کن
فغانش را جنون انگیز تر کن
بگیر اے سار بانِ راهِ درازے
مرا سوزِ جدائی تیز تر کن!

(۸)

بیا اے هم نفس باهم بنالیم
من و تو کشتهٔ شانِ جمالیم
دو حرفے بر مرادِ دل بگوئیم
بپائے خواجه چشمان را بمالیم!

حکیمان را بها کمتر نهادند
بنادان جلوهٔ مستانه دادند
چه خوش بختے، چه خرم روزگارے
درِ سلطان بدرویشے کشادند!

جهانِ چار سو اندر برِ من
هوائے لا مکان اندر سرِ من
چو بگذشتم ازین بام بلندے
چو گرد افتاد پرواز از پرِ من

در این وادی زمانی جاودانی
ز خاکش بے صور روید معانی!
حکیمان با کلیمان دوش بر دوش
که اینجا کس نگوید "لن ترانی"!

(۹)

مسلمان آن فقیرِ کج کلاہے
رمید از سینۂ او سوزِ آہے
دلش نالد چرا نالد؟ نداند
نگاہے یا رسول اللہ نگاہے!

تب و تابِ دل از سوزِ غمِ تست
نوائے من ز تاثیرِ دمِ تست
بنالم زانکه اندر کشورِ ہند
ندیدم بندۂ کو محرمِ تست

شبِ ہندی غلامان را سحر نیست
بایں خاک آفتابے را گذر نیست!
بما کن گوشۂ چشمے که در شرق
مسلمانے ز ما بیچاره‌تر نیست!

چه گویم زان فقیرے دردمندے
مسلمانے بگوهر ارجمندے
خدا این سخت جان را یار بادا
که افتاد است از بامِ بلندے

چسان احوالِ او را بر لب آرم
تو می بینی نهان و آشکارم
ز رودادِ دو صد سالش همین بس
که دل چون کندهٔ قصاب دارم

هنوز این چرخ نیلی کج خرام است
هنوز این کاروان دور از مقام است
ز کارِ بے نظامِ او چه گویم
تو می دانی که ملت بے امام است

نماند آن تاب و تب در خونِ نابش
نروید لاله از کشتِ خرابش
نیامِ او تهی چون کیسهٔ او
بطاقِ خانهٔ ویران کتابش

دلِ خود را اسیرِ رنگ و بو کرد
تہی از ذوق و شوق و آرزو کرد
صفیرِ شاہبازان کم شناسد
کہ گوشش با طنینِ پشہ خو کرد

بروئے او درِ دل ناکشادہ
خودی اندر کفِ خاکش نزادہ
ضمیرِ او تہی از بانگِ تکبیر
حریمِ ذکرِ او از پا فتادہ

گریبان چاک و بے فکرِ رفو زیست
نمی دانم چسان بے آرزو زیست
نصیبِ اوست مرگِ ناتمامے
مسلمانے کہ بے اللہ ہو زیست

حقِ آن دہ کہ مسکین و اسیر است
فقیر و غیرتِ او دیر میر است
بروئے او درِ میخانہ بستند
درین کشور مسلمان تشنہ میر است

دگر پاکیزہ کن آب و گلِ او
جہانے آفرین اندر دلِ او
ہوا تیز و بدامانش دو صد چاک
بیندیش از چراغِ او

عروسِ زندگی در خلوتش غیر
کہ دارد در مقامِ نیستی سیر
گنہگارے است پیش از مرگِ در قبر
نکیرش از کلیسا منکر از دیر!

بچشمِ او نہ نور و نے سرور است
نہ دل در سینۂ او ناصبور است
خدا آن امتے را یار بادا
کہ مرگِ او ز جانِ بے حضور است!

مسلمان زادہ و نا محرمِ مرگ!
ز بیمِ مرگ لرزان تا دمِ مرگ!
ولے در سینۂ چاکش ندیدم
دمِ بگستۂ بود و غمِ مرگ!

ملوکیت سراپا شیشه بازی است
ازو ایمن نه رومی نے حجازی است
حضورِ تو غمِ یاران بگویم
بامیدے کہ وقتِ دل نوازی است!

تنِ مردِ مسلمان پایدار است
بنائے پیکرِ او استوار است
طبیبِ نکته رس دید از نگاهش
خودی اندر وجودش رعشه‌دار است!

مسلمان شرمسار از بے کلاهی است
کہ دینش مرده و فقرش خانقاهی است
تو دانی در جهان میراثِ ما چیست
گلیمے از قماشِ پادشاهی است!

مپرس از من که احوالش چسان است
زمینش بدگهر چون آسمان است
بر آن مرغے کہ پروردی به انجیر
تلاشِ دانه در صحرا گران است

بچشمش وانمودم زندگی را
کشودم نکتۂ فرداوٗدی را
نوان اسرارِ جان را فاش تر گفت
بده نطقِ عرب این اعجمی را!

مسلمان گرچہ بے خیل و سپاہے است
ضمیرِ او ضمیرِ پادشاہے است
اگر او را مقامش باز بخشند
جمالِ او جلالِ بے پناہے است!

متاعِ شیخ اساطیرِ کہن بود
حدیثِ او ہمہ تخمین و ظن بود
ہنوز اسلام او زنار دار است
حرم چون دیر بود او برہمن بود!

دگرگون کرد لادینی جہان را
ز آثارِ بدن گفتند جان را
ازان فقرے کہ با صدیقؓ دادی
بشورے آور این آسودہ جان را

حرم از دیر گیرد رنگ و بوے
بتِ ما پیرکِ ژولیده موئے
نیابی در برِ ما تیره بختان
دلے روشن ز نورِ آرزوئے!

فقیران تا بمسجد صف کشیدند
گریبانِ شہنشاہان دریدند
چو آن آتش درونِ سینہ افسرد
مسلمانان بدرگاہان خزیدند!

مسلمانان بخویشان در ستیزند
بجز نقشِ دوئی بر دل نریزند
بنالند ار کسے خشتے بگیرد
از آن مسجد کہ خود از وے گریزند!

جبین را پیشِ غیر اللہ سودیم
چو گبران در حضورِ او سرودیم
ننالم از کسے، می نالم از خویش
کہ ما شایانِ شانِ تو نبودیم

بدستِ مے کشان خالی ایاغ است
کہ ساقی را بہ بزمِ من فراغ است
نگہ دارم درونِ سینہ آہے
کہ اصلِ او ز دودِ آن چراغ است!

سبوئے خانقاہان خالی از مے
کند مکتب رہ طے کردہ را طے
ز بزمِ شاعران افسردہ رفتم
نواہا مردہ بیرون افتد از نے!

مسلمانم غریبِ ہر دیارم
کہ با این خاکدان کارے ندارم
باین بے طاقتی در پیچ و تابم
کہ من دیگر بغیر اللہ ندارم

بآن بالے کہ بخشیدی پریدم
بسوزِ نغمہ ہائے خود تپیدم
مسلمانے کہ مرگ از دے بلرزد
جہان گردیدم و او را ندیدم!

شبے پیشِ خدا بگریستم زار
مسلمانان چرا زارند و خوارند
ندا آمد، نمی دانی که این قوم
دلے دارند و محبوبے ندارند!

نگویم از فروغ فالے که بگذشت
چه سود از شرح احوالے که بگذشت
چراغے داشتم در سینۂ خویش
فرو اندر دو صد سالے که بگذشت!

نگهبانِ حرم معمارِ دیر است
یقینش مرده و چشمش بغیر است
ز انداز نگاهِ او توان دید
که نومید از همه اسبابِ خیر است!

ز سوزِ این فقیرِ ره نشینے
بده او را ضمیرِ آتشینے!
دلش را روشن و پاینده گردان
ز امیدے که زاید از یقینے!

گہے افتم گہے مستانہ خیزم
چہ خون بے تیغ و شمشیرے بریزم
نگاہِ التفاتے بر سرِ بام
کہ من با عصرِ خویش اندر ستیزم!

مرا تنہائی و آہ و فغان بہ
سوے یثرب سفر بے کاروان بہ
کجا مکتب کجا میخانۂ شوق
تو خود فرما مرا این بہ کہ آن بہ!

پریدم در فضاے دل پذیرش
پرم تر گشت از ابرِ مطیرش
حرم تا در ضمیرِ من فرو رفت
سرودم آنچہ بود اندر ضمیرش!

بآن رازے کہ گفتم پَے نہ بردند
ز شاخِ نخلِ من خرما نہ خوردند
من اے میرِ امم داد از تو خواہم
مرا یاران غزل خوانے شمردند

نہ شعر است این کہ بر وے دل نہادم
گرہ از رشتۂ معنی کشادم
بہ امیدے کہ اکسیرے زند عشق
مسِ این مفلسان را تاب دادم

تو گفتی از حیاتِ جاودان گوے
بگوشِ مردہ پیغامِ جان گوے
ولے گویند این ناحق شناسان
کہ تاریخِ وفاتِ این و آن گوے!

زخم از دردِ پنہان زعفرانی
تراود خون ز چشمِ ارغوانی
سخن اندر گلوئے من گرہ بست
تو احوالِ مرا ناگفتہ دانی!

زبانِ ما غریبان از نگاہیست
حدیثِ دردمندان اشکِ آہیست
کشادم چشم و بربستم لبِ خویش
سخن اندر طریقِ ما گناہیست!

خودی دادم ز خود نامحرمے را
کشادم در گلِ او زمزمے را
بده آن نالۂ گرمے کہ از وے
بسوزم جز غمِ دین ہر غمے را!

درونِ ما بجز دُودِ نفس نیست
بجز دستِ تو مارا دسترس نیست
دگر افسانۂ غم با کہ گویم
کہ اندر سینہ ہا غیر از تو کس نیست.

غریبے دردمندے نَے نوازے
ز سوزِ نغمۂ خود در گدازے
تو می دانی چہ می جوید چہ خواہد
دلے از ہر دو عالم بے نیازے!

نم در رنگ از دمِ بادے نہ جویم
ز فیضِ آفتابِ تو بر دیم
نگاہم از مہ و پرویں بلند است
سخن را بر مزاجِ کس نہ گویم

دران دریا که او را ساحلے نیست
دلیلِ عاشقان غیر از دلے نیست
تو فرمودی رہِ بطحا گرفتیم
دگرنہ جز تو مارا منزلے نیست!

هران از در که مشتاقِ حضوریم
ازان دردے که دادی ناصبوریم
بفرما هرچه می خواهی بجز صبر
که ما از وے دو صد فرسنگ دوریم!

به افرنگی بتان دل باختم من
ز تابِ دیریان بگداختم من
چنان از خویشتن بیگانه بودم
چو دیدم خویش را نشناختم من!

مے از میخانهٔ مغرب چشیدم
بجانِ من که دردِ سر خریدم
نشستم بانکویانِ فرنگی
ازان بے سوزتر روزے ندیدم!

اے مکهٔ معظمه ۔

فقیرم از تو خواهم هر چه خواهم
دلِ کوہے خراش از برگِ کاہم
مرا درسِ حکیمان دردِ سر داد
کہ من پروردۂ فیضِ نگاہم!

نہ با ملا نہ با صوفی نشینم
تو می دانی کہ من آنم نہ اینم
نویس "اللہ" بر لوحِ دلِ من
کہ ہم خود را ہم او را فاش بینم

دلِ ملا گرفتارِ غمے نیست
نگاہے ہست در چشمش نمے نیست
ازاں بگریختم از مکتبِ او
کہ در ریگِ حجازش زمزمے نیست!

سرِ منبر کلامش نیشدار است
کہ او را صد کتاب اندر کنار است
حضورِ تو من از خجلت نگفتم
ز خود پنہان و بر ما آشکار است!

دلِ صاحبدلان او بردیا من؟
پیامِ شوق او آورد یا من؟
من و مُلّا ز کیشِ دین دو تیریم
بفرما بر هدف او خورد یا من؟

غریبم در میانِ محفلِ خویش
تو خود گو با کہ گویم مشکلِ خویش
از ان ترسم کہ پنہانم شود فاش
غمِ خود را نہ گویم با دلِ خویش

دلِ خود را بدستِ کس نہ دادم
گرہ از روئے کارِ خود گشادم
بغیر اللہ کردم تکیہ یک بار
دو صد بار از مقامِ خود فتادم

ہمان سوزِ جنون اندر سرِ من
ہمان ہنگامہ ہا اندر برِ من
ہنوز از جوشِ طوفانے کہ بگذشت
نیاسودہ است موجِ گوہرِ من

هنوز این خاک دارائے شرر ہست
ہنوز این سینہ را آہِ سحر است
تجلّی ریز بر چشمم کہ بینی
باین پیری مرا تابِ نظر ہست!

نگاہم زانچہ بینم بے نیاز است
دل از سوزِ درونم در گداز است
من و این عصرِ بے اخلاص و بے سوز!
بگو با من کہ آخر این چہ راز است؟

مرا در عصرِ بے سوز آفریدند
بخاکم جانِ پرشورے دمیدند
چو نخ در گردنِ من زندگانی
تو گوئی بر سرِ دارم کشیدند

نگیرد لالہ و گل رنگ و بویم
درونِ سینہ ام مُرد آرزویم
غمِ پنہان بحرف اندر نگنجد
اگر گنجد چہ گویم با کہ گویم!

من اندر مشرق و مغرب غریبم
که از یارانِ محرم بے نصیبم
غمِ خود را بگویم با دلِ خویش
چہ معصومانہ غربت را فریبم!

طلسمِ علمِ حاضر را شکستم
ربودم دانہ و دامش گسستم
خدا داند کہ مانندِ براہیم
بہ نارِ او چہ بے پروا نشستم!

بچشمِ من نگہ آوردۂ تست
فروغِ لا الٰہ آوردۂ تست
دو چارم کن بہ صبحِ من رآنی [1]
شبم را تابِ مہ آوردۂ تست!

چو خود را در کنارِ خود کشیدم
بہ نورِ تو مقامِ خویش دیدم!
درین دیر از نوائے صبحگاہی
جہانِ عشق و مستی آفریدم!

---

[1] تلمیح ہے حدیث مشہور من رآنی فقد رأی اللہ کی طرف یعنی جس نے مجھے دیکھا خدا کو دیکھا۔

درین عالم بہشتِ خرمے ہست
بشاخِ او ز اشکِ من نمے ہست
نصیبِ او ہنوز آن ہائے و ہو نیست
کہ او در انتظارِ آدمے ہست

بدہ او را جوانِ پاکبازے
سرورش از شرابِ خانہ سازے
قوی بازوئے او مانندِ حیدرؓ
دلِ او از دو گیتی بے نیازے

بیا ساقی بگردان جامِ مے را
ز مے سوزندہ تر کن سوزِ نے را
دگر آن دل بنہ در سینۂ من
کہ پیچم پنجۂ کاؤس و کے را!

جہان از عشق و عشق از سینۂ تست
سرورش از مئے دیرینۂ تست
جز این چیزے نمی دانم ز جبریل
کہ او یک جوہر از آئینۂ تست!

مرا این سوز در فیضِ دم تست
بتا کم موجِ مے از زمزم تست
خجل ملکِ جم از درویشی من
کہ دل در سینۂ من محرم تست!

درین بتخانہ دل با کس نہ بستم
ولیکن از مقامِ خود گسستم
ز من امروز می خواہد سجودے
خداوندے کہ وی را در شکستم!

دمید آن لالہ از مشتِ غبارم
کہ خونش می تراود از کنارم
قبولش کن ز راہِ دل نوازی
کہ من غیر از دلے چیزے ندارم!

حضورِ ملتِ بیضا تپیدم
نوائے دل گدازے آفریدم
ادب گوید سخن را مختصر گوے
تپیدم ، آفریدم ، آرمیدم!

بصدقِ فطرتِ رندانۂ من
بہ سوزِ آہِ بے تابانۂ من
بدہ آن خاک را ابرِ بہارے
کہ در آغوشش گیرد دانۂ من!

دلے بر کف نہادم دلبرے نیست
متاعے داشتم غارتگرے نیست
درونِ سینۂ من منزلے گیر
مسلمانے ز من تنہاترے نیست!

چو رومی در حرم دادم اذان من
ازو آموختم اسرارِ جان من
بہ دورِ فتنۂ عصرِ کہن او
بہ دورِ فتنۂ عصرِ روان من!

گلستانے ز خاکِ من بر انگیز
نمِ چشمم بخونِ لالہ آمیز
اگر شایان نیم تیغِ علیؓ را
نگاہے دہ چو شمشیرِ علیؓ تیز!

مسلمان تا بساحل آرمیداست
خجل از بحرِ واز خود ناامیداست
جز این مردِ فقیرے دردمندے
جراحتهائے پنهانش که دیداست؟

که گفت اورا که آید بوئے یارے؟
که داد اورا امیدے نوبهارے؟
چو آن سوزِ کهن رفت از دمِ او
که زد برنیستانِ او شرارے؟

زبحرِ خود بجوئے من گهر ده
متاعِ من بکوه ودشت و در ده
دلم نه کشود از آن طوفان که دادی
مرا شورے ز طوفانے دگر ده!

بجلوت نے نوازی هائے من بین
بخلوت خودگدازی هائے من بین
گرفتم نکتهٔ فقر از نیاگان
ز سلطان بے نیازیهائے من بین!

بهر جائے کہ بودم خوش سرودم
نقاب از روئے ہر معنی کشودم
مپرس از اضطرابِ من کہ با دوست
وے بودم دے دیگر نہ بودم!

شریکِ دردو سوزِ لالہ بودم
ضمیرِ زندگی را وا نمودم
ندانم با کہ گفتم نکتۂ شوق
کہ تنہا بودم و تنہا سرودم

بنورِ تو برافروزم نگہ را
کہ بینم اندرونِ مہر و مہ را
چو می گویم مسلمانم، بلرزم
کہ دانم مشکلاتِ لَا اِلٰہ را

بگوے تو گدازِ یک نوا بس
مرا این ابتدا این انتہا بس
خرابِ جرأتِ آن رندِ پاکم
خدا را گفت ما را مصطفےٰ بس!

---

(۱۲)

زشوق آموختم آن ہاؤ ہوئے
کہ از سنگے کشاید آبجوئے
ہمین یک آرزو دارم کہ جاوید
زعشقِ تو بگیرم رنگ و بوئے

یکے بنگر فرنگی کج کلاہان
تو گوئی آفتاب اندو ماہان
جوانِ سادۂ من گرم خون است
نگہدارش ازین کافر نگاہان

بدہ دستے زپا افتادگان را
بہ غیر اللّٰہ دل نادادگان را
ازآن آتش کہ جانِ من بر افروخت
نصیبے دہ مسلمان زادگان را

(۱۳)

تو ہم آن مے بگیر از ساغرِ دوست
کہ باشی تا ابد اندر برِ دوست
سجودے نیست اے عبد العزیز این
بروبم از مژہ خاکِ درِ دوست

تو سلطانِ حجازی من فقیرم
ولے در کشورِ معنی امیرم
جہانے کو ز تخمِ لا اِلٰہ رست
بیا بنگر بہ آغوشِ ضمیرم

سراپا دردِ درمان ناپذیرم
نہ پنداری زبون و زار و پیرم
ہنوزم در کمانے می توان راند
ز کیشِ ملتے افتادہ تیرم!

بیا باہم در آویزیم و رقصیم
ز گیتی دل برانگیزیم و رقصیم
یکے اندر حریمِ کوچۂ دوست
ز چشمان اشکِ خون ریزیم و رقصیم

ترا اندر بیابانے مقام است
کہ شامش چون سحر آئینہ فام است
بہر جائے کہ خواہی خیمہ گستر
طناب از دیگران جستن حرام است

مسلمانیم و آزاد از مکانیم
برون از حلقۂ نہ آسمانیم
بما آموختند آن سجدہ کز وے
بہائے ہر خداوندے بدانیم

ز افرنگی صنم بیگانہ تر شو
کہ پیمانش نمی ارزد بیک جو
نگاہے وام کن از چشمِ فاروق
قدم بیباک نہ در عالمِ نو!

حضورِ ملّت

مجو از من کلامِ عارفانہ
کہ من دارم سرشتِ عاشقانہ
سرشکِ لالہ گون را اندرین باغ
بیفشانم چو شبنم دانہ دانہ!

حضورِ ملت

(۱)

بحق دل بند و راہِ مصطفیٰؐ رو

بمنزل کوش مانندِ مہِ نَو
درین نیلی فضا ہر دم فزون شو
مقامِ خویش اگر خواہی درین دیر
بحق دل بند و راہِ مصطفیٰؐ رو!

چون موج از بحرِ خود بالیدہ ام من
بخود مثلِ گہر پیچیدہ ام من
ازان نمرود با من سرگران است
بہ تعمیرِ حرم کوشیدہ ام من

بیا ساقی بگردان ساتگین را
بیفشان بر دو گیتی آستین را
حقیقت را برندے فاش کردند
کہ ملّا کم شناسد رمزِ دین را

بیا ساقی نقاب از رخ برافگن
چکید از چشمِ من خونِ دلِ من
بہ آں لحنے کہ نے شرقی نہ غربی است
نوائے از مقامِ لاتخف[1] زن

برون از سینہ کش تکبیرِ خود را
بخاکِ خویش زن اکسیرِ خود را
خودی را گیر و محکم گیر و خوش زی
مدہ در دستِ کس تقدیرِ خود را

مسلمان از خودی مردِ تمام است
بخاکش تا خودی میرد غلام است
اگر خود را متاعِ خویش دانی
نگہ را جز بخود بستن حرام است

---

[1] تلمیح بہ آیۂ قرآنی، "لا تخف انک انت الاعلیٰ"۔

مسلمانان که خود را فاش دیدند
بهر دریا چو گوهر آرمیدند
اگر از خود رمیدند اندرین دیر
بجانِ تو که مرگِ خود خریدند

گشودم پرده را از روئے تقدیر
مشو نومید و راهِ مصطفیٰؐ گیر
اگر باور نداری آنچه گفتم
ز دین بگریز و مرگِ کافرے میر!

به تُرکان بسته درها را کشادند
بنائے مصریان محکم نهادند
تو هم دستے به دامانِ خودی زن
که بے او ملک و دین کس را ندادند!

هر آن قومے که می ریزد بهارش
نسازد جز به بوهائے رمیده
ز خاکش لاله می روید ولیکن
قبائے دارد از رنگِ پریده

خدا آن ملتے را سروری داد
کہ تقدیرش بدستِ خویش بنوشت
بہ آن ملت سروکارے ندارد
کہ دہقانش برائے دیگران کشت

ز رازی حکمتِ قرآن بیاموز
چراغے از چراغِ او بر افروز
ولے این نکتہ را از من فراگیر
کہ نتوان زیستن بے مستی و سوز

(۲) خودی

کسے کو برخودی زد لا الٰہ را
ز خاکِ مردہ رویاند نگہ را
مدہ از دست دامانِ چنین مرد
کہ دیدم در کمندش مہر و مہ را

تو اے نادان دلِ آگاہ دریاب
بخود مثلِ نیاگان راہ دریاب
چسان مومن کند پوشیدہ را فاش
ز لا موجود الا اللہ دریاب

دلِ تو داغِ پنہانے ندارد
تب و تابِ مسلمانے ندارد
خیابانِ خودی را دادہ آب
ازان دریا کہ طوفانے ندارد

(۳) انا الحق

انا الحق جز مقامِ کبریا نیست
سزائے او چلیپا ہست یا نیست؟
اگر فردے بگوید سرزنش بہ
اگر قومے بگوید ناروا نیست!

بہ آن ملّت انا الحق سازگار است
کہ از خونش نمِ ہر شاخسار است
نہان اندر جلالِ او جمالے
کہ او را نُہ سپہر آئینہ دار است!

میانِ امتان والا مقام است
کہ آن امت دو گیتی را امام است
نیاساید ز کارِ آفرینش
کہ خوابؔ و خستگی بر وے حرام است

لہ تلمیح بہ آیۂ قرآنی: لَا تَاْخُذُهٗ سِنَةٌ وَّلَا نَوْمٌ ط اور وَمَا مَسَّنَا مِنْ لُّغُوْبٍ ط

وجودش شعله از سوزِ درون است
چو خس او را جهانِ چند و چون است
کند شرحِ انا الحق همتِ او
پئے ہر کُن کہ می گوید یکون است

پر و در وسعتِ گردون یگانہ
نگاہِ او بشاخِ آشیانہ
مہ و انجم گرفتارِ کمندش
بدستِ او ستِ تقدیرِ زمانہ

بباغان عندلیبے خوش صفیرے
براغان جرّہ بازے زود گیرے
امیرِ او بسلطانی فقیرے
فقیرِ او بہ درویشی امیرے

بجامِ نو کہن مے از سبو ریز
فروغِ خویش را برکاخ و کو ریز
اگر خواہی ثمر از شاخِ مقصود
بہ دل لاغالِبَ اِلّا اللہ فرو ریز

(۴) صوفی و مُلّا

گرفتم حضرتِ ملّا ترش روست
نگاهش مغز را نشناسد از پوست
اگر با این مسلمانی که دارم
مرا از کعبہ می راند حق اوست

فرنگی صید بست از کعبہ و دیر
صدا از خانقاہان رفت "لاغیر"
حکایت پیشِ ملّا باز گفتم
دعا فرمود "یارب عاقبت خیر"!

بہ بندِ صوفی و ملّا اسیری
حیات از حکمتِ قرآن نگیری
بہ آیاتش ترا کارے جز این نیست
کہ از "یٰسین" او آسان بمیری

ز قرآن پیشِ خود آئینہ آویز
دگرگون گشتۂ! از خویش بگریز
ترا از وے بنہ کردارِ خود را
قیامت ہائے پیشین را برانگیز

ز من بر صوفی و ملا سلامے
کہ پیغامِ خدا گفتند ما را
ولے تاویلِ شان در حیرت انداخت
خدا و جبرئیل و مصطفےٰ را!

ز دوزخ واعظِ کافر گرے گفت
حدیثے خوشتر از وے کافرے گفت
نداند آن غلامِ احوالِ خود را
کہ دوزخ را مقامِ دیگرے گفت!

مریدے خودشناسے پختہ کارے
بہ پیرے گفت حرفِ نیش دارے
بمرگِ ناتمامے جان سپردن
گرفتن روزی از خاکِ مزارے!

پسر را گفت پیرے خرقہ بازے
ترا این نکتہ باید حرزِ جان کرد
بہ نمرودانِ این دور آشنا باش
ز فیضِ شان براہیمی توان کرد!

(۵) رومی

بکامِ خود دگر آن کہنہ مے ریز
کہ با جامش نیرزد ملکِ پرویز
ز اشعارِ جلال الدین رومی
بہ دیوارِ حریمِ دل بیاویز

بگیر از ساغرش آن لالہ رنگے
کہ تاثیرش دہد لعلے بہ سنگے
غزالے را دلِ شیرے بہ بخشد
بشوید داغ از پشتِ پلنگے!

نصیبے بردم او تاب و تبِ او
شبم مانندِ روز از کوکبِ او
غزالے در بیابانِ حرم بین
کہ ریزد خندۂ شیر از لبِ او

سراپا دردو سوزِ آشنائی
وصالِ او زبان دانِ جدائی
جمالِ عشق گیرد از نئے او
نصیبے از جلالِ کبریائی

گره از کارِ این ناکاره واکرد
غبارِ ره گذر را کیمیا کرد
نئے آن نے نوازے پاکبازے
مرا با عشق و مستی آشنا کرد

بروئے من درِ دل باز کردند
ز خاکِ من جہانے ساز کردند
ز فیضِ او گرفتم اعتبارے
کہ با من ماہ و انجم ساز کردند

خیالش با مہ و انجم نشیند
نگاہش آن سوئے پردین ببیند
دلِ بیتابِ خود را پیشِ او نہ
دمِ او رعشہ از سیماب چیند

ز رومی گیر اسرارِ فقیری
کہ آن فقر است محسودِ امیری
حذر زان فقر و درویشی کہ از وے
رسیدی بر مقامِ سر بزیری

خودی تا گشتِ مہجورِ خدائی
بہ فقر آموخت آدابِ گدائی
ز چشمِ مست رومی وام کردم
سرورے از مقامِ کبریائی

مے روشن ز تاکِ من فرو ریخت
خوشا مردے کہ در دامانم آویخت
نصیب از آتشے دارم کہ اوّل
سنائی از دلِ رومی برانگیخت

(۶) پیامِ فاروقؓ

تو اے بادِ بیابان از عرب خیز
ز نیلِ مصریان موجے برانگیز
بگو فاروقؓ را پیغامِ فاروقؓ
کہ خود در فقر و سلطانی بیامیز!

خلافت، فقر با تاج و سریر است
زہے دولت کہ پایان ناپذیر است
جوان بختا! مدہ از دستِ این فقر
کہ بے او پادشاہی زود میر است!

جوان مردے کہ خود را فاش بیند
جہانِ کہنہ را باز آفریند
ہزار آن انجمن اندر طوافش
کہ او با خویشتن خلوت گزیند

بروے عقل و دل بکشائے ہر در
بگیر از پیرِ ہر میخانہ ساغر
درے آن کوشش از نیازِ سینہ پرور [1]
کہ دامن پاک داری آستین تر،

خنک آن ملّتے بر خود رسیدہ
ز دردِ جستجو نا آرمیدہ
درخشِ او نہ این نیلگون چرخ
چو تیغے از میان بیرون کشیدہ

چہ خوش زد تُرک مُلّاے سرودے
رخِ او احمرے چشمش کبودے
بدریا گر گرہ افتد بہ کارم
بجز طوفان نمی خواہم کشودے

---

[1] در آن کوشش الخ: حضرت امیر خسرو رح کا شعر ہے۔

جہان گیری بخاکِ ما سرشتند
امامت در جبینِ ما نوشتند
درونِ خویش بنگر آن جہان را
کہ تخمش در دلِ فاروق کشتند

کسے کو داند اسرارِ یقین را
یکے بین می کند چشمِ دو بین را
بیامیزند چون نورِ دو قندیل
میندیش افتراقِ ملک و دین را

مسلمانے کہ خود را امتحان کرد
غبارِ راہ خود را آسمان کرد
شرارِ شوق اگر داری نگہدار
کہ با وے آفتابی می توان کرد

(٧) شعرائے عرب

بگو از من نوا خوانانِ عرب را
بہائے کم نہادم لعلِ لب را
از ان نورے کہ از قرآن گرفتم
سحر کردم صد و سی سالہ شب را

بجانہا آفریدم ہائے و ہو را
کفِ خاکے کہ شمردم کاخ و کو را
شود روزے حریفِ بحرِ پر شور
ز آشوبے کہ دادم آبجو را!

تو ہم بگذار آن صورت نگاری
مجو غیر از ضمیرِ خویش یاری
بباغِ ما برآوردی پر و بال
مسلمان را بدہ سوزے کہ داری!

بخاکِ ما دلے، در دل غمے ہست
ہنوز این کہنہ شاخے را نمے ہست
بہ افسونِ ہنر آن چشمہ بکشائے
درونِ ہر مسلمان زمزمے ہست!

مسلمان بندۂ مولا صفات است
دلِ او سرّے از اسرارِ ذات است
جمالش جز بنورِ حق نہ بینی
کہ اصلش در ضمیرِ کائنات است!

بدہ با خاکِ او آن سوز و تابے
کہ زاید از شبِ او آفتابے
نوا آن زن کہ از فیضِ تو اورا
دگر بخشند ذوقِ انقلابے!

مسلمانی غمِ دل در خریدن
چو سیماب از تپِ یاران تپیدن
حضورِ ملت از خود در گزشتن
دگر بانگِ انا الملت کشیدن

کسے کو فاش دید اسرارِ جان را
نہ بیند جز بچشمِ خود جہان را
نواے آفرین در سینۂ خویش
بہارے می توان کردن خزان را

نگہدار آنچہ در آب و گلِ تست
سرور و سوز و مستی حاصلِ تست
تہی دیدم سبوے این و آن را
مے باقی بہ میناے دلِ تست

شبِ این کوه و دشتِ سینه تابے
نه دردے مرغکے نے موجِ آبے
نه گردد روشن از قندیلِ رهبان
تو می دانی که باید آفتابے!

نکو می خوان خطِ سیمائے خود را
بدست آور رگِ فردائے خود را
چو من پا در بیابانِ حرم نه
که بینی اندرو پہنائے خود را

(۸) اے فرزندِ صحرا

سحرگاهان که روشن شد در و دشت
صدا زد مرغے از شاخِ نخیلے
فرو هل خیمه اے فرزندِ صحرا
که نتوان زیست بے ذوقِ رحیلے

عرب را حق دلیلِ کاروان کرد
که او با فقرِ خود را امتحان کرد
اگر فقرِ تهی دستان غیور است
جهانے را نه و بالا توان کرد

دران شب ہا خروشِ صبح فرد است
کہ روشن از تجلی ہائے سیناست
تن و جان محکم از بادِ در و دشت
طلوعِ امتان از کوہ و صحراست!

(۹) تو چہ دانی کہ درین گرد سوارے باشد

دگر آئینِ تسلیم و رضا گیر
طریقِ صدق و اخلاص و وفا گیر
مگو شعرم چنین است و چنان نیست
جنونِ زیرکے از من فرا گیر

چمن ہا زان جنون ویرانہ گردد
کہ از ہنگامہ ہا بیگانہ گردد
ازان ہوئے کہ افگندم درین شہر
جنون ماند و لے فرزانہ گردد

نخستین لالۂ صبحِ بہارم
پیالے سوزم از داغے کہ دارم
بچشمِ کم مبین تنہائیم را
کہ من صد کاروان گل در کنارم

پریشانم چو گردِ رہ گزارے
کہ بر دوشِ ہوا گیرد قرارے
خوشا بختے و خرم روزگارے
کہ بیرون آید از من شہسوارے!

خوش آن قومے پریشان روزگارے
کہ زاید از ضمیرش پختہ کارے
نمودش سرّے از اسرارِ غیب است
ز ہر گردے برون ناید سوارے

بہ بحرِ خویش چون موجے تپیدم
تپیدم تا بطوفانے رسیدم
دگر رنگے ازین خوشتر ندیدم
بخونِ خویش تصویرش کشیدم!

نگاہش پر کند خالی سبوہا
دواند مے بہ تاکِ آرزوہا
ز طوفانے کہ بخشد رائگانی
حریفِ بحر گردد آبجوہا!

چو بر گیرد زمامِ کاروان را
دہد ذوقِ تجلّی ہر نہان را
کند افلاکیان را آنچنان فاش
نہ پا می کشد نہ آسمان را

مبارکباد کن آن پاک جان را
کہ زاید آن امیرِ کاروان را
ز آغوشِ چنین فرخندہ مادر
خجالت می دہم حور و جنان را!

دل اندر سینہ گوید دلبرے ہست
متاعے آفرین غارتگرے ہست
بگوشم آمد از گردون دم مرگ
شگوفہ چون فرو ریزد برے ہست[1]

(۱۰) خلافت و ملوکیت

عرب خود را بہ نورِ مصطفےٰ سوخت
چراغِ مردۂ مشرق برافروخت
ولیکن آن خلافت راہ گم کرد
کہ اوّل مومنان را شاہی آموخت!

[1] یہ مصرع غالباً لطف اللہ آذر کا ہے۔

خلافت بر مقامِ ما گواہی است
حرام است آنچہ بر ما پادشاہی است
ملوکیت ہمہ مکر است و نیرنگ
خلافت حفظِ ناموسِ الٰہی است!

در افتد با ملوکیت کلیمے
فقیرے بے کلاہے بے گلیمے
گہے باشد کہ بازی ہائے تقدیر
بگیرد کارِ صرصر از نسیمے!

ہنوز اندر جہاں آدم غلام است
نظامش خام و کارش ناتمام است
غلام فقر آں گیتی پناہم
کہ در دینش ملوکیت حرام است

محبت از نگاہش پائدار است
سلوکش عشق و مستی را عیار است
مقامش عبدہٗ آمد و لیکن
جہانِ شوق را پروردگار است

(۱۱) ترکِ عثمانی

بملکِ خویش عثمانی امیر است
دلش آگاہ و چشمِ او بصیر است
نہ پنداری کہ رست از بندِ افرنگ
ہنوز اندر طلسمِ او اسیر است

خنک مردان کہ سحرِ او شکستند
بہ پیمانِ فرنگی دل نہ بستند
مشو نومید و با خود آشنا باش
کہ مردان پیش ازین بودند و ہستند

بہ ترکان آرزوے تازہ دادند
بنائے کارِ شان دیگر نہادند
ولیکن کو مسلمانے کہ بیند
نقاب از روئے تقدیرے کشادند

(۱۲) دختران ملت

بهل اے دخترک این دلبری ہا
مسلمان را نہ زیبد کافری ہا
منہ دل بر جمالِ غازہ پرورد
بیاموز از نگہ غارت گری ہا

نگاہِ تست شمشیر خداداد
بزخمش جانِ ما را حق بما داد
دلِ کامل عیار آن پاک جان برد
کہ تیغِ خویش را آب از حیا داد

ضمیرِ عصرِ حاضر بے نقاب است
کشادش در نمودِ رنگ و آب است
جہانتابی ز نورِ حق بیاموز
کہ او با صد تجلی در حجاب است!

جہان را محکمی از امہات است
نہادِ شان امینِ ممکنات است
اگر این نکتہ را قومے نہ داند
نظامِ کاروبارش بے ثبات است

مرا داد این خرد پرور جنونے
نگاہِ مادرِ پاک اندرونے
ز مکتب چشم و دل نتوان گرفتن
کہ مکتب نیست جز سحر و فسونے!

خنک آن ملّتے کز وارداتش
قیامت ہا بہ بیند کائناتش
چہ پیش آید، چہ پیش افتاد او را
توان دید از جبینِ امہاتش

اگر پندے ز درویشے پذیری
ہزار اُمّت بمیرد تو نمیری
بتولےؓ باش و پنہان شو ازین عصر
کہ در آغوش شبیرےؓ بگیری

ز شامِ ما بروں آور سحر را
بہ قرآں باز خوان اہلِ نظر را
تو می دانی کہ سوزِ قراءت تو
دگرگوں کرد تقدیرِ عمرؓ را[1]

---

[1] حضرت عمرؓ کے اسلام لانے کے واقعہ کی طرف اشارہ ہے۔

(۱۴) عصرِ حاضر

چہ عصر است این کہ دین فریادی اوست
ہزار آن بند در آزادی اوست
ز روئے آدمیت رنگ و نم برد
غلط نقشے کہ از بہزادی اوست

نگاہش نقشبندِ کافری ہا
کمالِ صنعتِ او آذری ہا
حذر از حلقۂ بازارگانش
قمار است این ہمہ سوداگری ہا!

جوانان را بد آموز ست این عصر
شب ابلیس را روز ست این عصر
بدامانش مثالِ شعلہ پیچم
کہ بے نور است و بے سوز است این عصر!

مسلمان فقر و سلطانی بہم کرد
ضمیرش باقی و فانی بہم کرد
ولیکن الامان از عصرِ حاضر
کہ سلطانی بہ شیطانی بہم کرد

چہ گویم رقص تو چون است و چون نیست
حشیش است این! نشاطِ اندرون نیست!
بہ تقلیدِ فرنگی پاے کوبی
بہ رگہاے تو آن طغیانِ خون نیست!

(۱۴) برہمن

درِ صد فتنہ را بر خود کشادی
دو گامے رفتی و از پا فتادی
برہمن از بتان طاقِ خود آراست
تو قرآن را سرِ طاقِ نہادی!

برہمن را نگویم ہیچ کارہ
کند سنگِ گران را پارہ پارہ
نیاید جز بہ زورِ دست و بازو
خداے را تراشیدن ز خارہ

نگہ دارد برہمن کارِ خود را
نمی گوید بہ کس اسرارِ خود را
بہ من گوید کہ از تسبیح بگزر
بدوشِ خود برد زنارِ خود را!

برہمن گفت برخیز از درِ غیر
ز یارانِ وطن ناید بجز خیر
بیک مسجد دو مُلا می نگنجد
ز افسونِ بتان گنجد بیک دیر!

(۱۵) تعلیم

تب و تابے کہ باشد جاودانہ
سمندِ زندگی را تازیانہ
بہ فرزندان بیاموز این تب و تاب
کتاب و مکتب افسون و فسانہ!

ز علمِ چارہ سازے بے گدازے
بسے خوشتر نگاہِ پاکبازے
نکوتر از نگاہِ پاکبازے
دلے از ہر دو عالم بے نیازے

بہ آن مومن خدا کارے ندارد
کہ در تن جانِ بیدارے ندارد
از آن از مکتبِ یاران گریزم
جوانے خود نگہدارے ندارد

زمن گیرا این که مردے کور چشمے
زبینائے غلط بینے نکوتر
زمن گیرا این که ناداتے نکوکیش
ز دانشمند بے دینے نکوتر!

از آن فکر فلک پیما چه حاصل
که گرد ثابت و سیّاره گردد
مثال پارهٔ ابرے که از باد
به پہنائے فضا آواره گردد

ادب پیرایهٔ نادان و داناست
خوش آن کو از ادب خود را بیاراست
ندارم آن مسلمان زاده را دوست
که در دانش فزود و در ادب کاست!

ترا نومیدی از طفلان روا نیست
چه پروا گر دماغ شان رسا نیست
بگو اے شیخ مکتب گر بدانی
که دل در سینهٔ شان هست یا نیست!

به پورِ خویش دین و دانش آموز
که تابد چون مه و انجم نگینش
بدستِ او اگر دادی هنر را
یدِ بیضا است اندر آستینش!

نوا از سینهٔ مرغِ چمن برد
ز خونِ لاله آن سوزِ کهن برد
باین مکتب باین دانش چه نازی
که نان در کف ندارد و جان ز تن برد

خدایا وقتِ آن درویش خوش باد
که دلها از دمش چون غنچه بکشاد
به طفلِ مکتبِ ما این دعا گفت
پئے نانے به بندِ کس میفتاد!

کسے کو لا اِلٰہ را در گره بست
ز بندِ مکتب و ملا برون جست
بآن دین و بآن دانش مپرداز
که از ما می برد چشم و دل و دست

چو می بینی کہ رہزن کاروان کشت
چہ پرسی کاروانے را چسان کشت
مباش ایمن ازان علمے کہ خوانی
کہ از وے روح قومے می توان کشت

جوانے خوش گلے رنگین کلاہے
نگاہِ او چو شیران بے پناہے
بہ مکتب علمِ میشی را بیاموخت
میسر نایدش برگِ گیاہے!

شتر را بچۂ او گفت در دشت[1]
نمی بینم خدائے چارسو را
پدر گفت اے پسر چون پا بلغزد
شتر ہم خویش را بیند ہم او را

---

[1] تلمیح ہے عربی ضرب المثل کی طرف الجمل لا یعرف الہٰ الا عند الزلق۔ یعنی اونٹ خدا کو نہیں پہچانتا جب تک کہ اس کا پاؤں نہ پھسلے

(۱۶) تلاشِ رزق

پریدن از سرِ بامے ببامے
نہ بخشد جرّہ بازان را مقامے
ز نخچیرے کہ جز مشتِ پرے نیست
ہمان بہتر کہ میری در کُنامے[1]

نگر خود را بچشمِ محرمانہ
نگاہِ ماست مارا تازیانہ
تلاشِ رزق ازان داوند مارا
کہ باشد پر کشودن را بہانہ

(۱۷) نہنگ با بچۂ خویش

نہنگے بچۂ خود را چہ خوش گفت
بہ دینِ ما حرام آمد کرانہ
بہ موج آویز و از ساحل بپرہیز
ہمہ دریاست مارا آشیانہ

---

[1] کنام: باز کا گھونسلا۔

تو در دریا نهٔ او در برِ تست
به طوفان در فتادن جوهرِ تست
چو یک دم از تلاطم ها بیاسود
همین دریا ے تو غارتگرِ تست!

(۱۸) خاتمه

نه از ساقی نه از پیمانه گفتم
حدیثِ عشق بیباکانه گفتم
شنیدم آنچه از پاکانِ امّت
ترا با شوخیٔ رندانه گفتم

بخود باز آو دامانِ دلے گیر
درونِ سینهٔ خود منزلے گیر
بده این کشت را خونابهٔ خویش
فشاندم دانه من تو حاصلے گیر!

حرم جز قبلهٔ قلب و نظر نیست
طوافِ او طوافِ بام و در نیست
میانِ ما و بیت الله رمزیست
که جبریلِ امینؑ را هم خبر نیست!

حضورِ عالمِ انسانی

آدمیت احترامِ آدمی
باخبر شو از مقامِ آدمی
(جاوید نامہ)

حضورِ عالمِ انسانی

تمہید

(۱)

بیا ساقی بیار آن کہنہ مے را
جوانِ فردودین کن پیردے را
نوائے دہ کہ از فیضِ دمِ خویش
چو مشعل برفروزم چوبِ نے را

یکے از حجرۂ خلوت بردن آئے
ببادِ صبحگاہی سینہ بکشائے
خردش این مقام رنگ وبو را
بقدرِ نالۂ مرغے بیفزائے

(۲)

زمانہ فتنہ ہا آورد و بگزشت
خساں را در بغل پرورد و بگزشت
دو صد بغداد را چنگیزئی او
چو گورِ تیرہ بُستان کرد و بگزشت!

دلِ ما کش[1] اندوہِ فردا کشیدند
کہ دی مُردند و فردا را ندیدند!
خنک مرداں کہ در دامانِ امروز
ہزاراں تازہ تر ہنگامہ چیدند!

(۳)

چو بلبل نالۂ زارے نداری
کہ در تن جانِ بیدارے نداری
دریں گلشن کہ گل چینی حلال است
تو زخمے از سرِ خارے نداری!

---

[1] یہ شعر امیر خسرو رح کا ہے۔ اندہ: مخفف ہے اندوہ کا۔

بیا بر خویش پیچیدن بیاموز
بناخن سینہ کاویدن بیاموز
اگر خواہی خدا را فاش بینی
خودی را فاش تر دیدن بیاموز

گلہ از سختیٔ ایام بگزار
کہ سختی ناکشیدہ کم عیار است
نمی دانی کہ آبِ جوئبارا ن
اگر بر سنگ غلطد خوشگوار است

کبوتر بچۂ خود را چہ خوش گفت
کہ نتوان زیست با خوئے حریری
اگر یاھُو زنی از مستیٔ شوق
گلہ را از سرِ شاہیں بگیری

فتادی از مقامِ کبریائی
حضورِ دون نہادان چہرہ سائی
تو شاہینی و لیکن خویشتن را
نگیری تا بدامِ خود نیائی!

خوشا روزے کہ خود را باز گیری
ہمین فقر است کو بخشد امیری
حیاتِ جاودان اندر یقین است
رہِ تخمین و ظن گیری، بمیری!

تو ہم مثلِ من از خود در حجابی
خنک روزے کہ خود را باز یابی
مرا کافر کند اندیشۂ رزق
ترا کافر کند علمِ کتابی

چہ خوش گفت اشترے با کرۂ خویش
خنک آن کس کہ داند کارِ خود را
بگیر از ما کہن صحرا نوردان
بہ پشتِ خویش بردن بارِ خود را

(۴)

مرا یاد است از دانائے افرنگ
بسار امرے کہ از بود و عدم گفت
ولیکن با تو گویم این دو حرفے
کہ با من پیر مردے از عجم گفت

الا اے کشتۂ نامحرمے چند
خریدی از پئے یک دل غمے چند
ز تاویلات ملّایان نکوتر
نشستن با خود آگاہے دمے چند

(۵)

وجود است این کہ بینی یا نمود است
حکیم ما چہ مشکلہا کشود است
کتابے بر فنِ غوّاص بنوشت
ولیکن در دلِ دریا نبود است

بہ ضربِ تیشہ بشکن بیستون را
کہ فرصت اندک و گردون دورنگ است
حکیمان را درین اندیشہ بگزار
شرر از تیشہ خیزد یا ز سنگ است

منہ از کف چراغِ آرزو را
بدست آور مقامِ ہاؤہو را
مشو در چار سوئے این جہان گم
بخود باز آ و بشکن چار سو را

دلِ دریا سکون بیگانہ از تست
بہ جیبش گوہرِ یک دانہ از تست
تو اے موج اضطرابِ خود نگہدار
کہ دریا را متاعِ خانہ از تست

دو گیتی را بخود باید کشیدن
نباید از حضورِ خود رمیدن
بہ نورِ دوش بین امروز خود را
ز دوش امروز را نتوان ربودن

بما اے لالہ خود را وا نمودی
نقاب از چہرۂ زیبا کشودی
ترا چون بر دمیدی لالہ گفتند
بشاخ اندر چسان بودی؟ چہ بودی؟

(۶)

نگرید مرد از رنج و غم و درد
ز دوران کم نشیند بر دلش گرد
قیاس او را مکن از گریۂ خویش
کہ ہست از سوز و مستی گریۂ مرد!

نہ پنداری کہ مرد امتحان مُرد
نمیرد گرچہ زیرِ آسمان مُرد
ترا شایان چنین مرگ است ورنہ
زِہر مرگے کہ خواہی می توان مُرد!

اگر خاکِ تو از جان محرمے نیست
بشاخِ تو ہم از نیسان نمے نیست
زِعَم آزاد شو، دم را نگہدار
کہ اندر سینۂ پر دم غمے نیست!

پریشان ہر دم ما از غمے چند
شریکِ ہر غمے نامحرمے چند
ولیکن طرح فردائے توان ریخت
اگر دانی بہائے این دمے چند!

جوان مردے کہ دل با خویشتن بست
رود در بحر و دریا ایمن از شست
نگہ را جلوہ مستی ہا حلال است
ولے باید نگہداری دل و دست!

ازان غم ہا دلِ ما دردمند است
کہ اصلِ او ازین خاکِ نژند است
من و تو زان غمِ شیرین ندانیم
کہ اصلِ او ز افکارِ بلند است

مگو با من خدائے ما چنین کرد
کہ شستن می توان از دامنش گرد
تہ و بالا کن این عالم کہ دردے
قمارے می برد از مردِ از مرد!

برون کن کینہ را از سینۂ خویش
کہ دودِ خانہ از روزن برون بہ
زکشتِ دل مدہ کس را خراجے
مشو اے دہ خدا غارت گرِ دہ

سحر ہا در گریبانِ شب اوست
دو گیتی را فروغ از کوکبِ اوست
نشانِ مردِ حق دیگر چہ گویم
چو مرگ آید تبسم بر لبِ اوست!

---

(۷)

بباد صبحدم شبنم بنالید
که دارم از تو امیدِ نگاہے
دلم افسردہ شد از صحبت گل
چنان بگذر کہ ریزم برگ کاہے!

(۸)

دل

دل آن بحر است کو ساحل نورزد
نہنگ از ہیبتِ موجش بلرزد
ازان سیلے کہ صد ہامون بگیرد
فلک با یک حبابِ او نیرزد

دلِ ما آتشِ و تن موجِ دودش
تپیدن دمبدم سازِ وجودش
بذکرِ نیم شب جمعیتِ او
چو سیمابے کہ بندد چوبِ عودش

زمانہ کارِ او را می برد پیش
کہ مردِ خود نگہدار است درویش
ہمین فقر است و سلطانی کہ دل را
نگہ داری چو دریا گوہرِ خویش!

نہ نیروئے خودی را آزمودے
نہ بند از دست و پائے خود کشودے
خرد زنجیر بودے آدمی را
اگر در سینۂ او دل نبودے

تو می گوئی کہ دل از خاک و خون است
گرفتارِ طلسمِ کاف و نون است
دلِ ما گرچہ اندر سینۂ ماست
ولیکن از جہانِ ما برون است

جہانِ مہر و مہ زناری اوست
کشادِ ہر گرہ از زاریِ اوست!
پیامے دہ زمن ہندوستان را
غلام آزاد از بیداریِ اوست!

من و تو کشتِ یزدان، حاصل است این
عروسِ زندگی را محمل است این
غبارِ راہ شد دانائے اسرار
نہ پنداری کہ عقل است این، دل است این!

گہے جویندۂ حُسنِ غریبے
خطیبے! منبر او از صلیبے!
گہے سلطان با خیل و سپاہے
ولے از دولتِ خود بے نصیبے!

جہانِ دل جہانِ رنگ و بو نیست
درو پست و بلند و کاخ و کو نیست
زمین و آسمان و چارسو نیست
درین عالم بجز اللّٰہ ھُو نیست!

نگہ دیدہ خرد پیمانہ آورد
کہ پیماید جہانِ چارسو را
مے آشامے کہ دل گردند نامش
بخویشش اندر کشید این رنگ و بو را

محبت چیست؟ تاثیر نگاہیست
چہ شیرین زخمے از تیرِ نگاہیست
بصید دل روی؟ ترکش بینداز
کہ این نخچیر نخچیرِ نگاہیست

(۹)

خودی

خودی روشن ز نورِ کبریائی است
رسائی ہائے او از نارسائی است
جدائی از مقاماتِ وصالش
وصالش از مقاماتِ جدائی است

چہ قومے در گذشت از گفتگوہا
زخاکِ او بروید آرزوہا
خودی از آرزو شمشیر گردد
دمِ او رنگ ہا گیرد ز بوہا!

خودی را از وجودِ حق وجودے
خودی را از نمودِ حق نمودے
نمی دانم کہ این تابندہ گوہر
کجا بودے اگر دریا نبودے!

دلے چون صحبتِ گل می پذیرد
ہماندم لذّتِ خوابش بگیرد
شود بیدار چون "من" آفریند
چو "من" محکوم تن گردد بمیرد

وصالِ ما وصال اندر فراق است
کشودِ این گرہ غیر از نظر نیست
گہر گم گشتۂ آغوشِ دریاست
ولیکن آبِ بحر آبِ گہر نیست!

کفِ خاکے کہ دارم از درِ اوست
گل و ریحانم از ابرِ ترِ اوست
نہ "من" را می شناسم من نہ "او" را
ولے دانم کہ "من" اندر برِ اوست

(۱۰)

جبر و اختیار

یقین دانم کہ روزے حضرتِ او
ترازوے نہد این کاخ دکور را
ازان ترسم کہ فردائے قیامت
ترا سازگار آید نہ او را!

بہ رومی گفت با من راہبِ پیر
کہ دارم نکتۂ از من فرا گیر
کند ہر قوم پیدا مرگِ خود را
ترا تقدیر و ما را گشت تدبیر

(۱۱)

موت

شنیدم مرگ با یزدان چنین گفت
چہ بے نم چشمِ آن کو رگل بزاید
چو جانِ او بگیرم شرمسارم
ولے او راز مردن عار ناید!

شبابش ده که میر شش جهات است
بدستِ او زمامِ کائنات است!
نه گردد شرمسار از خواریِ مرگ
که نامحرم ز ناموسِ حیات است!

(۱۲)

بگو ابلیس را

بگو ابلیس را از من پیامے
تپیدن تا کجا در زیر دامے
مرا این خاکدانے خوش نیاید
که صبحش نیست جز تمهید شامے

جهان تا از عدم بیرون کشیدند
ضمیرش سرد و بے هنگامه دیدند
بغیر از جانِ ما سوزے کجا بود
ترا از آتشِ ما آفریدند

جدائی شوق را روشن بصر کرد
جدائی شوق را جوئنده تر کرد
نمی دانم که احوالِ تو چون است
مرا این آب و گِل از من خبر کرد

تُرا از آستانِ خود براندند
رجیم و کافر و طاغوت خواندند
من از صبحِ ازل در پیچ و تابم
از آن خارے که اندر دل نشاندند

تو می دانی صواب و ناصوابم
ترا دیدم دانه از کشتِ خرابم
نکردی سجده او از دردمندی
بخود گیری گناهِ بے حسابم!

بیا تا نرد را شاهانه بازیم
جهانِ چار سو را در گدازیم
به افسونِ هنر از برگِ کاهش
بهشتے این سوے گردون بسازیم

(۱۳) ابلیس خاکی و ابلیس ناری

فسادِ عصرِ حاضر آشکار است
سپهر از زشتیِ او شرمسار است
اگر پیدا کنی ذوقِ نگاهے
دو صد شیطان ترا خدمتگزار است!

به هر کور رهزنانِ چشم و گوش اند
که در تاراجِ دل‌ها سخت کوش اند
گران قیمت گناهے با پشیزے!
که این سوداگران ارزان فروش اند!

چه شیطانے خرامش دلربا گونے
کند چشمِ ترا کور از فسونے
من او را مرده شیطانے شمارم
که گیرد چون تو نخچیرِ زبونے!

چه زهرابے که در پیمانهٔ اوست
گشد جان را و تن بیگانهٔ اوست
تو بینی حلقهٔ دامے که پیداست
نه آن دامے که اندر دانهٔ اوست!

بشر تا از مقامِ خود فتاد است
بقدرِ محکمی ادراک شاد است
گنہ ہم می شود بے لذّت و سرد
اگر ابلیس تو خاکی نہاد است

مشو نخچیرِ ابلیسانِ این عصر
خسان را غمزۂ شان سازگار است
اصیلان را ہمان ابلیسِ خوشتر
کہ یزدان دیدہ و کامل عیار است!

حریفِ ضرب او مردِ تمام است
کہ آن آتش نسب والا مقام است
نہ ہر خاکی سزاوارِ نخِ اوست
کہ صیدِ لاغرے بروے حرام است

ز فہم دون نہادان گرچہ دور است
ولے این نکتہ را گفتن ضرور است
بہ این نوزاد ابلیسان نسازد
گنہگارے کہ طبعِ او غیور است!

بہ یارانِ طریق

بیا تا کارِ این اُمّت بسازیم
قمارِ زندگی مردانہ بازیم!
چنان نالیم اندر مسجدِ شہر
کہ دل در سینۂ مُلّا گدازیم

بہ یارانِ طریق

(۱)

قلندر جرّہ بازِ آسمانہا
بہ بالِ او سبک گردد گرانہا
فضائے نیلگون نخچیر گاہش
نمی گردد بہ گردِ آشیانہا!

ز جانم نغمۂ اللہ ہُو ریخت
چو گرد از رختِ ہستی چار سو ریخت
بگیر از دستِ من سازے کہ تارش
ز سوزِ زخمہ چون اشکم فرو ریخت!

چو اشک اندر دلِ فطرت تپیدم
تپیدم تا بچشمِ او رسیدم
درخشِ من ز مژگانش توان دید
کہ من بر برگِ کاہے کم چکیدم

مرا از منطق آید بوئے خامی
دلیلِ او دلیلِ ناتمامی
بر و یم بستہ در ہا را گشاید
دو بیت از پیرِ رومی یا ز جامی!

بیا از من بگیر آن دیر سالہ
کہ بخشد روح با خاکِ پیالہ!
اگر آبش دہی از شیشۂ من
قدِ آدم بروید شاخِ لالہ!

بدستِ من ہمان دیرینہ چنگ است
درونش نالہ ہائے رنگ رنگ است
ولے بنوازمش با ناخنِ شیر
کہ او را تار از رگہائے سنگ است!

بگو از من بہ پرویزانِ این عصر
نہ فرہادم کہ گیرم تیشہ در دست
زخارے کو خلد در سینۂ من
دلِ صد بلیستون رامی توان خست

فقیرم ساز و سامانم نگاہیست
بچشمِ کوہ یاران برگ کاہیست
زمن گیر این کہ زاغ و خمہ[1] بہتر
از و بازے کہ دست آموزِ شاہیست!

درِ دل را بروئے کس نہ بستم
نہ از خویشان نہ از یاران گسستم
نشیمن ساختم در سینۂ خویش
نہ این چرخِ گردان خوش نشستم

درین گلشن ندارم آب و جاہے
نصیبم نے قبائے نے کلاہے
مرا گلچین بدآموزِ چمن خواند
کہ دادم چشمِ نرگس را نگاہے!

---

[1] پارسیوں کا مرگھٹ۔

دو صد دانا درین محفل سخن گفت
سخن نازک تر از برگِ سمن گفت
ولے با من بگو آن دیدہ ور کیست
کہ خارے دید و احوالِ چمن گفت!

ندانم نکتہ ہائے علم و فن را
مقامِ دیگرے دادم سخن را
میانِ کاروانِ سوز و سرودم
سُبک پے کرد پیرانِ کہن را!

نہ پنداری کہ مرغِ صبح خوانم
بجز آہ و فغان چیزے ندانم
مدہ از دستِ دامانم کہ یابی
کلیدِ باغ را در آشیانم

بچشمِ من جہان جز رہگزر نیست
ہزاران رہرو و یک ہمسفر نیست!
گزشتم از ہجومِ خویش و پیوند
کہ از خویشان کسے بیگانہ تر نیست!

باین نابودمندی بودن آموز
بہائے خویش را افزودن آموز
بیفت اندر محیط نغمۂ من
بطوفانم چو دُر آسودن آموز

کہن پروردۂ این خاکدانم
ولے از منزلِ خود دل گرانم
دمیدم گرچہ از فیضِ نمِ او
زمین را آسمانِ خود ندانم!

ندانی تا نباشی محرمِ مرد
کہ دلہا زندہ گردد از دمِ مرد
نگہدارد ز آہ و نالہ خود را
کہ خود دارست چون مردانِ غمِ مرد!

نگاہے آفرین، جان در بدن بین
بشاخانِ نادمیدہ یاسمین بین
وگرنہ مثلِ تیرے در کمانے
ہدف را با نگاہِ تیرزن بین

خرد بیگانۂ ذوقِ یقین است
قمارِ علم و حکمت بد نشین است
دو صد بوحامد و رازی نیرزد
بنادانے کہ چشمش راہ بین است!

قماش و نقرہ و لعل و گہر چیست؟
غلامِ خوش گل و زرّین کمر چیست؟
چو یزدان از دو گیتی بے نیازد
دگر سرمایۂ اہلِ ہنر چیست؟

خودی را نشۂ من عین ہوش است
از ان میخانۂ من کم خروش است
مے من گرچہ ناصاف است در کش
کہ این تہ جرعۂ خمہائے دوش است!

ترا با خرقہ و عمامہ کارے
من از خود یافتم بوئے نگارے
ہمین یک چوب نے سرمایۂ من
نہ چوبِ منبرے نے چوب دارے

چو دیدم جوہرِ آئینۂ خویش
گرفتم خلوت اندر سینۂ خویش
ازین دانشورانِ کور و بے ذوق
رمیدم با غمِ دیرینۂ خویش!

چو رخت خویش بر بستم ازین خاک
ہمہ گفتند با من آشنا بود
ولیکن کس ندانست این مسافر
چہ گفت و با کہ گفت و از کجا بود!

(۲)

اگر دانا دل و صافی ضمیر است
فقیرے با تہی دستی امیر است
بدوشِ منعمِ بے دین و دانش
قبائے نیست پالانِ حریر است!

سجودے آوری دارا و جم را
مکن اے بے خبر رسوا حرم را
مبر پیشِ فرنگی حاجتِ خویش
ز طاقِ دل فرو ریز این صنم را

شنیدم بیتکے از مرد پیرے
کہن فرزانہ روشن ضمیرے
اگر خود را بنا داری نگہداشت
دو گیتی را بگیر داں فقیرے!

نہاں اندر دو حرفے سرّ کار است
مقامِ عشق منبر نیست، دار است
براہیماں ز نمرود اں نترسد
کہ عودِ خام را آتش عیار است!

بجو از لالہ از کس غم گساری
چو من خواہ از درونِ خویش یاری
بہر بادے کہ آید سینہ بکشائے
نگہدار آں کہن داغے کہ داری

زپیرے یاد دارم این دو اندرز
نباید جز بجانِ خویشتن زیست
گریز از پیشِ آن مردِ فرودست
که جانِ خود گرو کرد و به تن زیست!

بساحل گفت موجِ بیقرارے
بفرعونے کنم خود را عیارے
گہے بر خویش می پیچم چو مارے
گہے رقصم به ذوقِ انتظارے!

اگر این آب و جاہے از فرنگ است
جبینِ خود منہ جز بر درِ او
سرین را ہم به چوبش دہ که آخر
حقے دارد به خر پالان گرِ او!

فرنگی را دلے زیرِ نگین نیست
متاعِ او ہمہ مُلک است، دین نیست
خداوندے که در طوفِ حریمش
صد ابلیس است و یک روح الامین نیست

من و تو از دل و دین ناامیدیم
چو بوئے گل ز اصلِ خود رمیدیم
دلِ ما مُرد و دین از مردنش مُرد
دو تا مرگے بیک سودا خریدیم!

مسلمانے که داند رمزِ دین را
نساید پیش غیر اللہ جبین را
اگر گردون به کامِ او نه گردد
به کامِ خود بگرداند زمین را!

دلِ بیگانه خو زین خاکدان نیست
شب و روزش ز دورِ آسمان نیست
تو خود وقتِ قیامِ خویش دریاب
نمازِ عشق و مستی را اذان نیست

مقامِ شوق بے صدق و یقین نیست
یقین بے صحبتِ روح الامین نیست
گر از صدق و یقین داری نصیبے
قدم بیباک نه کس در کمین است!

مسلمان را ہمین عرفان و ادراک
کہ در خود فاش بیند رمزِ لولاک[1]
خدا اندر قیاسِ ما نگنجد
شناس آن را کہ گوید ما عرفناک[2]

بہ افرنگی بتان خود را سپردی
چہ نامردانہ در بتخانہ مردی
خرد بیگانۂ دل، سینہ بے سوز
کہ از تاکِ نیاگان مے نخوردی

نہ ہر کس خود گر و ہم خود گداز است
نہ ہر کس مستِ تاز اند نیاز است
قبائے لالۂ خونین قبائے است
کہ بر بالائے نامردان دراز است!

---

[1] تلمیح بحدیث: لولاك لما خلقت الافلاك۔
[2] " " : ما عرفناك حق معرفتك۔

بسوزد مومن از سوز وجودش
کشود ہر چہ بستند از کشودش
جلالِ کبریائی در قیامش
جمالِ بندگی اندر سجودش!

چہ پرسی از نمازِ عاشقانہ
رکوعش چون سجودش محرمانہ
تب و تاب یکے اللہ اکبر
نگنجد در نمازِ پنجگانہ!

دو گیتی را صلا[۱] از قرأتِ اوست
مسلمان لایموت[۲] از رکعتِ اوست
نداند کشتۂ این عصرِ بے سوز
قیامت ہا کہ در قد قامتِ اوست

۱؎ صلا بہ: دعوت۔

۲؎ لایموت: زندۂ جاوید۔

(۵)

فرنگ آئینِ رزّاقی بداند
به این بخشد از و وامی ستاند
به شیطان آنچنان روزی رساند
که یزدان اندر آن حیران بماند

چه حاجت طول دادن داستان را
بحرفے گویم اسرارِ نهان را
جهانِ خویش باسوداگران داد
چه داند لامکان قدرِ مکان را!

بهشتے بهرِ پاکانِ حرم هست
بهشتے بهرِ اربابِ هِمَم هست
بگو هندی مسلمان را که خوش باش
بهشتے فی سبیل الله هم هست!

---

(۶)

قلندر میل تقریرے ندارد
بجز این نکتہ اکسیرے ندارد
ازان کشتِ خرابے حاصلے نیست
کہ آب از خونِ شبیرے ندارد!

ختم شد

یونین پرنٹنگ پریس دہلی

مثنوی پس چہ باید کرد

مع

مسافر

ناشر

کتب خانہ نذیریہ مسلم منزل کھاری باؤلی دہلی

قیمت دو روپئے

مثنوی مسافر

اقبال

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

نادرِ افغان شہِ درویش خو — رحمتِ حق بر روانِ پاکِ او

کارِ ملّت محکم از تدبیرِ او — حافظِ دینِ مبیں شمشیرِ او

چون ابوذرؓ خود گداز اندر نماز — ضربتش ہنگامِ کین خارا گداز

عہدِ صدیقؓ از جمالش تازہ شد — عہدِ فاروقؓ از جلالش تازہ شد

از غمِ دین در دلش چون لالہ داغ — در شبِ خاور وجودِ او چراغ!

در نگاہش ہستئ اربابِ ذوق — جوہرِ جانش سراپا جذب و شوق

خسروی شمشیر و درویشی نگاہ — ہر دو گوہر از محیطِ لا الٰہ!

فقر و شاہی وارداتِ مصطفیٰ است! — این تجلیہائے ذاتِ مصطفیٰ است!

این دو قوت از وجودِ مومن است — این قیام و آن سجودِ مومن است

فقر سوز و درد و داغ و آرزوست
فقر را در خون تپیدن آبروست

فقرِ ما در آخر اندر خون تپید
آفرین بر فقر آن مردِ شهید!

اے صبا اے رہ نوردِ تیز گام
در طوافِ مرقدش نرمک خرام

شاہ در خواب است پا آہستہ نہ
غنچہ را آہستہ تر بکشا گرہ

از حضورِ او مرا فرمان رسید
آنکہ جانِ تازہ در خاکم دمید

سوختیم از گرمیٔ آوازِ تو
اے خوش آن قومے کہ داناے رازِ تو

از غمِ تو ملتِ ما آشناست
می شناسیم این نوا ہا از کجاست!

اے بہ آغوشِ سحابِ ما چو برق
روشن و تابندہ از نورِ تو شرق

یک زمان در کوہسارِ ما درخش
عشق را باز آن تب و تابے بہ بخش

تا کجا در بند ہا باشی اسیر
تو کلیمی راہِ سینائے بگیر

طے نمودم باغ و راغ و دشت و در
چون صبا بگذشتم از کوہ و کمر

خیبر از مردانِ حق بیگانہ نیست
در دلِ او صد ہزار افسانہ ایست!

جادہ کم دیدم از و پیچیدہ تر | یاوہ گردد در خم و پیچش نظر
سبزہ دامانِ کہسارش مجوے | از ضمیرش بر نیاید رنگ و بوے
سرزمینے کبکِ او شاہین مزاج | آہوے او گیرد از شیران خراج!
در فضایش جرّہ بازان تیزچنگ | لرزہ بر تن از نہیبِ شان پلنگ!
لیکن از بے مرکزی آشفتہ روز | بے نظام و ناتمام و نیم سوز!
فرّ بازان نیست در پروازِ شان | از تدروان پست تر پروازِشان!
آہ قومے بے تب وتابِ حیات | روزگارش بے نصیب از واردات!
آن یکے اندر سجود، این در قیام | کاروبارش چون صلوٰتِ بے امام!

ریز ریز از سنگِ او مینائے او
آہ! از امروزِ بے فردائے او!

خطاب بہ اقوامِ سرحد

اے ز خود پوشیدہ خود را باز یاب | در مسلمانی حرام است این حجاب!
رمزِ دین مصطفیٰ دانی کہ چیست | فاش دیدن خویش را شاہنشہی است!
چیست دین؟ دریافتن اسرارِ خویش | زندگی مرگ است بے دیدارِ خویش
آن مسلمانے کہ بیند خویش را | از جہانے برگزیند خویش را
از ضمیرِ کائنات آگاہ اوست | تیغِ لاموجود الا اللہ اوست

در مکان و لا مکان غوغائے او
نہ سپہر آوارۂ پہنائے او

تا دلش سرّے ز اسرارِ خدا است
حیف اگر از خویشتن ناآشنا است

بندۂ حق وارثِ پیغمبران
او نگنجد در جہانِ دیگران

تا جہانے دیگرے پیدا کند
این جہانِ کہنہ را برہم زند

زندہ مرد از غیرِ حق دارد فراغ
از خودی اندر وجودِ او چراغ!

پائے او محکم بر بزمِ خیر و شر
ذکرِ او شمشیر و فکرِ او سپر

صبحش از بانگے کہ بر خیزد ز جان
نے ز نورِ آفتابِ خاوران!

فطرتِ او بے جہات اندر جہات
او حریم و در طوافش کائنات

ذرۂ از گردِ راہش آفتاب
شاہد آمد بر عروجِ او کتاب

فطرتِ او را کشاد از ملت است!
چشم او روشن سواد از ملت است!

اندکے گم شو بقرآن و خبر
باز اے نادان بخویش اندر نگر

در جہان آوارۂ بیچارۂ
وحدتے گم کردۂ صد پارۂ

بند غیر اللہ اندر پائے تست
داغم از داغے کہ در سیمائے تست

میر خیل از مکرِ پنہانی بترس
از ضیاعِ روحِ افغانی بترس!

زآتشِ مردانِ حق می سوزمت
نکتۂ از پیرِ روم آموزمت

"رزق از حق جو مجو از زید و عمر
مستی از حق جو مجو از بنگ و خمر"

گل مخور، گل را مخر، گل را مجو
زانکه گل خوار است دائم زردرو
دل بجو تا جاودان باشی جوان
از تجلّی چهره ات چون ارغوان
بنده باش و بر زمین رو چون سمند
چون جنازه نے کہ بر گردن برند"

شکوه کم کن از سپہرِ لاجورد
جز بگردِ آفتابِ خود مگرد
از مقامِ ذوق و شوق آگاه شو
ذرّهٔ؟ صیّادِ مہر و ماه شو!
عالمِ موجود را اندازه کن
در جہان خود را بلند آوازه کن
برگ و سازِ کائنات از وحدت است
اندرین عالم حیات از وحدت است
در گزر از رنگ و بوہائے کہن
پاک شو از آرزوہائے کہن
این کہن سامان نیرزد با دو جو
نقش بندِ آرزوئے تازه شو
زندگی بر آرزو دارد اساس
خویش را از آرزوئے خود شناس
چشم و گوش و ہوش تیز از آرزو
مشتِ خاکے لاله خیز از آرزو
ہر که تخمِ آرزو در دل نه کشت
پائمالِ دیگران چو سنگ و خشت!
آرزو سرمایهٔ سلطان و میر
آرزو جامِ جہان بین فقیر
آب و گل را آرزو آدم کند
آرزو ما را از خود محرم کند

چون شرر از خاک ما بر می جهد
ذره را پهنائے گردون می دهد!
پورِ آذر کعبه را تعمیر کرد
از نگاهے خاک را اکسیر کرد

تو خودی اندر بدن تعمیر کن
مشتِ خاکِ خویش را اکسیر کن

مسافر وارد می شود به شهرِ کابل و حاضر می شود بحضور اعلیٰ حضرت شهیدؒ

شهرِ کابل خطهٔ جنت نظیر
آبِ حیوان از رگِ تاکش بگیر!
چشمِ صائب[1] از سوادش سرمه چین
روشن و پاینده باد آن سرزمین
در ظلامِ شب سمن زارش نگر
بر بساطِ سبزه می غلطد سحر!
آن دیارِ خوش سواد آن پاک بوم
بادِ او خوشتر ز بادِ شام و روم
آبِ او براق و خاکش تابناک
زنده از موجِ نسیمش مرده خاک
نایداندر حرف و صوت اسرارِ او
آفتابان خفته در کهسارِ او
ساکنانش سیر چشم و خوش گهر
مثلِ تیغ از جوهرِ خود بے خبر!

---

[1] مرزا صائب تبریزی در مدح کابل گوید :-

"خوشا وقتے که چشم از سوادش سرمه چین گردد"

قصرِ سلطانی کہ نامش دلکشاست
زائران را گردِ راہش کیمیاست

شاہ را دیدم دران کاخِ بلند
پیشِ سلطانے فقیرے دردمند!

خُلقِ او اقلیمِ دلہا را کشود
رسم و آئینِ ملوک آنجا نبود

من حضورِ آن شہِ والاگہر
بے نوا مردے بدربارِ عمرؓ

جانم از سوزِ کلامش در گداز
دستِ او بوسیدم از راہِ نیاز

پادشاہے خوش کلام و سادہ پوش
سخت کوش و نرم خوئے و گرم جوش

صدق و اخلاص از نگاہش آشکار
دین و دولت از وجودش استوار

خاکی و از نوریان پاکیزہ تر
از مقامِ فقر و شاہی باخبر

در نگاہش روزگارِ شرق و غرب
حکمتِ او رازدارِ شرق و غرب

شہریارے چون حکیمان نکتہ دان
رازدانِ مدّ و جزرِ اُمتان

پردہ ہا از طلعتِ معنی کشود
نکتہ ہائے ملک و دین را وانمود

گفت از ان آتش کہ داری در بدن
من ترا دانم عزیزِ خویشتن

ہر کہ او را از محبت رنگ و بوست
در نگاہم ہاشم و محمود اوست

در حضورِ آن مسلمانے کریم
ہدیہ آوردم ز قرآنِ عظیم

گفتم این سرمایۂ اہلِ حق است
در ضمیرِ او حیاتِ مطلق است

اندرو ہر ابتدا را انتہاست
حیدرؓ از نیروے او خیبر کشاست

نشۂ حرفم بخونِ او دوید
دانہ دانہ اشک از چشمش چکید

گفت "تا در جہان بیچارہ بود
از غمِ دین و وطن آوارہ بود

کوہ و دشت از اضطرابم بے خبر
از غمانِ بے حسابم بے خبر

نالہ با بانگِ ہزار آمیختم
اشک با جوئے بہار آمیختم

غیر قرآن غمگسارِ من نبود
قوتش ہر باب را بر من کشود"

گفتگوئے خسروِ والا نژاد
باز با من جذبۂ سرشار داد

وقتِ عصر آمد صدائے الصّلوٰت
آن کہ مومن را کند پاک از جہات

انتہائے عاشقان سوز و گداز
کردم اندر اقتدائے او نماز

رازہائے آن قیام و آن سجود
جز بہ بزمِ محرمان نتوان کشود

بر مزارِ شہنشاہِ بابر خلد آشیانی

بیا کہ سازِ فرنگ از نوا بر افتاد است
درونِ پردۂ او نغمہ نیست فریاد است!

زمانہ کہنہ بتان را ہزار بار آراست
من از حرم نہ گزشتم کہ پختہ بنیاد است

درفشِ ملّتِ عثمانیان دوباره بلند
چه گویمت که به تیموریان چه افتاد است!
خوشا نصیب که خاکِ تو آرمید اینجا
که این زمین ز طلسمِ فرنگ آزاد است!
هزار مرتبه کابل نکوتر از دلّی است
که آن عجوزه عروسِ هزار داماد است
درونِ دیده نگه دارم اشکِ خونین را
که من فقیرم و این دولتِ خداداد است
اگرچه پیرِ حرم وردِ لَا اِلٰه دارد
کجا نگاه که برّنده تر ز پولاد است!

سفر به غزنی و زیارتِ مزارِ حکیم سنائیؒ

از نوازش‌هائے سلطانِ شهید
صبح و شامم صبح و شامِ روزِ عید
نکته سنجِ خاوران هندی فقیر
میهمانِ خسروِ کیوان سریر!
تا ز شهرِ خسروی کردم سفر
شد سفر بر من سُبک تر از حضر
سینه بکشادم به آن بادے که یار
لاله رُست از فیضِ او در کهسار
آه! غزنی آن حریمِ علم و فن
مرغزارِ شیرِ مردانِ کهن

دولتِ محمود را زیبا عروس — از حنا بندانِ او دانائے طوس!

خفته در خاکش حکیم غزنوی — از نوائے او دلِ مردان قوی

آن "حکیم غیب"، آن صاحب مقام — "ترک جوشِ"، رومی از ذکرش تمام

من ز "پیدا"، وز "پنهان" در سرور — هر دو را سرمایه از ذوقِ حضور

او نقاب از چهرهٔ ایمان کشود — فکرِ من تقدیرِ مومن وا نمود

هر دو را از حکمتِ قرآن سبق — او ز حق گوید من از مردانِ حق

در فضائے مرقدِ او سوختم — تا متاعِ نالهٔ اندوختم

گفتم اے بینندهٔ اسرارِ جان — بر تو روشن این جهان و آن جهان

عصرِ ما وارفتهٔ آب و گل است — اهلِ حق را مشکل اندر مشکل است

مومن از افرنگیان دید آنچه دید — فتنه ها اندر حرم آمد پدید

تا نگاهِ او ادب از دل نخورد — چشمِ او را جلوهٔ افرنگ برد

اے "حکیم غیب"، امامِ عارفان — پخته از فیضِ تو خامِ عارفان

آنچه اندر پردهٔ غیب است گوے — بو کہ آبِ رفته باز آید بجوے

روحِ حکیم سنائیؒ از بہشت برین جواب می دہد

رازدانِ خیر و شر گشتم ز فقر — زندہ و صاحب نظر گشتم ز فقر

یعنی آن فقرے کہ داند راہ را — بیند از نورِ خودی اللہ را

اندرونِ خویش جوید لَا اِلٰہ — در تہِ شمشیر گوید لَا اِلٰہ

فکرِ جان کن چون زنان برتن متن — ہمچو مردان گوئے در میدان فگن

سلطنت اندر جہانِ آب و گل — قیمت او قطرۂ از خونِ دل

مومنان زیرِ سپہرِ لاجورد — زندہ از عشق اند و نے از خواب و خورد

می ندانی عشق و مستی از کجاست؟ — این شعاعِ آفتابِ مصطفیٰؐ ست

زندۂ تا سوزِ او در جانِ تست — این نگہ دارندۂ ایمانِ تست

با خبر شو از رموزِ آب و گل — پس بزن بر آب و گل اکسیرِ دل

دل ز دین سرچشمۂ ہر قوت است — دین ہمہ از معجزاتِ صحبت است

دین مجو اندر کتب اے بے خبر — علم و حکمت از کتب، دین از نظر

بوعلی دانندۂ آب و گل است — بے خبر از خستگیہائے دل است

نیش و نوشِ بوعلی سینا بہل ــ چارہ سازیہائے دل از اہلِ دل

مصطفیٰ بحر است و موجِ او بلند ــ خیز و این دریا بجوئے خویش بند

مدتے پر ساحلش پیچیدہٗ ــ لطمہ ہائے موجِ او نادیدہٗ!

یک زمان خود را بدریا در فگن ــ تا روانِ رفتہ باز آید ز تن

اے مسلمان جز براہِ حق مرو ــ نا اُمید از رحمتِ عامے مشو

پردہ بگذار آشکارائی گزین ــ تا بلرزد از سجودِ تو زمین

دوش دیدم فطرتِ بیتاب را ــ روحِ آن ہنگامۂ اسباب را

چشمِ او بر زشت و خوبِ کائنات ــ در نگاہِ او غیوبِ کائنات

دستِ او با آب و خاک اندر ستیز ــ آن بہم پیوستہ و این ریز ریز

گفتمش در جستجوئے کیستی؟ ــ در تلاشِ تار پوئے کیستی؟

گفت از حکمِ خدائے ذوالمنن ــ آدمے نو سازم از خاکِ کہن

مشتِ خاکے را بصد رنگ آزمود ــ پے بہ پے تابید و سنجید و فزود

آخر او را آب و رنگِ لالہ داد ــ لَا اِلٰہ اندر ضمیرِ او نہاد

باش تا بینی بہارِ دیگرے ــ از بہارِ پاستان رنگین ترے

ہر زمان تدبیرہا دارد رقیب ــ تا نگیری از بہارِ خود نصیب

بر درونِ شاخ و گل دارم نظر ــ غنچہ ہا را دیدہ ام اندر سفر

لالہ را در وادی و کوہ و دمن ــ اندر میدن باز نتوان داشتن

بشنود مردے کہ صاحبِ جستجو است
نغمۂ را کو ہنوز اندر گلو ست!

برمزارِ سلطان محمود علیہ الرحمۃ

خیزد از دل نالہ ہابے اختیار — آہ! آن شہرے کہ اینجا بود پار!
آن دیار و کاخ و کو ویرانہ ایست — آن شکوہ و فال و فر افسانہ ایست
گنبدے! در طوفِ او چرخِ برین — تربتِ سلطان محمود است این!
آن کہ چون کودک لب از کوثر بشست — گفت در گہوارہ نامِ او نخست
برقِ سوزان تیغِ بے زنہارِ او — دشت و در لرزندہ از یلغارِ او
زیرِ گردون آیت اللہ را تنش — قدسیان قرآن سرا بر تربتش
شوخیِ فکرم مرا از من ربود — تا نبودم در جہانِ دیر و زود
رخ نمود از سینہ ام آن آفتاب — پردگیہا از فروغش بے حجاب
مہرِ گردون از جلالش در رکوع — از شعاعش دوش می گردد طلوع!
وارہیدم از جہانِ چشم و گوش — فاش چون امروز دیدم صبحِ دوش
شہرِ غزنی یک بہشتِ رنگ و بو — آبجوہا نغمہ خوان در کاخ و کو
قصرہائے او قطار اندر قطار — آسمان با قبہ ہایش ہم کنار
نکتہ سنجِ طوس را دیدم بہ بزم — لشکرِ محمود را دیدم بہ رزم

روح سیرِ عالمِ اسرار کرد　　تا مرا شوریدهٔ بیدار کرد
آن ہمہ مشتاقی و سوز و سرور　　در سخن چون رندِ بے پرواجسور
تخمِ اشکے اندر آن ویرانہ کاشت　　گفتگوہا با خدائے خویش داشت

تا نبودم بے خبر از رازِ او
سوختم از گرمئ آوازِ او

مناجاتِ مردِ شوریدہ در ویرانۂ غزنی

لالہ ہر یک شعاعِ آفتاب　　دارد اندر شاخ چندین پیچ و تاب
چون بہار او را کند عریان و فاش　　گویدش جز یک نفس اینجا مباش!
ہر دو آمد یک دگر را ساز و برگ　　من ندانم زندگی خوشتر کہ مرگ!
زندگی ہم مصافِ نیش و نوش　　رنگ و نم امروز را از خونِ دوش!

الامان از مکرِ ایام الامان
الامان از صبح و از شام الامان

اے خدا اے نقشبندِ جان و تن　　با تو این شوریدہ دارد یک سخن
فتنہ ہا بینم درین دیرِ کہن　　فتنہ ہا در خلوت و در انجمن
عالم از تقدیرِ تو آمد پدید　　یا خدائے دیگر او را آفرید!
ظاہرش صلح و صفا باطن ستیز　　اہلِ دل را شیشۂ دل ریز ریز!

صدق و اخلاص و صفا باقی نماند
"آن قدح بشکست و آن ساقی نماند"

چشم تو بر لاله رویانِ فرنگ
آدم از افسونِ شان بی آب و رنگ

از که گیرد ربط و ضبط این کائنات؟
ای شهیدِ عشوهٔ لات و منات!

مردِ حق آن بندهٔ روشن نفس
نائبِ تو در جهان او بود و بس

او به بندِ نقره و فرزند و زن
گر توانی سومناتِ او شکن

این مسلمان از پرستاران کیست؟
در گریبانش یکی هنگامه نیست!

سینه اش بی سوز و جانش بی خروش
او سرافیل است و صورِ او خموش!

قلبِ او نامحکم و جانش نژند
در جهان کالای او ناارجمند

در مصافِ زندگانی بی ثبات
دارد اندر آستین لات و منات

مرگ را چون کافران داند هلاک
آتشِ او کم بها مانند خاک!

شعله ای از خاکِ او باز آفرین
آن طلب آن جستجو باز آفرین

باز جذبِ اندرون او را بده
آن جنونِ ذوفنون او را بده

شرق را کن از وجودش استوار
صبحِ فردا از گریبانش برآر!

بحرِ احمر را بچوبِ او شگاف
از شکوهش لرزه افگن بقاف!

قندھار و زیارتِ خرقۂ مبارک

قندھار آن کشورِ مینو سواد
اہلِ دل را خاکِ او خاکِ مراد

رنگ ہا بو ہا ہوا ہا آب ہا
آب ہا تابندہ چون سیماب ہا

لالہ ہا در خلوتِ کہسار ہا
نار ہا یخ بستہ اندر نار ہا

کوے آن شہر است مارا کوے دوست
ساربان بربند محمل سوے دوست

می سرایم دیگر از یارانِ نجد
از نواے ناقہ را آرم بہ وجد!

غزل

از دیرِ مغان آیم بے گردشِ صہبا مست!
در منزلِ لاؔ بودم از بادۂ اِلاّؔ مست!

دانم کہ نگاہِ او ظرفِ ہمہ کس بیند
کرد است مرا ساقی از عشوہ و ایما مست!

وقت است کہ بکشایم میخانۂ رومی باز
پیرانِ حرم دیدم در صحنِ کلیسا مست!

این کارِ حکیمے نیست، دامانِ کلیمے گیر
صد بندۂ ساحل مست، یک بندۂ دریا مست!

دل را بچمن بردم از بادِ چمن افسرد
میرد بخیابان ہا این لالۂ صحرا مست!

از حرفِ دل آویزش اسرارِ حرم پیدا
دی کافرکے دیدم در وادیٔ بطحا مست!

سینا است کہ فاران است؟ یا رب چہ مقام است این؟
ہر ذرۂ خاکِ من چشمے است تماشا مست!

خرقۂ آن "برزخٌ لا یبغیان"[1] | دیدمش در نکتۂ "لی خرقتان"[2]
دینِ او آئینِ او تفسیرِ کل | در جبینِ او خطِ تقدیرِ کل
عقل را او صاحبِ اسرار کرد | عشق را او تیغِ جوہردار کرد
کاروانِ شوق را او منزل است | ما ہمہ یک مشتِ خاکیم او دل است
آشکار او دیدنش اسرائے[3] ماست | در ضمیرش مسجدِ اقصائے ماست
آمد از پیراہنِ او بوئے او | داد ما را نعرۂ اَللّٰہُ ھُو

۱ے برزخٌ لا یبغیان: تلمیح بہ آیۂ قرآنی۔ ۲ے لی خرقتانِ الفقرُ والجِھادُ: (حدیث) ۳ے اسرائے: تلمیح بہ آیۂ قرآنی۔

با دلِ من شوق بے پرواچہ کرد
بادۂ پرزور با میناچہ کرد

رقصد اندر سینہ از زورِ جنون
تا ز راہِ دیدہ می آید برون!

گفت: من جبریلم و نورِ مبین
پیش ازین او را ندیدم این چنین!

شعرِ رومی خواند خندید و گریست
یارب این دیوانۂ فرزانہ کیست!

در حرم با من سخن رندانہ گفت
از مے و مغ زادہ و پیمانہ گفت!

گفتمش این حرف بیباکانہ چیست
لب فرو بند این مقامِ خامشی است

من ز خونِ خویش پروردم ترا
صاحبِ آہِ سحر کردم ترا

باز یاب این نکتہ را اے نکتہ رس
عشقِ مردان ضبطِ احوال است و بس

گفت عقل و ہوش آزارِ دل است!
مستی و وارفتگی کارِ دل است!

نعرہ ہا زد تا فتاد اندر سجود
شعلۂ آوازِ او بود، او نبود!

بر مزارِ حضرت احمد شاہ بابا علیہ الرّحمتہ
موسّسِ ملّتِ افغانیہ

تربتِ آن خسروِ روشن ضمیر
از ضمیرش ملّتے صورت پذیر

گنبدِ او را حرم داند سپہر
با فروغ از طوفِ او سیمائے مہر

مثلِ فاتحؔ[1] آن امیرِ صف شکن
سکۂ زد ہم باقلیمِ سخن

ملتے را داد ذوقِ جستجو
قدسیان تسبیح خوان برخاکِ او

از دلِ و دستِ گہر ریزے کہ داشت
سلطنت ہا بردو بے پروا گذاشت

نکتہ سنج و عارف و شمشیرزن
روحِ پاکش با من آمد در سخن

گفت کن دانم مقامِ تو کجاست
نغمۂ تو خاکیان را کیمیاست

خشت و سنگ از فیض تو دارائے دل
روشن از گفتارِ تو سینائے دل

یلیش ما اے آشنائے کوئے دوست
یک نفس بنشین کہ داری بوئے دوست

اے خوش آن کو از خودی آئینہ ساخت
و ندر ان آئینہ عالم را شناخت

پیر گردید این زمین و این سپہر
ماہ کور از کور چشمیہائے مہر

گرمئ ہنگامۂ می بایدش
تا نخستین رنگ و بو باز آیدش

بندۂ مومن سرافیلی کند
بانگ او ہر کہنہ را برہم زند

اے ترا حق داد جانِ ناشکیب
تو ز سرِّ ملک و دین داری نصیب

فاش گو با پورِ نادر فاش گو
باطنِ خود را بہ ظاہر فاش گو

---

[1] سلطان محمد فاتح فاتحِ قسطنطنیہ۔

خطاب بہ پادشاہِ اسلام اعلیٰ حضرت
ظاہر شاہ
اَیَّدَہُ اللّٰہُ بِنَصْرِہٖ

اے قبائے پادشاہی بر تو راست — سایۂ تو خاکِ ما را کیمیاست

خسروی را از وجودِ تو عیار — سطوتِ تو ملک و دولت را حصار

از تو اے سرمایۂ فتح و ظفر — تختِ احمد شاہ را شانے دگر

سینہ ہا بے مہرِ تو ویرانہ بہ — از دل و از آرزو بیگانہ بہ

آب گون تیغے کہ داری در کمر — نیم شب از تابِ او گردد سحر

نیک می دانم کہ تیغ نادر است — من چہ گویم باطنِ او ظاہر است

حرفِ شوق آوردہ ام از من پذیر

از فقیرے رمزِ سلطانی بگیر

اے نگاہِ تو ز شاہین تیز تر — گردِ این ملکِ خداداد ے نگر

این کہ می بینیم از تقدیر کیست؟ — چیست آن چیزے کہ می بایست نیست؟

روز و شب آئینۂ تدبیرِ ماست — روز و شب آئینۂ تقدیرِ ماست

با تو گویم ای جوانِ سخت کوش ‌ ‌ ‌ چیست فردا؟ دخترِ امروز و دوش!
هر که خود را صاحبِ امروز کرد ‌ ‌ ‌ گردِ او گردد سپهرِ گردگرد
او جهانِ رنگ و بو را آبروست ‌ ‌ ‌ دوش از او امروز از او فردا از وست!
مردِ حق سرمایهٔ روز و شب است ‌ ‌ ‌ زانکه او تقدیرِ خود را کوکب است
بندهٔ صاحب نظر پیرِ اُمم ‌ ‌ ‌ چشمِ او بینای تقدیرِ اُمم
از نگاهش تیزتر شمشیر نیست ‌ ‌ ‌ ما همه نخچیر او نخچیر نیست!
لرزد از اندیشهٔ آن پخته کار ‌ ‌ ‌ حادثات اندر بطونِ روزگار!
چون پدر اهلِ هنر را دوست دار ‌ ‌ ‌ بندهٔ صاحب نظر را دوست دار
همچو آن (رحمه الله) خلد آشیان بیدار زی ‌ ‌ ‌ سخت کوش و پُردم و کرّار زی
می شناسی معنیٔ کرّار چیست؟ ‌ ‌ ‌ این مقامی از مقاماتِ علیؓ ست
امتان را در جهانِ بی ثبات ‌ ‌ ‌ نیست ممکن جز به کرّاری حیات
سرگذشتِ آلِ عثمان را نگر ‌ ‌ ‌ از فریبِ غربیان خونین جگر
تا ز کرّاری نصیبی داشتند ‌ ‌ ‌ در جهانِ دیگر علم افراشتند
مسلمِ هندی چرا میدان گذاشت؟ ‌ ‌ ‌ همتِ او بوی کرّاری نداشت!
مشتِ خاکش آنچنان گردیده سرد ‌ ‌ ‌ گرمیٔ آوازِ من کاری نکرد!
ذکر و فکرِ نادری در خونِ تست ‌ ‌ ‌ قاهری با دلبری در خونِ تست
ای فروغِ دیدهٔ برنا و پیر ‌ ‌ ‌ سرّ کار از هاشم و محمود گیر

هم ازان مردےؔ که اندر کوه و دشت | حق ز تیغِ او بلند آوزه گشت
روزہا شب ہا تپیدن می توان | عصرِ دیگر آفریدن می توان
صد جہان باقی است در قرآن ہنوز | اندر آیاتش یکے خود را بسوز
باز افغان را ازان سوزے بده | عصرِ او را صبح نوروزے بده
ملتے گم گشتۂ کوه و کمر | از جبینش دیده ام چیزے دگر
زانکه بود اندر دلِ من سوز ہند | حق ز تقدیرش مرا آگاه کرد
کار و بارش را نکو سنجیده ام | آنچه پنہان است پیدا دیده ام
مردِ میدان زنده از الله ہُو است | زیرِ پائے او جہانِ چار سو است!
بندۂ کو دل بغیر الله نه بست | می توان سنگ از زجاجِ او شکست
او نه گنجد در جہانِ چون و چند | تہمتِ سائل بایین دریا مبند

چون ز روئے خویش برگیرد حجاب
او حساب است و ثواب است و عذاب!

برگ و سازِ ما کتاب و حکمت است | این دو قوت اعتبارِ ملت است
آن فتوحاتِ جہانِ ذوق و شوق | این فتوحاتِ جہانِ تحت و فوق
ہر دو انعامِ خدائے لایزال | مومنان را آن جمال است این جلال
حکمتِ اشیا فرنگی زاد نیست | اصلِ او جز لذتِ ایجاد نیست

ے والاحضرت شاه ولی خان۔

نیک اگر بینی مسلمان زاده است — این گهر از دستِ ما افتاده است

چون عرب اندر اروپا پر کشاد — علم و حکمت را بنا دیگر نهاد

دانه آن صحرانشینان کاشتند — حاصلش افرنگیان برداشتند

این پری از شیشهٔ اسلاف ماست — باز صیدش کن که او از قاف ماست

لیکن از تهذیبِ لادینے گریز — زانکه او با اهلِ حق دارد ستیز

فتنه‌ها این فتنه پرداز آورد — لات و عزّے در حرم باز آورد

از فسونش دیدهٔ دل نابصیر — روح از بے آبیِ او تشنه میر

لذّتِ بے‌تابی از دل می‌برد — بلکه دل زین پیکرِ گل می‌برد

کهنه دزدے غارتِ او برملاست
لاله می‌نالد که داغِ من کجاست!

حق نصیبِ تو کند ذوقِ حضور — باز گویم آنچه گفتم در زبور

"مردن و هم زیستن اے نکته رس
این همه از اعتبارات است و بس
مردِ کر سوزِ نوا را مردهٔ
لذّتِ صوت و صدا را مردهٔ
پیشِ چنگے مست و مسرور است کور
پیشِ رنگے زنده در گور است کور

روح با حق زندہ و پائندہ است
ورنہ این را مردہ آن را زندہ است
آنکہ حَیٌّ لَا یَمُوْتُ آمد حق است
زیستن با حق حیاتِ مطلق است
ہر کہ بے حق زیست جز مردار نیست
گرچہ کس در ماتمِ او زار نیست"

برخور از قرآن اگر خواہی ثبات
در ضمیرش دیدہ ام آبِ حیات

می دہد ما را پیامِ لَا تَخَفْ
می رساند بر مقامِ لَا تَخَفْ

قوّتِ سلطان و میر از لَا اِلٰہ
ہیبتِ مردِ فقیر از لَا اِلٰہ

تا دو تیغِ لَا و اِلَّا داشتیم
مَاسِوَا اللّٰہ را نشان نگزاشتیم

خاوران از شعلۂ من روشن است
اے خنک مردے کہ در عصرِ من است

از تب و تابم نصیبِ خود بگیر
بعد ازین ناید چو من مردِ فقیر!

گوہرِ دریائے قرآن سفتہ ام
شرحِ رمزِ صِبْغَۃَ اللّٰہ گفتہ ام

با مسلمانان غمے بخشیدہ ام
کہنہ شاخے را نمے بخشیدہ ام

عشقِ من از زندگی دارد سراغ
عقل از صہبائے من روشن ایاغ

نکتہ ہائے خاطر افروزے کہ گفت؟
با مسلمان حرفِ پرسوزے کہ گفت؟

ہمچو نے نالیدم اندر کوہ و دشت
تا مقامِ خویش بر من فاش گشت

حرفِ شوق آموختم واسوختم — آتشِ افسردہ باز افروختم

با من آہِ صبحگاہے دادہ اند — سطوتِ کوہے بکاہے دادہ اند

دارم اندر سینہ نورِ لَا اِلٰہ — در شرابِ من سرورِ لَا اِلٰہ

فکرِ من گردوں مسیر از فیضِ اوست — جوئے ساحل ناپذیر از فیضِ اوست

پس بگیر از بادۂ من یک دو جام

تا درخشی مثلِ تیغِ بے نیام

مثنوی

پس چہ باید کرد اے اقوامِ شرق

بخوانندۂ کتاب

سپاہِ تازہ بر انگیزم از ولایتِ عشق
کہ در حرم خطرے از بغاوتِ خرد است
زمانہ ہیچ نداند حقیقتِ او را
جنون قباست کہ موزون بقامتِ خرد است
بہ آن مقام رسیدم چو در برش کردم
طوافِ بام و درِ من سعادتِ خرد است
گمان مبر کہ خرد را حساب و میزان نیست
نگاہِ بندۂ مومن قیامتِ خرد است

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم ؕ

تمہید

پیر رومی مرشدِ روشن ضمیر
کاروانِ عشق و مستی را امیر

منزلش برتر ز ماہ و آفتاب
خیمہ را از کہکشان سازد طناب

نورِ قرآن درمیان سینہ اش
جامِ جم شرمندہ از آئینہ اش

از نئے آن نے نوازِ پاک زاد
باز شورے در نہادِ من فتاد

گفت جانہا محرمِ اسرار شد
خاور از خوابِ گران بیدار شد

جذبہ ہائے تازہ او را دادہ اند
بندہائے کہنہ را بکشادہ اند

جز تو اے دانائے اسرارِ فرنگ
کس نکو ننشست در نارِ فرنگ

باش مانندِ خلیل اللہ مست
ہر کہن بتخانہ را باید شکست

امتان را زندگی جذبِ درون
کم نظر این جذب را گوید جنون

هیچ قوّت زیرِ چرخِ لاجورد   بے جنونِ ذو فنون کارے نکرد

مومن از عزم و توکل قاهر است   گر ندارد این دو جوهر کافر است

خیر را او باز میداند ز شر   از نگاهش عالمے زیر و زبر

کوهسار از ضربتِ او ریز ریز   در گریبانش هزار آن رستخیز

نامے از میخانهٔ من خوردهٔ   کهنگی را از تماشا بردهٔ

در چمن زی مثلِ بو مستور و فاش   در میانِ رنگ پاک از رنگ باش

عصرِ تو از رمزِ جان آگاه نیست   دینِ او جز حبِّ غیر الله نیست

فلسفی این رمز کم فهمیده است   فکرِ او در آب و گل پیچیده است

دیده از قندیلِ دل روشن نکرد   پس ندید الّا کبود و سرخ و زرد

اے خوش آن مردے که دل با کس نداد
بندِ غیر الله را از پا گشاد

سرِّ شیری را نه فهمد گاو و میش   جز به شیران کم بگو اسرارِ خویش

با حریفِ سفله نتوان خورد مے   گرچه باشد پادشاهِ روم و رے

یوسفِ ما را اگر گرگے برد   به که مردے ناکسے او را خرد

اهلِ دنیا بے تخیّل بے قیاس   بوریا بافانِ اطلس ناشناس

اعجمی مردے چه خوش شعرے سرود   سوزد از تاثیرِ او جان در وجود

"نالهٔ عاشق بگوشِ مردمِ دنیا
بانگِ مسلمانی و دیارِ فرنگ است"

معنیٔ دین و سیاست باز گوئے — اہلِ حق را زین دو حکمت باز گوے

"غم خور و نانِ غم افزایان مخور (رومی) زانکہ عاقل غم خورد کودک شکر"

خرقہ خود بار است بر دوشِ فقیر — چون صبا جز بوے گل سامان مگیر

قلزمی! باد شت و در پیہم ستیز
شبنمی! خود را بہ گل برگے بریز

سرِ حق بر مردِ حق پوشیدہ نیست — روحِ مومن ہیچ می دانی کہ چیست

قطرۂ شبنم کہ از ذوقِ نمود — عقدۂ خود را بدستِ خود کشود

از خودی اندر ضمیرِ خود نشست — رخت خویش از خلوتِ افلاک بست

رخ سوئے دریائے بے پایان نکرد — خویشتن را در صدف پنہان نکرد

اندر آغوشِ سحر یک دم تپید
تا بکامِ غنچۂ نورس چکید

خطاب بہ مہرِ عالمتاب

اے امیرِ خاور اے مہرِ منیر — می کنی ہر ذرہ را روشن ضمیر

از تو این سوز و سرور اندر وجود — از تو ہر پوشیدہ را ذوقِ نمود

می رود روشن ترا ز دستِ کلیم — زورقِ زرینِ تو در جوئے سیم

پرتوِ تو ماہ را مہتاب داد — لعل را اندر دلِ سنگ آب داد

لاله را سوزِ درون از فیض تست — در رگِ او موجِ خون از فیض تست

نرگس[1] ان همه پرده را برمی درد — تا نصیبی از شعاعِ تو برد

خوش بیا صبحِ مراد آورده — هر شجر را نخلِ سینا کرده

تو فروغِ صبح و من پایانِ روز — در ضمیرِ من چراغی بر فروز

تیره خاکم را سراپا نور کن — در تجلی هائے خود مستور کن

تا بروز آرم شبِ افکارِ شرق — بر فروزم سینهٔ احرارِ شرق

از نوائے پخته سازم خام را — گردشِ دیگر دهم ایام را

فکرِ شرقی آزاد گردد از فرنگ — از سرودِ من بگیرد آب و رنگ

زندگی از گرمیٔ ذکر است و بس — حریت از عفتِ فکر است و بس

چون شود اندیشهٔ قومے خراب — ناسره[2] گردد بدستش سیم ناب

میرد اندر سینه اش قلبِ سلیم — در نگاهِ او کج آید مستقیم

بر کران از حرب و ضرب کائنات — چشمِ او اندر سکون بیند حیات

موج از دریاش کم گردد بلند — گوهرِ او چون خزف ناارجمند

پس نخستین بایدش تطهیرِ[3] فکر
بعد ازان آسان شود تعمیرِ فکر

---

[1] مزید علیہ نرگس۔ [2] کھوٹی۔ [3] پاک کرنا۔

حکمتِ کلیمی

تا نبوت حکمِ حق جاری کند / پشت[1] پا بر حکمِ سلطان می زند

در نگاهش قصرِ سلطان کهنه دیر / غیرتِ او برنتابد حکمِ غیر

پخته سازد صحبتش هر خام را / تازه غوغائے دهد ایام را

درسِ او الله بس باقی هوس / تا نیفتد مردِ حق در بندِ کس

از دمِ او آتش اندر شاخِ تاک / در کفِ خاک از دمِ او جانِ پاک

معنئ جبریل و قرآن است او / فطرة الله را نگهبان است او

حکمتش برتر ز عقلِ ذو فنون / از ضمیرش امتے آید برون

حکمرانے بے نیازِ تخت و تاج / بے کلاه و بے سپاه و بے خراج

از نگاهش فرودین خیزد ز دے / در دِ هر خم تلخ تر گردد مے

اندر آهِ صبحگاهِ او حیات / تازه از صبحِ نمودش کائنات

بحر و بر از زورِ طوفانش خراب / در نگاهِ او پیامِ انقلاب

درسِ لا[2] خوفٌ علیهم می دهد / تا دلے در سینهٔ آدم نهد

عزم و تسلیم و رضا آموزدش / در جهان مثلِ چراغ افروزدش

---

[1] پشت پا زدن ۔ ٹھکرا دینا۔ [2] تلمیح بہ آیۂ قرآنی لَا خَوْفٌ عَلَیْهِمْ وَلَا هُمْ یَحْزَنُوْنَ ۔ یعنی مومن خوف و غم سے پاک ہیں۔

من نمی دانم چه افسون می کند ‌ ‌ ‌ روح را در تن دگرگون می کند

صحبتِ او هر خزف را دُر کند ‌ ‌ ‌ حکمتِ او هر تهی را پُر کند

بندهٔ درمانده را گوید که خیز ‌ ‌ ‌ هر کهن معبود را کن ریز ریز

مردِ حق! افسونِ این دیرِ کهن ‌ ‌ ‌ از دو حرفِ رَبّیَ الاعلیٰ شکن

فقر خواهی از تهی دستی منال ‌ ‌ ‌ عافیت در حال و نے در جاه و مال

صدق و اخلاص و نیاز و سوز و درد ‌ ‌ ‌ نے زر و سیم و قماش و سرخ و زرد

بگذر از کاؤس و کَے اے زنده مرد ‌ ‌ ‌ طوفِ خود کن گرد ایوانے مگرد

از مقامِ خویش دور افتادهٔ ‌ ‌ ‌ کرگسی کم کن که شاهین زادهٔ

مرغکِ اندر شاخسارِ بوستان ‌ ‌ ‌ بر مرادِ خویش بندد آشیان

تو که داری فکرتِ گردون مسیر ‌ ‌ ‌ خویش را از مرغکے کمتر بگیر

دیگر این نه آسمان تعمیر کن ‌ ‌ ‌ بر مرادِ خود جهان تعمیر کن

چون فنا اندر رضائے حق شود ‌ ‌ ‌ بندهٔ مومن قضائے حق شود

چار سوئے با فضائے نیلگون ‌ ‌ ‌ از ضمیرِ پاکِ او آید برون

در رضائے حق فنا شو چون سلف ‌ ‌ ‌ گوهرِ خود را برون آر از صدف

در ظلامِ این جهانِ سنگ و خشت ‌ ‌ ‌ چشمِ خود روشن کن از نورِ سرشت

تا نگیری از جلالِ حق نصیب ‌ ‌ ‌ هم نیابی از جمالِ حق نصیب

ابتدائے عشق و مستی قاهری است ‌ ‌ ‌ انتهائے عشق و مستی دلبری است

مردِ مومن از کمالاتِ وجود　　　　او وجود و غیرِ او ہر شے نمود

گر بگیرد سوز و تابِ لا اِلٰہ

جز بکامِ او نگردد مہر و ماہ

حکمتِ فرعونی

حکمتِ اربابِ دین کردم عیان　　　　حکمتِ اربابِ کین را ہم بدان

حکمتِ اربابِ کین مکر است و فن　　　　مکر و فن؟ تخریبِ جان تعمیرِ تن!

حکمتے از بندِ دین آزادہ　　　　از مقامِ شوق دور افتادہ

مکتب از تدبیرِ او گیرد نظام　　　　تا بکامِ خواجہ اندیشد غلام

شیخِ ملت با حدیثِ دل نشین　　　　بر مرادِ او کند تجدیدِ دین

از دمِ او وحدتِ قومے دو نیم　　　　کس حریفش نیست جز چوبِ کلیم

وائے قومے کشتۂ تدبیرِ غیر　　　　کارِ او تخریبِ خود تعمیرِ غیر

می شود در علم و فن صاحب نظر　　　　از وجودِ خود نہ گردد باخبر!

نقشِ حق را از نگینِ خود سترد　　　　در ضمیرش آرزو ہا زاد و مرد

بے نصیب آمد ز اولادِ غیور　　　　جان بہ تن چون مردہ در خاکِ گور

از حیا بیگانہ پیرانِ کہن　　　　نوجوانان چون زنان مشغولِ تن

در دلِ شان آرزو ہا بے ثبات　　　　مردہ زایند از بطونِ[1] امہات[2]

---

[1] جمع بطن - پیٹ۔ [2] جمع ام - مادر۔

دختران او بزلفِ خود اسیر | شوخ چشم و خود نما و خرده گیر
ساخته پرداخته دل باخته | ابروان مثلِ دو تیغ آخته
ساعدِ سیمین شان عیشِ نظر | سینۂ ماہی بموج اندر نگر
ملتے خاکسترِ او بے شرر | صبحِ او از شامِ او تاریک تر
ہر زمان اندر تلاشِ ساز و برگ | کارِ او فکرِ معاش و ترسِ مرگ
منعمان او بخیل و عیش دوست | غافل از مغزند و اندر بندِ پوست
قوتِ فرمان روا معبودِ او | در زیانِ دین و ایمان سودِ او
از حدِ امروزِ خود بیرون نجست | روزگارش نقشِ یک فردا نبست
از نیاگان دفترے اندر بغل | الامان از گفته ہائے بے عمل
دینِ او عہدِ وفا بستن بغیر | یعنی از خشتِ حرم تعمیرِ دیر

آہ قومے دل ز حق پرداخته
مُرد و مرگِ خویش را نشناخته

لا اِلٰہ اِلّا اللّٰہ

نکته می گویم از مردانِ حال | امتان را لا جلال اِلّا جمال
لا و اِلّا احتسابِ کائنات | لا و اِلّا فتحِ بابِ کائنات
ہر دو تقدیرِ جہانِ کاف و نون | حرکت از لا زاید از اِلّا سکون

تا نہ رمزِ لا اِلٰہ آید بدست / بندِ غیر اللہ را نتوان شکست

در جہان آغازِ کار از حرفِ لاست / این نخستین منزلِ مردِ خداست

ملّتے کز سوزِ او یک دم تپید / از گلِ خود خویش را باز آفرید

پیشِ غیر اللہ لا گفتن حیات / تازہ از ہنگامۂ او کائنات

از جنونش ہر گریبان چاک نیست / در خورِ این شعلہ ہر خاشاک نیست

جذبۂ او در دلِ یک زندہ مرد / می کند صد رہ نشین را رہ نورد

بندہ را با خواجہ خواہی در ستیز؟ / تخمِ لا در مشتِ خاکِ او بریز

ہر کہ را این سوز باشد در جگر / ہولش از ہولِ قیامت بیشتر

لا مقامِ ضربہائے پے بہ پے / این غوِ[1] رعد است نے آوازِ نے

ضربِ او ہر بود را سازد نبود
تا برون آئی ز گردابِ وجود

با تو می گویم ز ایامِ عرب / تا بدانی پختہ و خامِ عرب

ریز ریز از ضربِ او لات و منات / در جہات آزاد از بندِ جہات

ہر قبائے کہنہ چاک از دستِ او / قیصر و کسریٰ ہلاک از دستِ او

گاہ دشت از برق و بارانش بدرد / گاہ بحر از زورِ طوفانش بدرد

عالمے در آتشِ او مثلِ خس / این ہمہ ہنگامۂ لا بود و بس

---

[1] بجلی کی کڑک۔

اندرین دیرِ کہن پیہم تپید　　تا جہانے تازہ آمد پدید
بانگِ حق از صبح خیزیہائے اوست　　ہرچہ ہست از تخم ریزیہائے اوست
اینکہ شمعِ لالہ روشن کردہ اند　　از کنارِ جوئے او آوردہ اند

لوحِ دل از نقشِ غیر اللہ شست
از کفِ خاکش دو صد ہنگامہ رست

ہمچنان بینی کہ در دورِ فرنگ　　بندگی با خواجگی آمد بجنگ
روس را قلب و جگر گردیدہ خون　　از ضمیرش حرفِ لا آمد برون
آن نظامِ کہنہ را برہم زد است　　تیز نیشے بر رگِ عالم زد است
کردہ ام اندر مقاماتش نگہ　　لا سلاطین، لا کلیسا، لا اِلٰہ
فکرِ او در تند بادِ لا بماند　　مرکبِ خود را سوئے اِلّا نراند
آیدش روزے کہ از زورِ جنون　　خویش را زین تند باد آرد برون
در مقامِ لا نیاساید حیات　　سوئے اِلّا می خرامد کائنات
لا و اِلّا ساز و برگِ اُمتان　　نفی بے اثبات مرگِ اُمتان
در محبت پختہ کے گردد خلیل　　تا نگردد لا سوئے اِلّا دلیل
اے کہ اندر حجرہ ہا سازی سخن　　نعرۂ لا پیشِ نمرودے بزن
این کہ می بینی نیرزد با دو[1] جو　　از جلالِ لا اِلٰہ آگاہ شو

---

[1] راہ نما

هر کہ اندر دستِ او شمشیرِ لاست
جملہ موجودات را فرماں رواست

فقر

چیست فقر اے بندگانِ آب و گل
یک نگاہِ راہ بین، یک زندہ دل

فقر کارِ خویش را سنجیدن است
بر دو حرفِ لا الٰہ پیچیدن است

فقر خیبر گیر با نانِ شعیر
بستۂ فتراکِ او سلطان و میر

فقر ذوق و شوق و تسلیم و رضاست
ما امینیم این متاعِ مصطفیٰؐ است

فقر بر کرّوبیان شبخون زند
بر نوامیس[۱] جہان شبخون زند

بر مقامِ دیگر اندازد ترا
از زجاجِ الماس می سازد ترا

برگ و سازِ او ز قرآنِ عظیم
مردِ درویشے نہ گنجد در گلیم

گرچہ اندر بزم کم گوید سخن
یک دمِ او گرمیٔ صد انجمن

بے پران را ذوقِ پروازے دہد
پشہ را تمکینِ شہبازے دہد

با سلاطین در فتد مردِ فقیر
از شکوہِ بوریا لرزد سریر

از جنون می افگند ہوئے بہ شہر
وارہاند خلق را از جبر و قہر

می نگیرد جز بہ آن صحرا مقام
کاندرو شاہین گریزد از حمام

---

۱ جمع ناموس مراد قلندر کی پوشیدہ قوتیں۔

قلبِ او را قوت از جذب و سلوک　　پیشِ سلطان نعرهٔ او لا ملوک

آتشِ ما سوزناک از خاکِ او　　شعله ترسد از خس و خاشاکِ او

بر نیفتد ملتے اندر نبرد　　تا در و باقیست یک درویش مرد

آبروئے ما ز استغنائے اوست　　سوزِ ما از شوقِ بے پروائے اوست

خویشتن را اندرین آئینہ بین　　تا ترا بخشند سلطانِ مبین

حکمتِ دین دل نوازی ہائے فقر
قوتِ دین بے نیازی ہائے فقر

مومنان را گفت آن سلطانِ دین　　مسجدِ من[1] این ہمہ روئے زمین

الامان از گردشِ نُہ آسمان　　مسجدِ مومن بدستِ دیگران

سخت کوشد بندهٔ پاکیزه کیش　　تا بگیرد مسجدِ مولائے خویش

اے کہ از ترکِ جہان گوئی مگو　　ترکِ این دیرِ کہن تسخیرِ او

راکبش بودن از و وارستن است　　از مقامِ آب و گل بر جستن است

صیدِ مومن این جہانِ آب و گل　　باز را گوئی کہ صیدِ خود بہل؟

حل نہ شد این معنیٔ مشکل مرا　　شاہین از افلاک بگریزد چرا

وائے آن شاہین کہ شاہینی نکرد　　مرغکے از چنگِ او نامد بدرد

---

[1] تلمیح ہے حضور رسالت مآب کی ایک مشہور حدیث کی طرف جس میں ارشاد ہے کہ تمام روئے زمین میری مسجد ہے۔

در کنامے[1] مانند زار و سرنگون
پر نہ زد اندر فضائے نیلگون

فقرِ قرآن احتسابِ ہست و بود
نے رباب و مستی و رقص و سرود

فقرِ مومن چیست؟ تسخیرِ جہات
بندہ از تاثیرِ او مولا صفات

فقرِ کافر خلوتِ دشت و دراست
فقرِ مومن لرزۂ بحر و براست!

زندگی آن را سکونِ غار و کوہ
زندگی این را ز مرگِ با شکوہ!

آن خدا را جستن از ترکِ بدن
این خودی را بر فسانِ حق زدن

آن خودی را کشتن و واسوختن
این خودی را چون چراغ افروختن

فقر چون عریان شود زیرِ سپہر
از نہیبِ او بلرزد ماہ و مہر

فقرِ عریان گرمیٔ بدر و حنین
فقرِ عریان بانگِ تکبیرِ حسین رضہ

فقر را تا ذوقِ عریانی نماند
آن جلال اندر مسلمانی نماند

وائے ما اے وائے این دیرِ کہن
تیغِ لَا در کف نہ تو داری نہ من

دل ز غیر اللہ بپرداز اے جوان
این جہانِ کہنہ در باز اے جوان

تا کجا بے غیرتِ دین زیستن
اے مسلمان مُردن است این زیستن

مردِ حق باز آفریند خویش را
جز بہ نورِ حق نہ بیند خویش را

---

[1] باز کے رہنے کی جگہ۔

بر عیارِ مصطفیٰ خود را زند
تا جهانے دیگرے پیدا کند

آه زان قومے که از پا بر فتاد — میر و سلطان زاد و درویشے نزاد
داستانِ او مپرس از من که من — چون بگویم آنچه ناید در سخن
در گلویم گریه ها گردد گره — این قیامت اندرونِ سینه به
مسلمِ این کشور از خود ناامید — عمرها شد با خدا مردے ندید
لاجرم از قوتِ دین بدظن است — کاروانِ خویش را خود رہزن است
از سه قرن[1] این امتِ خوار و زبون — زنده بے سوز و سرورِ اندرون
پست فکر و دون نهاد و کور ذوق — مکتب و ملاے او محرومِ شوق
از تشتتِ[2] اندیشه او را خوار کرد — افتراقِ او را از خود بیزار کرد
تا نداند از مقام و منزلش — مُرد ذوقِ انقلاب اندر دلش
طبعِ او بے صحبتِ مردِ خبیر — خسته و افسرده و حق ناپذیر
بندهٔ رد کردهٔ مولاست او — مفلس و قلاش و بے پرواست او
نے بنقدِ مالے که سلطانے برد — نے بدل نورے که شیطانے برد
شیخِ او لردِ[3] فرنگی را مرید — گرچه گوید از مقامِ بایزید
گفت دین را رونق از محکومی است — زندگانی از خودی محرومی است

---

۱ صدی۔ ۲ پراگندگی۔ ۳ انگریزی لفظ لارڈ کا مفرس۔

دولتِ اغیار را رحمت شمرد
رقص را گردِ کلیسا کرد و مرد

اے تہی از ذوق و شوق و سوز و درد — می شناسی عصرِ ما با ما چہ کرد

عصرِ ما ما را ز ما بیگانہ کرد — از جمالِ مصطفیٰ بیگانہ کرد

سوزِ او تا از میانِ سینہ رفت — جوہرِ آئینہ از آئینہ رفت

باطنِ این عصر را نشناختی — داوِ[1] اوّلِ خویش را در باختی

تا دماغِ تو بہ پیچاکش فتاد — آرزوئے زندہ در دل نزاد

احتسابِ خویش کن از خود مرد — یک دو دم از غیرِ خود بیگانہ شو

تا کجا این خوف و وسواس و ہراس — اندرین کشور مقامِ خود شناس

این چمن دارد بسے شاخِ بلند — بر نگون شاخ آشیانِ خود مبند

نغمہ داری در گلو اے بے خبر — جنسِ خود بشناس و با زاغان مپر

خویشتن را تیزیِ شمشیر دہ — بازِ خود را در کفِ تقدیر دہ

اندرونِ تست سیلِ بے پناہ — پیشِ او کوہِ گران مانندِ کاہ

سیل را تمکین[2] ز نا آسودن است — یک نفس آسودنش نابودن است

من نہ ملّا، نے فقیہِ نکتہ در — نے مرا از فقر و درویشی خبر

---

[1] داوِ اوّل الخ یعنی تو نے اپنے آپ کو پہلے ہی داؤ میں ہار دیا۔

[2] تمکین، وقار، شان و شوکت۔

دررهِ دین تیز بین و سست گام — پختهٔ من خام و کارم ناتمام

تا دلِ پُر اضطرابم داده اند — یک گره از صد گره بکشاده اند

از تب و تابم نصیبِ خود بگیر

بعد ازین ناید چو من مردِ فقیر

مردِ حُر

مردِ حُر محکم ز وردِ لَاتَخَفْ [1] — ما به میدان سر بجیب او سر به کف

مردِ حُر از لا الٰه روشن ضمیر — می نه گردد بندهٔ سلطان و میر

مردِ حُر چون اشتران بارے برد — مردِ حُر بارے بَرد خارے خورد

پائے خود را آنچنان محکم نهد — نبض را از سوزِ او بر می جهد

جانِ او پائنده تر گردد ز موت — بانگِ تکبیرش برون از حرف و صوت

هر که سنگِ راه را داند زجاج — گیرد آن درویش از سلطان خراج

گرمیِ طبعِ تو از صهبائے اوست — جوئے تو پرورده در پائے اوست

پادشاهان در قباهائے حریر — زرد رو از سهمِ آن عریان فقیر

سرِّ دین ما را خبر او را نظر — او درونِ خانه ما بیرونِ در

---

[1] لَاتَخَفْ: تلمیح آیهٔ قرآنی کی طرف یعنی خوف نه کر۔

ما کلیسا دوست! ما مسجد فروش! — او ز دستِ مصطفیٰ پیمانہ نوش

نے مغان را بندہ نے ساغر بدست — ما تہی پیمانہ او مستِ الست

چہرۂ گل از نمِ او احمر است — ز آتشِ ما دودِ او روشن تر است

دارد اندر سینہ تکبیرِ امم — در جبینِ اوست تقدیرِ امم

قبلۂ ما گہ کلیسا گاہ دیر — او نخواہد رزقِ خویش از دستِ غیر

ما ہمہ عبدِ فرنگ او عبدہٗ — او نہ گنجد در جہانِ رنگ و بو

صبح و شامِ ما بہ فکرِ ساز و برگ — آخرِ ما چیست؟ تلخیہائے مرگ!

در جہانِ بے ثبات او را ثبات — مرگِ او را از مقاماتِ حیات!

اہلِ دل از صحبتِ ما مضمحل — گل ز فیضِ صحبتش دارائے دل

کارِ ما وابستۂ تخمین و ظن — او ہمہ کردار و کم گوید سخن

ما گدایان کوچہ گرد و فاقہ مست — فقرِ او از لا الٰہ تیغے بدست

ما پرِ کاہے اسیرِ گرد باد — ضربتش از کوہِ گران جوئے کشاد

محرمِ او شو ز ما بیگانہ شو — خانہ ویران باش و صاحب خانہ شو

شکوہ کم کن از سپہرِ گرد گرد — زندہ شو از صحبتِ آن زندہ مرد

صحبت از علمِ کتابی خوشتر است — صحبتِ مردانِ حر آدم گر است

مردِ حر دریائے ژرفِ[1] بیکران — آب گیر از بحر و نے از ناودان[2]

---

[1] عمیق، گہرا۔ [2] پرنالہ۔

سینهٔ این مرد می جوشد چو دیگ | پیشِ او کوهِ گران یک توده ریگ
روزِ صلح آن برگ و سازِ انجمن | هم چو بادِ فرودین اندر چمن
روزِ کین آن محرمِ تقدیرِ خویش | گورِ خود می کند از شمشیرِ خویش!
ای سرت گردم گریز از ما چو تیر | دامنِ او گیر و بے تابانہ گیر
می نہ روید تخمِ دل از آب و گل | بے نگاہے از خداوندانِ دل

اندر این عالم نیرزی با خسے
تا نیاویزی بدامانِ کسے!

در اسرارِ شریعت

نکتہ ہا از پیرِ روم آموختم | خویش را در حرفِ او وا سوختم
"مال را گر بہرِ دین باشی حمول (رومی) | نِعْمَ مَالٌ صَالِحٌ گوید رسولؐ[1]
گر نداری اندرین حکمت نظر | تو غلام و خواجہ تو سیم و زر
از تہی دستان کشادِ امتحان | از چنین منعم فسادِ امتحان
جدت اندر چشم او خوار است و بس | کہنگی را او خریدار است و بس
در نگاہش نا صواب آمد صواب | ترسد از ہنگامہ ہائے انقلاب

---

[1] نعم مال صالح : حدیث نبویؐ ۔ مطلب یہ ہے کہ اگر مال و دولت دینی امور پر خرچ کرنے کے لئے جمع کیا جائے تو وہ مال صالح ہے ۔

خواجہ نانِ بندۂ مزدور خورد
آبروئے دخترِ مزدور برد

در حضورش بندہ می نالد چو نے
برلبِ او نالہ ہائے پے بہ پے

نے بجامش بادہ و نے در سبوست
کاخہا تعمیر کرد و خود بکوست

اے خوش آن منعم کہ چون درویش زیست
در چنین عصرے خدا اندیش زیست

تا ندانی نکتۂ اکلِ حلال
بر جماعت زیستن گردد وبال

آہ یورپ زین مقام آگاہ نیست
چشمِ او ینظر بنور اللہ[1] نیست

او نداند از حلال و از حرام
حکمتش خام است و کارش ناتمام

امّتے بر امّتے دیگر چرد
دانہ این می کارد و آن حاصل برد

از ضعیفان نان ربودن حکمت است
از تنِ شان جان ربودن حکمت است

شیوۂ تہذیبِ نو آدم دری است
پردۂ آدم دری سوداگری است

این بنوک[2] این فکرِ چالاکِ یہود
نورِ حق از سینۂ آدم ربود

تا تہ و بالا نہ گردد این نظام
دانش و تہذیب و دین سودائے خام

---

[1] ینظر بنور اللہ: تلمیح ہے حدیثِ نبوی کی طرف جس کا مطلب یہ ہے کہ مومن اللہ کے نور سے دیکھتا ہے۔ [2] بنوک: بنک کی جمع، عربوں نے اس انگریزی لفظ کو معرب کر لیا ہے۔

آدمی اندر جہانِ خیر و شر — کم شناسد نفعِ خود را از ضرر

کس نداند زشت و خوبِ کار چیست — جادۂ ہموار و ناہموار چیست

شرع برخیزد ز اعماقِ[1] حیات — روشن از نورش ظلامِ کائنات

گر جہان داند حرامش را حرام — تا قیامت پختہ ماند این نظام

نیست این کارِ فقیہان اے پسر — با نگاہے دیگرے او را نگر

حکمش از عدل است و تسلیم و رضاست — بیخِ او اندر ضمیرِ مصطفےٰ است

از فراق است آرزوہا سینہ تاب — تو نمانی چون شود، او، بے حجاب

از جدائی گرچہ جان آید بلب — وصلِ، او، کم جو رضائے، او، طلب

مصطفےٰ داد از رضائے، او، خبر — نیست در احکامِ دین چیزے دگر

تختِ جم پوشیدہ زیرِ بوریاست — فقرِ شاہی از مقاماتِ رضاست

حکمِ سلطان گیر دار حکمش منال — روزِ میدان نیست روزِ قیل و قال

ناتوانی گردن از حکمش مپیچ — تا نہ پیچد گردن از حکمِ تو ہیچ

از شریعت اَحسنُ التقویم[2] شو
وارثِ ایمانِ ابراہیم شو

پس طریقت چیست اے والا صفات — شرع را دیدن بہ اعماقِ حیات

---

[1] جمع عمیق، گہرائی۔ [2] تلمیح ہے آیہ قرآنی کی طرف، جس کا مطلب یہ ہے کہ وجودِ انسانی کی ساخت نہایت احسن طریق پر ہوئی ہے۔

فاش می خواهی اگر اسرارِ دین ‏ ‏ جز به اعماقِ ضمیرِ خود مبین

گر نه بینی دین تو مجبوری است ‏ ‏ این چنین دین از خدا مهجوری است

بنده تا حق را نه بیند آشکار ‏ ‏ بر نمی آید ز جبر و اختیار

تو یکے در فطرتِ خود غوطه زن ‏ ‏ مردِ حق شو بر ظن و تخمین متن

تا به بینی زشت و خوبِ کار چیست ‏ ‏ اندرین نُه پردهٔ اسرار چیست

هر که از سرِّ نبی گیرد نصیب ‏ ‏ هم به جبریلِ امین گردد قریب

اے که می نازی به قرآنِ عظیم ‏ ‏ تا کجا در حجره می باشی مقیم

در جهان اسرارِ دین را فاش کن ‏ ‏ نکتهٔ شرعِ مبین را فاش کن

کس نه گردد در جهان محتاجِ کس ‏ ‏ نکتهٔ شرعِ مبین این است و بس

مکتب و ملا سخن ها ساختند ‏ ‏ مومنان این نکته را نشناختند

زنده قومے بود از تاویل مُرد ‏ ‏ آتشِ او در ضمیرِ او فسُرد

صوفیانِ با صفا را دیده ام ‏ ‏ شیخ مکتب را نکو سنجیده ام

عصرِ من پیغمبرے هم آفرید ‏ ‏ آنکه در قرآن بغیر از خود ندید

هر یکے دانائے قرآن و خبر ‏ ‏ در شریعت کم سواد و کم نظر

عقل و نقل افتاده در بندِ هوس ‏ ‏ منبرِ شان منبرِ کاک[1] است و بس

---

[1] منبرِ کاک: کاک ایک قسم کی چھوٹی روٹی ہے۔ منبر کاک اس چوبی میز کو کہتے ہیں جس پر نان بائی روٹی رکھ کر بیچتا ہے۔

زین کلیمان نیست امیدِ کشود آستین ہائے یدِ بیضا چہ سود؟

کارِ اقوام و ملل ناید درست

از عمل بنما کہ حق در دستِ تست

اشکے چند بر افتراقِ ہندیان

اے ہمالہ! اے اٹک! اے رودِ گنگ زیستن تا کے چنان بے آب و رنگ

پیرِ مردان از فراست بے نصیب نوجوانان از محبت بے نصیب

شرق و غرب آزاد و ما نخچیرِ غیر خشتِ ما سرمایۂ تعمیرِ غیر

زندگانی بر مرادِ دیگران جاودان مرگ است نے خوابِ گران

نیست این مرگے کہ آید از آسمان تخمِ او می بالد از اعماقِ جان

صیدِ او نے مردہ شو[۱] خواہد نہ گور نے ہجومِ دوستان از نزد و دور

جامۂ کس در غمِ او چاک نیست دوزخِ او آن سوئے افلاک نیست

در ہجومِ روزِ حشر او را مجو ہست در امروزِ او فردائے او

ہر کہ این جا دانہ کشت این جا درود پیشِ حق آن بندہ را ابردان چہ بود

اُمّتے کز آرزو نیشے نہ خورد نقشِ او را فطرت از گیتی سترد

اعتبارِ تخت و تاج از ساحری است سخت چون سنگ این زجاج از ساحری است

---

۱ غسل دینے والا۔

درگزشت از حکم این سحرِ مبین — کافری از کفر و دین داری ز دین

هندیان با یک دگر آویختند — فتنه هائے کهنه باز انگیختند

تا فرنگی قومے از مغرب زمین — ثالث آمد در نزاعِ کفر و دین

کس نداند جلوهٔ آب از سراب

انقلاب! اے انقلاب! اے انقلاب!

اے ترا هر لحظه فکرِ آب و گل — از حضور حق طلب یک زنده دل

آشیانش گرچه در آب و گل است — نه فلک سرگشتهٔ این یک دل است

تا نه پنداری که از خاک است او — از بلندی هائے افلاک است او

این جهان اورا حریم کوئے دوست — از قبائے لاله گیرد بوئے دوست

هر نفس با روزگار اندر ستیز — سنگِ ره از ضربتِ او ریزه ریزه

آشنائے منبر و دار است او — آتشِ خود را نگهدار است او

آبجوئے و بحرها دارد به بر — می دهد موجش ز طوفانے خبر

زنده و پاینده بے نانِ تنور — میر داں ساعت که گردد بے حضور

چون چراغ اندر شبستانِ بدن — روشن از وے خلوت و هم انجمن

این چنین دل خود نگر، الله مست — جز به درویشی نمی آید بدست

اے جوان دامانِ او محکم بگیر

در غلامی زادهٔ آزاد میر

سیاسیاتِ حاضره

می کند بندِ غلامان سخت تر — حریت می خواند او را بے بصر

گرمیِ ہنگامۂ جمہور دید — پردہ بر روئے ملوکیت کشید

سلطنت را جامعِ اقوام گفت — کارِ خود را پختہ کرد و خام گفت

در فضائش بال و پر نتوان گشود — با کلیدش ہیچ در نتوان گشود

گفت با مرغِ قفس "اے دردمند — آشیان در خانۂ صیاد بند

ہر کہ سازد آشیان در دشت و مرغ — او نباشد ایمن از شاہین و چرغ"

از فسونش مرغِ زیرک دانہ مست — نالہ ہا اندر گلوئے خود شکست

حریت خواہی بہ پیچاکش میفت — تشنہ میر و بر نمِ تاکش میفت

الحذر از گرمیِ گفتارِ او — الحذر از حرفِ پہلو دار[1] او

چشم ہا از سرمہ اش بے نور تر — بندۂ مجبور از و مجبور تر

از شرابِ ساتگینش[2] الحذر — از قمارِ بدنشینش الحذر

از خودی غافل نہ گردد مردِ حر — حفظِ خود کن حبِّ افیونش مخور

پیشِ فرعونان بگو حرفِ کلیم
تا کند ضربِ تو دریا را دو نیم

---

[1] پہلودار: ایسی بات جس کے کئی معنی نکل سکتے ہوں۔ [2] پیالہ۔

دائم از رسوائیِ این کاروان | در امیرِ او ندیدم نورِ جان
تن پرست و جاه مست و کم نگه | اندرونش بے نصیب از لَا اِلٰہ
در حرم زاد و کلیسا را مرید | پردۂ ناموسِ ما را بر درید
دامنِ او را گرفتن ابلہی است | سینۂ او از دلِ روشن تہی است
اندرین رہ تکیہ بر خود کن کہ مرد | صیدِ آہو با سگِ کورے نکرد
آہ از قومے کہ چشم از خویش بست | دل بغیر اللہ داد، از خود گسست
تا خودی در سینۂ ملّت بمرد | کوہ کاہی کرد و باد او را ببرد
گرچہ دارد لَا اِلٰہ اندر نہاد | از بطونِ او مسلمانے نزاد
آنکہ بخشد بے یقینان را یقین | آنکہ لرزد از سجودِ او زمین
آنکہ زیرِ تیغ گوید لَا اِلٰہ | آنکہ از خونش بروید لَا اِلٰہ
آن سرور آن سوزِ مشتاقی نماند | در حرم صاحبدلے باقی نماند
اے مسلمان اندرین دیرِ کہن | تا کجا باشی بہ بندِ اہرمن
جہدِ با توفیق و لذّت در طلب | کس نیابد بے نیازِ نیم شب

زیستن تا کے بہ بحر اندر چو خس
سخت شو چون کوہ از ضبطِ نفس

گرچہ دانا حالِ دل با کس نگفت | از تو دردِ خویش نتوانم نہفت
تا غلامم در غلامی زادہ ام | ز آستانِ کعبہ دور افتادہ ام

چون بنامِ مصطفےٰ خوانم درود | از خجالت آب می گردد وجود
عشق می گوید کہ "اے محکومِ غیر | سینۂ تو از بتان مانندِ دیر
تا نداری از محمدؐ رنگ و بو
از درودِ خود میالا نامِ او"

از قیامِ بے حضورِ من مپرس | از سجودِ بے سرورِ من مپرس
جلوۂ حق گرچہ باشد یک نفس | قسمتِ مردانِ آزاد است و بس
مردے آزادے چو آید در سجود | در طوافش گرم رو چرخِ کبود
ما غلامان از جلالش بے خبر | از جمالِ لازوالش بے خبر
از غلامے لذتِ ایمان مجو | گرچہ باشد حافظِ قرآن مجو
مومن است و پیشۂ او آذری است | دین و عرفانش سراپا کافری است
در بدن داری اگر سوزِ حیات | ہست معراجِ مسلمان در صلوٰت
در نداری خونِ گرم اندر بدن | سجدۂ تو نیست جز رسمِ کہن
عیدِ آزادان شکوہِ ملک و دین
عیدِ محکومان ہجومِ مومنین!

اے ہست معراجِ مسلمان الخ تلمیح حدیثِ حضور رسالت مآب کی طرف ہے جس کا مطلب یہ ہے کہ نماز معراج ہے مردِ مومن کی ۔

حرفے چند با اُمّتِ عربیّہ

اے در و دشتِ تو باقی تا ابد — نعرۂ لا قیصر و کسریٰ[1] کہ زد؟

در جہانِ نزد و دور و دیر و زود — اولین خوانندۂ قرآں کہ بود؟

رمزِ اِلَّا اللہ کرا آموختند؟ — این چراغِ اوّل کجا افروختند؟

علم و حکمت ریزۂ از خوانِ کیست؟ — آیۂ فَاَصْبَحْتُم[2] اندر شانِ کیست؟

از دمِ سیرابِ آن اُمّی لقب — لالہ رُست از ریگِ صحرائے عرب

حریّت پروردۂ آغوشِ اوست — یعنی امروزِ امم از دوشِ اوست

او دلے در پیکرِ آدم نہاد — او نقاب از طلعتِ آدم کشاد

ہر خداوندِ کہن را او شکست — ہر کہن شاخ از نمِ او غنچہ بست

گرمئ ہنگامۂ بدر و حنین — حیدرؓ و صدیقؓ و فاروقؓ و حسینؓ

سطوتِ بانگِ صلوٰت اندر نبرد — قرأتِ الصّٰفّٰت[3] اندر نبرد

تیغِ ایوبی[4] نگاہِ بایزید[5] — گنج ہائے ہر دو عالم را کلید

---

[1] تلمیح ہے مشہور حدیث کی طرف هلك قيصر فلا قيصر بعده الخ

[2] تلمیح ہے آیہ قرآنی کی طرف فاصبحتم بنعمته اخوانا۔

[3] سورۂ قرآن کا نام، [4] سلطان صلاح الدین ایوبی رحمۃ اللہ علیہ۔

[5] حضرت بایزید بسطامیؒ مشاہیر اولیائے امت سے ہیں۔

عقل و دل را مستی از یک جامِ مے
اختلاطِ ذکر و فکرِ رومؔ و رے[1]

علم و حکمت، شرع و دین، نظمِ امور
اندرونِ سینہ دلہا ناصبور

حسنِ عالم سوز الحمرا و تاج
آنکہ از قدوسیاں گیرد خراج

این ہمہ یک لحظہ از اوقاتِ اوست
یک تجلّی از تجلیاتِ اوست

ظاہرش این جلوہ ہائے دل فروز
باطنش از عارفان پنہان ہنوز

"حمد بیحد مر رسولِ پاک ﷺ را

آن کہ ایمان داد مشتِ خاک را"، (خواجہ عطار بتغیر لفظی)

حق ترا برّان تر از شمشیر کرد
ساربان را راکبِ تقدیر کرد

بانگِ تکبیر و صلوات و حرب و ضرب
اندر آن غوغا کشادِ شرق و غرب

اے خوش آن مجذوبی دل بردگی
آہ زین دل گیری و افسردگی

کارِ خود را امتحان بر زند پیش
تو ندانی قیمتِ صحرائے خویش

امتے بودی امم گردیدۂ
بزمِ خود را خود زہم پاشیدۂ[2]

ہر کہ از بندِ خودی وارست مُرد
ہر کہ با بیگانگان پیوست، مُرد

آنچہ تو با خویش کردی کس نکرد
روحِ پاکِ مصطفےٰ آمد بدرد!

اے ز افسونِ فرنگی بے خبر
فتنہ ہا در آستینِ او نگر

---

[1] روم و رے: یعنی حضرت جلال الدین رومیؒ اور امام فخر الدین رازیؒ

[2] از ہم پاشیدن، پراگندہ کرنا۔

از فریبِ او اگر خواہی امان — اشترانش را ز حوضِ خود بران

حکمتش ہر قوم را بیچارہ کرد — وحدتِ اعرابیاں صد پارہ کرد

تا عرب در حلقۂ دامش فتاد — آسمان یک دم امان او را نداد

عصرِ خود را بنگر اے صاحب نظر — در بدن باز آفرین روحِ عمرؓ

قوّت از جمعیتِ دینِ مبین — دین ہمہ عزم است و اخلاص و یقین

تا ضمیرش رازدانِ فطرت است — مردِ صحرا پاسبانِ فطرت است

سادہ و طبعش عیارِ زشت و خوب — از طلوعش صد ہزار انجم غروب

بگذر از دشت و در و کوہ و دمن — خیمہ را اندر وجودِ خویش زن

طبع از بادِ بیابان کردہ تیز — ناقہ را سر دہ بمیدانِ ستیز

عصرِ حاضر زادۂ ایامِ تست — مستیِ او از مئے گلفامِ تست

شارحِ اسرارِ او تو بودۂ — اوّلین معمارِ او تو بودۂ

تا بہ فرزندی گرفت او را فرنگ — شاہدے گردید بے ناموس و ننگ

گرچہ شیرین است و نوشین است او — کج خرام و شوخ و بے دین است او

مردِ صحرا پختہ تر کن خام را
بر عیارِ خود بزن ایام را

پس چہ باید کرد اے اقوامِ شرق

آدمیت زار نالید از فرنگ
زندگی ہنگامہ برچید از فرنگ

پس چہ باید کرد اے اقوامِ شرق؟
باز روشن می شود ایامِ شرق

در ضمیرش انقلاب آمد پدید
شب گزشت و آفتاب آمد پدید

یورپ از شمشیرِ خود بسمل فتاد
زیر گردون رسمِ لادینی[1] نہاد

گرگے اندر پوستینِ برۂ
ہر زمان اندر کمینِ برۂ

مشکلاتِ حضرتِ انسان از وست
آدمیت را غمِ پنہان از وست

در نگاہش آدمی آب و گل است
کاروانِ زندگی بے منزل است

ہر چہ می بینی ز انوارِ حق است
حکمتِ اشیا ز اسرارِ حق است

ہر کہ آیاتِ خدا بیند حُر است
اصلِ این حکمت ز حکمِ اُنظُر[2] است

بندۂ مومن از و بہروز تر
ہم بہ حالِ دیگران دل سوز تر

علم چون روشن کند آب و گلش
از خدا ترسندہ تر گردد دلش

---

[1] رسمِ لادینی: یعنی نظامِ امورِ ریاست میں دین سے بے تعلق ہو جانا۔

[2] حکمِ اُنظُر: تلمیح ہے آیۂ قرآنی کی طرف فَانظُر اِلَی الاِبِلِ کَیفَ خُلِقَت یعنی نظامِ فطرت کا بغور مطالعہ کرو۔

علمِ اشیا خاکِ ما را کیمیاست
آہ! در افرنگ تاثیرش جداست

عقل و فکرش بے عیارِ خوب و زشت
چشمِ او بے نم، دلِ او سنگ و خشت

علم ازو رسواست اندر شہر و دشت
جبرئیل از صحبتش ابلیس گشت

دانشِ افرنگیان تیغے بدوش
در ہلاکِ نوعِ انسان سخت کوش

با خسان اندر جہانِ خیر و شر
در نسازد مستیِ علم و ہنر

آہ از افرنگ و از آئینِ او
آہ از اندیشۂ لادینِ او

علمِ حق را ساحری آموختند
ساحری نے، کافری آموختند

ہر طرف صد فتنہ می آرد نفیر[1]
تیغ را از پنجۂ رہزن بگیر

اے کہ جان را باز می دانی ز تن
سحرِ این تہذیبِ لادینی شکن

روحِ شرق اندر تنش باید دمید
تا بگردد قفلِ معنی را کلید

عقل اندر حکمِ دل یزدانی است
چون ز دل آزاد شد شیطانی است

زندگانی ہر زمان در کشمکش
عبرت آموز است احوالِ حبش

شرعِ یورپ بے نزاعِ قیل و قال
برہ را کرد است بر گرگان حلال

نقشِ نو اندر جہان باید نہاد
از کفن دزدان چہ امیدِ کشاد

---

[1] نفیر آوردن، ہجوم کرنا

در جبینوا چیست غیر از مکر و فن
صید تو این میش آن نخچیر من!

نکته ها گومی نه گنجد در سخن
یک جهان آشوب و یک گیتی فتن!

ای اسیرِ رنگ، پاک از رنگ شو
مومنِ خود، کافرِ افرنگ شو

رشتهٔ سود و زیان در دستِ تست
آبروئے خاوران در دستِ تست

این کهن اقوام را شیرازه بند
رایتِ صدق و صفا را کن بلند

اهلِ حق را زندگی از قوت است
قوتِ هر ملت از جمعیت است

رائے بے قوت همه مکر و فسون
قوتِ بے رائے جهل است و جنون

سوز و ساز و درد و داغ از آسیاست
هم شراب و هم ایاغ از آسیاست

عشق را ما دلبری آموختیم
شیوهٔ آدم گری آموختیم

هم هنر هم دین ز خاکِ خاور است
رشکِ گردون خاکِ پاکِ خاور است

وانمودیم آنچه بود اندر حجاب
آفتاب از ما و ما از آفتاب

هر صدف را گوهر از نیسانِ ماست
شوکتِ هر بحر از طوفانِ ماست

روح خود در سوزِ بلبل دیده ایم
خونِ آدم در رگِ گل دیده ایم

فکرِ ما جویائے اسرارِ وجود
زد نخستین زخمه بر تارِ وجود

داشتیم اندر میانِ سینه داغ
بر سرِ راہے نهادیم این چراغ

اے امینِ دولتِ تہذیب و دین — آن یدِ بیضا برآر از آستین

خیز و از کارِ امم بکشا گرہ — نشّۂ افرنگ را از سر بنہ

نقشے از جمعیتِ خاور فگن

واستان خود را ز دستِ اہرمن

دانی از افرنگ و از کارِ فرنگ — تا کجا در قیدِ زنّارِ فرنگ

زخم ازو نشتر ازو سوزن ازو — ما و جوئے خون و امیدِ رفو

خود بدانی پادشاہی قاہری است — قاہری در عصرِ ما سوداگری ست

تختۂ دکان شریکِ تخت و تاج — از تجارت نفع و شاہی خراج

آن جہانبانے کہ ہم سوداگر است — بر زبانش خیر و اندر دل شر است

گر تو میدانی حسابش را درست — از حریرش نرم تر کرپاسِ تست

بے نیاز از کارگاہِ او گزر — در زمستان پوستینِ او مخر

کشتنِ بے حرب و ضرب آئینِ اوست — مرگہا در گردشِ ماشینِ اوست

بوریائے خود بہ قالینش مدہ — بیذقِ[1] خود را بفرزینش مدہ

گوہرش تف[2] دار و در لعلش رگ است — مشکِ این سوداگر از نافِ سگ است

رہزنِ چشمِ تو خوابِ مخملش — رہزنِ نور نگ و آبِ مخملش

---

[1] بیذق: پیادہ. فرزین: وزیر (اصطلاحاتِ شطرنج) [2] تف دار: عیب دار

صد گره افگنده در کارِ خویش | از قماشِ او مکن دستارِ خویش
هوشمندے از خمِ او مے نخورد | هر که خورد اندر همین میخانه مُرد
وقتِ سودا خند خند و کم خروش | ما چو طفلانیم و او شکّر فروش
محرم از قلب و نگاهِ مشتری است | یا رب این سحر است یا سوداگری است
تاجرانِ رنگ و بو بردند سوز | ما خریداران همه کورو کبود
آنچه از خاکِ تو رُست اے مردِ حُر | آن فروش و آن بپوش و آن بخور
آن نکو بینان که خود را دیده اند | خود گلیمِ خویش را بافیده اند
اے ز کارِ عصرِ حاضر بے خبر | چرب دستیهائے یورپ را نگر[1]
قالی[2] از ابریشمِ تو ساختند | باز او را پیشِ تو انداختند
چشمِ تو از ظاهرش افسون خورد | رنگ و آبِ او ترا از جا برد

وائے آن دریا که موجش کم تپید
گوهرِ خود را از غوّاصان خرید

---

[1] چرب دستی: کاری گری۔ [2] قالین۔

در حضورِ رسالت مآبؐ

شب سہ اپریل ۱۹۳۶ء کہ در دار الاقبال بھوپال بودم سید احمد خان
رحمۃ اللہ علیہ را در خواب دیدم فرمودند کہ از علالت خویش
در حضور رسالت مآبؐ عرض کن

اے تو ما بیچارگان را ساز و برگ
وارہان این قوم را از ترسِ مرگ

سوختی لات و مناتِ کہنہ را
تازہ کردی کائناتِ کہنہ را

در جہانِ ذکر و فکرِ انس و جان
تو صلوٰتِ صبح، تو بانگِ اذان

لذتِ سوز و سرور از لا الٰہ
در شبِ اندیشہ نور از لا الٰہ

نے خداہا ساختیم از گاؤ خر
نے حضورِ کاہنان افگندہ سر

نے سجودے پیشِ معبودانِ پیر
نے طوافِ کوشکِ سلطان و میر

این ہمہ از لطفِ بے پایانِ تست
فکرِ ما پروردۂ احسانِ تست

ذکرِ تو سرمایۂ ذوق و سرور
قوم را دارد بہ فقر اندر غیور

اے مقام و منزلِ ہر راہرو
جذبِ تو اندر دلِ ہر راہرو

سازِ ما بے صوت گردید آنچنان
زخمہ بر رگہائے او آید گران

در عجم گردیدم و ہم در عرب
مصطفیٰ نایاب و ارزان بولہب

این مسلمان زادۂ روشن دماغ
ظلمت آبادِ ضمیرش بے چراغ

در جوانی نرم و نازک چون حریر — آرزو در سینهٔ او زود میر

این غلام ابنِ غلام ابنِ غلام — حریت اندیشهٔ او را حرام

مکتب از وے جذبهٔ دین در ربود — از وجودش این قدر دانم که بود

این ز خود بیگانه این مستِ فرنگ — نانِ جو می خواهد از دست فرنگ

نان خرید این فاقه کش با جانِ پاک — داد ما را ناله ہائے سوزناک

دانه چین مانند مرغانِ سراست — از فضائے نیلگون نا آشناست

شیخ مکتب کم سواد و کم نظر — از مقامِ او نداد او را خبر

آتشِ افرنگیان بگداختش — یعنی این دوزخ دگرگون ساختش

مومن و از رمزِ مرگ آگاه نیست — در دلش لَا غَالِبَ اِلَّا اللّٰہ[۱] نیست!

تا دلِ او در میانِ سینه مرد — می نیندیشد مگر از خواب و خورد

بہرِ یک نان نشترِ لا و نعم — منتِ صد کس برائے یک شکم

از فرنگی می خورد لات و منات — مومن و اندیشهٔ او سومنات

قم باذنی[۲] گوئے و او را زنده کن — در دلش اللّٰہ ھو را زنده کن

ما ہمه افسونیٔ تہذیبِ غرب — کشتهٔ افرنگیان بے حرب و ضرب

تو از آن قومے که جامِ او شکست — وانما یک بندهٔ اللّٰہ مست

---

۱ لاغالب الا اللہ : یعنی اللہ کے سوا کوئی غالب نہیں۔

۲ قم باذنی : یعنی اُٹھ میرے حکم سے۔

"تا مسلمان باز بیند خویش را
از جهانے برگزیند خویش را

شہسوارا! یک نفس درکش عنان
حرفِ من آسان نیاید بر زبان

آرزو آید کہ ناید تا بہ لب ؟
می نہ گردد شوقِ محکومِ ادب

آن بگوید لب کشا اے دردمند
این بگوید چشم بکشا لب بہ بند

گردِ تو گردد حریمِ کائنات
از تو خواہم یک نگاہِ التفات

ذکر و فکر و علم و عرفانم توئی
کشتی و دریا و طوفانم توئی

آہوے زار و زبون و ناتوان
کس بہ فتراکم نہ بست اندر جہان

اے پناہِ من حریمِ کوئے تو
من بہ امیدے رمیدم سوئے تو

آن نوا در سینہ پروردن کجا
و ز دمے صد غنچہ وا کردن کجا

نغمۂ من در گلوے من شکست
شعلۂ از سینہ ام بیرون نجست

در نفس سوزِ جگر باقی نماند
لطفِ قرآنِ سحر باقی نماند

نالۂ کو می نگنجد در ضمیر
تا کجا در سینہ ام ماند اسیر

یک فضائے بیکران می بایدش
وسعتِ نہ آسمان می بایدش

آہ زان دردے کہ در جان و تن است
گوشۂ چشمِ تو داروے من است

در نسازد باد وا ہا جانِ زار | تلخ و بویش بر مشامم ناگوار
کارِ این بیمار نتوان برد پیش | من چو طفلان نالم از داروے خویش
تلخیٔ او را فریبم از شکر | خندہ ہا در لب بدوزد چارہ گر
چون بصیری[1] از تو میخواہم کشود | تا بمن باز آید آن روزے کہ بود
مہرِ تو بر عاصیان افزون تر است | در خطا بخشی چو مہرِ مادر است
با پرستارانِ شب دارم ستیز | باز روغن در چراغِ من بریز
اے وجودِ تو جہان را نوبہار | پرتوِ خود را دریغ از من مدار
"خود بدانی قدرِ تن از جان بود | (رومی) قدرِ جان از پرتوِ جانان بود"
تا ز غیر اللہ ندارم ہیچ اُمید | یا مرا شمشیر گردان یا کلید
فکرِ من در فہمِ دین چالاک و چست | تخمِ کردارے ز خاکِ من نہ رست
تیشہ ام را تیز تر گردان کہ من | محنتے دارم فزون از کوہ کن

مومنم، از خویشتن کافرنیم
بر فسانم زن کہ بد گوہر نیم

گرچہ کشت عمرِ من بے حاصل است | چیزکے دارم کہ نام او دل است

---

[1] بصیری ؒ: مشہور عربی قصیدۂ بردہ کا مصنف، یہ قصیدہ حضور رسالت مآب ؐ کی نعت میں ہے۔ روایت ہے کہ بصیری ؒ کا قصیدہ بارگاہِ نبوی ؐ میں مقبول ہوا اور مصنف کو فالج کی بیماری سے نجات ملی۔

دارمش پوشیده از چشمِ جهان — کز سمِ شبدیزِ تو دارد نشان

بندهٔ را کو نخواهد ساز و برگ — زندگانی بے حضورِ خواجہ مرگ!

اے کہ دادی کُرد را سوزِ عرب — بندهٔ خود را حضورِ خود طلب

بندهٔ چون لاله داغے در جگر — دوستانش از غمِ او بے خبر

بندهٔ اندر جهان نالان چو نے — تفتہ جان از نغمہ ہائے پے بہ پے

در بیابان مثلِ چوب نیم سوز — کاروان بگزشت و من سوزم ہنوز!

اندرین دشت و درے پہناورے — بو کہ آید کاروانے دیگرے

جان ز مهجوری بنالد در بدن
نالهٔ من وائے من! اے وائے من!

ختم شد

یونین پرنٹنگ پریس دہلی